

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

ВІДДІЛ «ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ»

83.3(4Рос)
К 682

155 років від дня народження
ВОЛОДИМИРА КОРОЛЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ ВИПУСК VI

РІВНЕ
2008

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК

VI

УДК 908 (447)
ББК 26. 890 (4 Укр – 4 Рів)

Наукові записки. Випуск VI. - Рівне: видавець Олег Зень, 2008. - 276 с., 241 іл., 6 табл.

У науковому збірнику: «Наукові Записки. Випуск VI» опубліковані матеріали науковців, які відображають сучасний стан досліджень Волині а також музейні та краєзнавчі дослідження України. Ряд статей проілюстровані фотографіями, таблицями які опубліковані вперше. Цей випуск присвячений 155-річчю від дня народження Володимира Короленка.

Видання розраховане на докторантів, викладачів, аспірантів, магістрів, істориків, археологів, культурологів, етнологів, фольклористів, етнографів, мистецтвознавців, музейних працівників, біологів, вчителів, краєзнавців, художників, а також молодих дослідників, які роблять перші кроки у створенні нових знань.

Друкується в авторській редакції.

Відповідальність за достовірність наукової інформації, фактів, цитат, посилань, літературних джерел, таксономічних, географічних назв та інших відомостей несуть автори

Адреса редакції:
Рівненський обласний краєзнавчий музей,
вул. Драгоманова 19,
м. Рівне,
Україна,
33028

Телефон (факс) 8-0362-26-75-80,
www.museum.rivne-obl.eu
E-mail: rivnemuseum@ukr.net

© Рівненський обласний краєзнавчий музей, 2008
© Автори статей, 2008

Головний редактор
БУЛИГА
Олександр Степанович

Заступник головного редактора
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Літературний редактор
КРАВЧУК
Дмитро Володимирович

Дизайн
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Технічний редактор
БОРИЛЮК
Олег Михайлович

Відповідальний за випуск
РОМАНЧУК
Олег Степанович

З М І С Т

ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ВОЛОДИМИРА ГАЛАКТІОНОВИЧА КОРОЛЕНКА	9
Олександр БУЛИГА. Поборник правди та справедливості	9
Тетяна ПОНОМАРЬОВА. Тихий подвиг материнської любові	13
Наталья СЕМЁНОВА. Воспоминания В. Г. Короленка о Первой мужской гимназии г. Житомира и Реальной гимназии г. Ровно в «Истории моего современника»	17
Вікторія ГУПАЛЮК. Централізована бібліотечна система імені Володимира Галактіоновича Короленка – визначний культурний осередок міста Рівного	26
ІСТОРІЯ	29
Гурій БУХАЛО Відродимо «Козацькі могили!» вповні... ..	29
Ольга ГАРБАРУК. Із історії села Плоске Острозького району Рівненської області	35
Олена ГРИНЕВИЧ. Нацистська пропаганда в окупованому Миколаєві: деякі аспекти	37
Галина ДАНИЛЬЧУК. Історія вулиці у спогадах її мешканців	40
Наталія КОЖУШКО. Особливий представник від уряду Російської імперії (Петро Антонович Косач та Рівненщина)	46
Андрій КОРЧАК. Оборонні фортифікації міста Броди	48
Ірина КУЛІШ-ЛУКАШЕВИЧ. Гортаємо сторінки минулого	54
Елена ЛАКТИОНОВА. Система ГУЛАГа на території юга Красноярского края: причины, специфика, этапы формирования (1931-1956 гг.)	57
Ігор МАРЧУК. Другий зимовий похід армії УНР та відображення його в музейній експозиції	61
Ольга МОРОЗОВА. Товариства взаємодопомоги бідним учням як форма благодійної діяльності	65
Інна НАГОРНА. Тієї далекої осені	67
Валентина НАДОЛЬСЬКА. Аграризація євреїв Волині (XIX – початок XX ст.)	68
Степан РОМАНЧУК. Спогади Степана Васильовича Романчука про голодомор 1932-1933 і 1946-1947 років	72

Петро САВЧУК. Дубенщина в роки десятої п'ятирічки: аспекти розвитку	76
Оксана СИКЛІЦЬКА. Військо Острозької ординації	80
Віра СЕМЕЩУК. Ідея слов'янської єдності в творчості Миколи Костомарова	83
Василь СТІЛЬЧУК. Бродівські готелі XIX – початку XX століття	86
Володимир УЛЬЯНОВ. Броди на початку XIX століття у спогадах Юзефа Коженювського	91
Наталія ХАНАКОВА. Події Першої світової війни на Радивилівщині та Бродівщині в романі Михайла Шолохова «Тихий Дон»	97
АРХЕОЛОГІЯ	101
Петро ЛАВРІН. Нові археологічні пам'ятки з околиць сіл Маркопіль та Орихівчик Бродівського району Львівської області	101
Богдан ПРИЩЕПА, Василь ЧЕКУРКОВ, Віталій ТКАЧ, Олександр ПОЗІХОВСЬКИЙ. Перші археологічні розкопки в центральній частині Рівного	104
Юрій ПШЕНИЧНИЙ. Нові знахідки з Листвинського городища	109
Святослав ТЕРСЬКИЙ. Михайло Іванович Островський – дослідник пам'яток Княжої доби на Рівненщині (до 110-ї річниці від дня народження)	111
Віталій ТКАЧ. Локалізація маєтку Тороканов у XIV–XVI ст.	115
РЕЛІГІЄЗНАВСТВО	118
Валентин ГОРДІЮК. Свято-Успенський парафіяльний храм м. Рівне: сторінки історії	118
Гліб КАПУСТІН. Основні чинники відновлення православних братств на Волині в другій половині XIX ст. (За матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею)	124
Андрій КОРЧАК. Бродівські синагоги та давні єврейські божниці кінця XVI – початку XVIII століття	127
Василь МАКАР. Скрижалі історії	132
Маріанна МЕЛЬНИК-МАНЬКОВСЬКА. Єзуїти на Волині (XVI – XVIII ст.): культурно-значима діяльність	137
Володимир РОЖКО. Предавні святині глибокого Полісся	141
Надія СТОКОЛОС, Руслана ШЕРЕТЮК. Боротьба Російської православної церкви з виявами української національної самобутності на Волині впродовж XIX – поч. XX ст. (За матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею)	147

МУЗЕЄЗНАВСТВО	150
Олена КУШПЕТЮК. Діяльність музею при Ровенському сільськогосподарському товаристві в другій половині XIX – початку XX ст.	150
Володимир МУШИРОВСЬКИЙ. Гурій Бухало – науковець, дослідник, ветеран Рівненського обласного краєзнавчого музею	152
Файна РЯБЧИКОВА. Василь Кравченко та етнографічне музейництво Житомирщини	156
Петро САВЧУК, Володимир МУШИРОВСЬКИЙ. Музей і людина (Присвячується Володимирі Селедцю – завідувачу Дубенського краєзнавчого музею)	160
Ольга ЮРЧУК. До питання музейного маркетингу	164
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО	168
Наталія ГРИШИНА, Наталія САПРИКІНА. Творчий шлях рівненської вишивальниці Людмили Лисюк	168
Олександр ДЕМ'ЯНЮК. Населені пункти Рівненщини у філателії	175
Аліна МАСЯЄВА. Рівне на листівках другої половини XIX – початку XX ст. Каталог листівок з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею	179
Степан МОХНЮК. Сторінки історії розвитку професійного театрального мистецтва на Рівненщині	187
Анастасія ОБАРЧУК. До питання каталогізації корецької порцеляни у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею	191
Олена ПРИЩЕПА. Культурно-освітнє життя Рівного 1917–1920 рр. (За матеріалами колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею та документами Державного архіву Рівненської області)	199
Олег РОМАНЧУК. Інноваційна технологія дослідження творів мистецтва	204
Лілія ТОЛСТУХА. Художні вечори Георгія Косміаді в Рівному	211
Оксана ХОДАКОВА. Архітектурне обличчя м. Дубно у роботах рівненського художника Олександра Романченка. Каталог робіт (3 фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею)	214
ЕТНОЛОГІЯ	221
Катерина АНДРІЄВСЬКА. Популяризація народної пісні сучасними дитячими фольклорно-етнографічними колективами міста Рівне	221
Володимир ДЕХТЕРУК. Родильна обрядовість мешканців Гощанського району Рівненської області	229

Олексій НАГОРНЮК. Матеріали до картографування явищ поховально-поминальної атрибутики та уявлень, пов'язаних з кладовищами Середнього Полісся	235
Тетяна ПАРХОМЕНКО. Особливості виготовлення сітчастих поясів. Пояс у народних віруваннях і звичаях	239
Валерій ПОТАПЧУК. Традиційне житло Дубенщини кінця XVIII – початку XX століття	245
ПРИРОДА	252
Ростислав ЖУРАВЧАК, Анатолій СМІТЮХ. До поширення деяких представників мікротеріофауни на території Рівненської області	252
Болеслав ЖУРАКОВСЬКИЙ. Природні умови Погориння після Дніпровського і Валдайського зледнень	258
Олеся НАГОРНА. Екологічний аспект збереження земельних ресурсів Рівненської області	261
Ольга САУШ. Невідомі сторінки з наукової спадщини та життя Вілібальда Бессера	266
Вадим ТЕПЛЮК. Особливості сезонної динаміки CHLOROPHYSCORPHYTA в живленні SIMULIIDAE	268
Відомості про авторів	273

ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ Володимира Галактіоновича Короленка

Олександр БУЛИГА

Поборник правди та справедливості

Володимир Галактіонович Короленко – визначний письменник, публіцист, гуманіст. Його ім'я шанує батьківська українська земля та російська, в літературі якої він став класиком. Його творча доля схожа до біографій Миколи Костомарова та Миколи Гоголя, які в XIX ст. були визнаними геніями на історичній та літературній нивах. Усі троє все життя пам'ятали своє українське походження, визнавали себе українцями, вирізнялись своїм українством у власних доробках, своєму мисленні, діях, ставленні до розвитку суспільства та подій, що у ньому відбувались. Праці цих Великих Українців створювались у переважній більшості російською мовою, яка була не лише мовою державною, але й мовою спілкування тогочасної інтелігенції. Мову рідного народу ці три українські російськомовні культурні «богатири» пам'ятали, захищали та поважали. Життєві дороги двох Микол та Володимира завжди повертали до України. Можливо саме тут вони отримували натхнення, енергетичне підживлення та можливість сповна реалізувати даний їм таланти.

Володимир Короленко в цьому плані мав особливу стежину, яка не тільки розпочалась в Україні, йдучи через Житомир, Рівне та завершилась на рідній землі серед українського народу в Полтаві. Як згадував Володимир Галактіонович, на все життя, він запам'ятав українську народну пісню:

«Бурлак робить, заробляє,
А хазяїн п'є, гуляє,
Гей! Гей! Яром за товаром,
Та горами за волами...
Тяжко жити з ворогами» [5, 7], яку співав ук-

раїнець, учитель російської словесності Рівненської чоловічої гімназії Веніамін Васильович Авдієв, котрий привив майбутньому письменнику любов до російського слова та літератури, в якій він зайняв одне з провідних місць. Україно-польське походження, російська державна атмосфера змушували юного Володимира вести пошук означення не стільки етнічної приналежності, а територіальності власної вітчизни. «И если впоследствии я уже сознательно нашел свою родину, – писав Короленко, – то это была уже не Польша, не Украина, не Волынь, не Великороссия, а великая область русской мысли и русской литературы».

За визнанням письменника, Шевченка він «научился понимать и любить лучше и глубже, когда впоследствии подошел к нему с идеями, вынесенными из литературы «москалей» [7, 338]. Віддавши усього себе московській літературі, творячи її, в своїх творах, він повертався в Україну, де окрім українців жили євреї, поляки, росіяни, права яких він захищав у своїх літературних та публіцистичних працях. Так само, проживаючи на теренах Росії, переконаний правдошукач та захисник гнаних, Короленко в пресі підтримував голодаючих російських селян, «розоряемых кустарей», переслідуваних сектантів, удмуртів, звинувачених у ритуальному вбивстві. Він високо цінував релігійні переконання, культурні особливості різних народів. Яскраво це виявилось у захисті самотності українських галичан від переслідування їх російською владою. «Невже наше православ'я, – писав Володимир Галактіонович, – може бути підтри-

мане лише тиском. А російська мова, наша багата і прекрасна література, – невже вони потребують придушення іншої, спорідненої мови і спорідненої культури, що відіграли таку роль у віковій боротьбі галичан за своє слов'янське обличчя?» [6, 101].

Вільнодумство Короленка ще у двадцятирічному віці спричинило до виключення його з Петровської сільськогосподарської академії. Пізніше він відбуває перше заслання, яке переростає в друге і третє, що склало майже ціле десятиліття. Далі проживає в Москві та Петербурзі і все ж таки повертається в Україну, де творить до останніх днів життя. Майже тридцятирічна розлука з Україною не перервала духовний зв'язок письменника із землею, де закопана була його пуповина. Українська тема, події в Україні – основа сюжету багатьох тогочасних літературних творів письменника. Це: «Без язика», «Сліпий музика», «Сон Макара», «У поганому товаристві» та ін. Саме останній твір, відомий більше як «Діти підземелля», є згадкою про місто, в якому він жив та навчався з 1866–1871 рр. Про це оповідання в одному зі своїх листів Короленко писав: «Багато які риси взяті з натури, і, між іншим, саме місце дії описано зовсім точно з міста, де мені доводилось закінчувати курс» [5, 66]. В образі судді у цьому творі можна розпізнати риси, що властиві були характерові його батька, який працював суддею, а в 1868 році помер і похований на рівненському кладовищі Грабник. До речі, Галактіон Короленко вів свій родовід від Миргородського полковника, і переїзд письменника до Полтави у 1900 році був справжнім поверненням на батьківщину своїх предків.

Два десятиріччя, прожитих у Полтаві в щирому українському середовищі, ще сильніше наблизили його до минулого та сучасного України. У 1901 році Короленко надсилає до журналу «Русское Богатство» нові біографічні матеріали про Тараса Шевченка, у зв'язку із сорокаріччям з дня смерті поета, якого завжди шанував [4, 9]. Увагу юного Володимира до творчості Кобзаря звернув все той же викладач рівненської гімназії Веніамін Авдієв, який привив йому також любов до творів Некрасова, Тургенєва, Добролюбова [4, 4]. Ще у 1880 році, перебуваючи у Вишневолоцькій політичній тюрмі, за фіктивним обвинуваченням у спробі втекти із заслання з Вятської губернії, він бере участь у проведенні вечора

пам'яті Шевченка, організованого ув'язненими [4, 5]. 1894 року Короленко обраний до складу організаційного комітету по відзначенню 33-х роковин з дня смерті Шевченка в Петербурзі [4, 8]. Зацікавлення Шевченком, повага до його творчості, закладені у Рівненській гімназії, супроводжували Володимира Галактіоновича усе життя, а тому важко погодитись з думкою про те, що «гимназиста Короленка також не могло увлечь «очарование националистического романтизма» поезии Шевченка красочно живописующего картины безчеловечной резни гайдамаков» [7, 337]. Так як і Шевченко, Короленко все життя чесно, об'єктивно показував різноманітні сторінки життя українського та інших народів. Володимир Галактіонович особисто вчився у Кобзаря, захоплювався його талантом, перекладаючи твори намагався зрозуміти Тарасову творчість. «Я пишу не критичну статтю і не літературну розвідку, – вказував письменник, – а тільки намагаюсь відновити враження, яке молодь мого покоління дістала з свого тодішнього (правда неповного) знайомства з найпоширенішими творами Шевченка. Чи вірно передаю його? Думаю, вірно. Це була любов і захват» [4, 34]. У 1914 році, перебуваючи у Франції, він надсилає в Україну телеграму з нагоди 100-річчя з дня народження Шевченка: «Просимо передати наше сердечне привітання всім, хто шанує пам'ять великого українського поета» [4, 27].

Короленко завжди виступав на захист української мови, визнавав її самобутність. В одному з листів 1902 року він відзначив: «Факт полягає в тому, що малоруська мова не є тільки особливою говіркою (як вологодське або ярославське наріччя), а самостійне відгалуження старого слов'янського пня» [4, 9]. Короленко, живучи в Полтаві, познайомився з Михайлом Коцюбинським, подружився з Панасом Мирним, листувався з Гнатом Хоткевичем. Володимир Галактіонович високо цінував вклад Котляревського у становлення української літературної мови, наголошуючи що «... він зробив цю м'яку, виразну, сильну, багату мову мовою літературною і українське слово... з його легкої руки зазвучало так голосно, що звуки його розійшлись по всій Росії. Ним згодом співав свої пісні Кобзар Шевченко» [4, 34].

Короленко відкрито засуджував шовіністичну політику царського уряду від події 1903

року, коли на відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві було заборонено виголошувати промови українською мовою «... до дальших проявів того ж вандалізму, – підкреслює Володимир Галактіонович, – який виявився у наступні роки у вигляді закриття освітніх закладів, газет і журналів українською мовою та оголошенні «мазепинством» найзаконніших елементарно-культурних прагнень українців» [6, 89].

Івана Мазепу в тогочасній Росії аксіоматично іменували зрадником. І Гоголь, і Костомаров, а також Короленко не заперечували загальноприйнятому стандарту. Усе ж таки усі троє мали особливе ставлення, яке відрізнялось від інших російських інтелігентів, до «хитрого малоросійського гетьмана Івана Степановича Мазепи» [6, 116] – людини, яка, за словами Короленка, очолювала національно-українську партію. Також усі три Майстри у своїх творах підкреслювали устремління українців до свободи та власної державності. «Эта земля получившая после названия Украины, простирающаяся на север не далее 50° широты, – вказує Микола Гоголь, – более равна нежели гориста... Будь хотя с одной стороны естественная граница из гор или моря – и народ поселившийся здесь, удержал политическое бытие свое, составил бы отдельное государство» [1, 141-143]. «Україна, або інакше Малоросія, – писав Короленко, – лежала на межі диких полів, що відокремлювали Росію і Польщу від татарського Криму і Туреччини. Це становище буфера між чотирма державами виробило особливий національний характер українця – волелюбний і войовничий, а також особливу політику, яка кидала Україну навперемінно під опіку то одного то іншого з сусідів, що ворогували між собою» [6, 79]. Микола Костомаров додає до свободолубивої характеристики українця (якого називає южноросом) й ті риси, що жили в ньому з княжих часів. «Этот дух терпимости, отсутствие национального высокомерия, перешел впоследствии в характер казачества и остался в народе до сих пор» [2, 105]. Як справжній українець Короленко вирізнявся розумінням чужого болю та горя, не тільки співчував йому, але й засобами слова намагався допомогти. Ніколи Володимир Галактіонович не ставив вище якусь націю, а навпаки стояв на захисті «малих» народів Російської імперії. У 1916 році він заявив: «Я считаю

то, что претерпевают евреи в России и Румынии, позором для своего отечества, и для меня это вопрос не еврейский, а русский» [3].

За своєю суттю Короленко був завжди демократом, захищав обраних і скривджених, цьому сприяло й українсько-польське походження письменника, ментальність закладена генетично. Ще Костомаров наголошував: «Если южнорусский народ дальше от польского, чем от великорусского по составу языка, то зато ближе к нему по народным свойствам и основам народного характера» [2, 18]. Увібравши в собі найкраще від своїх предків, віддаючи себе російській літературі, що стала для нього рідною, Володимир Галактіонович Короленко все життя відстоював ідеали справедливості, людяності та любові. Живучи в час руйнації Російської імперії, він висловлював власні думки стосовно майбутнього України та Росії. «Я не вважаю себе політиком. В які конкретні форми виллюється майбутні відносини Росії і України, чи буде це федерація чи автономія, чи для цього доведеться придумувати ще який-небудь новий термін, – я не знаю. Але щоб це не було, – поворот до минулого неможливий, і в основу повинна лягти у всякому разі свобода національної культури» [6, 113]. Короленко прийняв Центральну Раду як законну владу України, а про прихід наступної влади він напише: «Стався переворот – прийшла «гетьманщина». Письменник був противником Денікіна, при якому «... українську мову оголосили «галицькою» або просто «собачою». «Денікінців я вже бачив. Не думаю, що врангелівці багато чим від них відрізняються...» [6, 111-112]. Майбутнє Росії він вбачав «... у вигляді свого роду федерації, на зразок американських штатів» [6, 113].

У грудні 1921 року, сумуючи з приводу смерті письменника, газета «Вісті» назвала його «Великим людинолюбцем», людиною майбутнього, людиною того часу, коли щезне міжкласова борня, щезне насильство...» [6, 114]. Червоний терор покликаний реалізувати теорію класової боротьби, був засуджений Короленком у його епістолярній спадщині, зокрема в полеміці з більшовицькими вождями. Усе своє життя він був противником знущання над особистістю, поборником вільного розвитку всіх народів.

У 2008 році в багатьох містах України та Росії святкуватимуть 155-річний ювілей від дня народження письменника. У приміщенні, де

В. Короленко – учень Рівненської гімназії

сьогодні знаходиться наш музей, в період, коли тут розміщувалась чоловіча гімназія, її найвідомішим учнем став випускник 1871 року, який закінчив цей навчальний заклад із срібною медаллю. Це був Володимир Короленко (див. фото). Для мене особиста це ім'я

Меморіальна дошка на приміщенні музею

дороге ще й тому, що я десять років навчався у Рівненській СШ № 1, яка названа іменем славетного письменника, і першою великою людиною в моїй пам'яті закарбувався саме його образ. Уже більше двадцяти років працюю в музеї й до цього часу з трепетом розповідаю гостям нашого закладу, що тут зростав і формувався світогляд майбутнього генія, ці стіни пам'ятають його голос (див. фото меморіальної дошки на приміщенні музею).

Не менш пам'ятними для нас були відвідини музею, декілька років тому, Вірою Роїк – відомою вишивальницею, яка пізніше була удостоєна звання Героя України. Її чудові роботи, представлені у головній виставковій залі музею, ніби повернули в черговий раз ім'я Короленка до його «альма матері». Саме Короленко, далекий родич Віри Сергіївни, ще в роки її дитинства дав їй настанову ретельно займатись вишивкою, що стало заняттям усього життя, принесло задоволення та визнання.

Нещодавно в Палтові, на подвір'ї літературно-меморіального музею Володимира Короленка, урочисто відкрито пам'ятник видатному письменнику, публіцисту та правозахиснику. Таким чином ще раз було вшановано його пам'ять. В наш час, творче надбання Володимира Галактіоновича потребує також подальшого вивчення та аналізу. У травні в Харківській науковій бібліотеці імені В. Короленка пройшли читання, приуроченні 155-річчю з дня його народження, на яких аналізувалась спадщина письменника [8, 24]. Це покликані зробити й учасники традиційної жовтневої наукової конференції у Рівненському обласному краєзнавчому музеї, матеріали якої представлені в цьому збірнику. Сподіваємось, що вшанування пам'яті Короленка у Рівному зробить скромний внесок в осягнення його величчя та геніальності.

Щоб осягнути увесь доробок видатного письменника необхідно проаналізувати усю його літературну, публіцистичну, правозахисну та епістолярну спадщину. Зробити це допоможе її повне видання. Бажано це здійснити вже в найближчий час, бо надто актуальними є його думки. Звичайно, Короленко був людиною свого часу, який він, проте, випереджав, завжди відстоюючи загальнолюдські цінності, вбачаючи в свободі особистості свободу народів та усього людства. Для України ім'я її сино завжди буде записане золотими літерами на скрижалях вітчизняної історії.

Подібно Гоголю та Костомарову, Короленко завжди йменуватиметься Великим Українцем. Як писав сучасник письменника Г. Коваленко: «Безпідставні всі нарікання й жалі, чому він не був українським письменником? І з другого боку, — пам'ять і честь, і славу його зневажають ті, що хотітимуть використати його славетне ім'я для боротьби з українською культурою. У мирі і добрій згоді з поступовим українством жив і почив, і земля українська прийняла його прах. Нехай же ніхто не наважиться руйнувати і плямити той мир і згоду довіку» [6, 108].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гоголь Н.В. Арабески. — М., 1999. — 431 с., ил.
2. Две русские народности // Костомаров Н.И. Русский мир. — К., 2006. — С. 77-120.
3. Короленко Владимир Галактионович. — Электронная еврейская энциклопедия. <http://www.eleven.co.il/article/12197>
4. Короленко і Україна. Бібліографічний показник. — К., 1957. — 46 с.
5. Малий П. В.Г.Короленко й Україна. — Львів, 1958. — 191 с.
6. Малий П.Д. Україна в публіцистиці В.Г. Короленка. — К., 1958. — 116 с.
7. Негретов П. Короленко и Украина // Вопросы литературы. — 2000. — № 6. — С.337-339.
8. Пам'яті «Поборника правди» // Урядовий кур'єр. — 2008. — № 103. — 24 с.

Тетяна ПОНОМАРЬОВА

Тихий подвиг материнської любові

Усі, хто знав родину Короленків, неодмінно відзначали любов, повагу, дбайливе ставлення дорослих та дітей до невеликої на зріст, дуже красивої, лагідної жінки — матері видатного письменника. Вона належала до того типу жінок, які віддавали сім'ї та дітям все своє життя, йшли з ними поруч, поділяючи тяжкі випробування долі. Без її самовідданості напевряд чи відбувся б славетний зліт творчого духу її сина, адже зрозуміло, що кожна людина, навіть, дуже талановита, потребує міцної опори, порозуміння, підтримки для того, щоб піднятися над буденним, побачити широкий обрій майбутнього.

Життєвий шлях Евеліни Осипівни розпочався у містечку Степань (нині Сарненський р-н Рівненської обл.) у сім'ї небагатого польського орендаря Осипа Скуревича в 1833 році. Маєток, у якому служив батько, належав графу Миколі-Якову Ворцелю, людині передових поглядів, палкому патріоту Польщі. У 20-х роках XIX ст. він взяв участь у польському таємному товаристві, за що був засуджений царським урядом на тринадцять років каторги, котру згодом замінили на службу в діючій армії на Кавказі. Коли М.-Я. Ворцель повернувся до Степані (1843 р.), Евеліні було десять років. Вона сприйняла його як героя, що страждав за Батьківщину.

Сім'я Осипа і Агнії Скуревичів була, за сучасними мірками, досить великою. Евеліна мала двох братів — Генріха та Брунона, і

трьох сестер — Кароліну, Анджеліку та Єлізавету. Брати навчалися у Рівненській чоловічій гімназії, до речі саме в той час, коли в ній вчителювали П. Куліш та М. Костомаров, а сестри здобували домашню освіту. Зайвих грошей у сім'ї ніколи не було, тому дівчат без вагань віддавали заміж.

У листопаді 1846 р. прийшла черга й Евеліни. У Степані, в Миколаївській церкві, відбулося її вінчання з рівненським земським справником Галактіоном Опанасовичем Короленком. Чоловіка, який був повітовим суддею, часто переводили по службі й вона супроводжувала його скрізь, де йому доводилося бути — у Житомирі (1848 р.), Володимирі-Волинському (1849 р.), знову в Житомирі (1850-1864 рр.), Рівному (1866-68). Тільки одного разу вона мусила розлучитися з Галактіоном Опанасовичем. Сталося це після бурхливих подій польського повстання 1863 р., коли Г. О. Короленка перевели до м. Дубно, в якому було особливо неспокійно. Чоловік майже рік залишався там (1864-1865 рр.), а вона лише навідувалася до нього з дітьми літом, під час гімназійних канікул.

У подружжя народжувалися діти: перша і остання дитина — Софія та Олександра (померли немовлям), а Юліан (1851 р.), Володимир (1853 р.), Іларіон (1854 р.), Марія (1856 р.), Евеліна (1862 р.) зростали поруч матері, сини навчалися у Рівненській гімназії, а доньки отримували домашню освіту.

У Рівному Евеліні Осипівні довелося витримати жорстокі випробування долі. Спочатку померла донька Олександра (1867 р.), а потім і чоловік (1868 р.). Молода жінка, якій не виповнилося ще й 35 років, стала вдовицею з купою дітей і без коштів. Після похорону чоловіка вона з «дійсно жіночим героїзмом», як пізніше напише її син Володимир, виборювала майбутнє своїх дітей. Скуревичі, чим могли, допомагали: брати Брунон та Генріх, забезпечили переїзд Володимира на навчання до С.-Петербурга, старша сестра Кароліна запропонувала перебратись у Кронштадт до свого сина Володимира Туцевича, який на той час уже був офіцером і проходив там службу.

Евеліна Короленко покинула м. Рівне у 1872 р. і спочатку оселилась у цьому північному місті-фортеці, а потім перебралась до С.-Петербурга (1878 р.). Але доля готувала їй нові випробування. У 1879 р. її сини – Юліан, Володимир, Іларіон, а також чоловік доньки, Микола Лошкар'єв, з племінником Олександром Туцевичем були арештовані й в адміністративному порядку вислані в різні місця суворого Сибіру за підозрою в політичній неблагонадійності. Їй довелося разом із донькою й маленьким онуком вирушити слідом: спочатку до Красноярська, потім – Мінусінська, де вона перебувала до 1884 року. Окрім того їй вдалося домогтись побачення з Володимиром Галактіоновичем у Вишньому Волочку й Томську.

Нарешті, після закінчення строку заслання, сім'я Евеліни Осипівни зібралася разом у Нижньому Новгороді, де вони жили до 1895 року. Цей час був, мабуть, найщасливішим у її житті. Усі діти й онуки були поруч неї. Родина оселилась у двоповерховому будинку на затишній вулиці околиці міста: Лошкар'єви – Марія й Микола з дітьми Борисом, Вірою, Євгенією, Надією та Марією; Володимир Галактіонович з дружиною Євдокією й дітьми Софією, Наталкою, Оленою й Ольгою та Іларіон Галактіонович, який ще не був одружений. Досить часто випадала нагода побачитись зі старшим сином Юліаном, який разом з дружиною й сином Володимиром жив у Москві, а також з молодшою донькою Евеліною, яка разом із чоловіком Михайлом Нікітіним проживала в С.-Петербурзі.

Мати, нарешті, могла бути спокійною за дітей. Усі врешті-решт влаштувалися, були здорові й плідно працювали, а Володимир,

до того ж, став відомим письменником.

Евеліна Осипівна вела домашнє господарство, навколо неї утворилася затишна атмосфера гарного побуту, високої культури, інтелігентності, веселого, жартівливого тону. Домашній розклад був чітко впорядкований, акуратний, вишукано-ввічливий. Здавалося, що всі випробування вже позаду й можна насолоджуватись життям. Але доля, на жаль, не була милосердною. Почали хворіти і йти з життя один за одним її онуки: в 1888 р. – Євгенія Лошкар'єва, в 1893 р. – Олена Короленко і Борис Лошкар'єв, в 1896 р. – Ольга Короленко.

У 1896-1900 рр. Евеліна Осипівна вже літньою, хворою жінкою, жила спочатку в Москві в сім'ї Лошкар'євих, а потім, 1900 року, переїхала до сина Володимира в Полтаву, де й померла 30 квітня 1903 року.

Її особистість яскраво відображена на сторінках літературних творів Володимира Короленка «У поганому товаристві», «Парадокс», «Історії мого сучасника», «Сліпий музикант». Збереглося чисельне листування сина з матір'ю, окрім того в архівах Рівного, Житомира, С.-Петербурга, Москви, Києва та ін. міст дослідникам вдалося виявити офіційні документи, які свідчать про життя цієї жінки. Особливу увагу викликають ті, що стосуються рівненського періоду її життя. Наводимо декілька з них (мова й адаптована орфографія відповідають оригіналам).

Запис про шлюб батьків В. Г. Короленка в «Книге брачных обысков».

«13 листопада 1846 р.

По Указу Его Императорского Величества, местечка Степана, церкви Николаевской, священно и церковно служители о желающих вступить в законный брак обыск производили и оказалось следующее: 1-е, жених, Киевской губернии Сквирский исправник Галактион Афанасьевич, сын Короленко, православного исповедания, жительствоует в г.Сквире в приходе того же города при церкви; 2-е, невеста, Эвелина-Сколястина, дворянина Скуревича, римского исповедания, жительствовала в м.Степань в приходе латинского костела; 3-е, возраст к супружеству имеют совершенный, а именно, жених 30, невеста 16 лет; 4-е, родства между ними духовного и плотского свойства возбраняющего ко вступлению в законный брак и никакого препятствия нет; 5-е, жених холост, а невеста девичья».

ца; 6-е, к бракосочетанию приступают они по своему взаимному согласию, а не по принуждению, и на то имеют они от начальства и родителей дозволение; 7-е, по троекратному оглашению, сделанному в Степанской Николаевской церкви 3-го, 7-го и 10-го ноября, в римском костеле, как явствует из свидетельства данного 13 ноября 1846 г. латинским священником..., 1, 3 и 10 ноября, препятствий к сему браку никаких не оказалось; 8-е, для удостоверения сего брака представляются письменные документы: 1) жениху выданное свидетельство 1846 года, октября 10-го дня, за № 20652, Киевским гражданским губернатором за его собственноручной подписью; 2) дозвонительный лист 1846 года, ноября 13 дня, от родителей девицы на вступление ее в брак; 3) свидетельство о летах девицы и о беспрепятственности сего брака 1846 года, ноября 13, латинского костела священником...; 9-е, по сему бракосочетанию прописанных лиц предложено совершиться сего 1846 года, 13 ноября, в узаконенное время...; 10-е, что все здесь справедливо показано о женихе и невесте в том удостоверяют как они сами собственными подписями, так и по каждому по два поручителя с тем, что если что либо окажется ложным, то подписавшиеся повинны суду по правилам церковного и гражданского закона.

Жених – титулярный советник Галактион Короленко.

Невеста – Эвелина Скуревич.

За женихом свидетели: губернский секретарь Федор Ленчицкий, служащий в штате канцелярии Волынского губернского правления Иван Ронешовский.

Свидетели по невесте: Владислав Яцентич, (вторая подпись неразборчива)» [3].

Лист Галактіона Опанасовича Короленка до графині Антоніни Дмитрівни Блудової від 30 липня 1868 р.:

«Сиятельная графиня.

Будучи на смертном одре и исполнив последний долг христианской исповеди и приобщения Святых тайн, я мог бы спокойно ожидать приближения последней минуты моей жизни, если бы судьба позволила мне исполнить лежащую на мне священную обязанность отца в отношении обеспечения будущности оставляемого мною семейства.

Но, увы! Неисполнение сего моего долга и

предстоящая ответственность за то пред судом Божиим, который напоминают мне окружающие в слезах предсмертное мое ложе жена и пятеро детей, остающиеся без приюта и всяких средств к жизни, что лишает возможности моих детей продолжать начатое учение, терзают мою душу страшными мучениями.

Причиною такового безвыходного положения моего несчастного семейства постигшая меня на государственной службе болезнь – паралич, требовавшая в течении 22 лет постоянных издержек на лечение. Удрученный этой тяжкою болезнью, я и на службе едва мог прокормиться с моим семейством и воспитывать трех сыновей в здешней гимназии, но теперь теряюсь в соображении, что предпримут мои сироты, если за мою 36-летнюю службу станут получать от правительства не более 280 руб. в год пансиона, следуемого по закону о пенсиях, по разряду настоящей моей должности уездного судьи? На эти деньги никак невозможно будет продолжать учения 3-м сыновьям моим и содержаться в училище двум дочерям, а этот предмет более всего беспокоит меня – умирающего отца – и приводит в отчаянную скорбь о предстоящем горе жену мою, изнеможденную уже постоянным бдением при моей мучительной жизни и смертном одре.

В сем безотрадном моем положении духовник мой, приходской священник Ровенской соборной церкви отец Андрей Баранович, напомнил мне, что существует в мире благотельница здешнего края, графиня Антонина Дмитриевна Блудова, призревающая несчастных сирот в различных учебных заведениях и в учрежденном ее сиятельством в память незабвенного своего отца приюте Кирилло-Мефодиевского Острожского братства, и что ее неоскудевающая десница укажет приют и моей вдове с сиротами.

Эти утешительные слова смиренного служителя церкви осмеливают меня, умирающего, повернуть к стопам Вашего Сиятельства первую и последнюю покорнейшую просьбу мою. Будьте ангелом хранителем остающегося моего семейства, призрите оное после близкой уже моей кончины, удостойте своего материнского попечения и не откажите во всемогущем представительстве своем у них у престола Августейшего монарха, о замещении сыновей моих в казеннокоштных учебных

заведениях, из коих Юлиан в 6-м, Владимир в 5-м, а Илларион в 3-м классе Ровенской гимназии, дочерей же Марию и Евву в Острожское женское училище, из коих Мария 11-ти лет получила уже домашнее образование, необходимое к поступлению в пансион, а 6-летней Евве нужно еще побыть года 2 при матери для подобного приготовления.

Это величайшее благодеяние Вашего сиятельства возложит на мое семейство священную обязанность возносить теплые моления ко Всевышнему Творцу о Вашем, сиятельная графиня, благоденствии и долголетьи, а мне даст возможность сойти спокойно в роющуюся уже для меня могилу как исполнившему этим письмом долг отца несчастного семейства.

Вашего сиятельства покорнейший слуга. Ровенский уездный судья, надворный советник. Галактион Короленко.

Место жительства моего семейства в г. Ровно Волынской губернии.

(Далі приписка А. Барановича)

Ваше сиятельство!

Если Вашему сиятельству благоугодно будет обратить внимание на положение бедного семейства ровенского судьи Галактиона Афанасьевича Короленка, то во исполнение предсмертной просьбы его почтительнейше осмеливаюсь доложить, что Короленко, умерший 31-го июля, не оставил своему семейству никакого наследства, кроме примера высокой нравственности и христианского благочестия, что он отличался в жизни терпением в страданиях, когда позволял всякий день водить себя в уездный суд для служебных занятий, и особым усердием к храму Божию, куда неопустительно велел привозить себя до последних дней жизни. На каковом основании мы, грешные, осмеливаемся относить к нему слова боговдохновенного пророка: «Невиде бо праведника оставлена, ниже семени его просяща хлеба». Вашего сиятельства покорнейший слуга иерей Андрей Баранович.

16 августа 1868 года» [4].

Запис у метричній книзі рівненської соборної Вокресенської церкви від 13 серпня 1868 р.

«Часть 3, № 22, «Об умерших мужского пола»

<...> июля 31 умер, а 1 августа погребен Ровенского уездного суда судья, надворный

советник Галактион Афанасьевич Короленко, 58 лет; погребение его совершал Ровенский протоиерей Даниил Ключковский с дьяконами Владимиром Каликовичем и Исаей Доросевичем и исправляющим должность пономаря Ионою Котыковичем на приходском кладбище. В верности сей метрической выписки удостоверяю собственноручною подписью с приложением церковной печати.

1868 года, августа 13 дня. Подлинную подписал Ровенский соборный священник Андрей Баранович. Поправка в лета сделана на основании метрического свидетельства о рождении Короленко, в чем удостоверяю. 1868 года, августа 13 дня.

Подписал Ровенский соборный священник Андрей Баранович» [1].

Прохання Евеліни Осипівни Короленко до Рівненського повітового суду про призначення їй після смерті чоловіка повного пансіону.

14 серпня 1868 р.

«Просит вдова надворного советника Галактиона Афанасьева сына Короленко, Евва Йосифова дочь, Короленко, а в чем мое прошение тому следующие пункты.

1-й

Муж мой, надворный советник Галактион Афанасьевич Короленко, проходя службу в разных должностях в течение более тридцати шести лет, а в том числе и судьей во Владимирском, Житомирском, Дубенском и Ровенском уездных судах, полученною им на государственной службе болезнью паралича от 22 лет, расстроил до того здоровье, что 31 июля настоящего года кончил жизнь, оставив мне пятерых несовершеннолетних сирот, именно: сыновей Юлиана 17, Владимира 15 и Иллариона 13 лет, состоящих в учении в Ровенской реальной гимназии и малолетних дочерей: Марию 11 и Евву 6 лет, находящихся в домашнем образовании при мне.

1 – к сему прошению

Жалование, которое получал муж мой на службе едва давало ему средство прокормления семейства и дать образование сыновьям в гимназии, да малолетним дочерям домашнее, но не позволяло ему обеспечить состояние детей, а напротив оставил он еще значительные долги, которые в течении 22-летней болезни должен был сделать на содержание себя с семейством и на лечение болезни, говорю по истине, что муж мой не

оставил после себя никакого имущества, и я очень нуждаюсь в приюте, средствах взноса платы за учение сыновей, ...о воспитании дочерей, которое должна буду прекратить, но даже в дневном пропитании. Однако, в Ровенском уездном суде в ведении которого он продолжал последнюю службу, остались доказательства, что он всегда был верным и примерным исполнителем лежащих на нем обязанностей, никогда не подвергался за упущения по службе штрафам и взысканиям, а напротив во все время службы удостоивался от начальства похвалы — и это внушает мне надежду, что начальство не отвернет моей просьбы о назначении мне и пятерым сиротам более чем за 36-летнюю службу его полного пансиона, потому ссылаясь на формулярный список о службе мужа моего, надворного советника Галактиона Короленко и представляя при сем свидетельство с копией о его смерти всеподданнейше прошу, вдова.

Дабы повелено было испросить у начальства для меня и детей моих сирот по уваже-

нию к заслугам умершего на службе мужа моего надворного советника Галактиона Короленко полного постоянного пансиона, с тем, чтобы таковой отпускался бы нам из местного Ровенского уездного казначейства, по уважению, что без того, я лишена с детьми всяких средств к жизни.

К подаче надлежит в Ровенский уездный суд. Сие прошение со слов просителя сочинил и переписал дворянин Андрей, Фомы сын, Пекарский.

Надворного советника Евва Осиповна Короленко руку приложила (подпись).

Место жительства просительницы в уездном г. Ровно (на бланке)» [2].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рівненський обласний державний архів, ф. 384, оп. 5, од. зб. 969, арк. 67
2. Рівненський обласний державний архів, ф. 384, оп. 5, од. зб. 969, арк. 66, 66 зв., 68.
3. Рівненський обласний державний архів, ф. 639, оп. 5, од. зб. 1а, арк. 110-110 зв.
4. Російський державний архів давніх актів, ф. 1274 (Паніних-Блудових), оп. 1, од. зб. 2063.

Наталья СЕМЁНОВА

Воспоминания В. Г. Короленко о Первой мужской гимназии г. Житомира и Реальной гимназии г. Ровно в «Истории моего современника»

В.Г. Короленко был отдан учиться в 6 лет в 1859 году. Вначале это был пансион Окрашевской, затем пансион Рыхлинского.

«Нельзя сказать, чтобы в этом пансионе господствовало последнее слово педагогической науки. — пишет В.Г.Короленко [1]. — Языкам обучали очень оригинальным способом: с первого же дня поступления я узнал, что я должен говорить один день по-французски, другой — по-немецки. Я не знал ни того ни другого языка, и как только заговорил польски, — на моей шее очутилась веревочка с привешенной к ней изрядной толщины дубовой линейкой. Линейка имела форму узкой лопатки, на которой было написано ... «для битья». Линейку надо было прятать и накинуть на шею тому, кто проговаривался польским или русским словом. Это походило немного на поощрение шпионства, но при

общем тоне пансиона превратилось в своего рода шутиливый спорт. Ученики весело перекидывались линейкой, и тот, кто приходил с нею к столу, мужественно принимал крепкий удар.

Зато во всех остальных отношениях всякое шпионство и взаимные жалобы совершенно не терпелись. Вообще в пансионе был свой особенный тон, и все в нем мне очень нравилось, кроме учителя математики...

Педагогические приемы у пана Пашковско-го были особенные: он брал малыша за талью, ставил его рядом с собой и ласково клал на голову левую руку. Малыш сразу чувствовал, что к поверхности коротко остриженной головы прикоснулись пять заостренных, как иголки, ногтей, через которые, очевидно, математическая мудрость должна проникать в голову...

Я начинал что-то путать. Острия ногтей все с большим нажимом входили в мою кожу, и последние проблески понимания исчезали... Было только зеленая искорка в противных глазах и пять горячих точек на голове. Эти сильные и довольно разнообразные ощущения стали между мной и орифметикой неодолимой преградой.

... Самое лучшее, что было в приемах этого воспитательного режима, — это чувство какой-то особенной близости, почти товарищества с воспитателями.

... Господствующим языком в пансионе Рыхлинского был польский, но ни малейшей национальной розни между нами, собственно, в пансионе не было. Рыхлинскому удалось долго поддерживать тон взаимной терпимости».

В конце июня 1863 года Володя Короленко в мундире с красным воротничком и медными пуговицами отправился в первый раз на уроки в новое гимназическое здание.

На годах своей гимназической учебы Короленко останавливается в «Истории моего современника» с особенной обстоятельностью и полнотой. При поступлении своем в школу он застал еще эпоху порки, когда розга являлась краеугольным камнем воспитательной системы. Правда, система это дала уже брешь, начались разговоры о «реформе», и порка, действительно, вскоре исчезла из педагогического обихода. Но общий дух школы, весь строй цоривших в ней отношений представлял собой сплошную «опасную войну с неприятелем».

В. Г. Короленко пишет: «Это было время перелома в воспитательной системе. В обществе и литературе шли рассуждения о том «пороть ли розгами ребенка, учить ли грамоте народ». В Киевском округе попечителем был знаменитый Пирогов (Пирогов Николай Иванович хирург, попечитель Одесского и Киевского учебных округов). Незадолго перед тем (в 1858 г.) он издал ряд блестящих статей о воспитании, в которых решительно высказывался против применения розг. Добролюбов горячо приветствовал эти статьи, тем более что они вышли из под пера практического деятеля в области воспитания. Добролюбов сделал из них заключение, что, значит, в Киевском округе розга отошла уже в область предания. Оказалась, однако, что надежды эти были преждевременны.

В следующем 1859 году Пироговым было созвано «совещание», в котором участвовали, кроме попечителя и его помощника, некоторые профессора, директора, инспекторы гимназий и выдающиеся учителя. Совещание высказалось за «постепенность реформы» и, сохраняя розгу, решило только регламентировать ее применение. Пирогов не только не остался при особом мнении, но еще приобвинул свою мотивировку к знаменитым в свое время «правилом», в которых все виды гимназических преступлений были тщательно взвешены, рознесены по рубрикам и таксированы такими-то степенями наказаний. Таблица с этими рубриками должна была висеть на стене, и ученику, совершившему проступок, предстояло самому найти его в соответствующей графе. Предполагалось, что это будет «способствовать развитию чувства законности».

Это был компромисс «теории с практикой», и притом очень неудачный. Правило не держалось и нескольких лет. «Дух времени» быстро изгонял розгу, но там, где педагогическая рутина еще держалась, принципиальное признание телесных наказаний было ей очень на руку. Добролюбов ответил на появление «правил» резкой статьей, полной горечи и сарказма по адресу Пирогова. Вся журналистика разделилась на два лагеря: за и против Добролюбова, причем «умеренный либерализм» того времени был за попечителя и за постепенность против журналиста с его радикальными требованиями. В этом споре на долю житомирской гимназии выпала своеобразная известность. Оказалось, что по количеству случаев порки — она далеко оставила за собой все остальные: в 1858 г. из шестисот учеников было высечено двести девяносто. Это было в семь раз чаще, чем, например, в киевской второй гимназии, и в тридцать раз больше, чем в киевской первой. Простодушные старозаветные педагоги, с директором Киченком во главе, проставили в своем ответе на запрос Пирогова эту красноречивую цифру, очевидно не предвидя эффекта, который ей суждено было выдать».

Отголоски этого журнального спора проникали в гимназическую среду. У нее была своя литература, заучиваемая на память, ходившая в рукописях и по альбомам. Ученическая муза неизменно настраивалась при этом на сатирический лад. Короленко вспоминает

поэму в стихах, в которых говорилось, что в Житомире не могут ужиться «учителя-люди» среди «учителей-зверей». По какой-то роковой неизбежности «людей» похищает нечистая сила. Неизвестный автор не щадил красок для изображения педагогов, «остающихся в педагогическом зверинце».

«Уже по тону этих произведений, проникнутых горечью и злобой, можно было бы судить, какие благодарные чувства возбуждала тогдашняя школа и с каким настроением выпускала она в жизнь своих питомцев».

В одном из альбомов Короленко встретил безымянное стихотворение, начинавшееся словами: «Выхожу задумчиво из класса». Это было знаменитое добролюбовское «Размышление гимназиста лютеранского вероисповедания и не Киевского округа». По вопросу о том, «был ли Лютер гений или плут», бедняга говорил слишком вольно, и из «чувства законности он сам желает, чтобы его высекли».

*«Но не тем сечением обычным,
Как секут повсюду дураков,
А таким, какое счел приличным
Николай Иванович Пирогов».*

Секли с согласия родителей. Это была еще одна форма «постепенного компромисса: родителям предлагали – выпороть или уволить».

Короленко очень ярко и подробно описывает примеры наказаний и результаты этих наказаний. В одном случае это было психическое расстройство, в другом – закончилось смертью наказуемого.

Так Короленко вспоминает свое первое впечатление о Ровенской гимназии. Володя случайно оказался на польском кладбище и набрел на могилу, где после традиционных букв была выцарапана гвоздями и ножиком странная надпись: «жертва строгости». Новые Володины товарищи рассказали историю этой надписи. «Это было несколько лет назад. Ученика младших классов Янкевича оставили в карцере «за невниманье на уроке». Мальчик говорил, что он болен, отпрашивался домой, но ему не поверили. Карцер помещался во втором этаже, в самом отдаленном углу здания. К нему вел отдельный небольшой коридорчик, дверь которого запиралась еще особо».

Когда сторож пришел вечером, чтобы освободить заключенного, он нашел его в беспомощности, свернувшегося калачиком у самой

двери. Сторож поднял тревогу, привел гимназическое начальство, мальчика свезли на квартиру, вызвали мать... Но Янкевич никого не узнавал, метался в бреду, пугался, кричал, прятался от кого-то и умер, не придя в сознание...

Теперь в гимназии не было уже ни виновников этой смерти, ни товарищей жертвы. Но гимназическая легенда переходила от поколения к поколению, и ученики считали своей обязанностью подновлять надпись на могильном камне. Это было тем интереснее, что надзиратель Дитяткевич, в просторечии называемый Дидонусом, считал своей обязанностью время от времени выскабливать крамольные слова. Таким образом, борозда утопала все глубже, но надпись все оживала, сохраняя память о чьей-то начальственной «строгости» и об её «жертве».

И еще одно воспоминание о Житомирской гимназии, где как пишет Короленко, исправно действовала «мунди́ро-автоматическая машина», и директор Герасименко по любому поводу мог пролаять свою неизменную автоматическую фразу: «Вып-порю мерзавца!».

«В класс решительной, почти военной походкой вошел большой полный человек. Директор Герасименко. Едва поклонившись учителю, директор развернул ведомость и сказал отрывистым, точно лающим голосом:

– Четвертные оценки. Слушать!

Точно из мешка, он сыпал фамилии, названия предметов и отметки... По временам из этого потока вырывались краткие сентенции: «похвально», «совет высказывает порицание...», «угроза розг», «вып-пороть мерзавца». Назвав мою фамилию, он прибавил: «много пропущено... стараться...». Пролаяв последнюю сентенцию, он быстро сложил журнал и так же быстро вышел. ... испробовать гимназических розг мне не пришлось.

Впрочем, розга была уже осуждена бесспорно, и порка исчезла. На следующий год мне запомнился, впрочем, один случай ее применения: два гимназиста убежали из дому, направляясь в девственные степи Америки, искать приключений... Школьный строй никогда не мог понять этих, во всяком случае незаурядных, порывов юной натуры к чему-то необычному, выходящему из будничных рамок, неведомому и заманчивому... Побег этот взволновал всю гимназию... Дня через три мы

узнали, что они пойманы, привезены в город и сидят день и ночь в карцере в ожидании педагогического совета...

Был как раз урок арифметики, когда один из беглецов, уже наказанный, угрюмо вошел в класс. На кафедре сидел маленький круглый Сербинов, человек восточного типа, с чертами ожиревшей хищной птицы. Он был груб, глуп и строг, преподавал по своему предмету одни только «правила», а решение задач сводилось на переписку в тетрадках; весь класс списывал у одного или двух лучших учеников, и Сербинов ставил отметки за чистоту тетрадей и красоту почерка. Он дослуживал срок пенсии, был очень раздражен всякими новшествами и в классе иной раз принимался ругать разных «дураков, которые пишут против розги...» Когда беглец вошел в класс, Сербинов с четверть часа продержал его у порога, злорадно издеваясь и цинично расспрашивая о разных подробностях порки. Затем, хорошо зная, что мальчик не мог подготовиться, он спросил урок и долго с наслаждением вычерчивал в журнале единицу.

В Житомирской гимназии Володя Короленко проучился два года. В связи с переводом отца, Галактиона Афанасьевича, по службе в г. Ровно Володя становится в 13 лет учеником Ровенской реальной гимназии.

«Это было заведение особенного переходного типа, вскоре исчезнувшего». Реформа Д. А. Толстого (Толстой Дмитрий Алексеевич – министр народного просвещения в 1866–1880 г.г.), разделившая средние учебные заведения на классические и реальные, еще не была закончена. Разделение состоялось 19 ноября 1864 г., еще до назначения Толстого министром. В классических гимназиях изучались древние языки; эти гимназии давали доступ в университет. В программе реальных гимназий древние языки отсутствовали, математика и естественные науки изучались по более широкой программе.

В 1871г. реальные гимназии по проекту Толстого были преобразованы в реальные училища.

В Житомире Короленко начал изучать умеренную латынь только в третьем классе, но за ним она двигалась уже с первого. Ровенская гимназия, наоборот, превращалась в реальную. Латынь уходила класс за классом, и третий, в который предстояло поступить Короленко, шел уже по «реальной программе»,

без латыни, с преобладанием нелюбимой Короленко математики. Для тех, кто заканчивал реальную гимназию, доступ в университет был закрыт, а университет представлялся тогда единственным настоящим высшим учебным заведением. Родители, состоявшие на службе, должны были учить детей там, где служили. Выходило, что выбор дальнейшего образования предопределялся не «умственными склонностями» детей, а случайностями служебных переводов их отцов.

«Уже вследствие этой наглядной несообразности реформа Д. А. Толстого была чрезвычайно непопулярна в средних кругах тогдашнего общества и, без всякого сомнения, сыграла значительную роль в оппозиционном настроении застигнутых ею молодых поколений», – пишет В. Г. Короленко.

Писатель замечает, что ему порой снится гимназия, хотя его отделяют целые десятилетия от того времени.

«Как прочны эти впечатления. И не мудрено. В ровенской гимназии я пробыл пять лет и два года в житомирской... это составит около восьми тысяч часов, в течение которых вместе со мною сотни молодых голов и юные души находились в непосредственной близости десятков педагогов. Затихшее здание гимназии в эти часы представляется мне теперь чем-то вроде огромного резонатора, в котором педагогический хор настраивает на извечный лад умы и души сотни будущих людей. И мне хочется, хотя бы в самых общих чертах, определить теперь основные ноты, преобладающие в этом хоре».

Незабываемы фигуры преподавателей, ярко очерченные талантливым пером художника, – жалких и тупых маньяков, мучителей и мучеников одновременно. Короленко разделяет преподавателей на несколько категорий и очень красочно описывает колоритные фигуры преподавателей каждой группы.

Категория первая – увлеченные своим предметом. Здесь писатель представляет трех преподавателей.

Владимир Галактионович вспоминает о житомирском учителе рисования, старом полке Собкевиче. Однажды он за что-то рассердился на класс и, сверкая глазами, стал гневно кричать: «Йолопы! Бараны! Ослы! Что значит все ваши грамматики и арифметики, если вы не понимаете красоты человеческого глаза!..»

«Может это было грубо и смешно, но мы не смеялись. От могучей фигуры старого художника над толпой неосмысленных малышей пронеслось, как вихрь, одушевление фанатической веры в свой предмет, в высшее значение искусства...»

И еще двух преподавателей вспоминает Короленко из этой же категории, фанатично преданных своему предмету. Это священник Овсянкин и учитель физики. По мнению учителя физики «физические законы объясняли все или должны были объяснить все. Опыты он проделывал с таким увлечением, как будто каждый из них был откровением, поднимающим завесу мировой тайны».

Но всех этих учителей вскоре убрали, потому что они плохо укладывались «в казенные рамки». Одного, потому что началось «обрушение», а он плохо говорил по-русски, второго – по доносу.

«Как ни различны эти фигуры, – они встают в моей памяти, объединенные общей чертой: верой в свое дело... Содержание веры было различно, психология одна».

Категория вторая – преподаватели, дошедшие до автоматизма в ведении уроков, погрязшие в оупляющей рутине.

Короленко вспоминает шестерых преподавателей этой категории, приводит самые яркие примеры из их «педагогического творчества», точно характеризующие каждого в отдельности и всю систему «каторги образцового педагогического порядка в целом».

Первый и самый колоритный – это учитель немецкого языка Игнатий Францевич Лотоцкий.

«Одетый всегда с иголочки, тщательно выбритый, без пылинки на блестящем мундире, – он являлся на урок минута в минуту и размеренным шагом входил на кафедру. Здесь он останавливался и окидывал класс блестящими, выпуклыми живыми глазами. Под этим взглядом все замирало. Казалось, больше власти учителя над классом трудно представить. Это был идеал «дисциплины» в общепотребительном смысле этого слова. Его боялись, уроки ему готовили лучше, чем другим, в совете его голос обладал большим весом. Взгляд всякого «ревизора» с удовольствием останавливался на образцово-чиновничьей фигуре с определенно точными и авторитетными приемами...

Однако... ученики давно уже подметили

слабые стороны образцового педагога и ни на кого не рисовали столько и притом таких удачных карикатур. Было известно, что за шесть или семь лет учительства он не пропустил ни одного урока. По коридорам шагал всегда одной и той же походкой, по журавлиному, крупными шагами, держа туловище необыкновенно прямо. От двери класса до кафедры всегда делал определенное количество шагов. С некоторых пор стали замечать, что, если ему случалось стать на порог не той ногой, – он делал движение назад и поправлялся, как солдат, «потерявший ногу». На кафедре останавливался всегда в одной позе.

Если в это время кто-нибудь делал резкое движение или заговаривал с соседом, – Лотоцкий протягивал руку и, странно сводя два пальца, указательный и мизинец, показывал ими в угол, произнося фамилию виновного быстро, с выкриком на последнем слоге, и пропуская почти все гласные.

Это значило, что виновные должны отправиться в угол... В классе водворялась тишина, абсолютная, томительная, жуткая... В нее отчетливо, резко падали только отрывистые, быстрые вопросы и торопливые ответы учеников...

Одним словом, это было нечто вроде каторги образцового педагогического порядка!..»

Этот преподаватель очень любил склонять прилагательные, чаще всего склоняли сочетание «желто-красный попугай». Ученики подметили эту его особенность и превращали урок в оргию скандирования.

«Голоса Лотоцкого давно уже не было слышно, голова его запрокинулась на спинку учительского кресла, и только белая рука с ослепительной манжеткой отбивала в воздухе такт карандашом. Класс бесновался, ученики передразнивали учителя, как и он запрокидывали головы, кривлялись, раскачиваясь, гримасничая».

«И опять несколько уроков проходило среди остоленого «порядка», пока Лотоцкий не наткнулся на желто-красного попугая или иное гипнотизирующее слово. Ученики по какому-то инстинкту выработали целую систему, незаметно загонявшую учителя к таким словам».

«За стеклянной дверью порой мелькали в коридоре изумленные лица надзирателей или инспектора, привлеченных странными выкри-

живаниями желто-красного попугая... Но когда Лотоцкий проходил из класса в учительскую — сдержанный, холодный, неприступный и сознающий свою образцовость, — никто не решался заговорить с ним о том, что его класс напоминает порой дом сумасшедших».

Лотрцкий переводился из гимназии в гимназию, однако желто-красный попугай следовал за ним. В конце концов роковая птица уничтожила блестяще начатую карьеру.

Еще одна характерная фигура из этой категории «автоматов» и «маньяков». Учитель русского и славянского языка Егоров.

«Отвечать ему нужно было быстро, монотонно и без запинок. Раз начав таким тоном, можно было далее врать сколько угодно. Егоров сидел, закрыв глаза, точно убаюканный, с короткими ногами на весу, круглый, похожий на китайского божка. Но стоило ученику запнуться или изменить тон, — глаза Егорова открывались, голова откидывалась назад, и он произносил обиженной скороговоркой: «Балл дам! Балл дам!»

Следующая фигура. Географ Самаревич. Он больше походил на Лотоцкого, но без его уверенности и великолепия. Когда он входил в класс, становилось жутко. «В выражении глаз и лица чувствовалась беспредметная злоба и страдание. В эту жуткую минуту по классу, следуя за колющим взглядом Самаревича, пробегала полоса мертвящего оцепенения... Стоило двинуться, шевельнуть ногой, — как тотчас же раздавался зловеще певучий голос: «Дежурный! Отведи его в темный карцер».

«Уроки у него выучивали. Не потому, что знать их было интересно, а потому, что не ответить было жутко. И значит, как учитель, он был на хорошем счету».

«Было в этой сухой фигуре что-то зловещее и трагическое. Кончил он ужасно».

Следующая фигура. Учитель немецкого языка Кранц.

«Казалось, этот человек сознательно стремился сначала сделать свой предмет совершенно бессмысленным, а затем все-таки добиться, чтобы ученики его одолели. Всю грамматику он ухитрился превратить в изучение окончаний.

«Язык Шиллера и Гете он превращал в бесполовую смесь ничего не означающих звуков и кривляний. Шутовство это было вдобавок сухое и злобное. Ощущение было такое,

как будто перед несколькими десятками детей кривляется подвижная, злая и опасная обезьяна. Может быть, для стороннего зрителя ее движения и прыжки смогли бы показаться забавными. Но ученики чувствовали, что у этого прыгающего, взвизгивающего, жестикулирующего существа очень острые когти и власть... до звонка. Звонком являлся настоящим криком петуха, прогонявшим кошмарное видение...

В каждом классе у Кранца были избранники, которых он мучил особенно охотно...» Он доводил до истерик, до нервных срывов.

Еще один преподаватель. Словесник Митрофан Александрович Андрушевский. «Ученики его любили с какой-то снисходительной нежностью, но предмета его совсем не учили. Объяснял он небрежно и путанно, оживляясь лишь в случаях, когда можно было почерпнуть пример из «Слова о полку Игореве». Все свободное время все мысли и чувства он отдавал нескончаемой диссертации на тему «Слово».

«Из-за рассеянной улыбки светилась детская душа и, может быть, незаурядный ум, от одиночества и окружающей пустоты ушедший в непроходимые дебри «Слова». Он прошел перед нами со своим невинным маниачеством, не оставив глубокого следа, но ни разу также не возбудив ни в ком ни одного дурного или враждебного движения души... в его задумчивой улыбке сквозил тихий юмор, на уроках иногда слетало легкое суждение или слово, но о «теории словесности даже в лучших учениках он не успел поселить никакого представления...».

В первой публикации в журнале «Русское богатство» глава «Желто-красный попугай» называлась «Гимназия. Учительский автоматизм». После появления главы в печати были сделаны попытки обвинить Короленко в пристрастии, сгущении красок. Реакционный критик Д. Шестаков писал: «Мудрено согласиться, чтобы в одном учебном заведении соединялась, точно на заказ, такая редкостная коллекция уродов, какую с холодной ненавистью рисует в своих ученических воспоминаниях Короленко... Все это совершенные манекены и изломанные карикатуры на живых людей...».

Этому можно противопоставить свидетельство писателя Таня (В. Г. Богораз), вспоминавшего о гимназии, в которой учился Чехов:

«Наша Таганрогская гимназия была до смешного похожа на ту, что описана у Короленко. Как будто всех этих учителей чеканили дюжинами из тусклого слова по одной и той же казенной форме... у В. Г. Короленко были все-таки светлые воспоминания — Авдиев, Игнатович, Балмашевский, старый священник Овсянкин, даже директор Долгоногов, важный, суровый, прямой. У нас, ей-богу, некого помянуть добрым словом».

Далее в «Истории моего современника» Владимир Короленко пишет: «Разумеется, кроме маньяков, вроде Лотоцкого или Самаревича, в педагогическом хоре, настраивавшем наши умы и души, были также голоса среднего регистра, тянувшие свои партитуры более или менее прилично. И эти, конечно, делали главную работу: добросовестно и настойчиво перекачивали фактические сведения из учебников в наши головы. Не более, но и не менее... Своего рода живые педагогически фонографы...

Впереди всех из этой категории стоит в моей памяти характерная фигура Степана Ивановича Тысса. Это был человек с очень некрасивым, но умным лицом. Одевался он всегда безукоризненно, даже щегольски, держался с достоинством, преподавал ровно, без увлечения, но толково, спрашивал строго, отметки ставил справедливо.

Его уважали, учились у него порядочно, и именно ему я обязан тем, что решение задач мне перестало казаться непостижимым волшебством. Тыссу приписывали горький афоризм, в который он заключил свой учительский опыт: «Мы, — говорил он, — три года мучимся, три года учимся, три года учим, три года мучим, а там — хоть к черту...».

Я его знал еще в годы перелома. Он учил еще довольно серьезно и не мучил, но уже начинал опускаться и запивать...».

«За ним встают в памяти различные, менее характерные фигуры того же среднего регистра. Общими усилиями, с большим или меньшим успехом они гнали нас по программам, давая умам, что полагалось по штату. Дело, конечно, полезное. Только... это умственное питание производилось приблизительно так, как откармливают в клетках гусей, насильственно протаскивая постылую пищу, которую бедная птица отказывается принимать в требуемом количестве по собственному побуждению.

А та нежная, тонкая, живая нить, которая связывает процесс учения с вечным стремлением к знанию, освещает его, подымает, живит, — молчала или затрагивалась редко, случайно... Оригинальные фигуры со своим собственным содержанием, были не ко двору в казенном строе, требовавшем догматического единства. Сильные — уходили, слабые — уживались, и жизнь в сонном городке вокруг мертвого замка брала свое. Сначала мечты о диссертации, о переводе в другое место, потом женитьба, сладость сонной истомы, карты в клубе, прогулки за шлагбаумом, сплетни, посещение погребка Вайнтрауба, откуда учителя выходят обнявшись, не совсем твердыми шагами, или маленького домика за грабником, где порой наставники встречаются с питомцами из старших классов...».

Год за годом учитель застывает, отливается в форму.

«Застывает учитель и превращается в лучшем случае в фонограф, средним голосом и с средним успехом перекачивающий сведения из учебников в головы... Но наиболее ярко выделяются в общем хоре скрипучие фальцеты и душевные диссонансы маньяков, уже вконец заклеванных желто-красным попугаем.

Кто учтет влияние этой роковой автоматической птицы на жизнь и судьбы поколений, проходящих строй за строем через наши средние школы».

Пишет Короленко и об учениках.

«Мелкая непрерывная партизанская война составляла основной тон школьной жизни».

«К семи часам ученики, жившие на общих квартирах, должны были сидеть за столами и готовить уроки. Исполнялось это редко, и главная прелесть незаконного утреннего сна состояла именно в сознании, что где-то в тумане, пробираясь по деревянным кладочкам и проваливаясь с калошами в грязь, крадется ищейка Дидонус (надзиратель Дитяткевич) и, быть может, в эту самую минуту уже заглядывает с улицы в окно... Грязь, слякоть, дождь, зимняя метель и вьюга — ничто не останавливало неутомимого сыщика. Наоборот, в ненастье, преступный сон налегает на учеников с особенной силой, и в то же время их легче застигнуть... Если, заглянув в комнату снаружи, он видел квартиру в полном порядке, то уходил разочарованный, как охотник, давший

промох. В протівном случи — он внезапно появлялся в дверях веселый, с сияющими глазами, и лосковым довольным тоном требовал «квартирный журнал». Если где-нибудь неподалеку он замечал в темноте огромную фигуру Рушевича (директор гимназии), то охотно делал для него стойку, наводя на неисправные квартиры...

Степан Яковлевич входил с торжественной мрачностью и, подобно темному обелиску, становился над постелью сонливца... До сих пор еще живо помню минуты жуткого пробуждения под его упорно-тяжелым взглядом...

Когда ученики уходили в гимназию, Дитяткевич приходил в пустые квартиры, рылся в сундуках, конфисковал портсигоры и обо всем найденном записывал в журнал. Курение, «нерозрешенные книги» (Писарев, Добролюбов, Некрасов), купанье в неразрешенном месте, катанье на лодках, гулянье после семи часов вечера — все это входило в кодекс гимназических проступков. В их классификации чувствовался отчасти тот же маньяческий автоматизм: вопрос сводился не к безответственности поступка, а к трудности педагогической охоты. В городе и кругом него было много прудов и речек, но катанье на лодке было воспрещено, а для купания была отведена лужа, где мочили лен».

«С семи часов вечера выходить из квартир тоже воспрещалось, и с закатом солнца маленький городишко с его улицами и переулками превращался для учеников в ряд засад, западней, внезапных попадений более или менее искусных отступлений».

«Впрочем, я с благодарностью вспоминаю об этих своеобразных состязаниях. Гимназия не умела сделать интересным преподавание, она не пыталась и не умела использовать тот избыток нервной силы и молодого темперамента, который не поглощался зубристикой и механическим посещением неинтересных классов... можно было совершенно застыть от скуки или обратиться в овтоматический зубрильный аппарат (что со многими и случилось), если бы в монотонную жизнь не врывались эпизоды этого своеобразного спорта».

Когда Володя Короленко был в пятом классе, в гимназии появились сразу несколько новых молодых учителей, только что вышедших из университета.

«Чувствовалось, что в гимназии появилась группа новых людей и общий тон поднялся.

Кое-кто из лучших, прежних, чувствовавших себя одинокими, теперь ожили, и до нас долетали отголоски споров и разногласий в совете. В том общем хоре, где до сих пор над голосами среднего тембра и регистра господствовали резкие фальцеты автоматов и маньяков — стало заметно новая нотка...».

Учитель истории Андрусский. Это был тоже «новый».

«Молодой человек невысокого роста с умным энергичным лицом. В классе он держал себя по-учительски, суховато, но все-таки симпатично. Было видно, что он тщательно взвешивает в уме все за и против и, когда после этого твердым почерком вносил в журнал ту или иную цифру, чувствовалось, что она поставлена обдуманно и справедливо».

Он излагал содержание следующего урока добросовестно, обстоятельно и суха. Мы знали, что в совете он так же обстоятельно излагал свое мнение. Оно было снисходительно и непоколебимо. Мы его уважали как человека и добросовестно готовили ему уроки, но история представлялась нам предметом изрядно скучным. Через некоторое время так же честно и справедливо он взвесил свою педагогическую роботу, — поставил неодобрительный балл и переменял род занятий».

Болмашевский, учитель словесности. По определению Короленко: «Вечный труженик, а мастер никогда». Он старался помогать, понимать, но все же это было в рамках дозволенного уставом.

«В 1888 или 1889 году появился памятный циркуляр «о кухаркиных детях», которые напрочно учотся в гимназиях. У директоров требовали особую «статистику», в которой было бы точно отмечено состояние родителей учащихся, число занимаемых ими комнат, количество прислуги. Даже в то глухое и смиренное время этот циркуляр Деляново (министр народного образования в 1882-1887 г.г.) вызвал общее возмущение: не все директора даже исполнили требования о статистике».

В это время Короленко довелось побывать в одном из южных городов, где он вновь встретился с Болмашевским. Это был уже не тот Болмашевский.

Если в Ровенской гимназии он был инициатором учреждения Устава «Общества вспомоществования нуждающимся учеником Ро-

венского реального училища» (утвержден через 12 лет в 1883 г.), то в Симферопольской гимназии, где он был директором, вырисовывалась совсем другая картина.

«Возмутивший всех циркуляр он принялся применять не только за страх, но и за совесть: призывал детей, опрашивал, записывал «число комнат и прислуги...». Дети уходили испуганные, со слезами и недобрыми предчувствиями, а за ними исполнительный директор стал приывать беднейших родителей и на точном основании циркуляра убеждал их, что воспитывать детей в гимназиях им трудно и нецелесообразно. По городу ходила его выразительная фраза: «Да что вы ко мне пристаёте? Я чиновник. Прикажут вешать десятого... Приходите в гимназию: так и будут висеть рядышком, как галки на огороде...».

«Балмашевские, конечно, тоже не злодеи. Они выступали на свою дорогу с добрыми чувствами и, если бы эти чувства требовались по штату, поощрялись или хотя терпелись, — они бы их старательно развивали. Но жестокий, тусклый режим школы требовал другого и производил в течение десятилетий систематический отбор...».

Старательный Балмашевский сделал карьеру, а Авдиев умер незаметным преподавателем словесности на окраине».

«Один из лучших учителей, каких я только знал, Авдиев».

Благодарный ученик посвящает своему учителю одну из лучших глав «Истории моего современника». Из нее мы узнали, что будущий знаменитый писатель обязан скромному провинциальному учителю не только первым ознакомлением с настоящей, а не «программной» русской литературой, но и пониманием ее огромной общественной роли.

В. В. Авдиев преподавал словесность в старших классах Ровенской гимназии. Школьная программа по литературе в реальных гимназиях заканчивалась изучением творчества А. С. Пушкина. А Вениамин Васильевич читал на уроках детям повести Тургенева, пьесы Островского, статьи Белинского и Добролюбова, стихи Некрасова, знакомил

с запрещенным в то время в Украине Шевченко. «Коротенькие дивертисменты в конце уроков, когда Авдиев раскрывал принесенную с собой книгу и прочитывал отрывок, сцену, стихотворение, стали для нас потребностью. В его чтении никогда не чувствовалось искусственности».

«С этого дня художественная литература перестала быть в моих глазах только развлечением, а стала увлекательным и серьезным делом. Авдиев сумел зажечь и раздуть эти душевные эмоции в яркое пламя. У него было инстинктивное чувство юности — и талант».

«Каждый урок словесности являлся светлым промежутком на тусклом фоне обязательной гимназической рутины, часом отдыха, наслаждения, неожиданных и ярких впечатлений. Часто я даже по утрам просыпался с ощущением какой-то радости. А, это — сегодня урок словесности! Весь педагогический хор с голосами среднего регистра и выкрикиваниями маньяков покрывался теперь звучными и яркими молодыми голосами. И ярче всех звучал баритон Авдиева: хор в целом приобретал как будто новое значительное выражение».

«Никогда от Авдиева мы не слышали ни одного намека на нашу «систему» или на ненормальности гимназического строя. Но он вызывал совершенно особый душевный строй, который непреднамеренным контрастом оттенял и подчеркивал обычный строй гимназической жизни. И это было сильнее прямой критики».

«До сих пор в душе моей, как аромат цветка, сохранилось особое ощущение, которое я уносил с собой из квартиры Авдиева, ощущение любви, уважения, молодой радости раскрывающегося ума и благодарности за эту радость...»

Несмотря на все казенные рамки, на всю рутину и автоматизм, гимназия давала довольно-таки прочные знания тем, кто способен был их воспринимать.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Все цитаты по изданию Короленко В. Г. «История моего современника». - М.: Правда, 1985.

Централізована бібліотечна система імені Володимира Галактіоновича Короленка – визначний культурний осередок міста Рівного

27 липня 2008 року виповнюється 155 років з дня народження видатного російського письменника-гуманіста Володимира Галактіоновича Короленка та 55 років з часу присвоєння його імені Рівненській центральній міській бібліотеці.

З історією нашого міста невід'ємно пов'язана біографія Володимира Галактіоновича Короленка. Наприкінці XIX століття письменник навчався у Рівненській реальній гімназії. Прикметно, що сам Короленко докладно зобразив і гімназію, і родинне оточення, і життя міста того часу в своїх повістях, картинах, оповіданнях. Зокрема, перше враження від міста настільки врізалось в його пам'ять, що він через багато років скрупульозно відтворив його в повісті «У поганому товаристві» та тритомній книзі спогадів «Історія мого сучасника».

Отож, цілком закономірно, що на честь 100-річчя від дня народження Володимира Короленка центральній міській бібліотеці у 1953 році було присвоєно його ім'я.

Серед культурних осередків міста Рівненська центральна міська бібліотека ім. В. Г. Короленка посідає важливе місце.

Літопис її історії розпочинається з 1947 року. Бібліотека була сформована за рахунок пожертв приватних осіб. Першим приміщенням книгозбірні була маленька кімнатка в парку культури та відпочинку, де був лише один стіл, а книги видавались читачам прямо на вулиці. Господинею тут була Ольга Леонтіївна Гончарова. Вона приїхала в Рівне з чоловіком, якого направили працювати в краєзнавчий музей. Спочатку війна, а потім життєві негаразди (передчасна смерть чоловіка, на руках у жінки залишилося троє дітей) не дали змоги отримати їй фахової освіти, але любов до книги, до читачів, до бібліотечної справи вона пронесла через усе своє життя. Була мудрим наставником не одному поколінню бібліотекарів.

У 1949 році книгозбірня стала йменуватись Рівненською міською масовою бібліотекою. Штат бібліотеки нараховував три працівники: завідувач бібліотеки, бібліотекар та техпрацівниця.

Першим завідувачем бібліотеки був Олек-

сандр Омелянович Слива. Заслужений працівник культури України пізніше довгий час очолював обласну бібліотеку для дітей. Поблажливий, добрий, сором'язливий, справжній знавець бібліотечної справи. Із Олександром Омеляновичем пов'язано інтенсивне формування бібліотечних фондів. Через недостатню кількість грамотних людей та книг, у бібліотеці проводились голосні читання, обговорення прочитаного та дискусії. Їх учасники вивчали історію, культуру, географію.

Поступово розширюється структура бібліотеки. На початку 50-х років в бібліотеці діяли: абонемент (зав. Гончарова О. Л.), читальний зал (зав. Макарова О. І.) та пересувний фонд (зав. Кулакова В. А.). У 1954 році Рівненська міська масова бібліотека ім. В. Короленка, яка знаходилася по вулиці 17 Вересня, 9-б, мала книжковий фонд у 25 тис. примірників книг та брошур. На придбання нової літератури держава виділила 30 тис. карбованців. До читальної зали надходило 60 назв журналів і 25 – газет. Щодня бібліотеку відвідувало від 150 до 200 читачів.

Велика робота проводилася безпосередньо серед населення. Було організовано 17 пересувних бібліотек на підприємствах і в установах міста. У гуртожитках Будтресту та Цегляного заводу діяли пункти видачі літератури. Культосвітня робота бібліотеки допомагала трудящим міста підвищувати рівень політичної та культурної освіти.

Уся подальша історія бібліотеки – це поступовий розвиток і вдосконалення. Основним фактором, що визначав стиль та високий професійний рівень роботи, були кадри. Керівником бібліотеки з 1956 року стала Ольга Ізраїлівна Макарова. Енергійна, ділова, вимоглива до себе й підлеглих. Вона зуміла з'єднати навколо себе колектив однодумців. Серед них: Гончарова О. Л., Бриткова О. К., Сарана Н., Архангельська Л. Д., Журавель А. І.,

Обарчук Л. С. (пізніше працювала викладачем Рівненського державного інституту культури), Юра С. Г. (і нині продовжує плідно працювати у центральній дитячій бібліотеці).

Саме в цей час зміцнилась матеріальна база бібліотеки, було закуплено нове обладнання, виріс книжковий фонд. Для проведення масових заходів придбали фортепіано, підлогу читальної зали прикрашав килим, але справжньою окрасою бібліотеки були гардини. У 1958 році міська масова бібліотека отримувала 100 назв журналів і 15 – газет. До послуг читачів була чимала добірка суспільно-політичної, наукової, художньої літератури. Значна робота велась на допомогу політичній освіті, підвищенню виробничої кваліфікації, бібліотекарі виконували найвибагливіші читачькі запити.

У 1960 році бібліотека отримала почесне звання закладу культури відмінної роботи.

На початку 60-х років в штат бібліотеки було введено посаду бібліотекаря-методиста.

У 1962 році завідувачкою міської бібліотеки стає Олександра Миколаївна Клімова – ерудований літературознавець, майстер бібліотечної справи, принциповий керівник. Майже двадцять років життя Олександра Миколаївна віддала роботі в бібліотеці ім. В. Короленка. Бібліотека отримала нове двоповерхове приміщення по вул. Комуністичній, 38. Це був справжній чеховський «дом с мезонином».

У 1963 році при бібліотеці було відкрито дві філії: № 1 по вул. Черняхівського, 7-б та № 2 у Новому Дворі. Штат складався з 17 працівників. У 60-70-ті роки одним із головних напрямів діяльності бібліотеки було ідейно-політичне виховання, керівництво читанням. Практикувалось планування ідейно-політичної роботи спільно з партійними організаціями підприємств, які обслуговувались пунктами видачі, передбачались заходи з формування книжкових фондів, на допомогу політичній освіті, інформаційна та масова робота.

У практику роботи запроваджувались ленінські уроки, суспільно-політичні читання, з'їзівські читання. Активно включалась бібліотека в проведення всесоюзних та республіканських читань. Але завжди були традиції цієї культосвітньої установи, що якісно відрізняли її роботу від інших книгозбірень міста – це поглиблена увага до потреб читача, високопрофесійне обслуговування, цікаві літературно-музичні вечори, читачькі конференції, вечори-

зустрічі з цікавими людьми, інтелігенцією міста та області.

У 1976 році публічні бібліотеки міста об'єднались у централізовану бібліотечну систему. Велику роботу зі здійснення централізації провела методист бібліотеки Поліна Антонівна Терещенко. Бібліотека стала координаційно-методичним центром і отримала статус центральної міської бібліотеки. Колектив поповнився молодими кадрами, які з гідністю продовжили справу ветеранів. З великою енергією, бажанням, знаннями включилися в роботу Людмила Гордіївна Сахнюк, Людмила Сергіївна Коршунова, Валентина Сергіївна Воробйова, Валентина Леонідівна Захарова, Валентина Петрівна Ярощук, Людмила Григорівна Моїсеєва, Світлана Володимирівна Командирчик.

У 1983 році бібліотека отримала нове приміщення на вул. Київській, 44 в цokolі дев'ятиповерхового житлового будинку. Відтоді ми стали справжніми «дітьми підземелля», яких очолила Світлана Пантелеєвна Косякова. Приміщення, яке знаходиться в спальному районі міста, було не пристосоване до умов роботи бібліотеки, адже будувалося під аптечний склад. Маленькі кімнати не дали змоги зробити відкритим фонд бібліотеки читачам. Однак Світлана Пантелеєвна з ентузіазмом поринула в роботу з благоустрою нашої «другої домівки». Як хороша господиня, вона приклала чимало зусиль, щоб зробити бібліотеку затишною і зручною для читачів та колективу.

До послуг читачів були: абонемент, читальна зала, відділ обслуговування юнацтва, бібліографічний відділ, відділ комплектування та обробки літератури, відділ обмінно-резервного фонду, сектор позастанціонарного обслуговування. Останній сприяв наближенню книги до читача безпосередньо на виробництві. Багато років у секторі пропрацювала Ботан Лариса Павлівна. Досвідчені, знаючі свою справу бібліотекарі завжди допомагали читачеві підібрати необхідну літературу. Книгозбірня обслуговувала 9 пунктів видачі, де працювали: Ботан Лариса Павлівна, Левізорик Марія Павлівна, Грищук Любов Олексіївна, Марчук Ірина Іванівна, Ботан Марина Опанасівна.

Книжковий фонд, укомплектований з усіх галузей знань, нараховував 150 тис. видань. Бібліотека щорічно отримувала 23 назви га-

зет і 89 – журналів. Причому бібліотека була не тільки сховищем книг, а й активним пропагандистом кращої художньої та спеціальної літератури. Часто проводились цікаві усні журнали, тематичні вечори, читацькі конференції.

Наступним директором бібліотеки стала Валентина Петрівна Ярошук. Гідна послідовниця й учениця Олександри Миколаївни Клімової. Ентузіаст і знавець, експериментатор бібліотечної справи. Саме з нашої книгозбірні розпочала вона свій трудовий шлях на посаді бібліотекаря юнацького відділу, тут зростала професійно. Нині Валентина Петрівна очолює Рівненську державну обласну бібліотеку, вона – кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України.

У 1986 році, коли сталась аварія на Чорнобильській АЕС, працівники бібліотечної системи і бібліотеки ім. В. Короленка не залишились осторонь, вони обслуговували будівельників у с. Вільне Макарівського району книгою. За сумлінну працю Почесними грамотами нагороджені: Гришук Любов Олексіївна та Ботан Лариса Павлівна.

Надалі очолила бібліотеку заслужений працівник культури України Ніна Іванівна Яковлева, яка багато років пропрацювала завідувачкою центральної дитячої бібліотеки ЦБС м. Рівне. Прекрасна людина, добрий радник.

Кінець 80-х – початок 90-х років відзначився перебудовними процесами в усіх напрямках діяльності бібліотеки. В умовах значного скорочення бюджетного фінансування на потреби закладу, руйнування системи централізованого книгопостачання, подорожчання друкованої продукції, задовольнити всі потреби читачів стає дуже складно. Щоб вижити в складних економічних умовах, утвердити себе як основне джерело задоволення інтелектуальних та духовних потреб населення, у бібліотеці запроваджуються додаткові платні послуги. Однак і це не дало змоги в повному обсязі укомплектувати фонди бібліотеки. Сьогодні ми гостро відчуваємо прогалини 90-х.

Після здобуття Україною незалежності пріоритетним завданням книгозбірні стало виховання національної самосвідомості засобами популяризації української книги, відродження рідної мови, культурної спадщини, народних звичаїв, традицій, обрядів українського народу, повернення невідомих сторінок історії та літератури. Саме такою успадкувала бібліо-

теку Тамара Петрівна Недоводієва, яка й нині очолює ЦБС м. Рівне.

У цей період створено клуб любителів книги «Дозвілля». Вечори поезії, дискусії, зустрічі з цікавими людьми, презентації книг, літературні свята стали традиційними й завоювали прихильність читачів.

У 1993 році відзначався 140-річний ювілей з дня народження В. Короленка та 40-річчя присвоєння його імені нашому закладу. На вечорі вшановували ветеранів бібліотеки Гончарову О. Л., Клімову О. М., Сливу О. О., Нехворовську М. Т., Юру С. Г., Барбакову Л. І. та ін. Виступали письменник Євген Шморгун, члени читацького активу.

Сьогоднішня Центральна міська бібліотека ім. В. Г. Короленка зберегла свою роль як центр інформування населення, позашкільної освіти, просвітництва, дозвілля. З цією метою щоквартально готується інформаційний бюлетень «Нові книги», який надсилається в організації, установи, навчальні заклади. Значна увага приділяється вивченню запитів та потреб користувачів шляхом опитування, анкетування, інтерв'ювання. У 2003 р. ЦМБ прийняла участь в обласному конкурсі на кращий краєзнавчий бібліографічний посібник. Ми вибороли II місце за показник «Іх іменами названо вулиці міста».

У цьому ж році за сприяння Посольства США в Україні при бібліотеці-філії № 3 було відкрито Інтернет-центр на 5 робочих місць та створено веб-сайт. У період 2003-2006 рр. на поповнення фондів новими книгами ми отримали по 20 тис. грн. Періодика передплачувалась за кошти з платних послуг.

2007 рік – Рік української книги – ознаменувався для нас виділенням 181 тис. грн. на нові книги та 38 тис. грн. на періодику. У цьому ж році в бібліотеці-філії № 9 за сприяння Товариства польської культури ім. Г. Сенкевича відкрито вже другий Інтернет-центр та сектор польської літератури. Розпочато автоматизацію бібліотечних процесів. Наші каталоги та картотеки виставлені в мережу Інтернет. Бібліотечний фонд міської бібліотеки складає 80 тис. примірників. Щорічно бібліотека обслуговує 4 500 користувачів. У цьому ювілейному році планується відкриття Інтернет-центру в ЦМБ ім. В. Г. Короленка.

У переддень свята хочеться побажати нашому колективу подальших успіхів та наснаги в роботі, міцного здоров'я.

Історія

Гурій БУХАЛО

Відродимо «Козацькі могили!» вповні...

Ні, ми не помилилися, вживши слово «відродимо», бо ще далеко до повного здійснення плану авторів первісного проекту архітектурного комплексу «Козацькі могили», що на полі Берестецької битви. Відомо, що ця битва відбулася в 1651 році між українськими військами та польською королівською армією, і увічніює подвиг козаків та повстанців, які вони виявляли у ній.

Цей проект передбачав виконання цілого ряду робіт, пов'язаних з прославленням подвигу героїв. Але здійснення цих робіт було перервано подіями Першої світової війни – «Козацькі могили» на багато місяців опинилися у самому вирі воєнних дій.

Гірше того, під час війни було пограбовано святиню українського народу. Так, гордістю меморіального музею був великий дзвін вагою 855 пудів (майже 14 тонн), який було вивезено в невідомому напрямку [1].

Художні розписи меморіалу. Пропали... Навжди?

У цей час було пограбовано і картини, які розміщалися на західній 97-метровій зубчатій, викладеній з цегли, стіні меморіалу. Ця стіна символізує собою незламність, мужність та стійкість козаків, які загинули в нерівній боротьбі.

І ці картини розділили гірку долю дзвону. Про них серед населення ходили різні чутки, ледве чи не легенди. Так старожили, які ніби бачили ці картини своїми очима, запевняли, що ці твори були виготовлені на щитах з міді. Через те, мовляв, їх пограбували австрійські солдати (лінія фронту тривалий час стабілізувалася впритул до поля Берестецької битви) і

вивезли до Відня. Там ці твори ніби опинилися в одному з австрійських музеїв. Були «гарячі голови», які рекомендували звернутися до австрійського уряду з проханням повернути картини – вони, мовляв, безцінні – належать пензлю відомого українського художника Івана Іжакевича, а, отже, і українському народові.

Інші заперечували цю версію – навіщо було малювати олійними фарбами по міді? Але волинський єпархіальний архітектор Володимир Леонтович, згодом професор, який керував будівельними роботами на «Козацьких могилах», переконливо спростував цю версію. Виявляється, що при проведенні екскурсії по меморіалу митрополиту Діонісію та начальнику Південно-Західного краю в червні 1914 року він сказав, що «... цинкові холсти вже заґрунтовані, ескізи написані були ще взимку». До речі, художники тоді мали досвід виконання своїх творів на цинковій блясі, які б тривалий час могли зберігатися навіть при несприятливих кліматичних умовах. Згадаймо хоча б «Голгофу».

Художники, а ними була група митців лаврської київської художньої майстерні, мали прибути з Києва «цими днями» і виконати свою роботу до 10 серпня 1914 року... [2]. Своє зобов'язання вони виконали: розписи були своєчасно вміщені в ніші західної стіни. Правда, роботи цих художників не могли похвалитися дуже високою художньою майстерністю.

Отже, над розписами працювала група митців, а не один художник І. Іжакевич. Так, йому належали роботи, які зайняли своє почесне місце у храмі св. Юрія Переможця.

Що ж було зображено на цих картинах?

При їх розшуках вдалося виявити описи кількох картин, які ймовірно були на західній стіні заповідника. Так, на одній із таких картин було ніби зображення вбитих козаків та повстанців – над ними стоять голі дерева, літають ворони; на іншій картині зображено розстріл поляками учасника битви під Берестечком митрополита Йоасафа.

І зовсім випадково вдалося відшукати репродукцію однієї з згаданих картин. На ній було зображено козака, який, стоячи у човні, захищається від нападів ворогів. Очевидно, в цьому випадку зафіксовано подвиг останнього козака, знаного в народі під іменем Івана Нечая, який відмовився від благ, обіцяних польським королем за його здачу в полон.

Оце і все! Але ж картин було 11 (по числу ніш, які пустують). Де ж останні? Доля розсудила так, що автору цих рядків удалося виявити і опис всіх 11 картин, вміщених на західній стіні заповідника.

Сучасник, оглядаючи ці твори, згадував, що здалека ця стіна здавалася п'єдесталом із зелених дахів та голубих маківок куполів храмів з золотими хрестами, які піднімалися до середини білого храму-пам'ятника.

Цей своєрідний п'єдестал об'єднував картини, зображені на стіні. Адже вони, ці розписи, виконуючи роль монументального живопису, розповідали відвідувачеві про передумови, причини визвольної війни українського народу 1648-1657 років, про героїзм та відвагу українських козаків та повстанців, виявлені в цій війні, і, зокрема, про битву під Берестечком.

Дуже часто перед цією стіною стояли люди і уважно розглядали ці картини.

Отже, короткий опис усіх картин, вміщених свого часу на західній стіні меморіалу «Козацькі могили»:

Картина 1. Люблінська унія. Польський король на хресті клянеться, що тим українцям, які приєднуються до Польщі, будуть надані однакові з поляками права.

Картина 2. Орендар збирає гроші з селян. А на дорозі стоїть віз повний тканого полотна, хліба, картоплі й іншого селянського майна. Молодий орендар вириває у сільської жінки за податі подушку, старий же забирає у селян курей, полотно і погрожує жінці нагайкою. Її чоловік – селянин – стоїть перед паном та мене у руках шапку.

Картина 3. Ще один орендар захопив стареньку вбогу церковку, покриту гонтами і обгороджену високим парканом. Перед закритою церковною брамою зібралися куми, які привезли до хреста дитину. Поряд і молодята, які прибули сюди до шлюбу з благословенними образами в руках. Тут же дружки з перев'язаними через плечі рушниками, каліки, сліпці та кобзарі. Священик, дяк та староста, тільки що зішли з підводи. В самій середині розпису – ясновельможний пан у пантофлях та ярмулці. Він дістає ключі та відкриває браму.

Картина 4. Страта Остапа у Варшаві. Посередині на помості перед плахою він на колінах, весь скатований та закривавлений. Молиться перед стратою. В стороні стоїть кат із величезною сокирою. Тут же – колесо, на якому витягували з Остапа жили, і облитий кров'ю кілок, на який живцем садили козаків із путами на шиї. Його оточили польські жовніри. Навколо помоста на майдані, оточеному середньовіковими будинками та костьолами, зібрався величезний натовп варшавських панів та панянок...

Картина 5. Смерть Тараса. Його прив'язали до дуба, та десятків два жовнірів збирають і підкладають хмиз у палаюче вогнище. Два пани-хорунжі стоять біля фортечної стіни та злорадно всміхаються. Поблизу валяється кілька трупів та два поранених поляки перев'язують свої рани.

Картина 6. Підпис під картиною: «Богдан та старшини київського митрополита просять, щоб він благословив їх заступитися за православну віру і наказав духовенству, щоб воно по церквах заклиало народ до цього».

Картина 7. Козаки розгромили поляків, а самого короля захопили у полон. Король вдруге на шаблі клянеться Б. Хмельницькому, що вже більше ніякої кривди українцям не буде чинити, що пани з української землі виберуться (1650 р.).

Картина 8. Повірили козаки королівській клятві, відпустили короля під чесне слово. Але він їх зрадив – зібрав численне військо та напав на Україну. Відбулася нерівна битва під Берестечком. На цій картині написано: «Увірвалися поляки в козацькі окопи, козаків перебили і схопили грецького митрополита, прив'язали до стовпа та розстрілюють. А він дивиться вдалину, де залишилося 300 козаків. Митрополит посилає їм своє благословення».

битися за православну віру до останньої краплини крові». Червона його митра біля стовпа на землі.

Картина 9. Останній козак Іван Нечай, стоячи в човні, відбивається косою від натовпу поляків. Під картиною написано: «Жив я з козаками і помру козаком, а під вашу панську конституцію знову не піду». Він багато поляків знищив.

Картина 10. Берестецьке поле після битви. Воно устелено козацькими трупами, розкиданою зброєю, розбитими гарматами та возами; над ними хмарами носяться ворони. Внизу написано:

*«Почорніло я від крові,
Почорніло я від того,
Що навколо міста Берестечка на чотири милі
Мене козаченьки своїм трупом вкрили».**

Картина 11. Переяславська рада. Богдан Хмельницький підняв булаву і говорить: «Якщо хочете, то приставайте до нашого царства – в нас і у вас народ один і віра православна і цар самодержавний» [3].

І ось ці картини під час воєнних дій зникли. Є всі припущення, що їх пограбували австрійські солдати: в дощовий осінній період вояки вирішили використати бляху, на якій було зображено моменти битви, як накриття від негоди. Тим більше, що розміри бляхи дозволяли це робити (4,3 x 2,7 м).

Але тут сталося неймовірне. Доля розпорядилася так, щоб у доповнення до цих описів були відшукані ще і репродукції цих картин. Так, завідувачка відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею Алла Українець під час однієї з експедицій у селі Великі Межирічі Корецького району виявила в колекціонера Михайла (?) Славінського набір з 12 діапозитивів – розміром 8x8 см кожен. На них було зображено... подвиг останнього козака; страту Тараса Бульби; посвяту митрополита Йоасафа на визвольну війну та ін. Більше того, ці діапозитиви були в ... кольоровому виконанні. Про колір: зрозуміло, вони були вміло розфарбовані, бо ще на початку XX століття спеціалісти фотосправи не оволоділи в належній мірі кольором.

І тому вчителі, лектори, розповідаючи про «Козацькі могили», свої виступи ілюстрували саме такими «кольоровими» діапозитивами при допомозі спеціальних тогочасних проєкційних ліхтарів.

Отже, тепер уже слово за дирекцією музею-заповідника: є всі умови відновлення пограбованих картин. «Оцю ідею сьогодні потрібно повністю відновити в її первинному задумі. Не важно, що малюнки будуть іншого автора», – писав голова українсько-американського громадського комітету сприяння «Козацьким могилам» (США) В. Лобур [4, 455].

Ми з ним у цьому повністю солідарні. Але доповнимо його слова тим, що сюжети картин треба зберегти, використавши по можливості сюжети первісних картин, які вважалися втраченими.

Двічі спотворений храм

Проте на «Козацьких могилах», на превеликий жаль, сталися прикрі факти, коли не лише вороги, а й наші земляки сприяли тому, що історичні пам'ятки свідомо (!) пошкоджувались, а, отже, втрачали свій первісний вигляд. Тим самим винуватці цих пошкоджень позбавляли наступні покоління справжньої історії. Ось промовистий приклад.

«У 1912 році, – пише у своїх спогадах згадуваний вище Володимир Григорович Леонтович, – вирішено було перенести цю церкву на «Козацькі могили», зробивши її «теплою», що давало б можливість служити Служби Божі взимку. Для цього в церкві були поставлені спеціальні утермаркловські печі. Але будівельники, готуючи церкву до обшивки її дошками для утеплення толем, встановили їх не вертикально, а горизонтально, «...що дуже зіпсувало зовнішній вид церкви».

Це сталося, очевидно, в час відсутності керівника будівельними роботами В. Леонтовича, основна робота якого була в Житомирі. Роботи з обмірів, перенесення та влаштування церкви в 1912-1913 роках були здійснені під його ж керівництвом. Але тоді добавили опасання навколо храму, що мало охороняти богомольців від негоди. Крім того, прибудову до храму перенесли з південної на північну сторону [5].

І ось проходить 74 роки. На «Козацькі могили» прибули спеціалісти Львівського інституту реставраційних майстерень.

Вони весною-літом 1987 року провели т. зв. «кожухування» гонтою Михайлівської церкви, тобто оббивку церкви гонтами [6, 74].

Але ж волинські народні храми не знають такого «кожухування» – воно характерне для інших регіонів України. Щоб переконатись у

* Так у тексті.

цьому досить порівняти зовнішній вигляд старовинних волинських церков у селах, які збереглися до наших днів: у Синьові (1595 р.) та Тучині (1730 р.) Гоцанського, Великому Житині (1767 р.) та Заборолі (1762 р.) Рівненського районів, у містах Дубні (Сурмичі, поч. XVIII ст.), Рівному (1756 р.) та ін. зі Свято-Михайлівським храмом на острові Журавлиха.

Після «кожухування» цей храм утратив свій первісний вигляд. Отже, відвідувачі «Козацьких могил» позбавлені можливості познайомитись із первісним виглядом святині, таким, яким її знали учасники Берестецької битви, що молилися у цьому храмі перед вирішальною битвою. Позбавили нас такої можливості... науковці. Але що цікаво?! На початку жовтня 1987 року на «Козацьких могилах» працювала комісія зі Львова з прийняття робіт по реставрації Михайлівської церкви. Назвемо її членів. Це Іван Могитич – директор інституту «Укрреставрація», проєктант Богдан Кінзельський, начальник виробничої дільниці Богдан Бокало, реставратор Микола Якимович, прибули також працівники культури з Рівного. «Роботу з реставрації комісія оцінила високо» (!) [7, 170].

І ніколи я собі не можу простити того ми, тоді ще молоді недосвідчені науковці Рівненського обласного краєзнавчого музею, до складу якого тоді ще входили «Козацькі могили», допустили те, що нас «задавили» своїм авторитетом науковці зі Львова. Та це й зрозуміло: реставрація храму проходила у час руйнування храмів. Не вистачило у нас, рівненських науковців, аргументів на захист старовинного храму. Після багатогодинних словесних «баталій» перемогли львів'яни.

Але в іншому питанні перемогли таки ми, рівняни. Справа ось у чому.

Поряд з «кожухуванням» храму «авторитетні» реставратори ставили питання (у це важко повірити, але воно відповідає дійсності!) про усунення середнього куполу храму, бо він, бачте, не характерний для тогочасних храмів! Скільки зусиль довелося докласти до того, щоб таки зберегти купол!

Тепер, щодо гонти, яку так полюбляють львівські реставратори. Добру справу зробили б вони, коли б повернули храму первісний вигляд його покриття. Адже він був покритий у XVII ст. спеціально обробленою гонтою, яка може охороняти храм від негоди не одне десятиріччя, а то й століття, а не напівсирою

дранкою, яка може вистояти лише кілька десятків років.

«Існуюча в старовину гонтова покрівля, як у більшості пам'яток волинського дерев'яного зодчества, не збереглася, уступивши місце покрівельному залізу. Проте згідно проєкта реставрації в недалекому майбутньому вирішується питання про відновлення покрівлі з попереднього матеріалу», – писав свого часу відомий дослідник історії краю, доктор архітектури П. Ричков [8, 160].

Ще на одну обставину хочеться звернути увагу. Справа в тому, що аж через десятки, а, може, й сотні років, вирішено було реставрувати іконостас Свято-Михайлівської церкви. За цю конче потрібну справу взялися спеціалісти зі Львова. Як вказує старший науковий співробітник меморіального музею «Козацькі могили» О. Данилишин – ці роботи було «завершено весною 1990 року» [9, 74]. Цей же автор далі пише: «У цілому за три роки проведено величезну роботу: відреставрована Михайлівська церква, перекрито куполи Георгіївської, позолочено хрести, відреставрована сулія (треба солія – Г.Б.) перед церквою... Оплата всіх робіт здійснена за рахунок обласного бюджету і становила 250 тисяч карбованців [10, 74].

І ось незрозуміле: реставрація була закінчена, розрахунок за виконану роботу був проведений. І раптом через кільканадцять років, восени 2004 року, іконостас... знову демонтують та відправляють в «Укрзахідпроектреставрацію» на ... «поновну реставрацію». Той же О. Данилишин пише: «Частково іконостас уже відреставровано й встановлено; до кінця цього року (2006 – Г.Б.) планується реставрацію повністю завершити (оціночна вартість 500 тис. гривень)» [11, 75].

Але, між іншим, учасники урочисто-траурних торжеств на «Козацьких могилах», які відбулися влітку 2007 року, висловлювали своє незадоволення тим фактом, що замість іконостасу з'явили пусті отвори («Хоч би написали, що розписи на реставрації», – обурювались відвідувачі храму).

У зв'язку з цим виникає питання: невже через кожних років 15 треба проводити реставрацію, за яку слід викидати по півмільйона людських грошей? Значить, попередня, не така вже й давня, реставрація була проведена не на належному фаховому рівні. Чому?

Ще одне питання, пов'язане з Свято-Ми-

хайлівським храмом, унікальною пам'яткою волинського народного зодчества. Не так давно ходили чутки про можливість переносу храму на своє попереднє місце – у с. Острів.

Але це питання вирішилося дуже швидко, без суперечок та дискусій. Це вже після того, коли ми розповіли авторам цієї, на перший погляд благородної ідеї, про те, що свого часу була вже відтворена точна копія цього храму. І не де-небудь, а в далекому вічнозеленому затишному канадському місті Ванкувері на березі Тихого океану.

Справа у тому, що десь у 1991 році в Рівненській області побувала група українських активістів – жителів Канади.

У складі групи був і колишній житель Рівного, учень української гімназії Любомир Гуцуляк, до речі архітектор за спеціальністю. Він зацікавився Свято-Михайлівською церквою на о. Журавлісі. Здійснив відповідні її обміри, фотографування. Це дало можливість у центрі Тихоокеанської української виставки в Канаді спорудити точну копію цього храму (але без «кожухування» та й дошки на храмі були встановлені не горизонтально, а так як на Волині прийнято – вертикально) [12, 14].

І кожен день роботи на цій виставці ми з професором І.Свешниковим любувалися свіжеструганими запашними дошками (не фарбованими!), якими були обшиті стіни храму. До речі, часто ми бували там на Службах Божих, до вони правилися почергово – для православних та греко-католиків.

Цей храм був в якійсь сотні метрів від виставки «Козацькі скарби України», де демонструвалися безцінні козацькі речі, відшукані на полі Берестецької битви.

Отже, задумаймося над питанням відновлення унікальної пам'ятки українського волинського зодчества на первісному своєму місці в с. Острові. Звичайно, без «наукового кожухування».

Давно пора реалізувати первісний проєкт!...

Само собою зрозуміло, що одним із найголовніших питань, які слід розв'язати адміністрації музею-заповідника є побудова нового музейного комплексу, в експозиції якого були б розміщені тисячі безцінних речей, якими користувались учасники Берестецької битви, і які пролежали в землі не одну сотню років. І головне, щоб для цих безцінних речей

були створені найкращі умови для їх зберігання відповідно до музейних вимог та експонування. Але ця тема нині виходить поза межі нашої розповіді.

Втім повернемося до первісного проєкту «Козацьких могил». Згідно нього слід нині виконати такі роботи:

- закінчити спорудження навколо острова стіни, нині збудована лише західна її частина;
- спорудити дзвіницю, на якій розмістити набір дзвонів, в тому числі відновлений дзвін вагою понад 14 тонн (копія пограбованого в роки Першої світової війни);
- перед царськими вратами, отже, перед «Голгофою» де виходить могила, у якій складені козацькі кості, треба поставити тетрапод, тобто панахидний столик з темнозеленого скла із золотими хрестами.... Від свічок або електричного освітлення він вечорами має іскритися вогнями, як величезний сапфір [13].
- не встигли будівельники належним чином оформити вихід із підземного ходу з південної сторони, який з'єднував би гробницю із дзвіницею. Та й сам підземний хід потребує естетичнішого оформлення;
- провести залізницю з Рудні Почаївської до «Козацьких могил» або, в крайньому випадку, – сучасне шосе.

Але, мабуть, доцільно подумати і над вирішенням згаданих вище інших питань, які стосуються «Козацьких могил».

Зрозуміло, що ці проблеми не під силу вирішити самим працівникам музею. Потрібна дійова позиція громадського комітету сприяння меморіалові «Козацькі могили», який треба створити, допомога центральних українських урядових органів, усієї громадськості України, допомога українців – наших земляків, які проживають далеко за межами нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Г. Бухало. Три проблеми Козацьких могил. В: Вісті Рівненщини. - 2007, 8 черв.
2. Волинская мысль, Почаев, 1914, 21 черв.
3. Почаевский листок . 15.05. 1915 , 15 трав.
4. В. Лобур. Верніть Україні Козацькі могили. - В: Національний пантеон «Козацькі могили». Історико-краєзнавчий нарис. - Луцьк: Медіа, 2003.
5. В. Леонтович. Лист від 30.12.1960 р. Особистий архів автора..
6. О. Данилишин. Ремонтно-реставраційні роботи на «Козацьких могилах». - Збірник тез наук. конференції «Берестецька битва в історії України». - 2006, (б.м.).
7. П. Лотоцький. Побачене і пережите. - В: Національний пантеон «Козацькі могили»...

8. П. Ричков. Дорогами южной Ровенщины. - М., 1989.
9. О. Данилишин. Ремонтно-реставраційні роботи на «Козацьких могилах»...
10. Там же.
11. Там же, с.75.
12. Г. Бухало. Професор Ігор Свешников у Канаді. - Життєвий та творчий шлях І. К. Свешникова. Збірник тез наукової конференції. - 2005 (б.р.).
13. Волынская мысль, 1914, 21 черв.

Ольга ГАРБАРУК

Із загальної історії села Плоське Острозького району Рівненської області

*Село, село, торкніться мого слова!
Хай б'є з живих криниць жива вода!
Стоїть село – і серце, й сонце мови.
У рідні вікна вічність загляда.*

(Село. Любов Галета)

У Рівненській області село Плоське є одним із найбільших сіл Острозького району. Від Острога село знаходиться на відстані 37 км.

Перші відомості про село Плоське містить зголошення королівського земляника Івана Семеновича про збройний спротив урядовців і селян у 1568 році [5, 26-31].

У 1583 році село Плоське належало до Острога – володіння князя Константина Острозького. На селян, які на той час були кріпаками, був накладений непосильний податок. Селяни піднялись на повстання. Туди прибуло військо. Старе село було спалено, а селян жорстоко покарано. Нове село виникло в іншому місці, ближче до лісу, на рівнині. Назва Плоське й походить від його місцезнаходження – рівне місце. Ту місцевість, де було старе село, тепер називають хутір «Грудка».

Жителі села Плоське брали активну участь у Визвольній війні 1648-1654 рр. Вони вступали до повстанських загонів, які розправлялись зі шляхтою. Один із повстанських загонів був створений на околицях Острога, очолив його Колодка. Жителі села вступали і до цього загону. У грудні цього ж року, повертаючись з-під Замостя, в Острозі зупинявся гетьман Хмельницький разом із сподвижниками. Тоді ж було розгромлено і маєток у селі Плоське [2, 434].

У кінці XIX ст. в селі Плоське, що належало Острозькому повіту Довжецької волості, було 76 домів і 455 жителів, з 1778 року – дерев'яна церква, церковно-приходська школа.

За переписом 1911 року в селі було 673 жителі, 1 крамниця, горілчана державна крамниця, водяний млин, гуральня. Із великої земельної власності належало там 677 десятин князю Святополк-Четвертинському і 447 – Константину Яровському.

У 1912-1914 рр. в селі Плоське земство розпочало будівництво нової школи. У зв'язку з війною 1914 року будівництво школи було незакінчено. Тоді сільська громада найняла під школу приміщення корчми (1915-1916 рр.), власником якої був мешканець села – Кушнерук Йосип. Учителями були його син Олексій Кушнерук та сусід Влас Українець. У цій школі навчалось 18 учнів. Основна увага приділялась богослов'ю. Керівну роль в школі відіграв священик [6, 242].

Перша світова війна завдала великого лиха жителям села. Більша половина працездатних чоловіків була мобілізована на фронт. І саме в цей час, у березні 1915 року, власті вирішили перевезти селян на відрубні й хуторські ділянки. Селяни категорично відмовлялись і не пустили землемірів на поле, мотивуючи тим, що треба почекати повернення чоловіків із фронту.

Лютнева буржуазно-демократична революція вселила в серця трудящих надію на близьке звільнення від соціального гніту. Однак Тимчасовий уряд не хотів вирішити земельне питання. Земля, як і раніше, залишалася в руках поміщиків. Трудящі села з радістю зустріли звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. У січні 1918 року тут було проголошено радянську владу. У вересні 1920 року село захопили війська буржуазно-поміщицької Польщі. Як і на всіх західноукраїнських землях, трудящі

села Плоске зазнали важкого соціального гніту. Польські власті обкладали селян чисельними податками. Більшість селянських господарств були малоземельними. Ціни ж на сільськогосподарські продукти були низькими. Польські власті не турбувалися про розвиток освіти. У 1925 році працювала одна початкова школа, в якій навчалося 80-90 учнів. Учителі, звісно, були переважно поляками. Усі предмети викладались польською мовою, але вивчалася й українська. Першим директором був Кузьмич Андрій, а вчителями: Ольшанська Ніна, Бихавська Ольга, Чайковська Олена, Паньчишина Ганна, Тулінська Ядвіга. Школа називалась «повшефна» (народна). Вона знаходилась у центрі села, біля церкви. Глибокі соціальні перетворення, докорінне поліпшення життя трудящих села сталися лише після 17 вересня 1939 року, коли на західноукраїнські землі, виконуючи історичну місію, прийшли воїни Червоної армії.

Підступний напад фашистської Німеччини перервав будівництво нового життя села. Багато жителів села було мобілізовано. Наприкінці червня 1941 року радянські воїни вели запеклі бої з фашистами. Гітлерівці вбивали радянських людей, грабували населення. Окупанти жорстоко карали за найменшу непокору. Населення чинило опір фашистам. Жителі села йшли в партизани, вливалися до загонів з'єднання А. З. Одухи.

Із встановленням німецько-фашистської окупації з 1941 року на території Волині були створені перші збройні формування українців, які в жовтні 1942 року організувалися в Українську Повстанську Армію (УПА). Це була дійсно народна армія, яка не мала ніякої підтримки ззовні, а розраховувала тільки на власні сили і вела боротьбу на два фронти – проти німців і Червоної армії.

Почалося масове створення боївків, сотень, куренів для боротьби з небезпечними ворогами. Рятуючись від беззупинних грабунків та палення осель німецькими та більшовицькими збройними формуваннями, люди навчилися будувати нові безпечні оселі – в землі. Викопані в ґрунті землянки, відповідно випаленні вогнем, стали не тільки приміщеннями для життя сотень тисяч українських родин, але й безпечними коморами, куди люди ховали врятований від грабунку хліб та інші харчові продукти, а також полотно, одяг і всі цінні побутові речі [3, 95].

У першій половині квітня 1943 року український національний повстанський рух залив цілковито села Острожчини, особливо село Плоске. Багато жителів села пішли в ліс. Населення шукало свого порятунку там, у лісі. Згуртовані в лісах люди, об'єднанні спільною долею, стихійно організовувалися для подальшої самооборони.

В УПА були вояки різного віку. Лише частина вояків була довше в УПА і мала бойовий досвід, а більшість була лише кілька місяців.

За спогадами старожила села Плоске Лісовського Петра Євгеновича: його односельчанин Цюх Михайло Демидович – учасник національно-визвольних змагань 1941-1955 рр. – народився 1922 року в селі Плоске, був сотенним, мав псевдо «Гамалія». Загинув у боротьбі з московськими окупантами в бою поблизу села Хорів Острозького району в 1948 році. У його сотні були й інші жителі с. Плоске: Гуменюк Іван Степанович, Джужера Іван Стодонтів, Марчук Володимир Павлович, Пальчевський Володимир, а також його дружина Віра та її сестра Надія. Їх засудили до сталінських таборів, покарання відбували в Сибірі. Надія нині покійна. Дочка Цюха Михайла Давидовича та Віри – Дацюк Ганна Михайлівна 1945 року народження проживає у Волинській області в місті Рожище вул. 17 вересня (неподалік від Луцька), одружена, має дві доньки.

Сотня Чорноморця: Гетманчук Петро Степанович, Драчук Арсен Іванович, Драчук Петро Іванович, Кушнір Костянтин, Марчук.

Багато жителів села були в УПА і мали підпільні імена (псевдо):

«Березій» – Марчук Максим Іванович,
 «Беркут» – Рудь Володимир Митрофанович,
 «Бистра» – Трохимчук Пелагія Яківна,
 «Веселий» – Бовтун Володимир Павлович,
 «Галайда» – Никончук Феодосій Степанович,
 «Груша» – Бабюк Степан Степанович,
 «Зима» – Чубок Максим Мартинович,
 «Ігор» – Рудь Семен Митрофанович,
 «Квітка» – Казнодій Софія Яківна,
 «Кубанець» – Парфенюк Роман Іванович,
 «Ласкавий» – Рабчук Сергій Степанович,
 «Луговий» – Гетманчук Петро Степанович,
 «Недоля» – Шпарук Дмитро Варйонович,
 «Оксана» – Чубок Єлизавета Федорівна,
 «Олег» – Дукан Олексій Павлович,
 «Соловей» – Марчук Олександр Григорович,
 «Шелест» – Шпарук Степан Варйонович.

Жителі села Плоске також брали участь у бою з московськими окупантами в урочищі Гурби Здолбунівського району, деякі з них загинули: Бабюк Іван Степанович, Казнодій Олександр Якович, Джеджеря Іван Стодонтів, Лавренюк Олександр Юрійович, Українець Володимир Дмитрович, Чубок Дмитро Ількович.

А також жителі села були учасниками національно-визвольних змагань 1918-1921 рр. у складі армії УНР на чолі з Симоном Петлюрою: Петрук Дмитро, Українець Влас, Філюк Лазар Данилович.

Виявлено:

– учасників визвольних змагань – 146, в тому числі:

1918-1921 рр. – 3,

1922-1941 рр. – 3,

1941-1955 рр. – 140;

– учасників Другої світової війни – 145 чоловіків – 108

жінок – 37

Загиблих – 70

від поляків –

від німців –

советів – 63

повстанців –

при загадкових обставинах – 6

померлих – 1

Репресованих: 40

поляками –

німцями –

советами – 40

Не репресованих – 35 [1, 322-343].

Після війни поступово налагоджувалось мирне життя. У 1945 році держава виділила лісоматеріал для будівництва хат родинам військовослужбовців, демобілізованим. Наприкінці 1945 року відновили свою роботу клуб і бібліотека.

У 1949 році був створений колгосп ім. Карла Маркса. На базі початкової школи в 1947 році створили школу з п'ятирічним навчанням. В 1953 році в Україні впроваджено обов'язкове семирічне навчання. Таку семирічну школу відкрили і в селі Плоске. Директором її стала молода вчителька Кмитюк Євгенія Леонтіївна.

У 50-х роках, після виселення репресованої вчительки з села, школа була перенесена в її будинок. Там навчалось близько 400 учнів, були, навіть, і паралельні класи.

Згодом (1956 р.) на базі семирічки була створена середня школа.

13 грудня 1977 р. на кошти нафтоперекачувальної станції «Новини» було відкрито нову середню школу, розраховану на 640 місць. Матеріальна база школи займає територію 1464 кв. м, нараховує 22 навчальні кімнати, з них 16 – класні.

На сьогодні зросла торгівельна мережа. У селі працюють продуктові магазини, 2 кафе, промтоварний та господарський магазини. Біля села проходить нафтоперекачувальна станція, роботу її забезпечують жителі села. Тут же працює м'ясокомбінат. Медичну допомогу населенню надають сільський фельдшерський пункт, стоматологічний кабінет. У селі є аптека, пошта, зберкаса, середня школа. Нове життя породило нові обряди та звичаї. Проводяться обжинки, вшанування ветеранів праці, відзначення дня повноліття, трудові і сімейні ювілеї, проводи юнаків на службу в армію. Неповдалі магазину стоїть обеліск-пам'ятник, споруджений на кошти колгоспу жителям села, які віддали своє життя за свободу і незалежність.

Славні сини і дочки України боролися і гинули, гинули, гинули... Але їх боротьба та муки не були марними. Завдяки їм, їхній страдницькій долі, наш народ виборов незалежність у 1991 році. Замайорів синьо-жовтий прапор у небі над вільною Україною. І прийде той день в Україну, коли наш народ буде відзначати свято Героїв України, згадає всіх до єдиного борців за незалежність. Вони це заслужили. Їх душі цього дочекалися.

Село моє, для мене ти єдине,

Моя проста старенька святине,

Моя маленька пишна Батьківщино,

Моя вишнева земле лебедина.

(«Вклонюсь тобі» Тетяна Вознюк, 1997 р.) [4].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Денищук О. Книга Пам'яті і Слави Волині. Т 6. Рівненська область Острозький район. – с. Корнин: ПП Дятлик М. С., 2004. – 436 с.
2. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. / Мяловський А.В., Баєва Н.А., Бугайов О.Т. та ін. - Київ, 1973. – 655 с.
3. Літопис УПА. Волинь і Полісся. - Т.2. – Торонто, 1990. – 260 с.
4. Музейна кімната історії села Майкова. – Гоща, 2005.
5. Опис акт книги. - К.: Центр. арх. № 2042 с. 26, 31; п. н. 298, 371.
6. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське полісся. – Т.2. – Канада, 1986. – 578 с.

Нацистська пропаганда в окупованому

Миколаєві: деякі аспекти

17 серпня 1941 року було захоплено місто Миколаїв, а з падінням гарнізону на о. Тендра 4 листопада вся Миколаївська область була окупована німецько-фашистською та румунською арміями. Територія Миколаївщини була розділена на німецьку (генеральний округ «Миколаїв» у рейхскомісаріаті Україна) та румунську (частина Трансністрії) зони окупації.

Вся влада в окупованому місті належала німцям. Міським комісаром було призначено доктора Отто. Окупантами була створена українська адміністрація, так звана «міське самоуправління», але по суті воно було лише допоміжним апаратом.

Кадри бургомістрів, старост, поліцаїв вербувалися з карних злочинців, білоемігрантів та оунівців-мельниківців. Міським головою у Миколаєві став націоналіст-мельниківець Місікевіч, який прибув з Західної України. Потім його змінив Погорєлов, який за відданість окупантам був нагороджений двома німецькими медалями [1, 123].

Окупаційний режим, встановлений нацистами в Україні, так званий «новий порядок» був злочинною військовою та адміністративно-господарчою системою органів і заходів, спрямованих на анексування окупованих областей, ліквідацію всієї національної державності, масову депортацію, терор, звірства і геноцид щодо місцевого населення, пограбування і знищення національної культури [16, 293].

Довгих 31 місяців продовжувалася окупація Миколаївщини. Про цей період можна дізнатись і з матеріалів окупаційної преси у тому числі. Нацистська пропаганда в Україні проводилася в основному через періодичну печать, радіоефір, кіномистецтво, а також завдяки розповсюдженню дрібної друкованої продукції (листівки, брошури, плакати). На Миколаївщини виходили часописи: «Українська думка» і «Новая мысль» (Миколаїв), «Нове життя» (Первомайськ), «Прибугские известия» (Голта), «Новий час» (Вознесенськ). В Херсоні, який входив до території генеральної округи «Миколаїв» виходила газета «Голос Дніпра». А також видавався німецькою мовою часопис

«Deutsche Byg Zeitung» (Бугская газета, видання Генерального комісаріату Миколаєва). Всі ці газети зберігаються у державному архіві Миколаївської області, вони є цікавим джерелом для вивчення економічного, політичного, культурно-освітнього життя на Миколаївщині у 1941-1944 рр. [4].

Оскільки газети були органами міської управи, то вони у першу чергу друкували різні накази, оголошення окупаційних властей. Перші накази забороняли допомогу військовополоненим: «10 тис. карбованців тому, хто викриє схованих російських старшин або жовнірів або розкаже про акти саботажу» [8].

«Усьому цивільному населенню найсуворіше заборонено полоненим втікачам давати харчі, притулок або іншу поміч. Тим хто піде проти цього наказу – розстріл» [9].

22 вересня 1941 р. у м. Миколаєві був проведений перепис населення. Виявилось, що проживає у місті 89235 чол., а в 1939 р. було 118 тис. чоловік. По національному складу: українців було 64080 чол., росіян – 15950 чол., німців – 12281 чол., поляків – 914 чол., румунів – 10 чол., євреїв не було [10].

До війни 1/3 частину населення (25 тис. чол.) складали євреї. Де ж вони поділися? Чоловіки були в армії, робітники із заводами були евакуйовані на Кавказ, в Астрахань, а діти, жінки, люди похилого віку були фашистами розстріляні на кладовищі в місті та ярах під с. Воскресенськом [2, 19; 3].

У газеті були надруковані постанови міської управи «Домовласники зобов'язані за 48 годин повідомити управу про наявність всього майна, речей, що належали раніше жидам, комуністам та іншим втікачам». «Квартири, будівлі, речі, які належали євреям, дозволяється забирати громадянам міста. Житлове бюро протягом двох тижнів видало 3058 дозволів на заняття колишніх жидівських приміщень і приміщень втікачів громадянами міста» [10].

Усі періодичні видання проводили цілеспрямовану антирадянську та антисемітську пропаганду, майже в кожному номері газети

вдячність». Навчальні плани 4-річної школи передбачали вивчення Закону Божого, української і німецької мов, арифметики, загальної літератури, фізкультури, ручної праці, співів та вітчизнаводства, викладання російської мови заборонялось.

Під час окупації була відновлена діяльність частини шкіл, але ненадовго. Були проблеми з електропостачанням, опалюванням, підручниками та вчителями. Для дітей фолькдойче працювала німецька школа (директор Радецька). Через нестачу підручників учителі використовували для читання «Кобзар» Шевченка, оповідання інших українських авторів, календарі. Усе це мало сприяло вихованню дітей в антирадянському дусі. Нова дисципліна «Вітчизнаводство» знайомила дітей з історією України: «Українські землі раніше були під безпосереднім впливом німецьких племен – готів, тому український народ має з німецьким багато спільного, у них історично обумовлені спільні інтереси» [15, 142]. Школи подекуди були прикрашені портретами Гітлера, відозвами на кшталт «Працюй, адже це необхідно Великій Німеччині, фюреру». Учителі німецьких шкіл їздили в Німеччину на курси, а звідтіль – у гості школярі, які відпочивали у таборах на р. Південний Буг, зустрічалися з дітьми, відвідували німецькі шпиталі, кладовища.

Ця невелика стаття не може охопити всі сторони фашистської пропаганди в окупованому Миколаєві, яка, зрештою, виявилась мало-ефективною. Населення окупованої Миколаївщини в основній масі залишилося байдужим і нелояльним до «нового порядку», оскільки реальна картина окупаційного життя не відповідала обіцянкам і деклараціям нацистів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гузенко Ю. «Миколаївщина в роки німецької окупації (1941-1944 рр.) Збірка наукових статей «Миколаївщина у роки Великої Вітчизняної війни» - Миколаїв, 2005 – с.463.
2. Гриневич О. Холокост на Миколаївщині. Збірка документів і матеріалів (т. 2) «Єврейське населення на Миколаївщині» - Миколаїв, 2004 – с.158.
3. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО) – Ф 1002 – оп 3 – стр. 29 – арк. 15-16.
4. // Deutsche Bug Zeitung – березень 1942 – листопад 1943. (Миколаїв)
5. Німецько-фашистський окупаційний режим Миколаївщини 1941-1944 рр. Збірка документів і матеріалів. Одеса – видавництво Маяк, 1964 – с. 317.
6. Захарченко О. Німецько-румунський окупаційний режим на території Миколаївщини. Збірка наукових статей «Миколаївщина у роки Великої Вітчизняної війни» - Миколаїв, 2005 – с.463
7. Истерзанная юность: «Збірка спогадів остербайтерів» - Видавництво Ірини Гудим, Миколаїв, 2005 – с.123
8. Михайлик М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві. ПУЇЖ – 2006 № 1 с. 131-143.
9. // Українська думка. Вересень 1941-березень 1944 (Миколаїв)
10. // Українська думка. 1941 – 7 грудня.
11. // Українська думка. 1941 – 26 вересня.
12. // Українська думка. 1941 – 25 грудня.
13. // Українська думка. 1943 – 25 березня.
14. // Українська думка. 1942 – 5 травня.
15. Спогади миколаївців ветеранів війни та праці: Омельченко В.М., 1923 р. народження, Зубаненко Є.С., 1923 р.н., Мартінова О.К. 1933 р.н., Мартіненко І.С. 1934 р.н. – Фонди Миколаївського краєзнавчого музею KB 35172, Д – 15712-15716.
16. Ташлай Л., Злочевська М. Фашистсько-окупаційний режим на території Миколаївської області 1941-1944 рр. Матеріали III обласної краєзнавчої конференції «Історія, культура, етнографія. Нові дослідження». - Миколаїв, 2000. - с.293.
17. Щукін В. Нищення української культури в роки німецько-румунської окупації. Збірка наукових статей «Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни» - Миколаїв, 2005. – с.463.

Галина ДАНИЛЬЧУК

Історія вулиці у мікрорайоні «Південний»

В окремих наукових дослідженнях, архівних джерелах, статтях, публікаціях і краєзнавчих нарисах вміщена невеличка інформація про одну із найстаріших вулиць м. Рівне – вулицю Шевченка.

Відомо, що перша згадка про неї міститься у писемних джерелах за 1629 р., на той час вона мала назву Супонівська. Найдовше ву-

лиця називалась Омелянівською, бо саме тут проходив шлях до с. Омеляна [6]. Забудовувалась вона в Тютківському передмісті дерев'яними будинками, і селились тут переважно українці, які мали наділи землі і з покоління в покоління займалися сільським господарством. Деякий час мала вулиця й назву Сільська, що відповідало роду занять її меш-

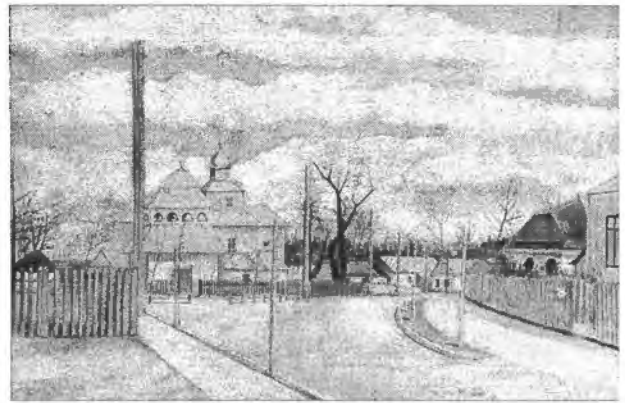
канців. Початок вона брала від центру міста (вул. Базарна) і тягнулась у напрямку до села Тютківичі. Біля церкви вулиця роздвоювалась, і будинки, що зноходились зліва від неї, вже відносились до провулку Церковного, що засвідчують відповідні карти місто початку XX ст. [1].

У 1756 р. на кошти парафіян на цій вулиці була побудована дерев'яна однокупольна церква Успіння Пресвятої Богородиці, названа в народі Омелянівською (за назвою вулиці). Нині ця православно святиня є єдиною пам'яткою архітектури другої половини XVIII ст., яка збереглась у Рівному (вул. Шевченка, 113) [3].

Прайшовши крізь віки, старовинна вулиця, звичайно, зазнала великих змін. Ім'я славетного українського поета вона одержала ще за часів польської влади в 30-і рр. XX ст., і цьому варто завдячувати саме її жителям – українцям, які завжди мали у серці глибокі патріотичні почуття.

Нам удалося зібрати спогади корінних жителів вулиці Шевченка, які розкривають нові цікаві сторінки історії цієї вулиці, і поглиблюють наші знання про історичне минуле міста.

Найбільш активну життєву позицію в суспільному житті міста займав мешканець цієї вулиці Григорій Гнатович Лукашевич (1873-1965 рр.), який мешкав по вул. Шевченка, 111. Ось як згадує про свого діда його онука Тетяна Пилипівна Карнієва (1929 р.н.): «Мій дід був дуже ділавий, хоча грамоти особливої в нього не було. Він за царя був депутатом у повітовому земстві, де захищав інтереси селян. Мій дід брав активну участь у перейменуванні вулиці. Вулиця називалась Сільська за Польщі, і дід збирав підписи, ходив скрізь, і цю вулицю називали іменем Шевченка... За радянської влади у 60-і роки відстоював Свято-Успенську церкву, бо її хотіли знести, коли планувалося будівництво обкому партії. Він збирав підписи, десь їздив і все просив, щоб залишити її як архітектурну пам'ятку. Дід цього добився» [4]. Саме ця людина у 1961 р. зосвідчила: «...я, нижчепідписаний мешканець міста Рівно (вул. Шевченка, 111) Лукашевич Г.Г., 1873 р.н., бувший губернський земський гласний від селян при царизмі і багаторічний міський радник магістро м. Рівно при Польщі, цим стверджую, що, будучи малим хлопцем шкільного віку, я неодноразово чув від своїх дідів і прадідів, а також в розмовах старших людей,

Свято-Успенська церква, 30-ті рр. XX ст.
З картини невідомого художника. Фонд РОКМ.

що мученик українського народу, уманський сотник Гонта Іван був у Свято-Успенській церкві м. Рівно і молився Богу» [7].

Основне заняття мешканців вулиці – обробіток землі, господарювання на своєму абійсті. «Мій дід [Г. Лукашевич – Г.Д.] багато землі мав. Він мав землю в Бармаках. Колись він казав мені: «Дивись, Таню, на мій землі 101 будинок стаїть». Ми йшли по вул. Грушевського до Бармаків» [6]. Про Г. Лукашевича згадує корінна мешканка вулиці Шевченка Галина Василівна Либак-Пустовіт (1941 р.н.): «Найбільше землі у нашому кутку мав Г. Лукашевич. Він був дуже розумний чоловік, хоча грамоти особливої не мав. Дуже гарно господарював, людей трохи приймав на роботу» [8].

Сьогодні на вул. Шевченка збереглось близько 20 старих дерев'яних будинків. Живуть у своїх одноповерхових помешканнях

Григорій Лукашевич з онукою Тетяною, 1930-ті рр.

родини корінних мешканців вулиці – Дзіваки, Логвисі, Либакі, Листопади, Кулії, Тарасюки. Кожен із них зберігає у своїх сімейних альбомах дорогі реліквії про життя родини і сусідів.

Всі радісні й сумні події їхнього життя були пов'язані зі Свято-Успенською церквою, парафіянами якої вони були. З родини Либаків, які жили неподалік храму (вул. Шевченка, 127), представники декількох поколінь були старостами у церкві. «Марко Либак був старостою церкви 40 років і навіть був архієреєм нагороджений. А потім і дід Іван трохи був старостою, і дід Михалко старостував. У цій церкві упала баня і потрібні були великі кошти, щоб її відремонтувати. Церква була рублена, це вже потім її обшили, оце вже як баня впала, то обшили колоди дошками. Церковна рада вирішила продати шматок поля, що належало церковній громаді, і за ці кошти відремонтували баню. І покрили тоді баню бляхою... А коли в 60-і роки хотіли закрити церкву, бо мали будувати обком партії, то й моя мама [О.Либак – Г.Д.], а ще Федір Жилінський (художник, малював ікони), члени церковної «двадцятки» ходили до уповноваженого у справах релігії, щоб відстояти нашу церкву. А старостою тоді був Бурачек (вчитель математики). Він за свої кошти замовляв ікони і дарував у церкви. Цей чоловік документи у Львівських архівах знайшов і дабився, що ця церква визнана пам'яткою архітектури... Священники нашої церкви жили по вул. Шевченка, 117. А поруч із церквою, у будинку № 115 жив диякон Василь Логвись [8]. Найтепліші і найяскравіші спогади у корінних рівнян про настоятеля Свято-Успенського храму в 1935-1950 рр., протоієрея Михайла Андрійовича Носалю (1886-1950 рр.), який був відомим на Волині травознавцем і цілителем. Про М.Носалю зібрані спогади рівнян

Протоієрей Михайло Носаль, 30-і рр.

Н.М.Заяц, І.Ф.Жилінського, В.К.Дзівак, В.Ф.Логвись, Г.В.Либак, В.Г.Логвися, В.М.Кулія, К.М.Головчук, які були парафіянами церкви і особисто знали протоієрея.

Одним із найстаріших будинків вулиці є дім №119, у ньому і нині мешкає нащадок перших господарів – Олександр Григорович Листопад (1938 р.н.). Він згадує: «Цю хату будував мій прадід Василь Листопад. Коли будувалася церква, а прадід був реєстровим козаком у князя Любомирського, та князь йому виділив цей наділ землі біля храму. І так пішов від цього прадіда наш рід. А нашому будинку по документах – 186 років. Хата такого зрубу, що її не розібрати. Підвалини ду-

Родина Либаків, 1960-і рр.

Ольга і Василь Либакі, 1930 р.

Священослужителі та хористи Свято-Успенської церкви, діти прихожан, 1930-і рр.

бові, на замок побудовано. А стіни – три бруски прошиті тиглями (дубовий кілок довжиною 1 м. і Ж 30 см.) [9]. Будинок № 127, теж дерев'яний, збудований у 1912 році на місці згорілої старої хати Либаків. «На нашій вулиці соломою були криті хати Листопадів, Тарасюків» [8]. Зі спогадів Віри Федорівни Логвись-Шевчук (1930 р.н.): «Я нарадилася на вул. Шевченка. Моя мама сюди пішла заміж. Наша хата вже третя [вул. Шевченка, 121 – Г.Д.]. У нас було зрубно дерев'яна хата, крита соломою. Вулиця вже була заселена. У нашій старій хаті була одна кімната, кухня, вінker і комора. Колись будували так: половину – хата, половину – камара... Наша сім'я зовсім мало мало землі – три гектара. Обробляли землю самі» [10].

Зі спогадів Г.В.Либак: «Ця вулиця поділялась на класи не тільки по рівню життя, а скоріше по рівню свідомості. Був клас – Якові, Логвисі, Лукашевичі, Либакі, Дзівоки. Вони відносились до заможних, розумних, хазяйновитих людей. Громада з ними рахувалася. Вони були вибрані у церковну громаду. Ці люди завжди були з хлібом. І пагляди їх були більш прагресивні. От Логвисі своїх дітей вчили, і Лукашевич вчив свого сина (він був зубним техніком), і діти Дзіваків в українській школі вчилися» [8].

Про мешконців вулиці довоєнного часу детально розповіли сестри Лідія Корпівна (1929 р.н.) і Валентина Корпівна (1931 р.н.) Дзіваки, які й нині живуть у батьківській хаті по вул. Шевченка. «Соме основне – вулиця стара, історична, колись носила назву Омелянівсько, бо вело свій шлях на Омеляну. Вулиця сільськогосподарська. Але тут жили і вчені люди, і ремісники. Жив тут Віктор Підмоєстрович – лікар-тєропєвт (вул. Шевченка, 125). Він був талановитий, інститут закінчив у Львові, а проктикував у Рівному. У Логвисів у дворі жили ремісники, які виготовляли сита, а потім продавали їх на базарі. Цих людей називали ситарі. Син Григорія Лукашевича – Пилип Григорович був зубним лікарем, а його онука Тетяна Пилипівна – фармацевтам. В їхньому домі (вул. Шевченка, 111) був приватний зубний кабінет, і місцеві жителі користувались його послугоми. В будинку № 105 жив швець, який гарно шив і ремонтував взуття. Жив на нашій вулиці Філя Казоріс, який був бандарем. А Галина Зотівна Козоріс була гарною кравчиною. Том, де зараз вул. Шевченка перетинає проспект Миру, була єврейська хата; і її господарі займались вирощуванням гусей на базар. Це була велика дерев'яна хата. В підвалі господарі мали магазин «Хана», а у дворі був доволі великий двоповерховий хлів,

у якому й тримали гусей, яких їм привозили з сіл. Вони їх підгодовували, різали і на базарі продавали тушки, ще й мали пір'я. У цих євреїв землі звичайно не було, вони мали лише «гусячий гендель». Біля цих євреїв мешкав Пилип Гнатович Омелян, який був гарним муляром. Зо ними жили Зайці, які мали гарну хату і займались сільським господарством. Приблизно там, де зороз ресторан «Форан», жило велика родина Либоків. Торасевичі - теж велика родина. Валентин Логвись став ветеринарним лікорем. Він і досі живе з сім'єю в батьківській хаті. Пам'ятаємо ми єврейську сім'ю, яку звали тут «Подисики». Вони у війну попали під розстріл, а дочка змогла втекти з тої ями і вижило. Голянін був пічником. На нашій вулиці одно сім'я займалась виготовленням штучних квітів, які продавали на базарі. Ще була одна хатина, де виготовляли морозиво. Ми навіть туди молоко носили. А у дворі Казорізів жила єврейська сім'я, яка теж займалась виготовленням морозива, їх називали «Пиріна». Ми були дітьми і бігали туди дивитись, як те морозива робиться. Це була бочечка з льодом, щільно закривалась кришкою, і жінка вручну крутила у тому льоду малака. Морозиво було різних кольорів. Ми на правдну неділю найбільше його купували. Поляки називали морозиво «льоди». А ми тут польською мовою не користувались, розмовляли своєю, українською. Жив на нашій вулиці Талашук, який мав свій магазин канцтоварів, що знаходився приблизно там,

Василь Логвись (праворуч) із товаришем, 1930-ті рр.

Сестри Лідія і Валентина Дзівачи в садибі священика М. Носаля, 1940-і рр.

де перетинає вулицю Пересопницьку вулиця Гетьмана Мазепи. Поруч був магазин книжковий «Мартинюк». Ці магазини обслуговували книжками в основному учнів «мазепинки» і української гімназії. Талашук не був дуже багатаю людиною. Неподальк від церкви жив Василь Мефодійович Чернега, який вирощував квіти. На його садибі росли жоржини, айстри, хризантеми. Вирощені квіти продавав на базарі. Це була дуже цікава інтелігентна людина. У нього була пристойна домашня бібліотека.

Гарний спамин залишився у нас про родину Романюків. Олексій Романюк мав власну пекарню. Їх двоповерховий дім був на тому місці, де зараз Будинок урочистих подій. На другому поверсі жила родина Романюків, а на першому була пекарня і магазин «Хліб». Хліб у них був дуже смачний, з етикеточками «Романюк». Ми купували рідко цей продукт харчування, частіше пекли свій домашній. А купували за бажанням дітей, бо діти любили «купаваний» хліб. Олексій Романюк був дуже талановитою людиною, трудівником. До Рівного він приїхав із села. Пішов спочатку учнем у пекарню, оволодів цією справою, заробив грошей і побудував пристойний будинок. Це усе він встиг зробити до війни. А у 1939 році, коли прийшли совети, пекарню націоналізували. Усе забрали, а Романюків виселили з міста. Пекарня перейшла до держа-

ви і продовжувала працювати, доки її не знесли при будівництві проспекту Миру. Після заслання Романюки повернулися до Рівного, але дім їм не повернули. Незадовго після повернення від інфаркту Олексій Романюк помер.

Жили на нашій вулиці Галатюки. Пилип Галатюк був добрим муляром. Навіть мурував Романюку хату. Михалко Максимчук був старостою в церкві. Неподалік церкви жив єврей Герчик, якого чомусь звали «Бричка». В нього був магазинчик, у якому можна було придбати все необхідне. Пом'ятаємо, як його, нещасного, у війну німці забрали просто біля дому, коли він підмітав вулицю. Забрали в машину і повезли»[11].

Щодо долі авторів попередніх спогадів, то вона – яскравий приклад трагічного становища багатьох українців, яких без усякої провини в повоєнні роки репресували. Лідія Карпівна Дзівак у 1948 р. була засуджена на 8 років позбавлення волі і 7 років відбувала покарання в таборах. У 1949 році слідом за дочкою вивезли в Томськ усю родину. Будинок і майно були конфісковані, і після повернення з великими труднощами їм вдалося поселитися у свій дім, у якому вони живуть і нині.

Репресії торкнулися і родини Логвисів. У сім'ї було три сини і дочка. Згадує Віра Федорівна Логвись-Шевчук (1930 р.н.): «У матері забрали трьох синів, моїх братів. Степан, найменший, попав на фронт у Білорусію, де йому ногу обірвало. Калікою повернувся додому, то його не зачепили. А Івана і Василя до фронту не допустили, бо вони «западники», а направили у трудармію. А там посадили за те, що Україну любили. І дали їм по 5 років. Один відбував покарання у Красноярьську, а другий – в Омську. Так додому і не повернулися, померли в Росії» [10].

Під час німецької окупації 1941 – 1944 рр. вулиця носила ім'я Горбачевського[5]. Григорій Олександрович Горбачевський народився у 1909 р. у с.Мнишин (нині Гощансь-

кий р-н) в багатодітній селянській родині. Навчався в Рівненській українській приватній гімназії, був членом Рівненської районної екскутиви (виконавчий орган) ОУН, один з найактивніших членів ОУН на Волині. За свідченням польської поліції «його готували до посту окружного провідника, і він мав керувати всією ОУН на Волині». Неодноразово заарештовували Г.Горбачевського за політичну діяльність, проте він усе своє свідоме життя (прожив 28 років) боровся за незалежну Україну. Був знищений польською поліцією у 1937 році, похований на кладовищі «Грабник»[2].

Сьогодні на цій старовинній вулиці знаходяться установи і організації, учбові заклади, житлові багатоповерхівки. Однак, у значній мірі вулиця все ж зберегла старовинну забудову, особливо поблизу Свято-Успенської церкви. Громаді міста варто дбати про те, щоб історична частина старого міста була збережена.

Пошуки матеріалів про історію вулиці Шевченка і її мешканців продовжуються. Найбільш цікаві знахідки: фотографії, документи, особисті речі корінних мешканців цієї вулиці -- вже стали експонатами Рівненського обласного краєзнавчого музею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ilustrowany przewodnik po mieście Rownem. – Rowne, 1937.
2. Назви новим вулицям \ \ Сім днів, 2005 – 8 квітня.
3. Памятники градостроительства и архитектуры УССР – К., 1985 – Т.3 – 300с.
4. План города Ровно, 1896 г. Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею (надалі РОКМ), Доп. 3340.
5. Stadtplan von Rowno, 1941. Фонди РОКМ; КП 820\960.
6. Фонди РОКМ, № 21293 доп.
7. Фонди РОКМ, № 14002/ 1 доп.
8. Фонди РОКМ, № 22919 доп.
9. Фонди РОКМ, № 21297 доп.
10. Фонди РОКМ, № 21298 доп.
11. Фонди РОКМ, № 21292 доп.

згідно спеціальним правилам від 8 жовтня 1863 р. Вони були державними службовцями і за відмінну службу та вислугу років отримували чини до 5-го класу включно. Обов'язки З'їзду Мирових посередників розглянуті у 25 статтях (з № 209 по № 234) Повного Зводу Законів Російської імперії.

Згідно статті № 209, З'їзд Мирових посередників складався з усіх Повітових посередників, а Предводитель Дворянства (у Київській, Подільській та Волинській губерніях до остаточного затвердження викупних актів) звільнявся від головування на ньому. Головою З'їзду Мирових посередників призначався Особливий Представник від Уряду, який отримував жалування 2 тис. крб. та по 500 крб. на рік на роз'їзди [1, 371].

У статтях № 217-218 перераховані справи, які мали розглядати Повітові Мирові З'їзди. Це: скарги на волосні сходи та волосних посадових осіб; скарги на рішення Повітових Мирових посередників з питань земельних відносин; використання вільно практикуючих землемірів у випадку недостатності державних; скарги селян на незаконне затримання їх на землі та невірну видачу свідоцтв про звільнення; перевірка правдивості вироків сільських сходів стосовно дозволу на продаж землі та нерухомості малолітніх сиріт, насильницького виселення селян з місця проживання тощо. Всі рішення З'їзду заносились в спеціальну книгу, підписувались всіма присутніми, скріплювались секретарем та повинні були виконуватись Мировими посередниками або через поліцію [1, 372-374].

Серед документів, що зберігаються у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею, є шість аркушів – бланків із позначкою «М. В. Д. Председатель Луцко-Дубенского Мирового Съезда». Загальним для п'ятих документів є надрукований текст про необхідність вирішення питань забезпечення православних сільських парафій земельними угіддями і приміщеннями та складання для цього необхідних документів. Листи адресовані Благочинному Четвертого округу Дубенського повіту та датовані 21 квітня 1885 р. Кожний документ має свій вихідний номер.

Документ за № 631 відправлений з м. Новоградволинська (м. Новоград-Волинськ Житомирської обл.). Благочинному наказувалось з'явитися для вирішення вищеназваних питань в Пелчанську парафію (с. Повча Дубенсько-

го р-ну) 17 травня 1885 р. [2]. Згідно з описом церковного майна, в кінці XIX – на початку XX ст., Пелчанська парафія Вербовської волості Дубенського повіту мала 131 дес. 48 саж. церковної землі, капітал – 5899 крб., та налічувала 1287 парафіян [3, 153].

Другий документ, відправлений також з м. Новоградволинська, під № 640. Благочинного запрошували прибути до Пусто-Іванської парафії (с. Пустоїванне Радивилівського р-ну), а 16 травня 1885 р. – на Повітовий Мировий З'їзд в Крупецьке Волосне Правління (с. Крупець Радивилівського р-ну) [4]. Пізніше, Пустоїванська парафія Крупецької волості Дубенського повіту налічувала 1959 парафіян, мала 52 дес. 1428 саж. церковної землі і капітал в 100 крб. [3, 153].

У документі за № 666, відправленому також з м. Новоградволинська, згадується Бокуємська парафія (с. Бокійма Млинівського р-ну) та час і місце проведення Мирового З'їзду – 14 травня 1885 р. в Княгининському Волосному Правлінні (с. Княгинине, Млинівський р-н) [5]. На кін. XIX – поч. XX ст. парафія складалась із 1230 парафіян та мала в користуванні 97 дес. 23 саж. церковної землі [3, 125].

У документі за № 671, відправленому з м. Луцька (м. Луцьк Волинської обл.), Благочинному пропонувалось прибути 17 травня 1885 р. в Миньківську парафію (с. Миньківці Дубенського р-ну) і з'явитися в означений час на Повітовий Мировий З'їзд в Вербовське Волосне Правління (с. Верба Дубенського р-ну) [6]. У Миньківській парафії Вербовської волості Дубенського повіту в кін. XIX – поч. XX ст., було 1227 парафіян та 87 дес. 170 саж. землі у користуванні [3, 147].

Документ за № 686, відправлений з м. Новоградволинська, викликав Благочинного з'явитися 16 травня 1885 р. до Корнинської парафії (с. Корнин Рівненського р-ну) та на Мировий З'їзд в Крупецьке Волосне Правління [7]. Корнинська парафія пізніше налічувала 713 парафіян та мала 61 дес. 190 саж. землі [3, 519].

Документ за № 263, датований 26 квітня 1883 р., був відправлений з м. Луцька. Цей рукописний лист також був адресований Благочинному Четвертого Округу Дубенського повіту і мав за мету контроль виконання розпоряджень Повітового Мирового З'їзду стосовно церковних приміщень Крупецької парафії [8]. На рубежі XIX – XX ст. Вона мала

1405 парафіян та 51 дес. 55 саж землі [3, 139]. Усі приведені документи мають внизу однаковий підпис: «Председатель Съезда Косач».

Звернемось до Формулярного списку Косача Петра Антоновича, батька видатної української поетеси Лесі Українки (Косач Лариси Петрівни). В ньому записано, що 14 серпня 1866 р. його, молодого «кандидата законодавения», було командировано виконувати обов'язки Голови Новоградволинського (Звягельського) З'їзду Мирових посередників, а 3 жовтня цього ж року на цій посаді затверджено. Із цього часу він та його родина були тісно пов'язані з Волинню.

7 листопада 1878 р. П. А. Косача було переведено на посаду Голови Луцько-Дубенського З'їзду Мирових посередників до Луцька, де він пропрацював 13 років [9, 32].

Щоб уявити собі постать батька Лесі Українки, необхідно звернутись до спогадів його рідних. Донька Петра Антоновича, Ольга Косач-Кривинюк, писала, що він був людиною за характером надзвичайно витриманою, принциповою, з виключною силою волі. Зовнішньо це був чоловік невисокий, але в рухах, в мові й у виразі обличчя повільний, спокійний, поважний. Він швидко складав ціну людям і явищам, влучно і дотепно характеризував їх і майже ніколи не помилявся. Косач П. А. був дуже делікатним у стосунках з іншими людьми, високо цінував людську гідність, завжди намагався переконати, а не примусити іншого зробити необхідну справу. «...я не можу собі уявити тої людини, тої справи, взагалі, тої сили, що могла б примусити батька, чи Лесю однаково, зробити щось, що вони вважали за непорядне, нечесне» [9, 884-885]. Перебуваючи на посаді Голови Мирового З'їзду у Новоград-Волинську, Луцьку та Ковелі, йому доводилося багато їздити. Назви населених

пунктів, вказаних у вищезгаданих документах, є свідченням цього. Повча, Пустоїванна, Верба, Крупець, Бокійма, Княгинине, Миньківці, Корнин – населені пункти краю, де П. А. Косач бував, перевіряючи матеріальний стан сільських парафій або під час проведення засідань Мирового З'їзду в Волосних правліннях. Повсюдно він намагався допомогти, захистити селян як на офіційному, так і побутовому рівнях. Відстоював їхні інтереси при розподіленні земельних наділів, звільненні селянських парубків від рекрутства (як член комісії) тощо. Надавав селянам допомогу матеріалами при будівництві, зерном на насіння весною, порадами господарського і правового характеру.

Він належав до так званого «першого призову» Мирових посередників, коли їхні ряди поповнювалися кращими представниками суспільства, до яких вища влада відносилась із повагою. Це сприяло справедливому вирішенню селянських справ. Пізніше в настроях вищих сфер відбулися зміни, що відбилося в скороченні кількості Мирових посередників (до двох у повіті) та позначилося на якості вирішення питань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Полный Свод Законов Российской Империи в 16 томах.-кн.2.-С-Петербург,1911.-т.IX-XVI. - С.363-374.
2. Фонди РОКМ, РКМ кн. 21984/1 / III д. 12365/1.
3. Фонди РОКМ, РКМ 15478 (6) Доп.- с.153, 125, 147, 519, 139.
4. Фонди РОКМ, РКМ кн. 21984/2 / III д. 12365/2.
5. Фонди РОКМ, РКМ кн. 21984/3 / III д. 12 365/3.
6. Фонди РОКМ, РКМ кн. 21984/5 / III д. 12365/5.
7. Фонди РОКМ, РКМ кн. 21984/4 / III д. 12365/4.
8. Фонди РОКМ, РКМ кн. 21987 / III д. 12369.
9. Ольга Косач-Кривинюк. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Українська Вільна Академія Наук у США. - Нью-Йорк, 1970. - С.32-885.

Андрій КОРЧАК

БРОДІВСЬКИЙ ЗАМОК

Територія, на якій знаходиться Бродівський замок, з давніх-давен могла приваблювати жителів тутешньої околиці як місцевість, де можна було сховатися від ворогів, знайти притулок у скрутну хвилину. Ця територія вважається одним із найімовірніших місць локалізації дитинця давньоруських Бродів [8, 10].

Та, на жаль, жодних археологічних підтверджень цьому немає. Під 1614 р. у Бродах згадується двір Жолкевських, який мав би бути оборонним. Скоріш за все, його спорудили наприкінці XVI ст. після заснування Станіславом Жолкевським м. Любич-Броди на Магдебурзькому праві у 1586 р. [25, 435-436].

Фото 1. Замкові каземати 1630-1635 рр.
Листівка поч. XX ст.

Фото 3. Замкові каземати 1630-1635 рр.
Фото В. Ульянова 2007 р.

Проте, місце його локалізації знову ж таки невідоме.

Сучасний оборонний комплекс м. Броди був збудований в 1630–1635 рр. на кошти тогочасного власника міста, польського гетьмана Станіслава Конєцпольського*, за проектом французького архітектора Гійома Ле Вассера де Боплана та при участі італійського будівничого Андреа дель Акви [12, 50-54].

У плані замок становив собою регулярний п'ятикутник площею близько 8000 кв. м. Його укріплення складались із п'яти бастионів і куртин, що мали кам'яні ескарпи. У середині валів знаходились каземати (див. фото 1). Всіх казематів, враховуючи шестикутні в плані приміщення в середині бастионів, нараховувалася 75. Каземати розміром 6х6 м були перекриті хреставими склепіннями (див. фото 2). Зі старани подвір'я їх фасади утворювали площину, розділену арковими нішами і спарованими пілястрами. Усі архітектурні деталі

Фото 2. У середині замкових казематів.
Фото В. Ульянова 2007р.

(карнизи, портали) були виконані з білого каменю. Приміщення казематів були розташовані анфіладами (див. фото 3) [28, 103-104]. За валом знаходився глибокий рів, а далі простягалась болотиста місцевість. На території замку до сер. XVIII ст. знаходився дерев'яний будинок коменданта і власника фортеці [28, 103]. Відомі також тогочасні згадки про замкову каплицю [3, 25]. В'їзд у середину замку здійснювався через міст [28, 103].

Перша описова інформація про фортецю датується 1640 р. [7, 20]. У 1646 р. замок відвідав король Владислав IV [23, 58]. 11 березня цього ж року помирає Станіслав Конєцпольський; міста і фортеця переходять до рук його сина Олександра [21, 27-36].

Васени 1648 р. замок витримав казацьку облогу**. Тогочасний власник міста Олександр Канєцпольський наказав заздалегідь готуватись до приходу неприятеля. До фортеці, камендантом якої в цей час був Якуб Іалінський, почали звозити своє майно жителі Бродів, Лешнево, Радивилова [17, 65]. Замкова зала складалася з двохсот чоловік піхотинців, тридцяти шляхтичів і біля двохсот міщан. Керували ними Павел Гавлавський і Олександр Каспжинський [11, 81-82; 23, 58-59]. Невідома чи був під Бродами сам Богдан Хмельницький і чи казаки мали намір захопити фортецю [11, 81-82]. Згідно з твердженнями Пасторія, місто спустошило все козацьке військо. Після того, як замкова зала видали павстанцям вісімдесят татарських полонених, що знаходились тут ще з часів С. Конєцпольського, Б. Хмельницький залишив для облоги фортеці 20 тис. людей із численною ар-

* Близько 1632 р. Станіслав Конєцпольський отримав титул великого коронного гетьмана [21, 18-19].

** У листопаді 1648 р. під час облоги м.Замостя Б.Хмельницький в листі до тамтешніх міщан пише, зокрема, таке: «...краще вам згадати Броди як не схотіли з нами згоди, то не тільки місто з вогнем пішло, але й цілий замок весь взято...» [11, 98-99]. Це твердження можливо слід розуміти не як реальний факт, а як спробу тиску та залякування оборонців Замостя.

тилерією під керівництвом полковників Данила Нечая і Ступи, а сам вирушив на Львів. Цей загін знаходився в Бродах протягом восьми тижнів, поки гетьман не забрав його, повертаючись назад з-під Замостя [11, 81-82; 23, 58-59]. Під час облоги замку в ньому спалахнула якась епідемія, спричинивши значні людські жертви [17, 65-66]. Польський мемуарист Станіслав Освенцім наводить дещо інші відомості про ці події: «...в минулі роки фортеця витримала на протязі дванадцяти тижнів облогу тридцяти шести тисяч козаків і успішно їх відбила» [5, 126].

Під час битви під Берестечком сюди відсилалися важливі татарські полонені, транспортувались підводи з військовою зброєю. 19 липня 1651 р. тут перебував король Ян II Казимир [21, 44].

Наприкінці 1669 р. Станіслав Конєцпольський*, син Александра Конєцпольського, розпочав ремонт фортеці та міських укріплень. Невдовзі, в разі небезпеки, люди знову могли переховуватись у замкових мурах. Так було у 1672 р., коли турки завоювали усе Поділля. Тоді велика кількість мешканців Кам'янця, Бучача і Язлівця переселилась до Бродів. Зросла кількість населення міста також у 1676 р., коли Ібрагім Шейтан напав на Поділля [21, 50-51].

17 грудня 1671 р. Броди відвідав шведський мандрівник Ульріх фон Вердум, зазначивши у своїх спогадах наступне: «...замок добре укріплений чотирма регулярними баштами згідно сьогоднішніх вимог, його вали і фортечний рів викладені. Він ніби скидається на цитадель при місті, яка вміло укріплена бастіонами і фосербєями, подекуди також викладеними ламаним каменем [6, 165].

У 1682 р. м. Броди перейшло до Собєських [21, 57]. Лишився тогочасний опис фортеці, зроблений у 1685 р. придворним короля Яна III Собєського, Франсуа Полем Далей раком [21, 65-67; 22, 5-6]. Дійшов до нас також опис замку з 20 жовтня 1689 р. [24, 12]. Тоді ж фортецю кілька разів відвідує король Ян III Собєський [23, 58]. У 1699 р. починається боротьба за володіння Бродами між королевичем Якубом Людвігом Собєським і белзьким воєводою Яном Александром Конєцпольським. Останній почав здійснювати наїзди і грабувати місто. Він розігнав зало-

гу фортеці, забрав звідти амуніцію, завдавши шкоди загалом на 200 тис. зл. [21, 73-74].

В 1703 р. Якуб Людвіг Собєський за суму 30 тис. талерів дав у володіння: «Фортечне місто Броди з усіма гарматами, а також селом Старі Броди... графові Габрієлю Виговському» [21, 80]. Невдовзі Броди набув воєвода та генерал Київських земель Юзеф Потоцький. Контракт купівлі-продажу між ним та Якубом Людвігом Собєським було заключено 8 січня 1704 р. [21, 80-81]. 30 січня відбувся «акт донації» (наділення маєтностями) Бродів, а 8 травня, заплативши 13200 талерів, Юзеф Потоцький був урочисто проголошений власником міста [21, 80-81]. 16 травня Єжи Виговський передав бродівський арсенал комісарові Ю. Потоцького, київському стольнику Олександру Хоментовському [21, 80-81].

Після смерті короля Августа II у 1733 р. знову почалась війна за польську спадщину. Ю. Потоцький, належачи до прибічників Станіслава Лещинського, змушений був вирушити на захист Варшави [21, 92]. Тим часом російські війська просунулись на Поділля і Волинь. Князь Людвіг Гессен-Гомбургський на чолі тридцятитисячного корпусу росіян, йдучи на Тернопіль та Залізці, 4 червня 1734 р. зупинився у Підкамені. На другий день він віддав наказ розпочати обстріл Бродів. У свою чергу Броди теж відповіли гарматним вогнем. Після цього князь послав полковника на прізвище Ведель із невеликим загonom парламентарем до Бродів. Його зі зав'язаними очима перевели через рови та мури, а потім по драбині підняли і провели до бродівського замку, де він провів переговори з комендантом Хаузенном стосовно здачі фортеці, після чого повернувся у Підкамінь. 8 червня князь Хессен-Гомбург вирушив з усім військом під Броди, розбив обоз і без жодного пострілу взяв фортецю. Він тут же звільнив російських в'язнів, забрав під своє командування королівський гарнізон і через кілька тижнів, залишивши власну залогу, вирушив через Підкамінь до Збаража [21, 92]. У результаті вище наведених подій фортеця понесла немало втрат, позбувшись найголовнішої частини своєї артилерії та інших запасів [23, 58]. Новим комендантом фортеці по закінченні воєнних дій став граф Севальда [21, 96].

Після смерті Ю. Потоцького 19 травня

* Александр Конєцпольський помер в останніх днях березня 1659 р., новим власником міста став його син Станіслав [21, 46-47].

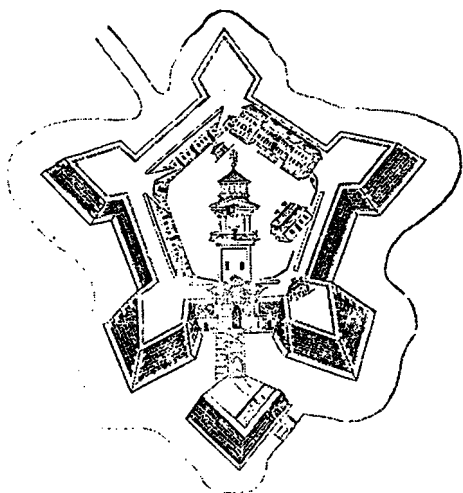

Фото 4. Так виглядав Бродівський замок в II пол. XVIII ст. Часопис *Twierdza Brodka// Przyjaciel domowy*. №11. Lwów. 1852. S.10-12.

1751 р. Броди дісталися його синові, київському воєводі Станіславу Потоцькому [21, 100]. В сер. XVIII ст. перед замковою брамою будується рavelін, в якому знаходилась друга брама, а перед нею ще один підйомний міст. Над в'їздною брамою замку будується вежа з годинником [15, 90]. Можливо, що будівничим цих споруд міг бути сам С. Потоцький, військовий інженер за фахом [26, 1]. Існує малюнок, на якому зображено бродівську фортецю в II пол. XVIII ст. разом із цими добудовами [27, 11] (див. фото 4). Тоді ж замок став місцем розкішних дійств. Так, 17 грудня 1732 р. тут відбувся грандіозний феєрверк на честь прибуття Ю. Потоцького з своєю другою дружиною Людвігою [21, 91]. 2 лютого 1755 р. в замку проведено карнавал із нагоди весілля старшої доньки С. Потоцького Теофілії [21, 102].

У 1770 р. Броди перейшли до Вінцентіма Потоцького*, а вже 5 серпня 1772 р. місто зайняли австрійські війська [21, 112]. У замку розташувався військовий гарнізон, чого граф аж ніяк не хотів дозволити. Між ним та австрійським урядом розпочалась довголітня тяжба [16, 1-2]. Згодом граф, покинувши місто Немирів, в якому він проживав, оселився в Бродах, а вояки покинули замок [21, 138]. В 1773 р. Броди відвідав австрійський імператор Йозеф II, полковник фон Штюц показував йому фортифікації [21, 113]. 3 поч.

XIX ст. до нас дійшов опис замку, зроблений уродженцем Старих Бродів відомим польським драматургом і письменником Юзефом Коженювським [21, 137-138]**. До речі, це останній опис фортеці перед її зруйнуванням.

У 1809 р. Броди разом з частиною золочівського округу були зайняті військами Герцогства Варшавського. Після їх відступу 1812 року замок було вирішено знищити [21, 140-141]. Ще перед Наполеонівськими війнами австрійський уряд планував залишити фортецю в оборонному стані, було проведено докладне обстеження ступені її збереженості та потреб, а результати відправлені до Відня. Однак, побоюючись якихось нових військових дій із боку поляків, а також відчуючи тиск Росії, австрійський уряд наказав В. Потоцькому її зруйнувати [23, 59]. Вежу з головним в'їздом було підірвано, натомість два bastіони зі сторони міста та ravelін розібрали. Румовищами з вежі та bastіонів було засипано фортечний рів, який оперізував твердиню довкола [27, 10]. Замок втратив своє оборонне значення. Решта ж валів із казематами, що залишились, були передані під склади для товару та магазини [20, 282].

Після Другої світової війни за часів Радянського Союзу замок використовувався як військовий завод для ремонту автотранспорту. Саме тоді були знищені земляні вали замку [14, 45]. Каземати отримали сучасну підмурівку.

Зараз фортеця знаходиться в руїні, із замкового комплексу до нинішнього дня збереглись 3¹/₂ куртини казематів, каземати двох bastіонів [10]. Ці унікальні споруди продовжують руйнуватись. Найбільш цікавими для огляду є білокам'яний дверний портал (див. фото 5) західної куртини та північно-західний bastіон з внутрішніми комунікаціями (див. фото 6).

ЗАМКОВИЙ ПАЛАЦ

Уперше згадується у 1755 р., коли 2 лютого в палаці відбулось весілля старшої доньки С. Потоцького з коронним стільником паном Августом Мошинським [21, 101-104]. Його архітектором також міг бути С. Потоцький.

Споруда палацу збудована з цегли, в плані

* Після смерті Станіслава Потоцького (8 лютого 1760 р.) та його другої дружини Гелени зі Замойських Потоцької (27 грудня 1760 р.) Бродами володіли їх четверо синів Юзеф, Пьотр, Францішек та Вінцентім. І лише зібравшись у Варшаві 28 вересня 1770 р., вони остаточно розділили маєток батьків. Броди припали молодшому з них Вінцентіму [21, 109-112].

** Крім того відомий також опис замку та міських валів, зроблений німецьким мандрівником Каролем-Бронеушем Фас-рабендом [4, 655].

Фото 5. Білокам'яний портал замкового каземату.
Фото В. Ульянова 2007 р.

прямокутна. Головний фасад фланкований двома ризалітами. Стіни на всю висоту оформлені пілястрами композитного ордеру. Базис та капітелі барокового малюнку виконані в камені (див. фото 7). Центр головного фасаду в свій час був підкреслений балконом. Частий ритм пілястр надає вигляду споруди урочистий та парадний характер. Будівля вважається пам'ятником барокової архітектури [28, 103] (див. фото 8).

Фото 6. Колонна кутового каземату.
Фото В. Ульянова 2002 р.

Фото 7. Капітель замкового палацу.
Фото В. Ульянова 2007 р.

Цей палац у XIX ст. залишався головною оздобою зруйнованого замку. Близько 1833 р. він переходить у володіння Яна-Казимира Млодецького [21, 146]. Тоді тут зберігалась бібліотека Потоцьких, частина якої зараз знаходиться в замку Орон (Швейцарія). Особливо дбайливістю оточила замковий палац перед Першою світовою війною тогочасна власниця фортеці, графиня Ядвіга Жищевська, яка відновила його, заповнила багатьма родинними пам'ятками і творами мистецтва. На увагу заслуговувала її власна колекція старовинних меблів і портретів видатних польських діячів. Багато що з цього безслідно пропало або було під час Першої світової війни вивезено до Росії, звідки повернулася тільки частина цих цінностей. Палац частково зруйнований через квартирування в ньому різних військ, був спалений при більшовиках у 1920 р. Згодом його відновили [23, 59].

Зараз палац використовується для освітніх, культурних та громадських потреб, зокрема тут знаходяться виставкові зали Бродівського історико-краєзнавчого музею.

Фото 8. Замковий палац сер. XVIII ст.
Фото Ф. Харченко, 1960-ті рр.

* Коли вал уже не мав оборонного значення, тесаний камінь із нього знімали і використовували при закладанні будинків. У 1986 р. під час проведення земляних робіт вдалося виявити викладений з тесаного каменю давній фундамент. Із нього було вийнято кілька брил. Важили камені по 100-200 кг. [19, 3]

Фото 9. Бастіон земляного оборонного валу Бродів 1630-1635 рр. Фото В. Ульянова 2002 р.

ОБОРОННИЙ ВАЛ

Міські укріплення Бродів склалися з бастіонних фортифікацій, композиційно пов'язаних із замком [13, 36]. В оборонне кільце еліпсоподібної форми входило десять бастіонів (див. фото 9), сполучених куртинами, та лінія передової оборони. Ескарпи земляного валу і бастіонів були облицьовані ламаним каменем і цеглою [9]. Відстань між бастіонами сягала 150 м. [19, 3], а загальна довжина валу 4080 м. [9]. Да місто провадили дві брами: Львівська з південного сходу і Луцька з півночі [13, 36]. Львівська брама, згідно плану 1816 р. [24, 4], а також реконструкції Т.О. Трегубової [18, 206], мала так звані кліщі (або інакше теналь) [13, 36]. Загальна територія оборонної системи міста становила 85 га [9].

1723 р. в Бродах побував мандрівник Василь Барський, в зошитках якого згодуються кам'яне облицювання міського валу [19, 3]. Відомо, що у 1726 р. планувалось розширення оборонних укріплень міста [1, орк.5].

Десь в II пол. XVIII ст. було розібрано південну частину міського валу. На думку С. Кровцово, це було спричинено появою нових міських кварталів у зв'язку з ростом єврейської громади [13, 35-36].* Як постало із слогодів Юзефа Кожельовського, у 1804 р. вал оперізував лише північну і північно-східну частину міста (від тодішніх вулиці Лешнівської до вулиці Львівської) [2, орк.2; 21, 136; 24, 4]. У II пол. XIX ст. було розібрано південно-східну частину валу (сучасні вул. М. Коцюбинського, Дружби, Енергетично).

В північно-східній частині Бродів добре збереглося бл. 640 м. міського валу (дві куртини і два бастіони), (див. фото 10) (вулиці Волово, Галицька, Юридика, М. Коцюбинського), ще бл. 2810 м. валу чітко читаються в нарисі ряду

Фото 10. Бастіон земляного оборонного валу Бродів 1630-1635 рр. Фото В. Ульянова 2002 р.

вулиць (Руська, Санячно, Млинська, Польна, Р. Шухевича, І. Франка, Дружби, Енергетично, Б. Хмельницького, І. Мазепи, Золізнична, Пекарська, Джерельна, Шевська, Гончарська) [9].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА України у Львові). Ф.159. Галицька фінансова прокуратура м. Львів 1773 – 1918 рр., оп.9, спр.1207.
2. ЦДІА України у Львові. Ф.186. Крайова земельно-податкова комісія, м. Львів 1863 – 1895 рр., оп.6, спр.89.
3. Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów. Działo 25. nr. 4716. Descriptia zamku Brodskiego i wszytskich budynków zostających w opyt... S.25.
4. Мандрівник-німець 1798 року описує Броди // Броди і Бродщина. Історико-мемуарний збірник. – Торонто – Онтаріо. 1988. – С.654-655.
5. Отрывки из дневника Станислава Освенцима, относящиеся к истории Южной Руси, 1643-1651 / перевел из рукописи В. Антонович. – Киев, 1883.
6. Liske X.Cudzoziemcy w Polsce. - Lwyw. 1876. - 233 s.
7. Pamiętnik Stanisława X. Radziwiłła kanclerza W. Litewskiego / wydane z rękopisu przez E.Raczyńskiego. – Т. II. - Poznań, 1839. - 126 s.
8. Історико-архітектурний опорний план міста Броди Львівської області. Пояснювальна записка / інститут Укрпроектреставрація. – Т. II. - Книга 2. - Шифр 89-4. - Львів, 1989. – 28 с.
9. XVII ст. оборонний вал з бастіонами в м.Броди Львівської області. Попередні роботи / інститут Укрпроектреставрація. – Т. I. - Шифр 86-87. - Львів, 1986.
10. Історико-архітектурний опорний план м. Броди Львівської області: схема розвитку міста М 1:2000; стилевий аналіз. Схема І М 1:2000; аналіз авторської кольористики. Схема М 1:2000; визначення цінності історичної забудови. Схема М 1:2000; проект режимних зон. Схема М 1:2000; передумови виникнення та розвитку міста до II половини XVIII століття / інститут Укрпроектреставрація. - Львів, 1989.
11. Грушевський М. Історія України-Руси: в XI томах; 12 книг/ Редколегія: П.Сохань (голова) та інші. - Київ: Наукова думка, 1991. - (Пам'ятки історичної думки України). – Т. 8. - 1995. - 856 с.

12. Корчак А. До проблеми історії будівництва бродівських фортифікацій // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. - Випуск 3. - Рівне: «Волинські обереги», 2005. - С.50-54.
13. Кравцов С. Містобудівельна історія Бродів та Гійом Левассер де Боплан // Україна в минулому. - Випуск 10. - Київ-Львів. 1993. - С.31-39.
14. Мацюк О. Оборонне зодчество України // Пам'ятки України. - № 2. - Київ. Квітень 1990. - С.45.
15. Піхурко У., Кривошеева Д., Личко А. Замок в Бродах Львівської області на основі матеріалів проекту реставрації // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. - Число 6. - Львів. 1997. - С.88-95.
16. Площанский В. Бродский замок в начале австрийского владения до 1786 г. // Слово. - Число 108. - Львов. 1(13) октября 1874. - С.1-2.
17. Созанський І. З минушини м. Бродів. Причинки до історії міста в XVII ст. - Львів, 1911. - 69 с.
18. Трегубова Т. Полонне місто-фортеця // Мистецтво і сучасність. - Київ. 1980. - С.204-210.
19. Чобіт Д. Ідеальне місто. З історії забудови Бродів // Прапор комунізму. - № 48 (6529). - Броди. 21 квітня 1988. - С.3.
20. A.C. Wolne miasto handlowe Brody (Z obrazow Galicyi) / Przyjacieli Ludu. - № 36. - Leszno. 1840. - S.281-283.
21. Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody. - Lwów, 1865. - 198 s.
22. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. - Lwów, 1892. - S.106.
23. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość izabytki województwa Tarnopolskiego. - Tarnopol, 1926. - 199 s.
24. Krawcow S. O układzie przestrzennym miasta Brody w XVI-XVII w. // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia. - T.XXXVIII. - Z.1. - Warszawa. 1992. - S.3-14.
25. Lipiński T. Miasto Brody z dawnymi przynależnościami / Biblioteka Warszawska. - T.I. - Warszawa. 1851. - S.435-447.
26. Piżanowski R. Geneza miasta-fortecy Stanisławowa // Z ogrodu Rewery (Wiłsi Ziemi Galicko-Stanisławowsko-Pokuckiej). Supliment Gazety Lwowskiej. - а 9 (14). - Stanisławów. 15 maja 2006. - S.1
27. Twierdza Brodska // Przyjacieli domowy. - № 11. - Lwów. 1852. - S.10-12.
28. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог). В 4-х томах / редакционная коллегия Н. А. Жариков (главный редактор) и другие. - Киев: Будівельник, 1983. - Т.3. - Львовская область; Одесская область; Ровенская область; Полтавская область. - Редакция: Т.Н.Логвин (ответственный редактор) и др. - 1985. - 337 с.

Ірина КУЛІШ-ЛУКАШЕВИЧ

Гортаємо сторінки минулого

До 135-річчя з дня народження
С. В. Рахманінова

І. АДРЕСАТИ С. РАХМАНІНОВА В РІВНОМУ

Це невеличке дослідження стосується пошуків слідів перебування родини кузена композитора С. Рахманінова – генерала Олексія Рахманінова – в Рівному в період з 1919р. по 1984р., рік смерті останнього представника цієї родини – Сергія Олексійовича Рахманінова.

Воно базується на власних спогадах автора – Ірини Куліш-Лукашевич, родина якої довгі роки приятелювала з родиною Рахманінових. У першу чергу це стосується нашої бабці Є.Хоменко та дружини Олексія Рахманінова п.Євгенії Рахманінової.

В 40-х роках ХХ ст. ми жили майже поруч (Рахманінови – на розі вулиць Ясна – Пенька в буд. №1, наша родина – по вул. Пенькній 14 – тепер вул. Гарна); часто була я з бабусяю в гостях у Рахманінових; мій тато інженер Куліш В.І. був однолітком (1903 р.н.) сина Рахманінової, Сергія Олексійовича, інженера-геодезиста, їх об'єднували спільні інтереси та близькі погляди; менше спілкувалися з дочками – близнючками п. Є.Рахмані-

нової – Оленою і Тамарою (1909 р.н.).

Пошуки привели мене до рівненських старожилів: Базуріних, С.Масловської, які на той час товаришували з В.М. Пучко – колегою С.О. Рахманінова по роботі; Т. Зеленко та М.Калашніка, Р.Сиволап та С.Петриченко, І.Желінського та інших... У розмовах із ними невеличкі крихітки спогадів сплелися в спільне мереживо і вималювали живу картину минулого...

Цікаву інформацію я отримала від А.М.Павлюк, яка з кінця 70х-років ХХ ст. доглядала Сергія Олексійовича Рахманінова до самої його смерті. Вона розповіла про останні роки життя чоловіка, передала зміст його розповідей про власну родину та спілкування з композитором Рахманіновим в Парижі, Марселі та Варшаві. Алла Миколаївна передала мені документи Рахманінових, які зберегла:

1) лист Сергія Олексійовича до матері п. Є.Рахманінової в Рівне з Франції 1927 року, в якому він повідомляє:

«Дорогая мамочка!

Получил твоих два письма... Получил и Рахманиновские деньги. На них оделся. Это было необходимо... Поблагодари Рахманинова за

меня, уведоми его о получении мною денег... Жив и здоров, чего и Вам желаю. В работе опять перерыв, прошлую неделю не работал:

Целую крепко Сергей. Да хранит Вас Бог».

1. фото 2-х Сергіїв Рахманінових 24. VII. 1927 р. Марсель.

2. свідоцтво про смерть С.О.Рахманінова 13.04.1984р. – передаю ці документи Рівненському Краєзнавчому музею.

За допомогою вищезгадуваних осіб та директора кладовища «Нове» вдалося віднайти могили племінників С.Рахманінова Олени та Сергія. Є (не перевірені покищо) відомості про поховання Тамари Р. на тиннівському кладовищі та генерала О.Рахманінова на військовому кладовищі біля смт. Клевань.

Рід Рахманінових в Рівному більше не існує.

Але на могилі Рахманінових на кладовищі «Нове» стоїть пам'ятник у вигляді розкритої книги, який добре зберігся. Як вдалося з'ясувати через Базуріних, цей пам'ятник поставив 1985 році колега Сергія Олексійовича інженер Валентин Миронович Пучко, людина інтелігентна, безкорислива, яка вважала необхідним зберегти нашому місту пам'ять про родичів композитора С.Рахманінова в Рівному.

Опитавши старожилів, склавши певну картину життя родини Рахманінових в Рівному, я звернулася в Рівненській обласний архів за документальним підтвердженням відпрацьованої версії.

Архівні документи підтвердили: ще у 1942 р., в часи фашистської окупації складено своєрідний перепис (картотеку) рівненського населення; з німецьким педантизмом на картках різного кольору (білі та сіро-голубі) переписані особи чоловічої та жіночої статі, позначений їх рік народження та адреса (вірогідно, готувались вивозити працездатних на роботи в Німеччину!).

У цій картотеці значаться всі члени родини Рахманінових. У Сергія Олексійовича визначений напрямок використання на роботах: «baumarbeiter».

В архіві збереглася навіть будинкова книга буд. №1 по вул. Ясної 1942р. ...

Все інше – в людській пам'яті рівнян!..

II. СТЕЖКАМИ ПАМ'ЯТІ

Спираючись на архівні документи, спогади старожилів м. Рівне, які знали Рахманінових, познайомившись із листуванням самого ком-

позитора С.В.Рахманінова та відгуки про нього сучасників, можна скласти картину життя Рахманінових в Рівному, зрозуміти характер взаємовідносин племінників з С.В. Рахманіновим.

С.В.Рахманінов був не тільки видатним композитором, диригентом, «прем'єром піаністів», як його назвав сучасник С.Рахманінова піаніст-віртуоз Йосип Гофман... Він був надзвичайно благородною, доброю людиною, що намагалась допомагати всім нужденним.

Ця позиція стосувалась не тільки певних особистостей, але й проявлялась в більш широких масштабах. Залишивши Росію в 1918 р., С. Рахманінов, стурбований становищем рідних, друзів, колег на своїй зруйнованій батьківщині.

Тільки почалася діяльність АРА – американської адміністрації допомоги – як від Сергія Рахманінова в Росію попливли перекази: музикантам і письменникам, театрам і консерваторіям...

Відомо, що вже в листопаді 1941р., Рахманінов переказав гроші в Росію на військові потреби. У жовтні 1942р. на концерті в Детройті він оголосив: «Так, я знову буду грати для Росії».

Отож, не дивно, що протягом багатьох років він підтримував у Рівному родину померлого кузена О. Рахманінова.

«Он любил делать людям добро, но старался делать его по возможности тайно», – писав А. В. Оссовський, петербурзький музикознавець, сучасник С. Рахманінова.

Ще в 1919 році в Рівному, тікаючи від більшовиків, опинилась родина царського генерала Олексія Рахманінова, кузена Сергія Васильовича. У буреломних подіях революції та громадянської війни загинув на Рівненщині Олексій Рахманінов, заповівши опіку над своєю родиною особистому ординарцю, що той і виконував до останнього подиху.

Дружина генерала п. Євгенія Рахманінова з трьома дітьми (дочки-близнючки Олена і Тамара віком 10 років і підліток Сергій, названий на честь композитора) залишилися на чужині, з 20-х років на території Польщі, без жодних засобів існування. Я добре пам'ятаю цю надзвичайно гарну, статну, жінку, випускницю Смольного інституту благородних дівць, гордовиту навіть у своєму злидненому існуванні.

Місцева рівненська інтелігенція намагалась

допомогти біженцям (Іванови, Пучко, Масловські таі н.).

Про тяжкий матеріальний стан родичів довідався С.В. Рахманінов.

Композитор фактично взяв цю родину на повне утримання, в Рівне із США полетіли листи та грошові перекази...

20-і – 30-і роки були роками тісного спілкування з композитором: дівчата Рахманінові за його рахунок вчилися в Варшаві (в консерваторії) та в Лодзі (балетній школі); племінника Сергія (1903 р.н.) композитор викликав у Париж, де юнак отримав інженерну освіту, проживаючи у цей час в родині дочки С. Рахманінова Тетяни.

Зустрічались із Сергієм Васильовичем під час його концертних поїздок у Францію – з того періоду (1927р.) збереглися фото двох Сергіїв (в Марселі).

Пізніше, повернувшись у Рівне до матері, Сергій Олексійович любив розповідати друзям про паризький період свого життя, про зустрічі з композитором та традиції рахманіновського дому в Парижі.

У післявоєнні роки, в радянські часи родина Рахманінових у Рівному жила надзвичайно замкнено, коло друзів було обмежене, підтримували відносини лише з тими, хто прийшов на допомогу в лиху годину 1919 і 1920-х рр., зберігали свої світські звичаї, боялись репресій, листування з С. Рахманіновим спалили...

На цей час матері Рахманінових вже не було в живих, а дорослі діти були надиво непристосованими до життя.

Ім протегував рівненський інтелігент, чудова людина, інженер-землепорядник М. М. Іванов, саме він влаштував сестер Рахманінових друкарками в Управління землевпорядкування, про свою професійну освіту вони не згадували. С. О. Рахманінов також при підтримці давніх місцевих друзів, в першу чергу В. М. Пучко, почав працювати інженером-геодезістом в ДІПРОМІСТі.

І в ці нелегкі післявоєнні роки підтримка приходила від С. Рахманінова з Америки: через Червоний хрест композитор заповів племінникам довічну ренту (вони отримували її після смерті композитора!).

Особисте життя племінників С. В. Рахманінова не склалося. Утрюх жили вони разом в невеличкому будиночку на околиці міста Рівне по вул. Ясна, 1.

На початку 70-х рр. минулого століття одна за одною пішли з життя Олена та Тамара: існування одна без другої не уявляли.

Сергій Олексійович доживав самотньо свій вік, колеги по роботі часом провідували, впершу чергу той же В. М. Пучко.

Але ось у кінці 70-х рр. у будинок прийшла жити молода жінка – квартирантка, яка, за його словами, стала йому дочкою...

Алла Миколаївна піклувалася про Сергія Олексійовича, терпляче вислуховувала його безкінечні спогади про минуле. Вона разом із В. Пучко і поховала його у віці 81 року в квітні 1984 р.

Сьогодні на кладовищі «Нове» в Рівному покоїться в одній могилі племінники С. В. Рахманінова, далеко від своїх предків та рідної землі.

2008 рік оголошений ЮНЕСКО «роком Сергія Рахманінова».

Увесь світ схиляє голову перед видатним російським композитором, «прем'єром піаністів» та знаменитим диригентом...

У найкращих концертних залах усього світу звучить нині його музика...

Наше місто Рівне вносить свою данину в скарбницю ювілейних урочистостей.

Протягом багатьох місяців працював Архієрейський хор «Воскресіння» Свято-Воскресенського собору в Рівному (лауреат багатьох конкурсів духовної музики, яким керує заслужений діяч мистецтв О. Тарасенко), готуючи одну з найглибших і найдосконаліших композицій С. Рахманінова для хору без супроводу – «Всенічна» ор. 37» – твір надзвичайно складний для виконання, не кожному творчому колективу підсильний.

С. Рахманінов написав цей твір протягом двох тижнів січня 1915р., в той час, коли його батьківщина переживала один із найскладніших моментів історії: йшла Перша світова війна.

У цю лиху годину С. Рахманінов створює гімн во славу краси рідної землі, во славу її народу, про який літописець писав: «благочестив и многомыслен, и добродушен, и разсуден, и многою мудростью одарен к ратному делу, храбростию и красотою, приветом и милостию ко всем сияя»...

Твір «Всенічна» є глибоко духовним по суті, хоч і призначений для концертного виконання.

Головна ідея твору – глибока людяність і гаряче співчуття людській скорботі.

Свій твір Сергій Рахманінов присвятив пам'яті Степана Смолєнського, незмінного багаторічного керівника Синодального хору, який залучив Рахманінова до скорбниці старовинних манускриптів, що збереглися в ризницях Архангельського собору в Москві. Саме цей хор вперше виконав цей твір Рахманінова 10 березня 1915р. під керівництвом Даниліна.

Відповідно, більша частина номерів «Всенічної» заснована на справжніх, автентичних, знаменних розспівах...

Традиційною є побудова «Всенічної»: всього 15 номерів; перші сім – піснеспіви вечірньої служби, в яких переважає м'яке звучання, ліричність (крім першого – урочистого і суворого епіграфу); решта номерів – піснеспіви ранішньої служби – більш динамічні, з підкресленою ритмікою та кульмінаційними підйомами.

9 – написані на істинні розспіви знаменитого письма, в шести інших – композитор свідомо наслідує давні розспіви.

Перше виконання «Всенічної» (10 березня 1915р.) – зізнався згодом автор – принесла йому «годину найщасливішої насолоди», а піснеспів «Ныне отпускаеши» композитор заповів виконати на своєму похороні.

Оцінки музикантів, критики та публіки були однастайні; їх влучно висловив Г. Прокоф'єв: «Её чудо в сплыве: в слиянии искренности и простоты».

Складне завдання стояло перед рівненськими виконавцями: відродити твір, замовчуваний

в часи радянського атеїзму, познайомити рівненських меломанів з неповторною красою стародавнього слов'янського мелосу – знаменних розспівів, передати щирість та простоту музики С. Рахманінова.

27 травня 2008 року в рівненському концертному органному залі у виконанні Архирейського хору Свято-Воскресенського кафедрального собору під керівництвом Заслуженого діяча мистецтва України Олександра Тарасенка прозвучала «Всенічна» С.Рахманінова – відбулося свято музики і духовності. Слухачі поринули у світ звуків, мелодичних та урочистих, просвітлились душі під впливом церковних розспівів, здолано, всі відчували: добро таки здатне перемагати зло!

Прелюдією до цього свята музики Рахманінова відбулася в Рівному ще одна неординарна подія: в цей же день, 27 травня, зранку, над могилами племінників С. Рахманінова, які нещодавно віднайдені на кладовищі «Нове», відправив панахиду от. Олег Кочубей.

Цю трансакцію присвячено не тільки пам'яті рідних С.Рахманінова, але і, в першу чергу, пам'яті самого композитора, що був не тільки великим Музикантом, але й Людиною з великої букви, що творила добро.

І букети квітів, якими вкрили могили представники музичного світу Рівного, хору «Воскресіння» (що виконали піснеспіви з «Всенічної» над могилами), російського культурного центру та сторожилів міста символізували низький уклін рівнян поету звуків Сергію Рахманінову!

Елена ЛАКТИОНОВА

Система ГУЛАГа на территории юга Красноярского края: причины, специфика, этапы формирования (1931-1956 гг.)

Отличительной особенностью формирования системы исправительно-трудовых лагерей на территории юга Красноярского края являлась отраслевая многопрофильность, которая была обусловлена особенностями этого региона: климатическими, географическими, геологическими.

У формировании структуры исправительно-трудовых лагерей юга Красноярского края принимали участие семь отраслевых мини-

стерств: угольной, нефтегазовой, золотодобывающей, авиационной, лесной, сельскохозяйственной промышленности, а также министерство черной и цветной металлургии.

Географические особенности определили судьбу региона, правительство СССР рассматривала эту территорию, прежде всего, как объект пригодный для размещения стратегически важных оборонных предприятий. Минерально-сырьевые особенности юга

Красноярского края, а так же наличие в регионе гидроресурсов, способных обеспечить потребность энергоемких технологических процессов предприятий военно-промышленного комплекса, стали решающими для строительства в этом регионе промышленных объектов: Главного управления «Енисейстрой» МВД СССР, Управления «Нефтьестрой» МВД СССР, «Хакасметаллургстрой» МВД СССР, что привело к формированию на юге Красноярского края системы исправительно-трудовых лагерей, заключенные которых должны были осуществить строительство этих промышленных объектов.

Малая плотность населения и наличие в регионе большого количества свободных земель, пригодных для развития сельского хозяйства, строительства крупных промышленных предприятий, расселения большого количества людей, делали территорию края выгодной для вложения государственных инвестиций в геологоразведочные работы и в разработку месторождений полезных ископаемых.

В рассматриваемый автором исторический период территория юга Красноярского края до 1934 года входила в состав Западно-Сибирского края. В 1934 году Постановлением ВЦИК от 07.12.34 «О разукрупнении Западносибирского и Восточносибирского краёв и образования новых областей в Сибири» был образован Красноярский край, в его границы вошла Хакасская автономная область, которая составляла большую часть площади юга Красноярского края - 57 тыс. кв. км.

Система ГУЛАГа на территории юга Красноярского края начала формироваться в 1931 году. Можно выделить четыре этапа в формировании сети лагерей.

1. Первый этап 1931 год – характеризуется размещением на территории Хакаской автономной области спецпереселенцев, подвергшихся репрессиям зажиточных крестьян (высылки кулацких семей из районов подлежащих коллективизации, экспроприации нажитого ими движимого и недвижимого имущества). Спецпереселенцы расселялись на территории Саралинских рудников, труд их использовался на объектах комбината «Цветметзолото», большинство из спецконтингента было занято на лесозаготовках, строительных работах и в рудниках. Спецпереселенцы находились у ведении Саралинской коменда-

туры Сиблага ОГПУ [1, л. 106]. Для переселенцев отводились отдалённые от населённых пунктов районы, мало пригодные для проживания и ведения хозяйства, таким образом, власть изолировала неблагонадежный контингент от остальных граждан. Выселенные кулаки проживали в бараках, находились под охраной войск Сиблага ОГПУ и должны были выполнять ту работу, на которую их отправляли. Зоны их проживания ещё не были по периметру огорожены колючей проволокой, не было сторожевых вышек, но дальше границ своего поселения переселенцы без сопровождения охраны не имели права выходить. В это же время на угольных шахтах города Черногорска на самых тяжелых, низкооплачиваемых работах использовался труд заключенных [2, лл. 119-120]. На зоне, располагавшейся в черте города за колючей проволокой, содержали как уголовников, так и спецпереселенцев первой волны, т.е. раскулаченных крестьян по второй категории избежавших выселения в северные районы Красноярского края. На этой зоне трудовому перевоспитанию подвергались, как жители Красноярского края, так и прибывшие из других регионов СССР.

2. Второй этап это 1935 год, в это время на юге Красноярского края создается первый исправительно-трудовой лагерь в п. Шушенское (25.06.35г.) на правобережной стороне р. Енисей. Лагерь этот создавался, как сельскохозяйственная база, для снабжения Норильского ИТЛ и его подразделений, расположенных на севере Красноярского края, сельскохозяйственной продукцией. Труд заключенных, отбывающих срок наказания в п. Шушенском, использовался только на сельскохозяйственных работах [3, лл. 3-5].

Место для дислокации лагеря было выбрано с учетом климатических особенностей этого региона, благоприятных для занятия сельским хозяйством. Минусинская котловина по своим почвенным и климатическим условиям относится к лучшим сельскохозяйственным районам Сибири [4, 42]. Благодаря жаркому лету и значительной солнечной радиации здесь вызревает не только хлеб, но и теплолюбивые растения – сахарная свекла, арбузы, дыни [5, 43].

Исправительно-трудовой лагерь НКВД – МВД в п. Шушенском просуществовал дольше всех лагерей, дислоцировавшихся на юге

Красноярского края, и был единственным лагерем в этом регионе, где труд заключенных использовали только на сельскохозяйственных работах. В остальных исправительно-трудовых лагерях, располагавшихся на юге Красноярского края, труд заключенных использовался на строительстве промышленных объектов и добыче полезных ископаемых.

3. Следующим этапом в формировании системы ИТЛ ГУЛАГа на территории юга Красноярского края стал период, когда в системе ГУЛАГа начали создавать лагеря для содержания «специальных контингентов» второй волны. В 1944 году был организован Черногорский специальный ИТЛ для «фольксдойче». Спецлагерь был организован на базе Черногорской колонии, в лагере был установлен особо строгий режим содержания заключенных. У спецлагерь поступали в основном лица, осужденные по большинству пунктов 58-ой статьи Уголовного кодекса, это были «фольксдойче» из Украинской ССР.

4. Четвертый этап формирования ИТЛ ГУЛАГа на юге Красноярского края начинался в 1949 году и длился до 1952 года. В это время в регионе было организовано наибольшее количество лагерей. Это период создания на юге Красноярского края отраслевых управлений и при них сети лагерей: «Черногоскстроя» МВД СССР, «Енисейстроя» МВД СССР, «Хакасметаллургстроя» МВД СССР, «Енисейзолото» МВД СССР, Управления Министерства авиационной промышленности. Труд заключенных, отбывавших срок наказания в исправительно-трудовых лагерях этих управлений, должен был использоваться для строительства важных стратегических объектов, формирующих военно-промышленный комплекс этого региона. С 1947 года начинается расширение отраслевой структуры ГУЛАГа, этому будет способствовать форсирование «атомного проекта», что повлечет за собой создание мощной энергетической базы в стране, и с 1949 года начнется увеличение объемов гидростроительства.

На юге Красноярского края в период с 1931 по 1956 годы дислоцировалось двадцать три лагеря. В ходе формирования системы лагерей ГУЛАГа на юге Красноярского края выделилось две основных группы лагерей:

1. Черногорская группа лагерей включала в себя восемь ИТЛ. Просуществовала с 1942

по 1955 гг.

2. Система управлений и при них ИТЛ, входивших в состав Главного Управления «Енисейстроя» МВД СССР. От этого управления на юге Красноярского края дислоцировалось десять лагерей в период с 1949 по 1952 гг.

В 1956 году система лагерей ГУЛАГа на территории юга Красноярского края прекратила свое существование. За период с 1935 по 1956 гг. более 40 000 заключенных отбыли свой срок наказания в этих лагерях, основная масса заключенных была осуждена по политическим статьям.

Следует отметить, что на сегодняшний день назвать точное число лагерей, находившихся на юге Красноярского края, не представляется возможным. Официальные данные о количестве лагерей разнятся с данными полученными от бывших политических заключенных, отбывавших срок наказания в лагерях этого региона, и свидетельскими показаниями тех, кто работал в ИТЛ ГУЛАГа на юге Красноярского края. Сложность заключается в том, что большое количество документов было уничтожено в самих ИТЛ сразу после получения приказа о ликвидации лагеря, а так же в связи с тем, что лагеря часто переходили из одного ведомства в другое, и какая-то часть документов оседала в ведомственных архивах. При ликвидации лагеря часть документации оставляли в региональных архивах. Часто архив ИТЛ (картотеки, кладбищенские книги) переходил к вновь образованным на базе ликвидируемого исправительно-трудового лагеря структурам. Этот пласт документов еще предстоит выявить и ввести в научный оборот.

По этим же причинам сегодня не представляется возможным назвать точное количество заключенных отбывавших срок наказания в лагерях юга Красноярского края.

Юг Красноярского края в это время был не только краем исправительно-трудовых лагерей, но и местом ссылки для немцев, высланных с территории АССР НП. В Хакасскую автономную область было выслано на поселение 10,5 тысяч немцев [6, лс. 70], поляков, депортированных, преимущественно, с территории западной Белоруссии. В июле 1941г. в Хакасию прибыло два эшелона с 1159 спецпереселенцами-поляками [7, л.ш. 188]. В г. Абакане, столице автономной области Хакасии, на период 1945г. находилось 792 со-

Молодые украинские юноши и девушки из Ровенской области, сосланные в 1950 г. целыми семьями на поселение в п. Майно и урочище Бабик Хакасской автономной области Красноярского края

вершеннолетних поляка [8, 162]. В с. Малая Минуса на юге Красноярского края в 1942-1946 гг. находился польский детский дом на 100 детей в возрасте от 6 до 17 лет [9, 162]. Всего на территорию Красноярского края в мае-июле 1941 г., было выслано 16 903 спецпереселенцев-поляков и польских граждан [10, лш. 188].

В 1950 году административной ссылке подверглись жители Западной Украины, 346 [11, 108] жителей Ровенской области были сосланы на поселение в п. Майна и урочище Бабик Хакасской автономной области Красноярского края (см. фото). Годом раньше там поселились сосланные немцы, латыши, эстонцы, белорусы, молдаване [12, 476].

В ИТЛ НКВД юга Красноярского края отбы-

Редкие минуты отдыха... Украинцы, репрессированные в Красноярский край. Большинство из них работало на лесоповале: мужчины рубили деревья, а девушки и женщины с помощью длинных брусьев скатывали стволы из сопки вниз

Молодежь есть молодежь... Даже в ссылке юноши и девушки старались выглядеть опрятно

вали наказания осужденные по политическим статьям русские, казахи, киргизы, чеченцы, тувинцы, калмыки, башкиры, крымские татары, ингуши – практически представители всех пятнадцати республик бывшего СССР.

СПИСОК СОКРАЩЕННЫХ СЛОВ

АССР НП – Автономная Советская Социалистическая республика Немцев Поволжья

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации

ГУЛАГ – Главное управление лагерей

г. – год

ИТЛ – исправительно-трудовой лагерь

л. – лист

Некоторым молодым людям удалось в 1953-1955 гг. убежать из поселка Майно и Бабика в город Абакан или даже в Красноярск и получить там среднее образование. На этой фотографии крайняя справа – Онисия Цимбалюк из с. Глинск Здолбуновского р-на Ровенской обл. – получила образование бухгалтера в Абаканском техникуме. Ее подруга, Зень (Кравчук) Тамара, сосланная в п. Майна из г. Ровно, получила среднее медицинское образование в Красноярском медучилище (скрыв при этом тот факт, что она вместе со всей семьей – родителями, дедушкой и бабушкой, сестрой была репрессирована)

Українські дівчата-ссылніе из Ровенської області Кравчук Тамара и Цымбалюк Онисия на фоні сопки возле поселення Бабик

МВД СССР – Министерство внутренних дел Союза Советских Социалистических республик

НКВД – Народный комиссариат внутренних дел

ОГПУ – Объединенное государственное политическое управление

ОДНИ ГАРХ – отдел документов новейшей истории Государственного архива Республики Хакасия

оп – опись

Сиблаг – Сибирский лагерь

с – страница

ф – фонд

Хакомархив – Комитет по делам архивов при Правительстве Республики Хакасия

ШААР – Шушенский архив администрации района

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. ОДНИ ГАРХ, Ф.2, оп.1, д.55-а. л.106
2. ОДНИ ГАРХ, ф.2, оп.1, д. 529, лл. 119,120
3. ШААР, ф.20, оп.1, д.1 лл.3-5
4. Колобков М.Н., Протопопов Н.Н. «Хакасская автономная область»/Сборник. Очерки экономической географии Сибири. Выпуск-1, Западно-Сибирский филиал Академии наук Союза ССР, Новосибирск, 1949г с. 42
5. Там же с. 43
6. Гейнце З.П. «История появления немцев в г.Черногорске»/Сборник материалов 1-х краеведческих чтений им. В.А.Баладиной, Из-во: Черногорск, 2002 г., с.70
7. ГАРФ. Ф.9479, Оп.1, Д.87, Л.Ш-188
8. Леончик С.В. «Днепропетровские поляки в Черногорске 1941-1945 гг.»/ Сборник материалов 1-х краеведческих чтений им. В.А. Баладиной, Из-во: Черногорск, 2002 г., с. 162
9. Там же.
10. ГАРФ. Ф.9479, Оп.1, Д.87, Л.Ш-188.
11. По данным председателя Саяногорского отделения общества «Мемориал» Грека О.Г. в п. Майна и урочище Бабик прибыло 500 человек. Грек О. «Повышать чувство памяти» / Сборник материалов Межрегиональной научно-практической конференции «Политические репрессии в Хакасии и других регионах Сибири» (1920-1950-е годы), Абакан, 2001, с.108.
12. Самрина В. «Обереги нас от лихой годины» / Сборник «Саяногорск означенный» / Составитель Грек О., изд.-во; Абакан, 2000 г., с.476.

Ігор МАРЧУК

Другий зимовий похід армії УНР та відображення його в музейній експозиції

Сьогодення вимагає від нас широкого представлення у музейній експозиції подій 1917-1921 рр. Майже всі дослідники цього періоду української історії схилиються до думки, що «Листопадовий рейд» чи як його ще називають «Другий зимовий похід» був останнім трагічним акордом в історії боротьби УНР за власну незалежність. Оскільки підготовка, початок та завершення Другого зимового походу пов'язані з територією Рівненщини, то дана стаття має кілька спрямувань:

- висвітлити історичні обставини Другого зимового походу;
- визначити ті населені пункти Рівненщини, які пов'язані з цією подією;

– дати короткий аналіз тематичного блоку «Другий зимовий похід» у майбутній музейній експозиції, присвяченій подіям 1917-1921 рр.;

– представити список найбільш актуальних джерел та літератури.

Другий зимовий похід, активна діяльність Партизансько-повстанського штабу на чолі з генерал-хорунжим Ю.Тютюнником, трагічні події під Базарам – ці теми викликають значне наукове зацікавлення серед сучасних істориків. Підтвердження тому – ціло низка нових історичних розвідок, серед яких найпам'ятнішими є праці наступних авторів: Брицький П., Сідак В. «Причини невдачі Валинської групи

у Другому зимовому поході»; Срібняк І.В. «Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р.»; його ж «Обеззброєна, але нескорена: Інтернована армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.)»; книга «Рейд у вічність»; праця В. Вериги «Листопадовий рейд» – які значно доповнюють вже раніше опубліковані спогади і наукові статті з даної проблематики [1-6].

Автору під час роботи у Рівненському державному архіві вдалося натрапити на цілий комплекс документів, пов'язаних із діяльністю ще одного маловідомого учасника тих буремних подій. Ним виявився Оникій (Онисій) Тимофійович Богун – адміністративний старшина армії УНР, родом з села Білоусівка Лохвицького повіту Полтавської губернії, 1879 року народження. У серпні-вересні 1921 року він із розвідувальною метою обійшов Правобережжя України і склав детальний звіт про тогочасну ситуацію на українських землях. Праця В. Вериги повідомляє, що 14 вересня 1921 р. до Головного Повстанчого штабу прибув з України Оникій Богун, з інформації якого було ясно, що в Україні йде повною ходю ліквідація повстанських організацій при допомозі різних провокативних методів.

Зі виявлених архівних матеріалів стає зрозуміло, що певний час Оникій проживав як військовий інвалід у місті Остріг Волинського воєводства. Його мемуари є цінним джерелом щодо вивчення історії Другого зимового походу і відображають особисті враження та переживання. Помер Оникій Богун ймовірно у 1927 році і похований у Острозі.

Зупинимось також на суперечливих моментах української історіографії, що описують бойовий шлях Волинської групи УПА. Наприклад, Срібняк І.В. у своїй статті подає, що Волинська група почала формуватися у першій половині жовтня у таборі Олександрів із козаків і старшин 2-ї, 3-ї, 4-ї і 6-ї дивізій Армії УНР. Остаточне формування цієї групи відбулося у населених пунктах сучасної Рівненської області (с.Яринівка, с.Мидськ, м.Костопіль). У спогадах окремих учасників Другого зимового походу повідомляється, що вже у жовтні 1921 року у селах Малий і Великий Стидень, Мидськ розташувалися перші сотні вояків, які мали вирушити у рейд [2, 109].

Відомий історик В. Верига подає інформацію про те, що з таборів інтернованих пере-

везено у волинські ліси 1200 вояків-добровольців. Зі Каліша перша група виїхала 17-го жовтня. Всіх вояків спрямували на лісозаготівельні роботи в районі сіл Великий і Малий Мидськ, Великий і Малий Стидин. Дещо пізніше всі групи отримали наказ перейти до села Кургани Березнівського району, що знаходилось значно ближче до польсько-радянського кордону [3, 59].

Сотник артилерії Григорій Рогозний, зі своїми гармашами виїжджаючи до Рівного, отримав запевнення від генерала Ю.Тютюнника, що там вони отримають повне забезпечення усім необхідним. Але сталося все навпаки – у Рівному вони кілька днів перебували без харчів, на холоді; і «лише при допомозі місцевих інтелігентів вдалося мені влаштувати свою частину в селі Золотіїв...жахливий вигляд голих і босих козаків справляв на них болюче враження, й вони допомагали чим могли» [4, 43]. Коли прибуло керівництво, розпочалося остаточне формування повстанчої армії та Волинської групи. Було відокремлено всіх неспроможних до походу і відібрано 900 людей: 534 піхотинці, 60 кіннотників, 80 гармашів, 50 саперів та техніків, 170 осіб урядовців і нестройових. В. Верига зазначає, що до походу готувалось півтори тисячі вояків, а офіційною назвою цього формування була назва «Українська Повстанча Армія» [5, 48]. Піднявши загальне повстання на Україні, армія мала зрости чисельно і опанувати по-можливості якнайбільшу територію. 27 жовтня 1921 року у селі Мидськ відбулася нарада командування УПА, на якій обговорено план походу на Україну.

Загалом все військо, підпорядковане повстанському штабу, ділилося на п'ять Повстанчих груп. Три з них на чолі з повстанськими отаманами вже діяло на Україні, а перша повстанча група під командуванням генерал-хорунжого Гулого та друга група під командуванням полковника Л. Ступницького (розділена на два відділи – Волинський та Подільський) готувалися у похід. Волинська група, сформована на Рівненщині, була очолена генерал-хорунжим Янченком. Дещо іншу картину подає В. Верига. Він стверджує, що Волинська група ділилася на дві дивізії: першою командував Л. Ступницький, а другою Київською – полковник М. Янченко.

Київська дивізія:

– начальник штабу підполк. Лупшенко;

- оперативний старшина підполк. І. Рембачович;
- перша бригада підполк. М. Шраменко (нараховувала 2 курені у складі 300 вояків);
- друга бригада полк. Р. Сушко (нараховувала 2 курені у складі 294 вояки) [6, 116].

29 жовтня повстанчий штаб у складі генерала Ю. Тютюнника, полковника Ю. Отмарштейна, полковника Йосипа Добротворського, полковника Кузьменка те ще кількох старшин вирушив потягом зі Львова по напрямку Рівне-Костопіль-ст. Моквин. Сюди ж поляки привезли озброєння 1 листопада у селі Кам'янка поблизу Костополя, що за десять кілометрів на схід від Моквина, мала зібратися ціла Волинська група. Туди ж прибув і Ю. Тютюнник зі штабом.

Цікаво, що 30 жовтня 1921 р. голова Ради Народних Комісарів України Х. Раковський надіслав польському уряду ноту протесту стосовно активних дій українських повстанців, які переходили радянсько-польський кордон протягом осені 1921 року. У ноті зазначається про дії окремої подільської групи та про підготування відділу полковника Л. Ступницького, який мав дістатися до Сквирського повіту на Київщині та захопити по дорозі залізничний вузол Коростень. Тобто радянські агенти здобули інформацію про планований листопадовий рейд, і він вже не був таємницею для супротивника. Більшовицька розвідка працювала непогано, проникнувши навіть у штаб Ю. Тютюнника. Польський уряд вирішив припинити діяльність повстансько-партизанського штабу і роззброїти Волинську групу. Такий наказ отримали польські кавалерійські частини, що знаходилися у Рівному та Ковелі [5, 79].

На 2 листопада склад групи нараховував 216 старшин і 663 козаки. Зі зброї вони отримали 430 рушниць і 74 тис. набоїв до них, 34 скоростріли (з яких більшість була системи «кольт»), 300 шабель і 150 списів, 150 піроксилінових шашок, 150 кг піроксиліну та 600 ручних гранат.

Відомо, що друга збірна бригада полковника Романа Сушка складалася із двох куренів: 4-го під командуванням сотника Василя Стефанишина і 5-го під командуванням полковника Степана Лисогора. Разом у бригаді було 294 людини (старшин – 78, підстаршин і рядових вояків – 211 та 5 урядовців). 60 % козаків і старшин були одягнені у лахміття, 48 не мали взуття, а 30 зв'язали черевики шнур-

ками. Плащів не мав майже ніхто. Для босих місцеве населення плело постолі з кори. Зброя теж була у поганому стані, та й на всіх її не вистачало. Видавали кому гвинтівку, кому шаблю, а кому списа. Багато хто з вояків був незадоволений таким станом речей; сотник Бабиченко посварився на тому тлі з генералом Тютюнником і повернув зі своїм куренем назад. Але про те розголосу не робили і казали, що він залишився для стримування польської кавалерії, яка йде з Рівного, щоб роззброїти повстанців. Остаточно 2-го листопада група вирушила у напрямку польсько-радянського кордону і цілий день кружляла у перелісах і болотах, маскуючись перед польською кіннотою. Повстанці пройшли 60 кілометрів через села Кам'янку – Балашівку (2 листопада) – Бобровську Рудню – Борове (3 листопада). Невідомо де перейшли річку Случ, очевидно в районі села Моквин. У Боровому знаходилась польська кінна жандармерія силою 45 осіб, яка була роззброєна повстанцями. Здобуто 27 коней і 45 гвинтівок. У тому ж Боровому Ю. Тютюнник призначив сотника В. Падалку командиром окремого відділу з 30 вояків, який мав першим перейти кордон і рухатися попереду [5, 82]. Також виявилось, що дезертирували старшини гарматної бригади на чолі з сотником Вітиком. 4-го листопада о 2-й годині ночі відділ В. Падалки виконав завдання і перейшов на радянську територію. За ним в районі с. Борового через с. Нетреба лісовою дорогою попри польські та радянські сторожові стежі пройшла вся Волинська група, вийшовши вранці у с. Майдан Голишівський. Полковник Ю. Отмарштейн подає чисельність групи станом на 4.11.1921: старшин – 155, урядовців і козаків – 645, разом – 800. Коней – 32. Рушницями озброєно 56 %. Обоз нараховував 12 возів [8, 68].

Зберігся також оригінальний звіт про озброєння та спорядження повстанців, де подано трошки іншу картину. Це рапорт генерал-хорунжого Ю.Тютюнника безпосередньо Голові Директорії і Головному отаманові військ УНР Симону Петлюрі від 6 листопада 1921 року, де ведеться мова про справжній стан відділів: «Волинський відділ. Сформовано під командою генерал-хорунжого Янченка. При цьому відділі перебуває партизансько-повстанський штаб. Скупився цей відділ в районі станції Моквин-Костопіль. Укомплектова-

ний він старшинами і козаками 4, 6 і 3-ї дивізій, які зведені в одну Київську дивізію. Її склад – до 900 козаків. Переведено поділ по родах зброї: дві бригади піхоти, одна – гарматна, одна – кінна сотня, технічна сотня і польова варта. Якщо врахувати дезертирство частини офіцерів та вояків, то ми отримаємо цифру, виведену в звіті полковника Ю. Отмарштейна.

Озброєння Волинського відділу: рушниць російського зразка – 417, набоїв – 70000, австрійських рушниць – 13, набоїв до них – 4000, кулеметів «максим» – 7, «кольт» – 2, «люїс» – 2 з набоями і стрічками до них, шабель – 300, списів – 150; підривного майна: піроксилінових шашок – 150 і 150 кг піроксиліну та 600 ручних гранат. (Практично кількість зброї співпадає з наведеними даними В.Вериги, єдина цифра яка не сходиться, це кількість кулеметів системи «кольт». Можливо, у звіті Тютюнника була опечатка і мала фігурувати цифра «12». Адже помічник начальника повстансько-партизанського штабу Ю. Отмарштейн пише, що «більшість кулеметів була системи Кольта, яка показала в зимовому переході цілком непригідною по причині малої витривалості складових частин. Запасових частин до цих кулеметів не було, і тому вони після перших же боїв були здані в обоз і цим ще побільшили останній». Тобто, кулеметів цієї системи було більше чим десять, адже всіх інших нараховувалось 9. Неймовірно, як для такої кількості війська, виглядає цифра у 34 кулемети, тобто на кожних 20 вояків припадав один кулемет, якщо спиратись на дані В.Вериги).

Разом із повстанським штабом переходить кордон і стислий апарат цивільного керування, а також штаб II-ї повстанської групи під керівництвом підп. Ступницького.

Зараз, 2 листопада ц.р. о 18 годині партизансько-повстанський штаб перебуває в селі Балашівці, 18 км від кордону, та в ніч з 3 на 4 [листопада] разом з Київською дивізією має перейти польсько-український кордон та розпочати збройну акцію.

Окремо треба сказати про стан взуття, одягу старшин та козаків, що відбули на повстання. Взуття: 35% цілком роззуті (босі), а решта має взуття дуже в кепському стані. Одяг: 50% без шинелей, одяг старшин і козаків старий і потертий. Велика нестача білизни. Для вирішення проблеми зі взуттям прийнято партизансько-повстанським штабом такі

заходи: для босих закупають постолі (ликові), старе взуття по можливості полагоджується». Цей рапорт підписали Ю.Тютюнник, підполковник Отмарштейн і хорунжий Скрипник [7, 142-143].

Потім на марші виявилось, що закуплені постолі зовсім не придатні для військового походу, а потрібних арсеналів зброї не вдалося здобути. І з таким «кепським вирядом» козаки і старшини мужньо вирушили у похід, не нарікаючи і не чекаючи від когось допомоги. Хоч і зазнали вони поразки, але своїм героїчним чином довели, що боротись треба до останнього подиху, виборюючи незалежність для своєї Батьківщини.

Стан відділу за даними Отмарштейна на 17.11 становив: старшин і рядових – 109, зі яких 22 поранених [8, 77]. Під Базаром за сучасними даними було розстріляно не 359, а 360 вояків, кілька сотень полягло безпосередньо на полі бою біля села Малі Миньки. Загальні втрати Волинської групи під час Другого зимового походу становили понад 700 старшин і рядових козаків.

У музеї для висвітлення подій Листопадового рейду потрібно виділити окремий блок (вітрину), який мав би логічно завершувати експозицію, у якій висвітлювалися події 1917-1921 рр. Центральним місцем має бути карта-схема Листопадового рейду зі зазначенням населених пунктів Рівненщини та Житомирщини, де відбувалися основні події цього рейду. На фоні карти-схеми потрібно розмістити фото керівників та учасників цього походу з короткими біографічними даними: Ю. Тютюнника, Ю. Отмарштейна, Л. Ступницького та інших. Представити окремі зразки озброєння того часу: гвинтівки системи «мосіна» та «манліхера», шаблю російського зразка, кулеметну стрічку. Як доповнення можна подати копії окремих документів чи спогадів учасників Листопадового рейду, які друкувалися у 30-х рр. XX-го століття у збірнику «За Державність», «Літопис Червоної калини», один-два аркуші спогадів Оникія Богуна. Загалом оптимальний розмір такої вітрини може становити 1,5 x 1,5 метри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Брицький П., Сідак В. Причини невдачі Волинської групи у Другому зимовому поході// Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Том 1. – С. 264-272.

2. Срібняк І. В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С.107-120.
3. Срібняк І. В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернаціональна армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). – К., 1997. – 128 с.
4. Коваль Р. М., Рог В. О., Стегній П. А. Рейд у вічність. – К., 2001. – 120 с.
5. Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995. – 112 с.
6. Срібняк І. В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С.116-124.
7. Рапорт генерал-хорунжого Ю. Тютюнника про початок Другого зимового походу військ УНР// Військово-історичний альманах. – 2000. – ч.1. – С. 142-143.
8. Доповідь начальника повстанчого штабу УНР полковника Ю.Отмарштейна Головному отаманові про рейд Української повстанчої армії у листопаді 1921 р. // Військово-історичний альманах. – 2006. – ч.2. – С. 67-79.

Ольга МОРОЗОВА

Товариства взаємодопомоги бідним учням як форма благодійної діяльності

Сучасна освіта, що стала масовою й тому постійно збільшує свою витратну складову, перетворилася на досить обтяжливу проблему для бюджету будь-якої держави.

Не є винятком й Україна, що модернізує свою освітню систему і прагне відчутно розширити й зміцнити джерела фінансування навчальних закладів. Історія української благодійної діяльності, меценатства – складова і невід’ємна частина національної історії та її відродження – це справа не тільки громадсько, але й державна.

На сучасному етапі трансформації освіти виникла відчутна необхідність додаткових інвестицій, оскільки держава не може повністю забезпечити зростаючі фінансові потреби для освітнього сектору. І це стосується не лише України. Всі провідні розвинуті країни зіткнулися з проблемами значного збільшення витрат на розвиток освіти. Пошук інвестицій, аналіз можливих шляхів додаткового фінансування об’єктивно поставили на порядок денний питання розвитку доброчинності, спонсорства, залучення додаткових коштів.

Вивчення історії благодійності в освітянській галузі другої половини XIX – початку XX століть у Волинській губернії дає можливість познайомитися з різноманітною діяльністю доброчинних організацій, опікунських рад, меценатів, системою додаткового інвестування в розвиток освіти. У своїй статті ми зупинимося на розгляді роботи товариств взаємодопомоги бідним учням.

Друга половина XIX ст. відзначалася бурх-

ливим розвитком громадської активності. Одним із її виражень стали товариства, зокрема благодійні. Їх діяльність було унормовано законами від 12 січня 1862 р. і 3 січня 1869 р.

За статистикою, на початку XX ст. на Волині діяло 16 товариств взаємодопомоги бідним учням. Це: Товариство взаємодопомоги нужденним учням Житомирських чоловічих гімназій, Товариство взаємодопомоги нужденним ученицям жіночої Маріїнської гімназії, Товариство взаємодопомоги нужденним учням Рівненського реального училища, Товариства взаємодопомоги нужденним ученицям Рівненської жіночої гімназії, Товариство взаємодопомоги бідним учням Рівненського міського училища, Товариства взаємодопомоги бідним учням Рівненського 4-х класного училища, Товариство взаємодопомоги нужденним учням Луцької 8-ми класної гімназії, Товариство взаємодопомоги нужденним учням Луцького 2-х класного міського училища, Товариство опіки про нужденних учасників музичних класів Житомирського відділення Імператорського Російського музичного товариства, Товариство взаємодопомоги нужденним учням Острожської гімназії, Товариства взаємодопомоги нужденним учням двокласного міського училища міста Дубно [6, 239-248].

Згадані товариства організовувалися і при училищах духовного відомства. На Волині при 7 духовних навчальних закладах діяло п’ять опікунств, зокрема: Опікунство про вихованців семінарії Волинської духовної семінарії у Житомирі; Опікунство про нужденних вихо-

ванців при Кременецькому духовному училищі; Товариство взаємодопомоги нужденним учням Клеванського духовного училища; Товариство взаємодопомоги нужденним вихованкам Волинського жіночого училища духовного відомства; Товариство взаємодопомоги нужденним вихованкам Волинського єпархіального жіночого училища [7, 788-791].

Можна відзначити, що у Волинській губернії названі товариства почали виникати у 80-90-х рр. XIX ст. Це було зумовлено передусім економічними чинниками, адже у зазначений період переважно по усіх навчальних закладах підняли ціну за навчання. Зокрема, на це вказує і А. Анципо-Чикунський, розповідаючи про історію створення товариства взаємодопомоги у Рівненському реальному училищі [1, 90]. Відзначимо, що серед учнів ініціатором створення цієї організації був також і В.Г. Короленко.

Основним документом при організації товариства був статут, який затверджувався у Міністерстві внутрішніх справ. У ньому обумовлювалися наступні положення: мета, склад, засоби, управління справами і закриття товариства.

Основною метою, з якою створювалися дані організації, була, звичайно, допомога бідним і нужденним учням. У деяких статутах зазначалося, що при розвитку діяльності товариства допомога може надаватися не лише учням навчального закладу, але й випускникам. Їм надавалася одноразова грошова виплата, однак не усім бажаним, а лише тим, хто заслуговував того поведінкою, видатними здібностями і успіхами, що засвідчувалося начальством закладу [9, 30]. Крім того, така допомога могла надаватися і у вигляді своєрідного кредиту, який мав бути повернутий за змогою випускника. Так, у звіті Опікунства про вихованців Волинської духовної семінарії за 1897 р. зазначалося, що в позиках у вихованців і колишніх вихованців нараховувалося 11 тис 300 рублів, а в одному з пунктів прибутків вказується повернення позик на суму в 583 руб. [3, 262-263].

Допомога даних товариств виражалась у внесенні плати за навчання, безкоштовній видачі книг та навчальних посібників, забезпеченні одягом, їжею і притулком, сприянню випускникам у підшукуванні посади. Крім того, товариства могли організовувати для бідних учнів столові, дешеві квартири, гурто-

житки, читальні і бібліотеки тощо [5, 317-318].

Як правило, товариства взаємодопомоги бідним учням складалися з необмеженої кількості осіб, які поділялися на почесних, дійсних і співробітників [8, 21; 9, 32]. Поділ їх проходив на основі грошових внесків та ролі в роботі товариства.

Почесними членами були особи, які зробили значні пожертви на користь організації або надали значні послуги. Часто ними ставали особи, які займали значний соціальний статус. Це давало можливість товариству швидко вирішувати будь-які питання. Почесним членом цих організацій часто були архієпископи губернатори та генерал-губернатори.

Дійсними членами ставали особи, які вносили щорічно не менше 3 рублів або внесли одноразово не менш 60-80 руб. Саме ці люди складали основну рушійну силу товариства. У статуті Товариства взаємодопомоги бідним учениця Рівненської жіночої гімназії вказано, що дійсним членом може бути лікар, який безкоштовно буде лікувати бідних учениць гімназії; вчителі, які будуть безкоштовно навчати дітей, які знаходяться під опікою товариства; та особи, які виявили бажання взяти на утримання або виховання бідних дітей [10, 3].

Основні кошти товариства складалися зі членських внесків, доходів від недоторканого капіталу та власності, пожертв, доходів від організації драматичних вистав, літературних читань, публічних лекцій, концертів, зборів по підписних листах [9, 33-34]. У звітах зазначено, збори на користь бідних вихованців від організації вокально-музичних вечорів, вистав та благодійних вечорів [2, 215; 3, 262]. Цікавою статтею поповнення доходів товариства були штрафні суми від батьків і родичів за несвоєчасну появу вихованців у семінарії.

Дані кошти витрачалися по мірі необхідності. Найчастіше вони йшли на забезпечення учнів одягом та взуттям. Так, опікунство при Кременецькому духовному училищі забезпечило своїх вихованців одягом на суму 343 рублі [4, 186].

Іншою статтею розходів було внесення оплати за навчання, надання грошової взаємодопомоги та позик учням. Видавалися кошти на поїздки додому під час канікул. Також оплачувалися квартири та гуртожитки, де проживали учні навчального закладу.

Таким чином, аналізуючи діяльність товариств взаємодопомоги бідним учням, можна

сказати, що вони відігравали важливу роль у розвитку тогочасної освіти. Організації надавали можливість вивчитися дітям із бідних та малозабезпечених сімей.

Тому, як бачимо, такий досвід вартий детального вивчення та запровадження у систему сучасної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анципо-Чикунський А. А. Историческая записка о Ровенском реальном училище. 1832-1889. – К., 1894. – 148 с.
2. Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Клеванского духовного училища за 1901 год // ВЕВ. – 1902. – № 10. – С. 214-219.
3. Отчет попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии за 1897 год // ВЕВ. – 1899. – № 13. – С. 260-264.
4. Отчет о приходе, расходе и остатке денежных Сум Попечительства о нуждающихся воспитанниках Кременецкого духовного училища // ВЕВ. – 1902. – № 9. – С. 180-190.
5. Отчет о состоянии Общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Волынского епархиального женского училища за 1898 год // ВЕВ. – 1899. – № 14. – С. 315-327.
6. Памятная книга Волынской губернии за 1913 год. – Житомир, 1914. – 625 с.
7. Рункевич С. Волынская епархия // ПБЭ. – Спб, 1902. – Т.3. – Ст. 763-798.
8. Устав Общества вспомоществования нуждающимся учащимся воспитанницам Волынского женского училища духовного ведомства // ВЕВ. – 1898. – № 3. – С. 19-28.
9. Устав Общества вспомоществования нуждающимся ученикам Клеванского духовного училища // ВЕВ. – 1899. – № 1-2. – С. 30-44.
10. Устав Общества вспомоществования нуждающимся ученицам Ровенской женской гимназии. – Ровно, 1902. – 16 с.

Інна НАГОРНА

Тієї далекої осені

У нещодавній розмові з директором Рівненського професійного ліцею сфери побуту Ярославом Костянтиновичем Семенюком мене, як завідувачку Літературного музею Уласа Самчука, зацікавила його розповідь про батька. Виявляється, у далекі сорокові роки минулого століття Костянтин Потапович Семенюк, батько пана Ярослава, очолював осередок «Просвіти» у Шпанові. І саме до нього одного разу завітав Улас Самчук.

Костянтин Потапович разом із дружиною Лідією Євдокимівною працювали вчителями у Шпанівській школі. У шкільному службовому приміщенні, де вони проживали, їхніми сусідами були також учителі – вісімнадцятирічна Галина Андріївна Бордовська з матір'ю, яка обіймала посаду завуча школи. Саме Галина Андріївна Кухар (Бордовська), яка й сьогодні ще проживає у Шпанові, розповіла мені про той вельми пам'ятний для неї приїзд Уласа Самчука до Костянтина Потаповича.

То був один із осінніх днів 1941 року. У вільний від уроків час Галина Андріївна з Костянтином Потаповичем удвох пиляли дрова: наближалася холодна пора року, тож треба було запастися паливом. Коли це раптом до школи під'їжджає легковий автомобіль. Оскільки поява в селі такого автомобіля була тоді майже дивовижною, то різальники дров од-

разу ж звернули увагу на нього. А з автомобіля вийшов чоловік у сірому пальто та в капелюсі і попрямував до них.

– О, та це ж до нас завітав сам Улас Самчук! – здивовано мовив Семенюк і поспішив назустріч гостеві.

Самчук привітався із обома і жартома дорікнув Костянтину Потаповичу:

– Е, Костю, такий гарній дівчині не личить різати дрова!

Він легенько відсторонив Галину і сам взявся за ручку пилки, кивнувши Семенюкові:

– Ану налягай!

Дрова чоловіки дорізували удвох.

Письменника Уласа Самчука молода вчителька знала по його творах – читала роман «Марія», що його при советах батьки переховували під дровами у прибудові до будинку, читала редаговану ним газету «Волинь», яку щоразу приносив до школи Костянтин Потапович. Тому здивовано зирила, як цей знаменитий чоловік управно пиляє дрова разом із їхнім сусідом Семенюком, і... не наважувалася вставити своє слово у їхню балачку.

А письменник тоді завітав до Костянтина Потаповича в якійсь особливій справі. Бо потім вони удвох довго про щось розмовляли в окремій кімнаті. Пізніше Галина Андріївна здогадувалася, що то, мабуть, велася роз-

мова про організацію публічної маніфестації в Городку з нагоди освячення пам'ятника героям, розстріляним під Базаром у 1921 році. Адже коли Семенюкова дружина Лідія Євдокимівна запропонувала гостеві перекусити, він, подякувавши, відмовився, посилаючись на те, що має ще невідкладні справи в Городку.

Певно, таки саме підготовка до цієї городоцької події й спонукала Уласа Самчука навідатися до свого знайомого Костянтина Семенюка – людини освіченої, авторитетної, знавця ряду іноземних мов, гарного просвітянського організатора. Бо непряме підтвердження цього читаємо і в книзі Уласа Самчука «На коні вороному», яка є у фондах нашого музею: «...В п'ятницю 21 листопада нас із Степаном Скрипником запрошена до Городка, недалеко Рівного, на публічну маніфестацію... Напередодні випало багато снігу, з ночі вдарило міцним морозом, але на маніфестацію з'їхалось люда видимо-невидимо» [1]. А відомо ж кожному мислячому: щоб зібрати «люда видимо-невидимо», попередньо треба провести неабияку організаторську роботу, до якої, без сумніву, було залучено і керівника шпанівського осередку «Просвіти».

Нелегкою була доля вчителя Костянтина Семенюка. Коли в 1942 році німці закрили школу, він продовжував удома навчати дітей української мови, літератури та історії. А після другого приходу радянських військ його, за чийось доносом, було заарештовано й ув'язнено в тій же тюрмі, де перед тим німці тримали в Уласа Самчука за публікацію у «Волині» статті «Так було – так буде». Згодом Костянтина Семенюка відправили на фронт, де він у жовтні 1944 року брав участь у звільненні від гітлерівців Риги й за це одержав «подяку від Сталіна». А 29 листопада того ж року загинув у бою й похований у братській могилі в містечку Вайньоде Лієпайського району.

До речі, на тому військовому кладовищі покоїться прах близько дев'яти тисяч воїнів, переважна більшість яких – українці. Цілком можливо, що серед тих полеглих є й інші друзі та знайомі Уласа Самчука.

А в Шпанаві й досі живі перекази про те, що в їхньому селі бував видатний український письменник.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Самчук У. На коні вороному. – Вінніпег: Волинь. – 1990. – 77 с.

Валентина НАДОЛЬСЬКА

Аграризація євреїв Волині (XIX – початок XX століття)

Етнічна структура населення Волинської губернії впродовж всього періоду її існування у складі Російської імперії характеризувалася наявністю іноетнічних компонентів у переважному масиві автохтонного українського населення. Серед етнічних груп, які в різний час мешкали у краї, характерним типом розселення, стійкістю етнічної самосвідомості, традиціями господарського, соціального і культурного життя, а також чисельністю вирізнялися євреї. У 1850 р. на території краю їх проживало 172 207 осіб обох статей [18]. У статистичних аналізах Волинь за чисельністю єврейського населення випереджала інші губернії смуги єврейської осілості, поступаючи лише Віленській та Ковенській губерніям [2].

Через обмеження царським урядом території розселення євреїв у Російській імперії взагалі й смуги осілості зокрема, переважна

їх більшість скупчувалась у міських населених пунктах. Лише 10,02 % всіх євреїв губернії були розселені у сільській місцевості. Своєю залюдненістю єврейськими мешканцями вирізнялася поліська частина Волинської губернії – повіти Новоград-Волинський, Рівненський, Старокостянтинівський, Луцький.

Засередження євреїв у західних регіонах імперії, зокрема на Волині, запобігання розселенню їх у великоросійських губерніях обмежувало сферу їх економічної діяльності. Обмежувальне спрямування щодо господарювання євреїв мала й законодавча діяльність російського самодержавства. Жорстка адміністративна регламентація суспільних процесів, у тому числі й економічних, перешкождала зміні форм єврейської господарської діяльності, в ряді випадків звужувала їх економічні можливості. Тому напрямки еконо-

мічної діяльності євреїв смуги осілости у XIX – на поч. XX ст. залишалися традиційними. Це були торгівля, лихварство, ремесла і промисли, оренда земельних наділів та промислових закладів. Разом із тим у XIX ст. в Росії бере свій початок історія єврейського землеробства, явища цікавого і певною мірою унікального, оскільки така сфера господарювання була неприйнятною єврейському населенню протягом століть [13, 25].

Ще «Положення про євреїв» 1804 р., вироблене Особливим комітетом після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії й появи у зв'язку з цим «єврейського питання», надавало євреям право купувати й продавати незаселені землі, використовувати найману працю і на 10 років звільняло їх від податків [12, 311]. Такими заходами російський уряд сподівався залучити євреїв до хліборобської праці, в першу чергу сприяти їх переселенню в новоросійські степи. Але традиції економічного життя суперечили намірам уряду щодо включення євреїв до сфери виробництва на селі, тому серед них перехід до селянського стану в цей час не набув значного поширення.

Залучення євреїв до сільськогосподарської праці також ускладнювалося різноманітними законодавчими й адміністративними обмеженнями, відсутністю у спадкових міщан навичок сільськогосподарської діяльності. Окрім того, євреї добре усвідомлювали нестабільність свого становища, що підтверджувалося їх неодноразовими виселеннями із сіл [16, 116].

«Відкрити євреям вільний шлях для занять землеробством і промисловістю» – таким завданням керувався російський уряд, приймаючи в 1835 р. нове «Положення про євреїв». Документ підтвердив право євреїв переходу в селянський стан (ст.24), відведення для цього казенних земель (ст. 27), купівлі приватновласницьких наділів (ст.35) та їх оренди (ст.36) [3, 15].

Після прийняття Положення в західних губерніях Російської імперії в 30-х рр. XIX ст. з'являються перші єврейські землеробські колонії. На Волині такі поселення – колонії Антонівка, Осова, Мочулки у Рівненському, Ігнатівка у Луцькому та Баторийська в Новоград-Волинському повітах були закладені в 1836 році [6, 146]. Продовжився цей процес і в наступні роки. Так, нотуючи свої враження від подорожі по Волині, відомий польський

письменник І. Крашевський писав: «Де-не-де на Волинському Поліссі недавно утворилися поселення євреїв-землеробів. Купили вони землі серед знищених лісів. Побудували будиночки у глухому лісі. Посеред лісу і болота виїжджаєш на вулицю, оточену з обох боків будиночками. Ті хатки брудні, з одним вікном, там хата тільки будується, там тільки збудована – все заселене самими тільки євреями. Особливе те поселення називається Новий Єрусалим» [22, 156-157].

До проблеми формування дрібного єврейського землеволодіння в Росії повернулися в 40-х рр. XIX ст. І якщо купівля окремими євреями великих земельних наділів у цей період ставала наслідком об'єктивних економічних процесів, то введення дрібного єврейського землеволодіння здійснювалося в імперії переважно адміністративними заходами.

26 грудня 1844 р. за ініціативи міністра державних маєтків графа Кисильова було видано «Положення про євреїв-землеробів». Відповідно до цього документу в смузі осілости євреям, не залежно від того, якою діяльністю вони займалися, дозволялося переходити у селянський стан; із державних земель їм надавався наділ (5-8 дес.), який заборонялося здавати в оренду чи продавати особам іншого віросповідання; на євреїв поширювалося право проживання на приватних землях й набуття приватної власності; для хліборобів впроваджувалася ціла низка пільг (звільнення від сплати недоїмок, на 10 років від сплати податків і виконання натуральних повинностей, на 25 років від військової повинності) [14, 1891-1892]. У перші три роки колоністи могли залучати до роботи у своїх господарствах місцевих селян із метою оволодіння навиками землеробської праці. Їм надавалася грошова допомога у розмірі 175 руб. на родину, яка бралася із сум коробкового збору. У 1849 р. були утворені спеціальні ощадні і допомогові каси для євреїв-поселенців. У першу чергу російський уряд намагався здійснити досить масштабний експеримент, спрямувавши єврейських колонізаційний рух на землі Півдня України. Разом з тим без уваги не був залишений і Південно-західний край – губернії Київська, Подільська і Волинська.

У результаті практичної реалізації статей положення 1844 р. у Волинській, як і в інших західних губерніях, процес формування єврейських землеробських колоній активізував-

ся. За свідченнями всіх губернаторів західного краю, євреїв притягувало до землеробства в першу чергу бажання звільнити своїх малолітніх синів від рекрутства. Військова служба, яка тривала в Росії 25 років, була справжнім пострахом для молоді та їх батьків. Тому надання такої пільги зацікавило окремі єврейські родини, спонукало їх до переходу в хліборобський стан. Іншими причинами стали: надзвичайна бідність, відсутність притулку, а також низький попит на будь-яку їхню виробничу діяльність унаслідок великої скупченості [1, 105].

Більшість євреїв-хліборобів осідала на казенних землях, менша – на землях приватних власників на правах чиншовиків [21, 188]. Були і такі поселення, які виникали завдяки купівлі землі у приватних власників. Прикладом останніх на Волині може служити колонія Софіївка Луцького повіту. У 1844 р. після від'їзду з колонії німців-менонітів власник Бучковський продав землю 40 родинам євреїв. Укладена угода передбачала сплату 1 тис. руб. при початковому завдатку 250 руб., решту грошей колоністи повинні були сплатити пізніше на користь Чарторийського римокатолицького костелу [23, 144]. Ревізькі списки 1858 р. на сорок шість сімей євреїв (267 душ чоловічої статі) засвідчили їх проживання на власній землі. Колонії належали 431 десятина зручної для обробітки землі, 80 дес. під лісом, 2 дес. незручної землі (всього 531 дес.) [4]. Колонії, які утворювалися на придбаних у власність землях, формувалися заможними верствами єврейства, адже для купівлі землі потрібні були чималі гроші.

Перехід євреїв до селянського стану на Волині, як і в інших західних губерніях, не набув масового характеру. Бажаючі зайнятися сільськогосподарським виробництвом змушені були долати чималі труднощі, пов'язані як зі складністю процесу одержання допомоги, свавіллям місцевих чиновників, так і необхідністю перебудови власних умов життя. Ось як про перші роки проживання в колонії Софіївка згадували її мешканці: «... на землі довелося приступити до корчування й розпочати працювати. У той час висаджували переважно квасоллю, картоплю, горох, свинопас. На ціле поселення був лише один плуг, який повинен був виконувати роботу за 40 плугів. Поступово окремі родини почали купувати собі плуги, і в зв'язку зі збільшенням їх кіль-

кості, рільництво почало розвиватися краще» [23, 145].

Незважаючи на труднощі, процес формування на Волині єврейських землеробських колоній тривав, місцева влада продовжувала й надалі фіксувати в губернії їх появу. У 1849 році в Луцькому повіті заснована колонія Олізарка. У звіті Волинського губернатора про стан губернії за 1850 р. відзначається перехід із міщан у землероби 20 сімей євреїв чисельністю 120 душ [17]. Селянські колонії Могулки й Мале Селище Рівненського повіту з'явилися в 1851 р. [16, 118].

Відповідно до положень закону від 19 серпня 1852 р. у кожній із західних губерній для збирання інформації про євреїв, які виявили бажання вступити до селянського стану, були створені спеціальні губернські комітети, які підпорядковувалися губернським палатам й управлінням державного майна. До обов'язків новостворених інституцій віднесено призначення євреям наділів із казенних земель, контроль через довірених чиновників за станом єврейських колоній [10, 167].

У 1855 р. в губернії вже налічувалося 1564 євреїв, зайнятих сільськогосподарським виробництвом [5, 742]. Єврейські землеробські колонії на цей час існували у семи повітах Волині, серед них найчисельніші були в Рівненському (497 чол.), Луцькому (459 чол.) та Дубенському (240 чол.).

Однак через сім років 23 жовтня 1859 р. царським указом поселення євреїв на казенних землях у західних губерніях призупинено. Урядова допомога бажаючим перейти до продуктивної праці була згорнута. Нові колонії продовжували створюватися лише на приватних або орендованих наділах.

Таке рішення стало однією із причин малопоширеності такого роду занять серед єврейського населення. Головною ж перешкодою виявилася певна упередженість у ставленні до сільської роботи, національні традиції економічного життя. У 1870 р. у трьох губерніях Південно-західного краю існувало 56 єврейських хліборобських колоній, в яких мешкало 14 тисяч осіб [7, 672].

Обстеження 1883-1884 рр. офіцерами Генерального штабу Київського військового округу Волинської губернії засвідчило незначну поширеність сільськогосподарського виробництва серед єврейського населення краю. Концентруючись переважно у полісь-

ких повітах губернії, євреї-землероби складала лише 0,5 % загальної чисельності єврейського населення Волині.

Найбільше колоній було в Луцькому і Рівненському повітах (69,2 % від загальної кількості). У них мешкало 80,2 % усіх євреїв-землеробів Волині, які користувалися 94,2 % землі, яка була в єврейських колоніях краю [8, 157]. Саме в цих повітах було найбільше казенних маєтків, придатних для поселення євреїв.

У 80-х рр. XIX ст. допомогу євреям-землеробам було запропоновано з боку громадських організацій Російської імперії. У 1880 р. з ініціативи петербурзького філантропа С. С. Полякова започатковує свою діяльність «Товариство ремісничої та землеробської праці євреїв Росії». У його створенні активну участь також взяли барон Г. О. Гінзбург, О. Зак, Л. Розенталь та ін. Товариство надавало позики, безвідплатну допомогу євреям, які починали займатися землеробством, і ремісникам, які їх обслуговували. Воно створювало ремісничі й сільськогосподарські школи, а також класи при початкових училищах [16, 117]. Однак, це істотно не впливало на поліпшення фінансового стану євреїв-землеробів, який залишався складним. Останнє не сприяло активізації процесу переходу євреїв у стан землеробів.

Частина євреїв-колоністів господарювала досить справно, але для більшості з них землеробство залишалося заняттям чужим. Тому чимало євреїв, навіть перейшовши в стан землеробів, продовжувало займатися ремеслами, торгівлею, наймаючи для проведення сільськогосподарських робіт місцевих селян [19]. Тому не дивно, що на сучасників вигляд єврейських землеробських колоній справляв гнітюче враження. Саме такий їх стан, наприклад, засвідчено у матеріалах етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського [21, 188].

Причини такого становища сягали своїм корінням в першу чергу в усталені впродовж століть традиційні форми господарської діяльності. У зв'язку з цим дослідник А. П. Суботін писав: «... не можна за помахом пера створити землеробський стан... не могли ж євреї, які тисячу літ займалися ремеслами, торгівлею, різними обладнаннями, відразу ж перетворитися в землеробів і сісти на землі з такою ж підготовкою, що й селяни, які тисячу років

ходили за сохою» [15, 182].

Усі названі вище чинники призвели до того, що в кінці XIX – на початку XX ст. кількість євреїв-землеробів у Волинській губернії не лише не зростає, а навіть скоротилася. Так, якщо за даними канцелярії Комітету міністрів у 1895 р. у краї їх мешкало 4146 чол. [20], то в 1913 р. – уже 2671 чол. [9, 10]. Перепис 1897 р. засвідчив, що лише 1,2 % євреїв-землеробів безпосередньо займалися сільським господарством. Якщо до них додати ще й членів їхніх сімей, то і тоді цей показник не набагато зростає й буде становити 1,9 % [11, 168]. Це було значно менше, ніж у цілому по губерніях смуги осілості, де за даними 1897 р. сільським господарством займалося 3-4 % євреїв [13, 27].

Таким чином, царизмові не вдалося змінити традиційної спрямованості економічного життя євреїв на торгівлю, ремесла й промисли. Навіть віднесені офіційною статистикою до землеробів мешканці єврейських хліборобських колоній намагалися виступати в ролі посередників між виробниками та покупцями сільськогосподарської продукції. Неефективність політичних заходів разом із тим зумовлювалася непослідовністю їх реалізації, досить швидким згортанням реальної допомоги євреям-землеробам. Саме це засвідчив й процес формування та розвитку єврейських землеробських колоній в XIX ст. на Волині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вайнштейн Д. До історії повстання жидівських хліборобських колоній у колишній царській Росії // Збірник праць жидівської історично-археологічної комісії. – К., 1928. – Кн.1. – С.105-115.
2. Волинские губернские ведомости. – 1866. – № 48.
3. Громачевский С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. – СПб., 1904. – 176 с.
4. Державний архів Житомирської області, ф.107, оп.1, спр.567, арк.7.
5. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общ. ред. А.Каценельсона и Д.Гинзбурга. – СПб., б.г. – Т.5. – 960 с.
6. Еврейская энциклопедия. – Т.12. – 960 с.
7. Жиди // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В.Кубійович. – Львів, 1993. – Т.2. – С.670-680.
8. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. Ч.1. – К., 1887. – 368 с.
9. Обзор Волинской губернии за 1913 год. – Житомир, 1914. – 106 с.
10. Оршанский И. Евреи в России. Очерки и исследования. Вып.1. – СПб., 1872. – 263 с.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской

- империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – 282 с.
12. Полное собрание законов Российской империи. Вып.2. Т.X. – СПб., 1806. – 428 с.
13. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19-29.
14. Свод законов Российской империи дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. / Под. Ред. А.А.Добровольского. Второе издание. – СПб., 1913. – Кн.2. – Т.V – IX. – 2756 с.
15. Субботин А.П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-западной России за лето 1887 г. Вып.2. – СПб., 1890. – 240 с.
16. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. (Краткий очерк истории). Ч.1. – К., 1992. – 158 с.
17. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДА), ф.442, оп.1, спр.8121, арк.90-91.
18. ЦДА, ф.442, оп.1, спр.8884, арк.20-21.
19. ЦДА, ф.442, оп.48, спр.38.
20. ЦДА, ф.442, оп.618, спр.261, арк.375.
21. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. – СПб., 1872. – Т.7. – 606 с.
22. Kraszewskij J.J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Wilno, 1840. – 232 s.
23. Szulminski M. St. Zofjowka // Rocznik Wołyński. T.IV. – Rowne, 1935. – S. 137-156.

Степан РОМАНЧУК

Спогади Степана Васильовича Романчука про голодомор 1932-1933 і 1946-1947 років

Мої батьки: батько Романчук Василь Іванович і мати Романчук Надія Федорівна (дівоче прізвище Полоницька) – в 1930 році вступили в колгосп. Я, Романчук Степон Васильович, народився 30 березня 1932 р. в селі Розсохи Деражнянського району Хмельницької області. У 1941 р., коли почалася Вітчизняна війна, всі документи, які знаходились у початковій школі с. Розсохи, були знищені (спалені) за розпорядженням сільської ради (щоб не дісталися німцям). Оскільки оригінали свідоцтва про народження школярів знаходились у школі, то всі вони були знищені. Дублікат свідоцтва про народження я отримав після закінчення Вітчизняної війни, в якому була зазначена інша дата мого народження – 6 травня 1932 р.

Спогади про голодомор 1932-1933 рр.

Звичайно, пригадати я можу мало. Запам'яталося, що мене батько інколи брав із собою на роботу, а працював він їздовим на свинофермі. У приміщенні кормокухні, де готували їжу для свиней, мене садили на теплу піч і давали їсти картоплю, яка була зварена для свиней (див. схематичний малюнок).

Вона була дуже смачною. Додому принести таку картоплю тато не міг тому, що були наглядачі які прискіпливо спостерігали за всіма й за виявлення фактів крадіжки порушника звільняли з роботи та судили. Безпосередньо на роботі можна було з'їсти та дати поїсти дитині. Проте пара, яка випаровува-

лась із котлів з вареною картоплею, на мене вплинула негативно. Ще й сьогодні така картопля мені не смокує.

Із розповідей матері дізнався, що ми вижили тільки тому, що тато працював на свинофермі, а її дядько Павло Полоницький, з яким проживала його донька Нотолко, у деяких випадках допомагав нам продуктами. У селі було 1100 дворів і багато людей вимерло, особливо в частині села за назвою Пилипи. Дітей в селі, які народилися в 1932 році вижило тільки шестеро. Моя тітка Наталка Полоницька розповідала, що діти, які народилися 1932 року, багато повмирали тому, що матері були голодними і не мали чим кормити їх. Так у 1933 році мати часто приводила мене до тітки з надією, що там щось dadуть мені поїсти. Наталка Полоницька розповідала, що

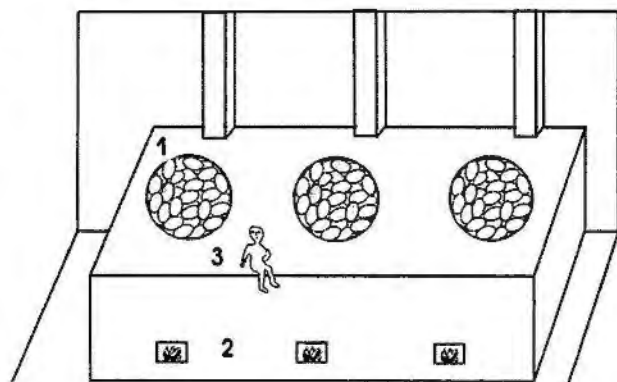

Рис. 1. Піч на три котли в яких варили картоплю для свиней: 1 – котли для варки картоплі; 2 – піч, де горять дрова; 3 – місце, де мене садили на піч і давали їсти картоплю

мати була надто ослаблена, бо навіть ставала спочивати на шляху, коли мене вела до неї дорогою, яка проходила через невеликий пагорбок, хоча відстань становила до 150 м. Очевидці розповідали, що дуже багато людей помирало. Так, перед початком Вітчизняної війни в селі налічувалося 330 дворів.

Спогади про голодомор 1946-1947 рр. Під час німецької окупації за розпорядженням районного гебітс-комісара в селі протягом одного тижня були створені гурти із десяти господарів, а між цими гуртами була розподілена земля колгоспу, сільськогосподарський реманент та тваринництво. У свою чергу гурти зробили поділ між своїми членами. На один гурт припадало сім коней і одна пара волів. Я, звичайно хотів мати коня, а тому мати мені дозволила тягнути жереб і сказала, що витягнеш те й будеш мати. При жеребкуванні мені випав кінь і я, звичайно, почувався дуже щасливим.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни в селі залишилися жінки, діти, декілька поранених фронтовиків та літні люди. Наше село радянські війська звільнили в березні 1944 р. Відразу ж були організовані заново колгоспи. Починаючи з весни, усі діти – як хлопці так і дівчата, яким виповнилося 10-13 років, залучалися до роботи в колгоспі, але не обов'язково. Діти, яким виповнилося 14 років і більше, обов'язково повинні були ходити на роботу в колгосп.

Я працював у колгоспі з 1944 р. по 1948 р. У господарстві в 1946 р. був великий врожай зернових, який збирали всіма доступними способами. Жінки в'язали снопи, а їздові везли їх в скирти. Оскільки більшість їздових були неповнолітніми, то був зроблений наголос на те, щоб жінки в'язали малі снопи. Скирт на полі було багато. У колгоспі була тільки одна молотарка, яку за допомогою трактора підтягували до скирти. Снопи із скирти подавали на підводу, а вона в свою чергу підвозила до молотарки та їздовий подавав снопи на стіл біля барабану. Там стояв робітник, який вміло обрубленим серпом розрізав перевесло снопа і рівномірним за товщиною шаром соломи з колосками снопа подавав у барабан. Молотарка виконувала відповідний поділ обмолочених снопів на зерно, послід, половику і солому. Послід – це суміш половинок розбитого зерна, насіння бур'яну, маленьких грудочок землі, дрібної полови.

Із першого й до останнього дня молотьби постійно був присутній представник району, який збоку на ремні мав закріплений пістолет. Тоді був девіз: «Перший хліб державі!». На цій основі кожен день, без вихідних, направляли підводи до молотарки з метою вивозити хліб державі. Хліб возили за десять кілометрів на заготзерно м. Деражня. Коли всі підводи були завантажені хлібом, тоді всією колоною відправлялися. У цей час надходила команда: «Молотарка обламалася і вам можна йти додому». На це ми запитували: «То взавтра нам до молотарки не приходить?» У відповідь лунало: «До завтра ми відремонтуємо, так що обов'язково приходьте». Так було до кінця січня.

Таким чином у комору колгоспу хліба не поступало, а тому не було можливості проявити спокусу на отримання зерна на трудодні. У комору колгоспу поступав тільки послід для кормів тваринництва, яке ще залишилося.

Сильний голод розпочався приблизно з березня місяця 1947 р. До цього часу все, що можна було з'їсти, було з'їдене. Тому в основному харчувалися молодими гілочками таких порід: береза, граб, осика, клен, черешня, верба та ін. Особливим попитом користувалася кора верби, бо вона мала смак солодощів і була м'якою, якщо її жувати. У нас через усе село протікає притока річки Вовк, берега якої покриті заростями очерету та рогози. Ми з великим задоволенням поїдали ту частину цих рослин, яка знаходилася під водою. Коли наступила весна, то люди виходили на колгоспне поле (де торік вирощували картоплю) і за допомогою сапи шукали померзлу картоплю, з якої пекли коржики та споживали. Такі коржики були дуже несмачні і мали неприємний запах, але то було хоч щось. Коли весна стала розквітати, і з'явилася рослинність, то стали споживати траву, лободу, кінський щавель, а згодом квіти конюшини, кропиву та інших рослин.

На той час будь-яка людина не могла сказати скільки їй потрібно продуктів харчування, щоб вона могла наїстися. Їй здавалось, що вона вже ніколи не зможе наїстися. Звичайно, при таких обставинах багато людей помирало. Першими вмирали люди, які багато їли. Спочатку в людини пухли ноги, руки в суглобах, та з'являлись сині кола під очима. Через короткий час, два-три дні, людина синіє. Після цього спасіння немає. Коли люди-

на посиніла, то говорили: «Їсти їй не давайте, бо вона все рівно помре. На моїх очах помирали від голоду Шимков Савка та його дружина, рятуючи від голоду свою невістку Юзину та внука Володимира.

Наша сім'я складалася із трьох чоловік. Мама, я і мій молодший брат Андрій 1936 року народження. Тато 12 серпня 1944 року загинув у польському селі Шінява воєводства Кросно. У 1953 році здійснене перезахоронення його залишків у братську могилу № 40 в польському м. Санок.

Звичайно, щоб вижити в таких умовах, потрібно було думати. Сусід Приказюк Рафалко Карлович і мій батько до війни були друзями. Приказюк Р. К. прийшов із війни пораненим у праву руку. Дивлячись на нашу біду, запропонував мамі, щоб вона дозволила йому навчити мене робити дерев'яні кілки (цв'яхи), які шевці використовували для кріплення підосви та підметків взуття. Тоді клею для взуття не було. Мати погодилась, а я навчився їх робити. Кілки робили із берези товщиною від 15 до 25 см. Ця частина берези повинна бути без сучків. Її різали на кружки товщиною 8, 12 і 15 мм в залежності від номера кілків, відповідно 3, 4 і 5. Після цього, за допомогою спеціального фуганку, який можна було виготовити в нашій кузні, і зробленого дерев'яного стола нарізали на кружки поздовжні і поперечні борозни. Така операція робилася для того, щоб мати відповідну товщину кілка і загострений кінець із чотирьох сторін. Потім на дерев'яній колодці діаметром дещо більшим за кружок і висотою до 10 см прибивали до неї дві паралельні пластинки товщиною 6-7 мм на відстані одна від одної рівній діаметра кружка. Кружок із нарізаними борознами кладуть на колодку між двома пластинками. За допомогою тупого ножа і дерев'яного молотка розбивають кружок на поздовжні пластинки. Отримані пластинки стискають до положення кружка, яке було після нарізаних поздовжніх і поперечних борознів та розбивають на поперечні пластинки. Звичайно, цілих поперечних пластинок не буде, а отримаємо окремі дерев'яні кілки. Щоб стиснуті пластинки не піднімались вверх, на них клали металевий тягар приблизно 0,5 кг.

Оскільки кілки робили із сирієї берези, то їх сушили і сухими возили на ринок продавати. Улітку сушили кілки на сонці. Для цього розстеляли простирадло, на якому розсипали

сирі кілки шаром товщиною до 2 см і через певний проміжок часу їх перемішували. Узимку кілки сушили на завчасно побудованій лежанці в квартирі, яку нагрівали відходами від берези. Це могла бути кора, тирса, стружка від борозен тощо. Основними містами України для їх збуту були Львів, Київ, Одеса, Тернопіль та інші районні центри. Кілки продавали стаканами. Вартість одного стакану становила 10 крб. На ринку одна хлібина коштувала 100 крб.

До виготовлення кілків я залучив свого брата Андрія. Його основне завдання було розбивати кружки на окремі кілки. Березу на кружки ми різали вдвох. Я фуганком нарізав борозни, а він розбивав кружки на окремі кілки. Таким чином ми могли спочатку за один місяць зробити 150-200 стаканів кілків. У подальшому ми стали професіоналами і за один день робили до 100 стаканів кілків.

Особлива важкість полягала в тому, що не було часу поїхати на базар. Адже мати і я ще й працювали в колгоспі, а вихідним днем була тільки неділя. Кілки продавали мати і я. У суботу, після роботи, добиралися на залізничну станцію м. Деражня, а там сідали на товарний поїзд із вугіллям, нафтою чи з іншим вантажем та добиралися до Львова або інших міст. У неділю з ранку до вечора торгували, а вночі добиралися до своєї станції та додому. Уранці у понеділок знову на роботу.

Таким чином запропонована допомога Приказюком Р. К. стала основним засобом виживання нашої сім'ї під час голодомору 1946-1947 років, за що йому від нас велика вдячність.

Звичайно, щоб вижити люди їли все, що можна було їсти. Наведу приклад. Моя сусідка Приказюк Паранька встала вранці і через те, що не було що зварити дітям їсти, вийшла до воріт свого подвір'я. Побачила шматок паперу, що лежав посеред дороги. Вона підійшла до його і помітила, що він досить вимашений солідолом; підняла його та занесла в хату. Пішла, нарвала кропиви і поклала її в горщик, залила водою та вкинула туди той шматок паперу, вимашений солідолом. У результаті отримала їжу. Нагодувала дітей і сама підкормилася. Після цього знову вийшла до воріт. Сусіди перегукувалися, що немає що їсти. Паранька розказала, що вона сьогодні зварила «дуже смачний і жирний борщ». Коли вона розповіла із чого зварила його, то сусі-

ди дуже здивувалися. На це вони сказали: «Тобі, Паранько, сьогодні випало щастя, а ми ніколи не розглядаємо будь-який шмат паперу, який лежить на дорозі. Віднині переймаємо твій досвід».

Якось я поїхав до Львова продавати кілки. Мати наказала придбати за виручені гроші будь-якого зерна. Коли прийшов час купляти зерно, то люди з ринку вже розходилися, бо наступав вечір, і я зміг купити тільки 8 кг проса. Приїжджаю в понеділок уранці додому, а мати і мій брат Андрій лежать і чекають мене. Мати розповіла мені, що вони від суботи ще нічого не їли. Тому вони накинулися на просо і їли його – ще не оброблене до стану пшона. Особливо сире просо припало до душі братові. Через деякий час мати зробила з нього відповідну їжу.

Розмірковуючи зараз, розумію наступне. Багато людей померло ще і тому, що не було в людей солі. Усе те, що їли люди, було не солоне. Нам чомусь здавалося, що сіль є тільки в Криму, а тому держава не могла її завести на далекі відстані. Тільки пізніше я довідався, що поклади солі в Україні є великі й не так далеко як більшість моїх односельчан тоді думало.

У селі пішли чутки, що на Зрубі (так називали частину земель нашого колгоспу) лежить купа суперфосфату, який завезли для підкормки сільськогосподарських рослин. Якщо його засипати наполовину в горщик та залити водою і певний час варити, то на дно горщика осяде сіль, яку можна споживати. Я миттю побіг на Зруб, набрав добрив скільки міг та приніс додому. Мати заварила за вказаною технологією, і після охолодження горщика на його дно осіла біла мілка сіль. Ми всі накинулися на цю сіль і стали її їсти з відповідною їжею. Через годину чи півтори всі троє отримали отруєння, після якого не могли ходити, голова крутилася і ми падали на долівку. Мати наказала пити багато води, і через три дні ми поступово почали приходити до норми.

Пам'ятаю, що в 1947 році було багато в лісі грибів. Звичайно, їх люди збирали та поїдали, травились і помирили. Наша сім'я теж не один раз травилася грибами.

На основі вищесказаного можна зробити висновки:

1. Переконалий, що голод в 1932-1933 роках був спланованим верхівкою керівництва

Радянського Союзу.

2. Голод в 1946-1947 роках теж був спланованим верхівкою керівництва Радянського Союзу.

3. Осіб, які заперечують твердження про «спланований голодомор», не потрібно карати як кримінальних злочинців.

4. Так організовано вивезти весь вирощений хліб із колгоспів на приймальні пункти можна тільки завдяки суворій дисципліні та вдалій організації таких робіт.

5. Слід сказати, що багато людей помирало в селах і тому, що 100 % люди були не освіченими або з початковою освітою і з таким тягарем не могли впоратися та надіялися на Бога.

Зараз стало відомо, що Радянським Союзом планувалося створювати голод через кожних 10 років. За висновками психологів людство відтворюється через кожні 10 років. Так, з приходом комуністичної партії до влади в Радянському Союзі, голодомори відбулись у 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 роках. На таких багатющих землях і за такий короткий час створити три голодомори це не під силу будь-яким партіям окрім комуністичної.

Очевидно, що голод повинен був відбутися за планами вищого керівництва комуністичної партії також в 1942-1943 роках. Це було видно на початку сорокових років. Я сам добре пам'ятаю, що до війни в нашому колгоспі на трудовні давали картоплю, буряк, а із зерна – кукурудзу. Такого зерна, як пшениця і жито, давали надто мало, його вистачало лише на випікання хлібу в домашніх умовах лише в святкові дні. У 1941 році почалася війна. Уся територія СРСР була звільнена від німецьких військ у 1944 році. Війна точилася до травня 1945 року. Після війни комуністи приступили до налагодження колгоспної справи та ведення оперативного обліку вирощеного зерна в господарствах і організації голодомору 1946-1947 років. Так можна пояснити створені три голодомори на теренах України.

Підготовка правдивої інформації про голодомори послужить наглядним посібником для майбутнього покоління, покаже, що голоду можна було запобігти, якщо створити правильний розподіл продуктів і забезпечити населення сіллю.

Ветеран Великої Вітчизняної війни, який пережив два голодомори, ветеран праці

Дубенщина в роки десятої п'ятирічки: аспекти розвитку

Колективи промислових підприємств району і міста успішно завершили 1976 рік. Понад план реалізували продукції на суму 4 млн 173 тис. крб. Намітились нові кроки на шляху спеціалізації і кооперації сільськогосподарського виробництва. Проте в промисловості спостерігалися втрати робочого часу, зниження темпів реалізації продукції, продуктивності праці, фіксувалися прогули. Мав місце випуск неякісної продукції. Несвоєчасно здавалися будівельні об'єкти. Резерви використовувалися слабо. Щоб підняти трудову активність, як правило, використовувалися моральні заходи заохочення. На промислових підприємствах намагалися активізувати соціалістичне змагання, присвоювалися почесні звання: «Кращий за професією», «Майстер золоті руки» то ін. Впроваджувалася комплексна система управління якістю продукції.

У 1976 році в низці промислових підприємств, зокрема трикотажній фабриці, поновлено асортимент в'язаних трикотажних виробів у цеху № 2. У виробництво впроваджено 14 нових моделей; шапочки для дівчат, хлопців та немовлят були яскравого кольору, витончено оздоблені. Це робили в'язальниці Філатова Олена, Коросюк Галина, художники й технологи. На фабриці проводилися конкурси професійної майстерності у швейному цеху. Тут були сприятливі умови для досягнення найкращого виробітку при високій якості товару. У професійному змаганні взяли участь 33 швачки-мотористки з пошиття білизняного трикотажу. Перемогли Мосійчук Марія, Мартинюк Неоніла, Сорокаліт Надія, Мороз Софія. Вони виконували завдання на 120-140 відсотків, їм були вручені грошові премії [4].

Складною проблемою залишалося забезпечення населення товарами широкого вжитку. Їх у 1976 році було випущено на суму понад 87 млн крб., що на 1,5 млн крб. більше у порівнянні з минулим роком. Зросла питома вага товарів народного споживання у загальному обсязі промисловості району. Для населення виготовлялося десятки найменувань. Це білизняний трикотаж, жіночі хустки, меблі, м'ясні та овочеві консерви, безалкогольні напої, сувеніри; 21 виріб мав державний знак якості [5].

Аналіз роботи промислових підприємств, сільських трударів культури, освіти за роками показував злети, спади, промахи в роботі. Інша справа – п'ятирічка. Тут нерідко недоробки в одному покривалися успіхами в іншому. Наприклад, за десяту п'ятирічку (1976-1980 рр.) у порівнянні з попередньою обсяг промислового виробництва зріс на 11,4 %, державний Знак якості було присвоєно 100 видам виробів. Питома вага випуску продукції вищої категорії якості за 1980 рік досягла 16,1 % від загального обсягу виробництва [3].

Важливим показником стала реалізація продукції. Понад план реалізували продукції на 12,4 млн крб., освоєно випуск понад 200 найменувань нових видів промислової продукції і товарів народного вжитку. Проведено роботу з технічного переозброєння підприємств, запроваджено прогресивні технології, мехонізована і автоматизовано виробничі процеси, впроваджено 95 прогресивних технологічних ліній, рівень мехонізації в промисловості досягнув 69 %. Це дозволило умовно вивільнити 834 робітники від важкої фізичної праці і заощадити 4,3 млн. крб. державних фондів за рахунок всіх джерел фінансування. В народному господарстві освоєно 75 млн. крб. капіталовкладень [1, 5-6].

У районі працювали різні громадські організації. Не всі вони забезпечували високий рівень роботи, але більшість виправдовували довіру. Дубенське відділення Українського товариства охорони природи нарахувало 45 колективних юридичних членів і 18187 – індивідуальних, об'єднаних у 125 первинних організацій. Руками природолюбів із господарства лісгоспозу висаджено на території лісгоспу понад тисячі троянд; при лісництвах заклали дендропарки, які щорічно поповнювали новими видами порід дерев, кущів. Члени товариства турбувалися про поліпшення навколишнього середовища, створили стави в Слизькому і Любомирському лісництвах на непридатних для насаджень дерев землях, прикрасою ландшафту були деякі тварини. Щорічно засаджували кущами, деревами 200 га пісків, ярів, велася боротьба з водною і повітряною ерозією. Чимало робилося для збереження, охорони і примноження фауни.

На зиму заготовляли корм, залишали смуги незбираних зернових культур, коренеплодів, обладнували годівниці, солонці. Створювали пташині колонії, за 1975 рік виготовили 10150 шпаківниць, синичників. Під охорону взяли 6400 мурашників, розселили 1200 сімей мурах. Обладнували куточки природи [6].

Незважаючи на заформалізованість і заідеологізованість, лектори товариства «Знання» прочитали в районі тисячі лекцій, вони діяли переважно в первинних організаціях. У Смизькому деревообробному комбінаті 30 інженерно-технічних працівників, об'єднаних у товариство «Знання», читали лекції у колективі [7]. Головний інженер Струтинський А.І., інженер виробничого відділу Росоловська Г.Г., інженер-метролог Юрчик Г.Є, голова завкому Денисюк І.В., крім виступів перед членами колективу, створили спеціальні стенди щодо перевірки якості продукції, а також «Перспективний план комбінату», «Графік упровадження КСУЯП».

За роки десятої п'ятирічки в районі введено в дію першу чергу відгодівельного комплексу ВРХ на 3500 голів. На заводі просочування деревини працювали цехи із заготівлі деталей опор ліній електропередач і утилізації кори. Були побудовані також котельня на овочесушильно-консервному заводі, меблевий цех побутокмбінату, реконструйовано цукровий завод, консервний, ковбасний цехи м'ясокомбінату, ливарний цех ливарно-механічного заводу, цех трикотажної фабрики.

У районі низка шкіл знаходилась у непридатному для навчання дітей стані. Не вистачало учнівських місць. Була збудована школа на 1200 учнівських місць, дошкільні заклади на 840 місць, будинок культури в селі Семидуби, райвуззол зв'язку, банно-пральний комбінат, 40,2 тис. м² житла, перевезено транспортом 192 тис. тонн народногосподарських вантажів і 1 млн 952 тис. пасажирів.

За 1976-1980 роки капітальні вкладення в сільське господарство зросли в порівнянні з минулою п'ятирічкою на 8 млн 152 тис. крб., або на 19,8 %. Зросло постачання технікою. Колгоспи і радгоспи одержали на 16,7 тис. умовних туків більше мінеральних добрив, проведена робота з осушення заболочених земель.

Виробництво валової промислової продукції зросло на 32,9 млн крб., або на 23 %. Район виконав план із продажу державі м'я-

са, молока, яєць, вовни. Зросла торгівля, побутове обслуговування. За п'ять років у селах району введено в дію 18 підприємств роздрібно-ї торгівлі площею 2,9 тис. м², чотири підприємства громадського харчування на 392 посадочних місць. Обсяг товарообігу роздрібно-ї торгівлі склав 306,9 млн крб., що більше на 20 % у порівнянні з минулою п'ятирічкою [1, 5-7].

Змінилася структура споживання, населення більше купувало меблі, швейні машини, пилосмоки та товари культурного вжитку, їх надавали на суму 1 млн 640 тис. крб. Населенню надавали 17 видів послуг, або більше на 25 % у порівнянні з минулою п'ятирічкою.

За роки десятої п'ятирічки на 39,4 % зросло число сільських абонентів телефонного зв'язку, в 3,2 рази – число міжміських переговорів з автоматизованих мереж.

Для трикотажної фабрики план десятої п'ятирічки був виконаний у серпні 1980 року, понад план випущено колективом продукції на суму 4 млн крб., 70 % продукції було удостоєно державного Знаку якості, 85 % робітників працювали з випередженням графіка. А Веремчук Світлана Миколаївна виконала сім річних планів. Але й тут було 2724 людинодні простоїв через нерегулярне постачання сировини.

Під адміністративним тиском працювали будівельні, побутові організації. За десятку п'ятирічку ПМК-209 здав в експлуатацію два дитсадки на 420 місць, три школи на 1796 місць, два інтернати: для школярів в селі Верба і для людей поважного віку в селі Страклів, 305 квартир площею 16209 м² та ін.

У райпобутокмбінаті введено меблевий цех, меблевий салон, салон напівфабрикатів, перукарня, шість комплексних приймальних пунктів у сільській місцевості, встановлено понад сто одиниць різного технологічного обладнання. На території кожного колгоспу функціонували комплексні приймальні пункти та будинки побуту, які в середньому виконували замовлень на 20-30 тис. крб., надавали 15-19 видів послуг. З'явилися нові послуги: виробництво килимів, кольорова фотографія, копання колодязів, фарбування легкових автомобілів [1, 42-45].

У 1980 році в сільське господарство району прийшло лише 10 спеціалістів. Із 160 керівників спеціалістами були 68 чоловік, або 42,5 %, інші ж мали лише досвід практиків.

На промислових підприємствах лише 71 керівник середньої ланки мав вищу освіту, або лише кожний п'ятий із загальної кількості працівників. Аналіз показує, наприклад, що в райвідділенні «Сільгосптехніка» з 50 спеціалістів вищу освіту мали лише чотири. Питаннями підвищення освітнього статусу працівників різних рівнів опікувались керівники підприємств та громадських організацій. Районні партійні й радянські органи періодично заслуховували звіти керівників про стан справ із підвищенням освітнього рівня. Разом із тим на керівну роботу висувалися працівники з вищою освітою. Це давало результати.

Наприклад, на м'ясокомбінаті в 1976 році працювало 118 спеціалістів, з них 30 з вищою освітою, 78 – із середньою спеціальною, 10 практиків, а вже через п'ять років становище змінилось у кращу сторону. Із 143 посад, які займали певні спеціалісти, 39 було з вищою освітою, 104 – із середньою спеціальною, практиків – 3 чол. У вузах навчалося 17 осіб. Серед працівників середньої ланки з 29 чоловік мали вищу освіту 8 чол., середню спеціальну – 18. Крім того, щорічно 16-17 чол. підвищували кваліфікацію на республіканських курсах.

Зрушення прийшли і в сільське господарство, хоч тут було ще далеко до виконання вимог. У галузі працювало 610 спеціалістів, із них навчалися заочно 68 чол., в т.ч. у вузах – 25, у середніх спеціальних закладах – 43 особи. До навчання у вищих і середніх навчальних закладах залучалося 108 чоловік. Із загального числа головних спеціалістів лише половина мали вищу освіту, з 19 керівників колгоспів таку освіту мали 15, а три навчалися заочно [1, 59-66].

У 1980 році злочинність у районі й Дубно, незважаючи на численні постанови, рішення різних місцевих органів, стабільно з певних категорій то зменшувалася, то збільшувалася. У цьому році затримано 406 дрібних злочинців, до кримінальної відповідальності притягнуто 178 чоловік, в т.ч. за розкрадання державного і громадського майна – 50 осіб, збитки складала 12384 крб. У минулому році не було навмисних вбивств, а в поточному – три. Тілесні пошкодження, з'валтування, грабежі, хуліганство, викрадення автотранспорту за рік зросли на 30,9 %. У Вербській сільраді в 1979 році зареєстрували два злочини. У 1980 році вже 12, кількість випадків

хуліганства зросла з 4 до 14. Разом із тим не скоювалося злочинів в 19 населених пунктах і 23 промислових підприємствах. Жодного злочину не зареєстрували в Смизькій, Мильчанській, Майданській сільрадах [1, 82-83].

Серйозною проблемою залишалася пиячка. У 1980 році в медвितверезник доправили 1076 осіб. 303 водії притягнуто до адміністративної відповідальності за керування автомобілем у нетверезому стані, 122 чол. оштрафовано за розпивання спиртних напоїв у невідновлених місцях, 660 чол. було оштрафовано за появу в нетверезому стані в громадських місцях, а 107 осіб направили в психоневрологічний відділ на лікування від алкоголізму. На обліку в наркологічному кабінеті перебувало 976 хронічних п'яниць, в т.ч. по місту – 447, серед них 77 жінок, в т.ч. по місту – 47.

Впровадження нових обрядів, масова роз'яснювальна робота, діяльність партійних, комсомольських, профспілкових та інших громадських організацій було формальним, не ефективним і в збереженні міцної сім'ї. Так, в 1980 році народний суд розглянув 227 справ про розлучення, що складало 40 % від загального числа розглянутих справ. Разом із тим, продано горілчаних виробів на 86 тис. літрів більше, ніж минулого року, 126 різних правопорушень вчинили підлітки [1, 83-85].

Незважаючи на боротьбу зі злочинами і правопорушеннями, в місті вони зростали. У 80-ті роки найчастіше траплялись такі злочини: пияцтво, тілесні пошкодження, з'валтування, грабежі, розкрадання державного і громадського майна, хуліганство, викрадення авто. У 1980 році в Дубно в медвितверезник доправили 976 громадян, в т.ч. із таких підприємств, як завод гумово-технічних виробів, ПМК-209, ПМК-63, ливарно-механічний – 23 чол., комбінат громадського харчування – 21 чол.; 122 особи притягнуто до адміністративної відповідальності за розпивання спиртних напоїв у недозволених місцях, зафіксовано і покарано 660 людей, які п'яними з'являлися в громадських місцях, адміністративними органами за допомогою громадськості виявлено 107 злісних п'яниць, затримано у нетверезому стані 321 водія.

Цим явищам була дана негативна оцінка адміністративними органами, громадськими організаціями. З такими проступками боролись 32 добровільні народні дружини із промислових підприємств, установ. Діяли това-

риські суди. Встановлювалися міські дні права. У Дубно проводилися комплексні заходи: операції – «Фільтр», «Побут-80», «Турбота-80». Центрами профілактичної роботи стали опорні пункти народних дружин, працювало 40 рад профілактики. Частина громадян відправляли на примусове лікування від алкоголізму, 107 осіб направили в психоневрологічний відділ на лікування.

Увага приділялася підготовці молоді до служби в армії. Партійні органи контролювали цю роботу, а комсомольські і громадські організації були безпосередніми виконавцями. В обласному змаганні район неодноразово виходив переможцем. Кожного року Дубенщина показувала високі якісні показники. Працювали в районі клуби майбутнього воїна, музей, кімнати бойової і трудової слави на промислових підприємствах, навчальних закладах. У 1980 році в армію пішло 95 % юнаків з вищою і середньою освітою, 94 % мали міцне здоров'я, 98,5 % – значкісти ГПО і мали спортивні розряди. План підготовки спеціалістів для армії й флоту виконували на 107 %. Робота з початкової підготовки велася в навчальному пункті райкому ДТСААФ. Тут призовники оволодівали основам технічних знань. Навчальний пункт зайняв четверте місце в області. В школах були обладнані кабінети початкової військової освіти. Діяли стрількові тири, в Дубно будувався двохсотметровий, а також тир для СШ № 1,2,3. У військові училища вступило 49 абітурієнтів. Допризовники вивчали військові статuti, зброю, займалися фізичною підготовкою.

Зростало число організацій ДТСААФ і число їх членів. Так, у 1976 році діяло 128 первинних організацій ДТСААФ, а членів було 37,5 тис. чол. У 1981 році відповідно 156 і 41,2 тис. чол. Збільшилося число спортивних секцій, гуртків. Спортсмени ДТСААФці за рік зайняли 11 призових місць. У районі знижувався коефіцієнт готовності техніки. В 1979 році він складав 0,73 %, а в наступному році вже 0,68 %. Цивільна оборона намагалася підвищити стійкість об'єктів народного господарства, захист від зброї масового знищення, для цього організовувалося навчання, удосконалювалася робота штабів цивільної оборони, навчання командно-начальницького складу.

Міський комітет фізичної культури і спорту зайняв у 1980 році в області друге місце, в

районі – восьме. Майстер спорту міжнародного класу, учень десятого класу середньої школи № 3 м. Дубно Чужда Олег завоював звання чемпіона СРСР і світу серед юнаків із велоспорту. У Дубно розігрувався кубок із волейболу, проводилася підготовка спортсменів-олімпійців, зростала матеріальна база, запроваджувалася виробнича гімнастика. У 1980 р. було підготовлено 4389 значкістів ГПО, 6557 спортсменів-розрядників, 16 майстрів і кандидатів у майстри спорту. Проте в Дубно діяв лише один спортклуб, одна спорт-школа за місцем проживання, вимагала поліпшення матеріальна база спорту. З 109 працівників фізичної культури і спорту району лише 60 % мали вищу освіту, 28 – середню спеціальну освіту. Ради спорттовариств «Колос», «Спартак» працювали успішно [2, 27-36].

Вимоги випереджали справжній стан справ. За роки десятої п'ятирічки ДТСААФ і його спортивно-технічний клуб підготували 250 водіїв-професіоналів, 754 любителів, 1090 мотоциклістів, 99 майстрів-радіоспортсменів, 837 водіїв першого і другого класів, а також тут пройшли перепідготовку по правилам вуличного руху 4890 чол. За даний період розширяли свої горизонти спортсмени специфічних видів спорту. Так, в авіамоделному виді було підготовлено 5200 спортсменів-розрядників, 3 кандидати у майстри спорту, 69 – першого розряду, понад 280 – другого. Усе це праця багатьох тренерів, вчителів. На цей період у районі підготовлено ряд спортсменів високого класу. У спорттоваристві «Колос» Наумчук Світлана стала чемпіонкою України й Радянського Союзу в лижних гонках. Музика Михайло став призером країни з велоспорту, Стрільчук Олександр став чемпіоном України з прикладного багатоборства, в цьому виді прославився Василь Палига [2, 54-56].

Отже, в роки десятої п'ятирічки Дубенщина досягла певних успіхів у розвитку народного господарства, яке працювало під адміністративним тиском. Практика соціально-культурного розвитку району міста була «доганяючою».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО) – ф.4, оп.40, спр.1, арк.5-6.
2. ДАРО, ф.4, оп.40, спр.2, арк. 27-36.
3. Історія міст і сіл УРСР. Рівненська область. – К. УРЕ АНУРСР, 1973.
4. Червона зірка, 1977, – № 8. – 18 січня.
5. Червона зірка, 1977. – № 9. – 20 січня.
6. Червона зірка, 1977. – № 20. – 15 лютого.
7. Червона зірка, 1977. – № 21. – 17 лютого.

Військо Острозької ординації

Історія створення майорату бере коріння із ненависті (причини якої історикам досі розгадати не вдалося), що відчували один до одного сини Василя-Костянтина Острозького – Януш та Олександр. Брати ще за життя батька збиралися воювати один проти одного. Аби цього не сталося, князь Василь-Костянтин у 1603 році змушений був поділити свій маєток між ними, а незабаром, у тому ж році, Олександр Острозький помер при загадкових обставинах. Смерть Олександра не примирила Януша Острозького з братовою родиною – тільки протягом трьох років і тільки в Кременецьких земських книгах зафіксовано 13 конфліктів між Янушем та вдовою Олександра Анною [Кременецький земський суд. Описи актових книг. – К., 1965. – Вип. 3. – С. 16, 146, 147.]. Коли ж її два сини підросли, вони також почали шукати недоліки у діях свого дядька. [Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАК України). – Ф. 256 – оп. 1, спр. 80 – арк. 15-16 зв.] [4].

Причиною утворення ординації послужило ще й те, що коронне (польське) право не дозволяло розпоряджатися за заповітом земськими добрими, які після смерті власника йшли у рівний поділ між синами. Тому деякі магнати Речі Посполитої, бажаючи забезпечити назавжди могутність своїх родин, намагалися отримати королівський дозвіл аби їх власність у майбутньому не могла бути поділеною чи забраною в борг. Розпорядження щодо такого дозволу від латинського слова «ordinato» (приведення в порядок, влаштування) отримало назву ординації чи майорату, а вказаний таким правом власник став називатися ординатом. Не залишивши прямого спадкоємця чоловічої статі, та не бажаючи, щоб маєтки перейшли до ненависного брата Олександра, Януш порушив перед королем питання про створення на його землях майорату. У 1609 році він отримав дозвіл сейму, а столицею майорату проголошено місто Дубно.

Акт острозької ординації, який зберігається в Дрезденському архіві, було опубліковано не дуже давно; довгий час він не використовувався у працях. Це реєстр гарнізону, військового і захисного озброєння та амуніції [7].

Документ складено на чотирьох картах сіруватого кольору, формату А-4, поміщених у багатосторінковому акті. Підписаний він шефом Дубенського гарнізону, полковником Дортманом, який ймовірно і є автором цього інвентарю (реєстру), на що вказує подібність стилю, почерку і підписів під рештою джерел.

Замок у Дубні належав до ряду великих військових укріплень південно-східних земель Речі Посполитої, який у XVI ст. було значно зміцнено. Фортеця разом із містом від 1609 року входила до обширної острозької ординації.

У часи Януша ординацька міліція не була в бездоганному стані. Історик Кітович так розповідає про неї: «Гатунок ординацьких солдатів був такий, як і в Речі Посполитій, тобто: хоругви гусарські, які ординати звали золотими, панцирні, які звали білими, легкі – звані Волоськими або липками. Вони під військовим доглядом пристосовувались до іноземних порядків, вживаючи одягу та команди німецьких. Ординацькі солдати одержували платню від своїх ординатів, від яких повністю залежали, не входячи в склад війська коронного та литовського і не підлягаючи гетьманові. Офіцери ординацького війська також мали цей привілей, що державні солдати, надавали їм таку ж пошану. Носили однакові шарфи, нагрудні щитки (ренграфи) ті відзначення, коли офіцер з ординації війська переходив у кампусові частини не понижався на нищий ступінь, але ставав тим самим, ким був на ординацькій службі... Піхота Острозької ординації ходила в простих селянських чоботях з підковами і обдертої драгуни; дубенські ж одягались ошатно, бо завжди були на очах князя-ордината» [6].

Військо було досить чисельне і, крім того, мало велику кількість зброї як своєї, так і здобутої у результаті чисельних перемог над ворогом. Так, із переліком зброї можна ознайомитися в інвентарі коштовностей князів Острозьких 1616 року. Окремий розділ у ньому займає опис захисного озброєння – різні панцирі, в тому числі і оздоблені дорожочинним камінням, з позолоченими прикрасами і такими ж шоломами. Є зброя східного типу, мішури «дзеркала», панцирі позолочені, булатні або

поліровані. У списках – близько 150 різноманітних шабель (гусарські, угорсько-польські, турецькі, татарські і 40 козацьких). Турецькі шаблі, оздоблені бірюзою, зберігалися в окремих скрині. Крім цього згадуються прості мечі, тисаки, шпаги, кенжали, луки, сотні турецьких стріл. Серед булав – одна покрита золотом з бірюзою «Булава великого князя Московського», здобута у битві під Оршею 1514 року. Також у реєстрі зазначено про наявність 560 рушниць і пістолів, та мисливські рушниці і пістолети, оздоблені слоною кісткою, перламутром. З опису дізнаємося, що було 44 гармати, в т.ч. гармата «собака», гармата московська з кентавром (трофейна), декілька окремих гармат малого калібру на візочках. Окремо описано гармати, що стояли на замкових стінах.

Відомо, що на території замку недовго існувала людвисарня, тобто місце, де виливалися не тільки предмети побуту, а й зброя.

Після смерті Януша, першим ординатом із Заславських став Владислав-Домінік Заславський. Ординація мала у своїй власності 24 міста і 592 села. (Перелік міст Острозької ординації: 1) Остріг (половина міста); 2) Дубне; 3) Межиріч; 4) Литовиж; 5) Локачі; 6) Деражня; 7) Козьмин; 8) Сульжин; 9) Костянтинів; 10) Пиків; 11) Миропіль; 12) Кульчин; 13) Навіз; 14) Вільськ; 15) Чуднів; 16) Янушпіль; 17) Краснопіль; 18) Кам'янка; 19) П'ятка; 20) Птиче; 21) Степань; 22) Бережниця; 23) Базалія; 24) Красилів).

Ординат мав виставляти на «кожну потребу вітчизни» 300 кіннотників і стільки ж піхоти, утримувати в бойовому порядку Острозький та інші замки на території майорату, використовувати як військові регалії герб князів Острозьких.

Острозька ординація годувала 6000 шляхти, з якої виходили згадані 600 озброєних людей, так звана міліція Острозької ординації. Міліція ця складалася з піхоти, із двох кінних хоругв, одна з котрих була гусарська, називалась Золота, а друга – Легка, звалась Біла. Ця міліція буда зрівняна в правах і привілеях із компутовим або коронним військом. Також Острозька міліція за часів Яна III в різних місцях відбивала ясир. Комендант фортеці мав чин полковника [3].

1618 року ординація була затверджена Люблінським трибуналом.

Острозька міліція брала участь у боях 1649

року з військами під орудою Хмельницького під Корсунем, Кривоноса – під Костянтином, з козаками – під Зборовом, Берестечком.

4 червня 1651 р. – у листі з табору під Сокалем, без автора і адресата читаємо: «...під Дубном 1000 козаків і 60 татар розбили хоругву пана краківського (Заславського) і 30 шляхтичів у полон захопили. Ротмістром цієї хоругви був пан Ціцель».

22 червня 1651 р. – «Військовий суддя і поручник великого гетьмана Миколая Потоцького, Стефан Чернецький, вийшов у роз'їзд з 1000 чоловік райтарії, 3-ма козацькими хоругвами, 150 чоловік Драгонії ніби-то для бою з другою частиною козаків, які поверталися з Олики. У дійсності, мабуть, для підризу репутації хорунжого, який під Дубном нічого великого не зробив, хоч мав з собою багато людей».

Після національно-визвольної війни Дубно й далі знаходилось у центрі подій.

1660 р. – в перших числах вересня під Дубно була битва між російськими та польськими військами; Шеремет'єв оточив військо великого коронного гетьмана Потоцького, та дізнавшись про союз короля польського зі шведами і татарами, відступив від Дубно.

1673 р. – війська билися з турками під Хотиним і таких битв було досить багато [1].

Очікуючи прихід російських військ у Дубно, власник замку Владислав-Домінік Заславський заховав певну кількість скарбів, але за браком часу він не зміг сховати всього.

Під час пограбування скарбниці Дубенського замку, яку вивозив генерал Ренн, було забрано: «Усю артилерію з цейхгауз, 4 гармати, коломбрину з гербом К. К. Острозького, нову велику гармату з гербами Острозьких, Любомирських; 90 рушниць і пістолів, значну кількість шабель, щитів, старосвітських перначів, оправлених в золото, срібло, оздоблених коштовним камінням; знамен від двох хоругв – гусарських, панцерних...» [5].

Сандомирський староста князь Заславський, при зустрічі з повноважним послом російського царя князем Долгоруким, просив віддати всі гармати з амуніцією, закопані перед приходом шведів і викопані Меншиковим. Після цього було зменшено контрибуцію на солдатів Острозької ординації.

Наприкінці 50-х років XVIII ст., після довгих і бурхливих чварів на право ординації, братства залишились у володінні князя Януша

Сангушка – надвірного маршалка Великого князівства Литовського.

1758 року Я. Сангушко звертається до Августа II з проханням тримати у себе військових (300 піхоти та 300 кінноти). Список (реєстр) складається з двох частин: перша становить наявність фортечної охорони, яка налічувала 161 особу (піхоти). Наприклад, у 1699 році утримання піхотинця становило у Польщі 184 злотих, шеф полку отримував зазвичай 10-17 порцій (ставок), майор – 7, капітан – 4, поручник – 3, хорунжий – 2. У 1702 р. полк краківського воєводства під командуванням генерала кінної артилерії Мартіна Коптського налічував 316 чоловік при 600 за уставом.

Слід звернути увагу на велику докладність списку в тій частині, яка стосується оборони, легкої броні і захисного озброєння. Побожніше за інвентаризованими залишилися гармати і гаківниці (з-поміж гармат, які знаходяться в музеї польського війська у Варшаві, частина походить з розкопок у Дубні).

Дубенський полк складався з 6-ти невеликих загонів і відділу артилерії. Як подає Вілмер, польська піхота складалася з великої кількості дрібних полків – від 100 до 800 одиниць; не було також поділу на батальйони через малу чисельність солдатів у полках. Кількість офіцерів і підофіцерів була непропорційно великою, стосовно складу полку (гарнізону), солдат було 97, офіцерів – 26, підофіцерів – 25 чоловік. Полк Дубенської фортеці складався з полковника, двох підполковників, капітана, квартирмайстра та фельдшера, що дозволялося тільки в крупних гарнізонах. Охорону замку на той час складали: 5 мідних гармат і 2 залізних, вагою від 6 до 1 фунта, але в більшості переважали легкі фальконети (4) (вага гармати сягала від 1 фунта – калібр біля 3,5 см, до 48 фунтів. Фальконет був вагою близько 2000 кг).

До інвентарю входило також 28 гаківниць, переважно великого калібру, в лафетах. То була вогнепальна зброя, яка стояла на межі ручної і важкої. Вона вживалась у XIV-XVII ст. польською армією для оборони замків. Під час Північної війни в 1711 році російський царський генерал фон Ренн вивіз із Дубна до Києва «... з цейхгауз усі гармати». Та все ж військо мало на озброєнні великий запас гранат, картечі (5), інших снарядів, а також порох.

На той час у війську перебувала 161 осо-

ба. До військовозобов'язаних належало 132 чоловіки, в т. ч.: 2 полковники, 1 оберлейтенант, 1 майор, 3 фельдшери, 5 барабанщиків. Штаб складався з 15 чоловік, артилерія – з 11 осіб. Ще був відділ гарматників (канонірів). Т. Новак пише, що один гарматник з одним помічником обслуговував 2 фальконети, 2 гармати. Із трьома помічниками – гармату важкого калібру. Кількість задіяних людей у війську та кількість зброї чітко описує у «Джерелах» поляк Томаш Опас: лейбкомпанія – 26 осіб; компанія полковника А.Томашовського – 26 осіб; компанія оберлейтенанта Яна Закревського – 23 особи; компанія полковника Дортмана – 18 осіб; компанія капітана Братковського – 25 осіб; компанія унтер офіцерів – 25 осіб.

Кожна компанія складалась з органу командування. Як і кожне військо мали також і свій арсенал: корвергерун - 15; флінти - 78; пістолети - 15; багнети - 78; барабани - 4; палаші - 53; пищали - 4; патронташ - 77.

2. Інвентар арсеналу Дубенської фортеці, разом з мідними і залізними гарматами, усією амуніцією, інструментами, що належать до фортифікації написано 3 січня 1759 року.

АМУНІЦІЯ АРТИЛЕРІЇ

Гармати мідні – всього 5; гармати залізні – 16; гаківниці на лафетах – 2, без осади – 16; порох гарматний, гарматні кулі, олов'яні, рушничні – 2100; гранати скляні, залізні – 571; картеч – 368; стара хоругва; шкіряних магазинів і в них патронів – 1198; карабінів нових – 181; багнетів – 137; форм до куль – 6; пістолетів – 37. Підпис: Дортман.

Щодо подальших подій у історії існування Острозької ординації, то вони не сприяли її існуванню як початково утвореного добре вишколеного війська.

Після смерті Олександра в 1673 р. чоловіча лінія князів Заславських перервалася і знову стало питання про чергового ордината. Згідно з уставом ординації після вигасання князів Острозьких і Заславських вона мала дістатися кавалерові Мальтійського ордену. Ординація перейшла у власність Юзефа Любомирського, чоловіка Теофілії Заславської, рідної сестри Олександра. Далі ординація дісталася доньці Любомирського Юзефі Марії і, нарешті, її сину Янушові Сангушкові [2].

Януш Сангушко, відомий в історії як не

Князь Владислав-Домінік Заславський. 1630 рік.

Князь Олександр Заславський. Між 1660-1670 рр.

зовсім вдалих військовий, а більше як вдалих до гульок та веселощів; за його князювання одяго у військових було зовсім обдериго, а він витрачав великі кошти на бали та випивку. Не раз мешканці Дубна здригалися по ночах від грому гармат, під залпи яких пив вино Сангушко.

Не маючи потомства, князь Януш на підставі Кольбушовської трансакції 1753 року роздарував так звані ключі своїм родичом Любомирським і зобов'язав тримати в замку 270 піших людей для військових потреб і оборони замку. Та хоч цей рік і вважається роком, коли офіційно перестала існувати ординація, все ж військо не переставало діяти, про що засвідчує нам «Інвентар Дубенської фортеці 1759 р.».

Оскільки після князя Януша (помер 1620 року) не лишилося спадкоємців чоловічої статі,

то заснована ним Острозька ординація – як це і було передбачено фундаційним актом – перейшла до рук Заславських. Першим ординатом мав стати старший син Олександра Заславського Франциск, але хлопчик трагічно загинув у 1622 році, випавши з вікна. По ньому успадкував маєток його молодший брат Владислав-Домінік.

Згодом 1766 року сейм признав ординацькі маєтності за звичайні володіння, узаконив дарування Сангушка, прийняв зобов'язання обдарованих платити щорічно 300 тисяч злотих, зомість того, щоб утримувати 600 чоловік військо.

Ординати з роду Заславських – Владислав-Домінік та його син Олександр – у цілому дотримувалися тих вимог, які закрив Януш Острозький у фундаційній окт. Заславські справді взяли прізвище фундатора майорату, називаючись відтоді або Острозькими, або «на Острозі Заславськими».

У 1866 р. частина ординацьких ґрунтів була роздана розкріпоченим селянам за відповідний викуп, і на цьому остаточно пропадає пам'ять про Острозьку ординацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батюшков П.Н. Вольнь. Санкт-Петербург. 1888., 174 с.
2. Вольнские губернские ведомости. 1864, № 1418.
3. Газета «Вісник Дубенщини», від 16 вересня 1992 р.
4. Жаронкін В. Ординатська спадщина князів Заславських.
5. Картотека Державного історико-культурного заповідника в м. Дубно.
6. Острозька Академія. Енциклопедичне видання.
7. Niesiowski. Uwagi w sprawie ordnacji ostrogskiej. Krakow, 1574.

Віра СЕМЕЩУК

Ідея слов'янської єдності в творчості Миколи Костомарова

У праці висвітлюються питання християнської, національної та слов'янськооб'єднавчої ідеї в роботах М. Костомарова

Публіцистична, літературно та наукова спадщина видатного письменника та історика Миколи Костомарова (1817-1885) висвітлена досить широко. Та в науковому світі інтерес до творчості видатної історичної особи не зменшується.

У даній праці ми сконцентруємо увагу на питаннях християнської, національної та слов'янськооб'єднавчої ідеї в роботах науковця.

Період кінця XVIII – початку XIX ст. в українській історії означений початком національного відродження. Зароджується укра-

їнська література, мова, різні види українського мистецтва, формується національна інтелігенція, яка починає пропагувати українську національну ідею. Саме в цей період політика імперського уряду була направлена на зміцнення режиму і влади дворян-кріпосників. Велику надію уряд покладав на освітню галузь, головною метою якої була русифікація іншомовного населення. Новопризначений міністр народної освіти граф Сергій Уваров провів чистку професорського складу і відібрав для стажування в західноєвропейських університетах найталановитіших викладачів. Ярослав Грицак, досліджуючи витоки культурно-національного відродження України, наголошує, що українські молоді діячі зуміли скористатися реформами Уварова. Так, створений у 1834 році царським указом університет Святого Володимира в Києві очолив 30-річний Михайло Максимович, а кафедру слов'янських мов Харківського університету – Ізмаїл Срезневський. Саме Срезневському належала заслуга розповсюдження ідеї слов'янської єдності серед української молоді [1, 30-36]. Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш були вихованцями науковців. Досить цікавим є той факт, що спочатку і Куліш, і Костомаров на все українське дивились зневажливо, ідеалізуючи «мову Пушкіна» (так стверджує сам П. Куліш у своїх спогадах). Але після ознайомлення зі збіркою Максимовича «... стали за один день українськими патріотами» [1, 29].

Значне місце у творчості М. Костомарова займає слов'янська міфологія. Вивчаючи українську народну творчість, слов'янські міфи, учений дійшов висновку про спільність українців і слов'ян. Ідею слов'янської єдності поділяли і його найближчі друзі – П. Куліш, М. Гулак, Т. Шевченко.

На початку 1846 року у Києві виникає нелегальне «Україно-слов'янське товариство святих Кирила і Мефодія». Крім самого Костомарова, у роботі гуртка брали участь уже згадувані нами П. Куліш, М. Гулак, а також поміщик М. Савич і вчителі Д. Пільчиков, В. Білозерський з Полтави. Т. Шевченко теж відвідував засідання цього гуртка. Цікавою є думка Д. Дорошенка щодо складу товариства: «Соціальний склад Кирило-Мефодіївського братства вже відрізняється від складу масонських лож і політичних кружків першої чверті століття: тут нема вже великих панів, багатих дідичів; членами братства були пере-

важно діти середніх або й бідних дідичів, урядовці і навіть колишній кріпак. Це та верства, яка в сфері інтелектуального життя й ідейного провідництва виступає в 40-х роках у Росії і на Україні на зміну родовитого панства й яку в новітніх часах почали називати інтелігенцією» [4, 280].

Ідеологія братства була синтезом українського автономістичного, російського декабристського і польського демократичного рухів. Кирило-Мефодіївське товариство (братство) поєднувало національну християнську та соціальну ідеї. Національна програма пов'язувалась зі створенням слов'янської спілки християнських республік. Саме український народ, на думку самого Костомарова і його прибічників, мав допомогти слов'янським народам звільнитись від наруги гноблення і створити «союз слов'янський» [2, 196]. Християнська ідея знайшла відображення у вірі в можливість повної перебудови суспільства на засадах християнства. Соціальна перебудова мала на увазі ліквідацію кріпацтва та станової нерівності.

Ідея панславізму витікала з віри в традиційну українську волелюбність: Україна «не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужий, і хоч були і єсть пани, так чужі, хоч ті пани і з українського роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець не любить ні царя, ні пана і знає одного Бога» [3, 116].

Саме християнський момент у діяльності товариства є особливо значущим, що відбилось у виборі «духовників» братства – Кирила і Мефодія та у програмному документі – «Книзі биття українського народу» (ще одна назва – «Закон Божий»). «Книга...» стала першою політичною програмою для українців.

Програмні засади викладені у прокламації «До братів-українців», яку написав М. Костомаров: «Ми приймаємо, що всі славяни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу і свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, серби й болгари. Щоб був один сойм або Рада Слов'янського народу. Щоб у кожній республіці був свій сойм, вибраний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода, а

станів – щоб зовсім не було. Щоб депутатів і урядовців вибрано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті. Щоб свята віра Христова була основою закону й усієї управи в цілому союзі і в кожній окремій республіці» [4, 281].

«Книга буття українського народу» та «Статут Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія» як програмні документи товариства містили вимоги скасування кріпацтва, національного гноблення і ту ж слов'янооб'єднавчу ідею. Члени братства вперше поставили питання про відновлення гасла української самостійності та необхідності опори і підтримки народних мас.

Кирило-Мефодіївське товариство встановило зв'язки з російськими, литовськими, польськими революційними організаціями, які поділяли ідеї панславізму. Із цього приводу хочемо нагадати слова Герцена, який в 1859 році, будучи в еміграції, писав: «Україна не з любови до Московії піддалася цареві, але Москва й Петербург обдурили Україну і примусили її ненавидіти Москвинів... Долю України не можна рішати, не спитавши людей, які в ній живуть... А що коли Україна, пам'ятаючи всі утиски Москвинів і кріпацтво, і безправність, і грабіжництво, і батіг, і не забуваючи, як їй було в Річі Посполитій з жовнірами, панами й коронними урядниками, не захоче бути ні Польською, ні Русскою? Як на мене, Україну слід в такому разі визнати вільною і незалежною країною. На Україні живуть люди, пригнічені рабством, але не настільки зламані урядом і поміщиками, щоб втратили всяке чуття народності. Розв'яжемо їм руки, розв'яжемо їм язик, хай мова їх буде цілком вільна, і тоді нехай вони скажуть своє слово, переступлять через батіг до нас, Великоросів, через папіж до вас – Поляків, чи коли вони будуть розумні протягнуть нам обидвом руки на братерський союз і на незалежність від обидвох» [6, 241-242]. Таким чином, Герцен, не відкидаючи ідею єдності, наголошував на необхідності абсолютної доброї волі на цей союз самих українців.

Ореол мучеництва, що закріпився за членами братства через їх покарання царизмом, не знищило прагнення до боротьби за українську справу. Валуєвський циркуляр не вбив цієї ідеї боротьби. В 1871 році М. Костомаров скаржився, що українська література майже

перестала існувати в межах Російської імперії. У цей час у його творах звучать дещо песимістичні нотки і щодо політичного майбутнього України, і щодо єдності українського і російського народів. Він протиставляв українську традицію свободи і прагнення до волі російському авторитаризму і колективізму. Цю думку у 1883 році розвинув Михайло Драгоманов. «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII століття (тобто до встановлення російського панування) була зв'язана зі Західною Європою, і хоч з проволокою (завдяки татарам), та все ж ішла разом зі Західною Європою в суспільному і культурному процесі» [5, 70].

Але, незважаючи на численні утиски царизму, на вороже ставлення до всього українського, все більше і більше піднімались голови наступних поколінь українських діячів, для яких гаслом віри і свободи залишились фінальні слова «Книги...»: «І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі Слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не берегоша зиждущий, той бисть во главу [угла]» [1, 38].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: [Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів]. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
2. Гісем О. В., Мартинюк О. О., Трухан О. Ф. Історія України в таблицях. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2006. – 480 с.
3. Губарев В. К. Історія України: Конспект лекцій для студентів і викладачів. – Донецьк: ТОВВКФ «БАО», 2004. – 352 с.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 280.
5. Драгоманов М. Вибрані твори. – Прага, 1937. – Т. 1. – С. 70.
6. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936. – 248 с.

Бродівські готелі XIX – початку XX століття

Місто Броди після входження до складу Австрії (1772 р.) і надання у 1779 р. вільного торгового привілею швидко починає зростати, збільшується і кількість населення. Ставши важливим пунктом на австро-російському кордоні (1795 р.) – «складом товарів Сходу і Заходу», Броди приймають багатьох людей, переважно купців, мандрівників. Тому економічною проблемою поселення приїжджих. Із цією метою у місті будуються заїжджі двори та готелі.

У даній розвідці вперше зроблено спробу систематизувати відомості про історію готелів міста Броди в період XIX – першої пол. XX ст.

Висвітлення цього питання має значний кроєзновчий інтерес, оскільки торкається ряду проблем, розв'язання яких дозволить глибше пізнати історію міста, а саме:

- будівництво готелів має безпосереднє відношення до питання історії містобудування. Зазначимо, що серед сучасних архітектурних пам'яток місцевого значення місто Броди є два колишні готелі;

- дослідження походження назв готелів, їх символізм дозволяє прослідкувати тогочасну моду, світоглядні позиції власника і навіть політичну ситуацію тощо;

- вивчення історії готельного бізнесу до того періоду дозволить дослідити тенденції розвитку інфраструктури міста в період існування вільного торгового привілею (1779-1880), після його скасування, перед Першою світовою війною та у міжвоєнний період;

- відомості про готелі, їх роботу, пов'язані з цікавими особистостями, які проїжджали через наше місто, зупинялися тут;

- висвітлити питання міського побуту тощо.

Слово «готель» набуває поширення на початку XIX ст. і приходить на заміну «заїжджому двору». Якщо поглянути на тлумачення цих слів, то побачимо певну схожість: «готель – будинок для короткочасного проживання приїжджих» [9, 183]; «заїжджий двір – приміщення для зупинки, ночівлі людей, які кудись їдуть, із двором для підвід, коней і т. ін.» [9, 340-341]. Тому не дивно, що на початку XIX ст. ці терміни вживаються як синоніми, а подекуди й разом – як-ось заїзд «Російський готель». Очевидно, що з часу заснування міста

й до початку XIX ст. у Бродях існували заїжджі двори. Однак інформація про них є досить обмежена і потребує окремого дослідження, яке утруднене відсутністю відповідних документів. Крім того, заїжджі двори в XVII – XVIII століттях значно різнилися від пізніших готелів (швидше нагодували корчми): збудовані з дерева, вони часто зникли в результаті численних пожеж, від яких потерпали Броди, а також при розбудові міста.

Як приклад заїжджого двору можемо назвати «Гостерію», що знаходився в Старих Бродях на місці, де сходилися золочівський і підкамінський шляхи (на південно-східному розі вулиць Тернопільської та Львівської). «Том могло одночасно вміститися до 24 пар коней з возами, а для вигоди купців і фірмонів була обширна корчма» [10, 212].

Цікаві відомості подає нам у своєму листі до історика Садока Борончо наш земляк, відомий польський дроматург Юзеф Коженювський (1797-1863). Зокрема, згадуючи своє дитинство, він описує Броди поч. XIX ст. Автор спогадів зазначає, що від роготки йде вулиця (сучасно вул. 22 січня), яка виходить на квадратний плац (нині – майдон Свободи), з північної і південної сторони цього плацу знаходяться єврейські заїжджі двори, а всю східну сторону займає фурманський заїзд Баха. Як пригадує Коженювський, цей Бах раніше також був фурманом. Однак, в часі континентальної блокади Наполеоном Великобританії, коли основні торговельні потоки йшли через місто Броди, цей чоловік, працюючи візником, купив той заїзд. Тут зупинялися лише замажні фурмани, які займалися перевезенням товарів із німецьких земель до Росії. Так Бах заробив значні кошти, спочатку побудував великі дерев'яні дома, потім вимурував кам'яниці та став паном [11, 136]. Саме готель Баха, який «служить для прийняття іноземців і зорекомендувався добрим своїм облаштуванням» [22, 282] є одним із перших готелів міста Броди, що згадується в тогочасній літературі.

«Нове місто» – готель, збудований на початку XIX ст. Його згадує у своєму «Щоденнику подорожі по Галичині» професар Петербурзького університету, сходознавець Ан-

тоній Осипович Мухлінський, який проїжджав через наше місто у червні 1841 року. «Зупинився в готелі «Нове місто», на новому ринку. За номер на добу – один цванцігер (австрійська срібна монета вартістю 20 крейцерів). Напроти готелю – бульвар» [8]. Готель знаходився біля міського парку на сучасному майдані Свободи. Це була частина міста, що розбудовувалася, виникали нові квартали, які так і називали – Нове місто. Звідси й пішла назва новозбудованого готелю. А саму площу, що утворилася в результаті розбудови міста, назвали Новий Ринок і засадили деревами, зробивши парк (чи як називає мандрівник – бульвар). В нарадній традиції збереглося ще одна назва цього парку – «Райківка», оскільки на тому місці знаходився колись давній цвинтар.

Цікавим є те, що кілька років перед Мухлінським у тому ж таки готелі «Нове місто» міг зупинитися відомий художник Карл Ауер. Саме йому належить перше відоме на сьогодні зображення Бродів – літографія «Новий ринок у Бродях», що вийшла друком з друкарні братів Піллерів у Львові в 1836-37 рр. в альбомі «Галичина в образах». Це зображення показує нам вигляд міського парку з півночі. Таким чином, можемо припустити, що Ауер малював Броди дивлячись із вікна кімнати готелю «Нове місто», де він міг зупинитися. А сам готель, імовірно, знаходився на місці будівель, де нині знаходяться райвідділ внутрішніх справ, адвокати та позовідомчо служба охорони.

«Російський готель» описує Оноре де Бальзак. Прямуючи у 1847 році з Парижа до Бердичева, француз проїжджав м. Броди, залишивши не найкращі спогади. «Наші в'язниці мають веселіший вигляд, ніж покої в заїзді, іменаваному «Російським готелем». Я чекав п'ять годин, поки господарі та обслуга встануть. Для мене подорож починалася щойно в Бродях, а ста миль, які відділяють Бердичів від Бродів, видалися мені важчими, ніж сімсот миль із Парижа до Бродів» [4, 657]. Незважаючи на критичний опис готелю французьким письменником, можемо сміливо говорити про те, що це був один з найпрестижніших готелів міста того часу. Адже саме там проживав російський консул Краузе та комісар австрійської поліції міста Броди, за допомогою яких Бальзаку вдалося спростити паспортну процедуру при перетині австра-російського кор-

Фото 1. Готель «Європа» на поштовій листівці початку XX ст.

дону. Власне, назву готелю визначило розташування міста Броди поблизу кордону з Росією. Місцезнаходження цього закладу на даний час не встановлено.

Готель «Європа» (в деяких документах – «Євразейський готель») знаходився в будинку сучасного райвійськкомату на вул. 22 січня, 16 (Фото 1, 2).

Будинок зведено в першій половині XIX століття, можливо, як заїжджий двір. У той час міста розрасталось, його будівлі вийшли вже далеко за межі оборонного міського валу. А сам готель «Європа» був збудований при старій Львівській брэмi. Саме тут знаходився головний в'їзд і виїзд в напрямку Львова й Підкаменя. Тут проходила вулиця Львівська (на місці колишньої греблі). Будинок готелю позначений на кодостровій мопi Бродів 1844 року [6], однак, невідомо, чи носив тоді готель таку ж назву. Нез'ясованим залишається також питання зовнішнього вигляду споруди: чи не змінювався він впродовж XIX ст., особливо, після великої пожежі 1859 року, коли згоріла більша частина міста.

Саме розташування готелю було досить зручне. Мандрівник проїжджав село Сторі Броди, в'їжджав у місто і бачив перед собою

Фото 2. Сучасний вигляд колишнього готелю «Європа». Фото автора. 2008 рік

красиву будівлю з рестораном, де міг зупинитися.

Цікавим і символічним є походження назви готелю «Європа». Для подорожніх із Заходу це було ознакою того, що вони виїжджають з Європи, і Броди – це останнє європейське місто. Тим, хто їхав із Російської імперії, країн Сходу, готель нагадував про те, що вони, перетнувши кордон, в'їжджають у Європу, візитівкою якої був готель у Бродях з однойменною назвою.

Готель «Європа» процвітав до кінця XIX ст., а вже на початках XX почав здавати свої позиції. Пов'язано це було з прокладенням до Бродів залізниці у 1869 р. та за її допомогою сполученням у 1873 р. двох імперій. Значна частина подорожніх приїжджала у Броди залізницею. Приїжджі оселялись в готелі, що знаходився на другому поверсі вокзалу. Інші вулицею Колійовою прямували в місто в один з готелів, розташованих в центральній частині Бродів («Гранд-готель», «Брістоль», «Одеса»).

Відомості про власників: у №1 «Gazety Brodzkiej» від 1 квітня 1895р. на 5 сторінці вміщено оголошення: «Ресторан в Європейському готелі для винаймання або облаштування під продажу. Найближчі відомості у М. Сілберга в Бродях» [13]. З «Галицької адресової книги» Яна Бурґера за 1897 рік ми дізнаємося, що у Бродях було два готелі: «Готель Європейський» (власником якого був Й. Гутх) та «Під архикнязем Рейнером» [12]. Вартість одного покою в готелі «Європа» становила 1 крону 80 геллерів. Працював ресторан.

У готелі зупинялися поважні гості. Наприклад, 9 квітня 1895 р. з метою інспектування місцевої залоги Броди відвідав новопризначений командувач корпусу граф Шуленбург в товаристві генерала Мертенса та полковників Фішера і Неухаса. «Gazeta Brodzka» писала: «Прибулі замешкали в готелі європейському п. С. Готта, а на другий день після закінчення навчань покинули Броди» [15].

Поштові листівки початку XX століття залишили нам багатий візуальний матеріал про готель «Європа». До наших днів збереглися гарні зображення готелю із залюдненою вулицею Міцкевича (нині 22 січня). У правій стороні першого поверху знаходились широкі вікна ресторану з такою ж назвою – «Європа». Навпроти готелю розташовувалася міська торговиця (на місці території сучасної

РЕМ). Велика кількість людей, що приїжджала на ярмарки, була також сприятливим фактором для розвитку готелю.

Заклад діяв до Першої світової війни. Поряд з іншим відомим бродівським готелем «Брістоль», він згадується в «Ілюстрованому путівнику по Галичині» М. Орловича та Р. Кордуса 1914 року [19]. Вартість одного номера становила від 3 до 6 австро-угорських крон. В «Адресовій книзі Польщі» 1928 р. [17] ми не зустрічаємо «Європи» ані серед п'яти згаданих міських готелів, ані серед шести ресторанів. Однак, він ще зустрічається в «Путівнику по Тернопільському воєводстві» [21, 27].

Із розвитком українського підприємництва, дією гасла «свій до свого» у 1930-их роках низка значних міських будівель стає власністю українців. Достеменно відомо, що вже наприкінці 1936 року будинок за адресою Міцкевича, 2 (так з кінця XIX ст. до 1939 р. називалась давня вулиця Львівська, яка починалась від перехрестя сучасних вулиць 22 січня, Мазепа, Шевченка, Енергетичної) належав Повітовому Союзу Кооперативів (П.С.К.). У його приміщеннях розмістилися Бродівська Складниця П.С.К., філія товариства «Сільський Господар», адміністрація і редакція українського повітового часопису «Бродські Вісті» [1, 8]. Деякий час (1936-1937рр.) тут розміщувалася канцелярія районної молочарні [7, 253], а з 15 серпня 1937 р. у цьому будинку працювала адвокатська канцелярія, яку вів доктор Володимир Чума [2, 3]. У цій же будівлі відкрив свою крамницю виробів із заліза [3, 4], що отримала назву «Базар», відомий політичний і громадський діяч краю Олександр Вислоцький (1896-1941).

У післявоєнний час будинок був переданий під районний військовий комісаріат. Тут знаходилось також помешкання районного комісара. Будівля колишнього готелю «Європа» включена до державного реєстру пам'яток архітектури місцевого значення (охоронний номер 1763-М).

Готель «Під архикнязем Райнером» існував наприкінці XIX ст., місцезнаходження його невідоме. Свою назву заклад отримав від імені одного з членів австрійської імператорської родини – ерцгерцога Райнера Фердинанда Австрійського (1827-1913) – генерала австрійської армії, мецената, куратора Академії мистецтв, протектора австрійського музею мистецтва та промисловості, людини

добре знаної та популярної в народі. Готель згадується у Адресовій книзі Галичини 1896 р. [12] та «Ілюстрованому путівнику по цісарсько-королівських залізничних коліях» (без року видання). Кімнати готелю були без освітлення і обслуговування. Вартість номера від 1 крони 60 геллерів до 2 крон 40 геллерів. У готелі «Під архикнязем Райнером» знаходилась ресторація та кондитерська (цукерня) [14, 24].

У 1909 р. у Бродях на розі центральних вулиць міста – Золотої (на той час Стефанії) та Філіпа Цукра (нині – академіка В. Щурата) з'являється ще один готель з назвою «Брісталь» (Фото 3, 4). Про рік його будівництва свідчить напис на бічному фронтоні (зі сторони вул. В. Щурата). Назва готелю походить від назви великого портового міста Великабританії, потужного торгового центру – Брістолю. У самій назві є певний символізм. Із староанглійської слово «брістоль» перекладається як «місце на мості». Бачимо певну аналогію з Брами – населеним пунктом на переправах (бродах). Брістоль – це місто-символ: початок подорожей і пристань для мандрівників, початок великих намірів та сподівань. Готель вибудований у стилі модерн, оздоблений алегоричними сюжетами та фігурами атлантів, що підтримують балкон другого поверху. Головний (наріжний) фронтон будівлі увінчує монограма з латинських літер «M.Z.V.» (очевидно, зашифроване ім'я власника, який збудував будівлю), маскарон з обличчям давньоримської богині ранкової зарі Венери, а нижче зберігся напис «гостиниця».

Власником у 1926-1927 рр. був Фреуден-

Фото 3. Улиця Золота і готель «Брістоль». Поштівка поч. XX ст.

гейм М. [16], а в 1928-1930 рр. – М. Брочинер [17, 18]. Готель був розрахований на 16 місць, а на першому поверсі знаходилась ресторація. Будівля була справжньою окрасою міста, і саме тому ми часто зустрічаємо її зображення на поштівках до Першої світової війни та у міжвоєнні роки.

Із розвитком українського підприємництва у 1930-х роках готель «Брістоль» переходить в українські руки. В одному з номерів часопису «Бридські вісті» ми знаходимо таке оголошення: «Смочні, дешеві снідання, обіди й вечері подає першорядний ресторан «Окоцімський бар» (окремі сепаротки п. М. Копестинської при ул. Уланів Крехав. Ч.8. (дав. Золота) та поручає всякого родо делікатеси, оружжя, амуніцію й стр. порох та першорядний й чистий гатель «Брістоль» [3, 8]. Інше оголошення повідомляє нас про «Пращальні Вакаційні Вечерниці в салях Брістоль», на які запрошувала 5 вересня 1937 року У.С.К. «Богун» [2, 6]. Саме з того часу походить і український напис «Гостиниця», виготовлений з металевих букв.

Будівля готелю «Брісталь» є також пам'яткою архітектури місцевого значення (охоронний номер 1751-М).

У 1920-х роках будується ще один готель, власником якого був єврей М. Зальц. Ця двоповерхова споруда з кутовим парадним входом знаходилась на розі тодішніх вулиць Колійової (сучасна Залізнична) та Зиблікевича (сучасна – Т. Шевченка). У Адресових книгах Польщі за 1926-27 рр. готель фігурує як власність М. Зальцо на вулиці Колійовій [16], а вже

Фото 4. Сучасний вигляд колишнього готелю «Брістоль». Фото В. Ульянова. 2006 рік

Фото 5. Будинок колишнього «Гранд-готелю».
Фото В. Ульянова. 2008 рік

Фото 6. Колишній готель «Одеса».
Фото В. Ульянова. 2007 рік

у 1928 р. – як «Гронд-готель» М. Зальцо [17]. «Гронд-готель», або «важливий готель», дійсно був важливим і знаходився на шляху центральної магістралі – вулиці Колійової, що вела від вокзалу до базару (Фото 5). За спогадами старожилів, у верхній частині фронтона над головним входом знаходився міський герб «Пилява» – п'ятираменний хрест на щиті [5]. Польський путівник 1937 р. серед трьох бродівських готелів називає і «Гранд» на вул. Пілсудського, 17 (в 30-их роках ХХ ст. таку назву мала вул. Залізнична) на 18 місць [20, 319].

У радянський час і в перші роки незалежності споруда не змінила свого профілю – тут був готель «Колос», нині готель поєднаний із банківськими та офісними приміщеннями.

Готель «Одеса» стояв на одній із центральних вулиць – Філіпа Цукра (сучасна В. Щурата). Символізм його назви полягає в тому, що з початку ХІХ ст. багато бродівських євреїв виїжджає в Одесу – з 1841 р. місто портофранко. Там створюється значна єврейська громада, серед якої вихідці з Бродів займають чільне місце (свідченням цього було спорудження великої синагоги, яку називали Бродською). Очевидно, певне відношення власника готелю до портового міста (чи то родинні, чи то торговельні зв'язки) і стало причиною назви готелю. На жаль, час побудови будівлі готелю невідомий, однак цей заклад під назвою «Одеса» з'являється у путівнику 1928 р. [21, 27].

В одному із польських путівників, можливо, помилково зазначено адресу готелю як Пілсудського, 18 (Залізнична). Крім того, зазначена інформація про кількість місць – 9 та ціну проживання – 3-5 злотих [20, 319]. Будівля готелю збереглася й до сьогодні – це житловий двоповерховий будинок за адресою вул. В. Щурата, 17. (Фото 6).

У «Книгах адресових» за 1926-1927, 1928 та 1930рр. поряд з готелями «Брісталь» та «Гранд» названа готелі М. Клеппера, Шопіра та Вольфсона [16; 17; 18]. Готелі названі за іменами власників, їх локалізація на сьогодні не з'ясована. Певне співставлення можна зробити, коли взяти відомості з «Путівника по Тернопільському воєводстві» за 1928 р. Зокрема, там названо готелі «Брістоль», «Гронд», «Одеса», Шопіри і «Європа» [21, 27], а Клеппер фігурує як власник ресторану. Таким чином, можемо припустити, що Вольфсон був власником готелю «Одеса» або «Європа».

У радянський час готельна справа занепадає, як зникають поняття бізнесу, приватної власності. Будівлі колишніх готелів були переоблаштовані під житлові будинки, службові приміщення. У місті діяв один готель «Колос» (колишній «Гронд-готель»).

За кількістю готелів, їх розвитком та комфортністю визначався і рівень розвитку міста. Будівлі колишніх готелів є цікавими і оригінальними пам'ятками історії та архітектури будь-якого міста. Вони допомагають зберегти його сомобутність і оригінальність, і вже у якості свідків минулого приваблюють істориків, краєзнавців, туристів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бродські вісті. Місячник присвячений суспільному життю Бродщини. – Броди, листопад 1936 р. – Р.1. – Ч.1.
2. Бродські вісті. Часопис присвячений суспільному життю Бродщини. – Броди, 1 вересня 1937 р. – Ч.12(14).
3. Бродські вісті. Часопис присвячений суспільному життю Бродщини. – Броди, 1 листопада 1937 р. – Ч.15(17).
4. Варненська М. Романтична подорож пана Оноре // Броди і Бродщина. Історично-мемуарний збірник / За ред. Я.Чумака. – Торонто-Онтаріо, 1988. – С. 656-658.
5. За спогадами Багая Романа Антоновича, 1933 р. н., проживає в м. Броди.

6. Кадастровий план Броди 1844 р. – копія зберігається у Бродівському історико-краєзнавчому музеї.
7. Мазурок О. Українська молочарська кооперація в Бродівському повіті // Броди і Бродщина. Історично-мемуарний збірник / За ред. Я. Чумака. – Торонто-Онтаріо, 1988. – С. 241-255.
8. Мухлінський А. Щоденник подорожі по Галичині // Літопис Червоної калини. – Львів, 1991. – Число 6. – С. 31-35.
9. Таумачний словник української мови / За ред. В.С. Калашника. – Харків: «Прапор», 2005. – 992 с.
10. Чорний Ю. Старі Броди // Броди і Бродщина. Історично-мемуарний збірник / За ред. Я. Чумака. – Торонто-Онтаріо, 1988. – С. 207-224.
11. Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody. – Lwow, 1865. – 198 s.
12. Burger J. Galicyjska księga adresowa obejmująca adresy fabrykantów, przemysłowców, przedsiębiorstw górniczych, artystów, kupców i t. p. posiadających swe zakłady w Galicyi. – Lwów, 1897. – S.88-91.
13. Gazeta Brodzka. – Brody, 1 kwietnia 1895. – Rok I. – №1. – S.5.
14. Ilustrowany przewodnik po ces. król. austr. kolejach państwowych. – Wieden. – 100s.
15. Kronika // Gazeta Brodzka. – Brody, 15 kwietnia 1895. – Rok I. – №2. – S.5.
16. Księga adresowa Polski (wraz z W.M. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1926-27. – Warszawa. – S.1845.
17. Księga adresowa Polski (wraz z W.M. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1928. – Warszawa. – S.1682.
18. Księga adresowa Polski (wraz z W.M. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1930. – Warszawa. – S.1652.
19. Orłowicz M., Kordys R. Illustrierter Führer durh Galizien. – Wien und Leipzig, 1914. – S.301.
20. Przewodnik po Polsce w 4 tomach. – Tom II: Polska południowo-wschodnia / Komitet redakcyjny. – Warszawa, 1937. – S.319-321.
21. Przewodnik po województwie Tarnopolskiem z mapą. – Nakładem Wojewódzkiego Towarystwa Turystyczno-krajeznawczego w Tarnopolu, 1928. – 140s.
22. Wolne miasto handlowe Brody // Przyjatel Ludu. – Leszno, 7 marca 1840. – Rok szysty. – № 36. – S.282-283.

Володимир УЛЬЯНОВ

Броди на початку XIX століття у спогадах Юзефа Коженювського

На поч. XIX ст. найважливішим осередком освіти та культури Волинського краю була Вища Волинська гімназія в Крем'янці, завдяки якій тодішній міністр освіти Російської імперії граф Петро Завадовський образно назвав це місто «Волинськими Атенісами». Гімназія була урочисто відкрита 1 жовтня (за старим стилем) 1805 р. і містилася у приміщеннях колишнього єзуїтського колегіуму. У 1819 р. російська влада реорганізувала гімназію у ліцей з провом надання нижчих наукових ступенів. Одним із найвідоміших вихованців Крем'янецької гімназії і найзначніших викладачів Крем'янецького ліцею був Юзеф Коженювський – видатний прозоїк, драматург, педагог і організатор шкільної освіти (Фото 1).

Ю. Коженювський з гербом «Ноленч» походив із давньої, але збіднілої шляхти. Народився він 19 березня 1797 р. в околиці Старих Бродів на фільварку Бродівської економії в районі сучасної вулиці свого імені. Батько майбутнього драматурга був управителем маєтку графа Вінцентія Потоцького. У 1799 р. батьки переїхали до власного фільварку Ко-

ренівки, який був віддалений від економії на чверть милі в напрямку Підкаменя і жили там до 1815 р. [12, 1].

Початкову освіту Юзеф отримав у родині: батьки навчили його писати і читати, а до

Фото 1. Юзеф Коженювський.
Дереворит з часопису «Kłosy» 1870 р.

школи його готував пан Філіпович, який закінчив курси філософії у Львові. У віці восьми років Ю. Коженівський вступив до Бродівської нормальної школи, яку закінчив у 1807 р. Це була трикласна школа, де дітей готували до ремесла, дрібної торгівлі, а у разі потреби – до вступу в реальну школу. Директором школи на той час був пан Фонтана – чоловік енергійний і суворий.

Згодом Ю. Коженівський навчався у Збаражі та Чернівцях. А у 1809 р. батьки відправили сина для здобуття освіти у Вищій Волинській гімназії в Крем'янці, де він перебував до 1817 р. Саме тут, в період навчання, починаються його перші літературні спроби, і з'являється перша друкована праця – вірш «Ода на 1815 рік».

Детальний аналіз життя і творчості цієї видатної людини виходить за рамки даної розвідки. Зазначимо, що за своє життя Ю. Коженівський написав біля 70-ти творів. Проте, з точки зору місцевого краєзнавства, непересічне значення має лист Ю. Коженівського датований у Варшаві 24 квітня 1860 р. і направлений у містечко Підкомінь біля Бродів історіку, домініканцю Садаку Барончу, який збирав матеріали до своєї монографії з історії Бродів (Фото 2). Це були спогади драматурга про свої дитячі і шкільні роки, які він провів у Бродях. С. Баронч опублікував цей лист зі своїми коментарями в книзі «Вільне торгове місто Броди», яка була надрукована у Львові в 1865 р. [7, 130-139]. Передрук цього фрагменту книги С. Баронча під титулом «Спогади солодких літ» зробив колишній

бродівчанин Збігнєв Косцюв у своїй книзі «Бродівські мотиви» виданій в Ополе у 1995 році [13, 11-14].

Хронологічно ці спогади охоплюють період від 1801 р., коли Ю. Коженівський був свідком страшної пожежі в Бродях, до 1812 р. – часу зруйнування Бродівської фортеці. Якими ж були тоді Броди? Загальна характеристика Ю. Коженівського: «Це місто єврейське, всі вулички і будинки якого стоять мені перед очима». Згідно документу, що має назву «Sumariusz miasta Brody za r. 1799» у місті було 16 378 мешканців, серед них – 14 105 євреїв (86%), кількість будинків – 1146 [16, 122]. Однак, треба відзначити, що тоді саме розуміли під містом. 6 червня 1788 р. австрійська влада відділила м. Броди від навколишніх поселень, надавши останнім статус сіл. Кордони міста пролягали наступним чином: на сході Броди межували з Великими Фільварками, на півночі і заході – з Малими Фільварками, а на півдні – зі Смільном [7, 126]. Власником бродівського ключа від 1770 р. був граф Вінцентій Потоцький. Його маєток оцінювався тоді сумою 6 650 000 польських злотих, а саме місто у межах волів у 1801 р. граф хотів продати уряду за 1 949 510 польських злотих [16, 150].

Згадуючи про пожежу 1801 р. (у Ю. Коженівського помилково вказана дата 1803 р.), коли вогонь знищив 650 будинків, автор листа пише, що деякі його родичі прийшли пішки на фільварок до його батьків вночі в одязі, яку хто захопив, з плачем і наріканнями. Люди втікали з міста, втрачаючи все.

У 1806 р. чисельність населення міста залишалася практично на тому самому рівні, що й у 1799 р. – 16 359 мешканців. За статистикою, у цьому році в місті було 525 купців і 646 ремісників [16, 122, 146]. На початку XIX ст. Броди мали право вільного міста (до 1880 р.), що давало право безмитно торгувати з Польщею (до 1795 р.), Росією та іншими країнами. Саме цим і пояснюється наявність двох рогаток (митних постів), описаних Ю. Коженівським. Одна рогатка була на кордоні вільного міста, а друга – на міському кордоні (адміністративна).

У 1805 р. Росія вступила у війну з наполеонівською Францією на стороні антифранцузької коаліції, до складу якої входили також Австрія і Англія. Згідно плану союзного командування російсько-Подільська армія на чолі з

Фото 2. о. Садо́к Баронч. Портрет сер. XIX ст.

М. Кутузовим повинна була перейти кордон Австрії в районі Бродів. 13 серпня 1805 р. перша колона російських військ під командуванням П. Багратіона зробила зупинку у Бродях. Свідком цих подій був Ю. Коженівський, про що він згадує в своєму листі. Долі події склалися таким чином, що австрійська армія 5-6 червня 1809 р. під Вограмом зознола поразки від французів, і монархія Габсбургів була змушена підписати з Францією Шьонбурнський мирний договір. Одно з умов договору закріплювало за Варшавським князівством, створеним Наполеоном, частину території Галичини, в тому числі й північну Бродівщину, зайняту польськими військами на чолі з князем Юзефом Понятовським. Броди на три роки стали центром новоутвореної Домінії, адміністрація якої знаходилася в Бродівському замку.

У просторовому аспекті Ю. Коженівський

Фото 3. м. Броди к. XVIII ст. на фрагменті військової карти Ф. фон Міга (1779-1782 рр.)

- 1 – початок Львівської греблі;
  - 2 – Львівська брама;
  - 3 – залишки міського оборонного валу з бастіонами;
  - 4 – фільварок «Юридика»;
  - 5 – дерев'яна церква Воздвиження Чесного Хреста (картографічно ідентифікована вперше);
  - 6 – Новоміська площа;
  - 7 – жіночий монастир сестер милосердя «шариток» (картографічно ідентифікований вперше);
  - 8 – парафіяльний костел Воздвиження Чесного Хреста;
  - 9 – вул. Велика парафіяльна (Костельна);
  - 10 – домініканський монастир з костелом св. Станіслава (в часи дитинства Ю. Коженівського – нормальна школа);
  - 11 – площа Ринок з торговими рядами;
  - 12 – замковий дитинець, оточений обмурованими валами з бастіонами;
  - 13 – замковий палац;
  - 14 – колишня палата Конєцпольських – у 1809-1811 рр. офіцина Бродівської Домінії Варшавського князівства;
  - 15 – церква Різдва Пресвятої Богородиці;
  - 16 – церква св. Юрія;
  - 17 – «Велика» синагога;
  - 18 – дільниця «Островчик»;
- ..... – маршрути описані Ю. Коженівським.

Фото 4. Будівля Фінансової дирекції.
Листівка поч. XX ст.

описав фактично маршрут (говорячи сучасною мовою) від свого фільварку до дому купця Лохети, де Юзеф мешков, коли навчався у школі, дорогу до самої школи, площу Ринок, на якій вона знаходилася, і шлях з Ринку до замку (Фото 3). Окрім описів вулиць і будинків драматург описує людей, з якими він зустрічався, і навіть перші свої переживання.

Отже, в кордонах сучасного міста опис починається з рогатки (митного пасту), яка замикала вільне торгове місто Броди (біля сучасного повороту на вул. Ю. Коженівського). За триста метрів від неї знаходився великий будинок – фінансова дирекція, триповерхова будівля, яка стояла на місці теперішнього скверу з пам'ятним знаком на честь 900-річчя Бродів (Фото 4). Перед згаданою рогаткою було відгалуження дороги ліворуч – це був шлях, який вів через браму на давній фільварок бродівської економії – місце народження Ю. Коженівського (сучасно вул. Ю. Коженівського). Після рогатки починалася вулиця, яку драматург називає Львівською (частина суч. вул. 22 січня), яка йшла по колишній Львівській греблі до місця, на той час вже неіснуючої, Львівської брами (перехрестя поблизу сучасного райвійськкомату) (Фото 5). Із лівої сторони вулиці були болота (долина р. Суховілки), а з правої – державний бравар. Ця вулиця мала погану забудову, але ближче до другої рогатки йшли кращі будинки, серед яких було чотири чи п'ять мурованих. Біля міської рогатки з правої сторони починалася східна частина міського оборонного валу. У цей період вал був збережений в районі суч. вул. Енергетичної, Дружби, М. Кацюбинського, Галицької і Вислової, і з північно-сходу відділяв місто від фільварку «Юридика»,

Фото 5. Перспектива вул. А. Міцкевича (давньої Львівської вулиці у напрямку Старих Бродів). Листівка 1920-1930-х рр.

яка належала римо-католицькій парафії. Коженівський пише, що не пам'ятає де закінчувався цей вал. Часам він його пробігав по всій довжині, але до дороги на Радивилів (сучасна вул. І. Франка), тобто до місця колишньої Луцької брами (біля споруди недавнього хлібозаводу), вал не доходив. Це ж саме документально підтверджує схема 1816 р. [14, 4].

Від міської рогатки невелика вулиця з дерев'яною забудовою (частина суч. вул. 22 січня) виходила на великий квадратний плац (теперішній Майдан Свободи). Цікаво, що письменник не згадує дерев'яну церкву Воздвиження Чесного Хреста, яка стояла в кінці цієї вулиці згідно з військовою мапою фон Міго з 1782 р. [4, 71]. Очевидно, що в період навчання Юзефа у Бродях, церкву вже розібрали, і тому у місті Ю. Коженівський нараховує тільки дві греко-католицькі церкви та один костел, який він вважав моленьким і убогим, порівнюючи його з домініканським костелом у Підкамені.

Північний і південний боки площі займали єврейські заїжджі двори. На східній частині площі було фурманське господарства Баха. Цей Бах починав як фурман. Потім купив фурманський заїзд транзитного перевезення. З часом дерев'яні споруди він замінив мурованими. Набувши неабиякі статки, купив собі маєток у іншому місті. Подальша його доля Ю. Коженівському була невідома. З площі йшла вузька вуличка в напрямку костелу (частина суч. вул. В. Стуса) (Фото 6). На одній із сторін цієї вулиці була зелена кам'яниця купця Лакети, який гандлював косами, воском і льодом. Походив він з Кракова, мав жінку

Фото 6. вул. Ю. Коженівського. Листівка поч. XX ст.

німкеню і три дочки, трохи старших за Ю. Коженівського. Батьки Юзефа мали дружні відносини з Лакетою і тому домовилися про перебування хлопця в цій родині на період навчання в нормальній школі. Навпроти будинку Лакети був дім пекаря Шторха. Далі, з правого боку цієї вулиці починалась костельна площа. Крім костелу, на ній знаходились ще парафіяльний будинок і будка з булочками. Від костелу до Ринку йшла вул. Великопарафіальна (Костельна) (друга частина суч. вул. В. Стуса) досить пристойно забудована. Нойкращим будинком тут був дім з офіциною купця Ляшкевича. Він, як і Лофета, був оніменним краків'янином, мав кантор в Подгуже* і торгував воском, косами та коралями, а на митному складі в Бродях давав роботу багатьом містянам. У 1786 р. граф Е. Курпатницький назвав цей дім найкращим у Бродях. У парафіяльному костелі знаходилися надгробні плити з епітафіями в пам'ять купців Ляшкевичів: Францішка, який помер 1778 р., й Ігнатія, «спачившого у Бозі» 1804 р. [7, 166-167].

Ринкова площа була квадратної форми і

Фото 7. Ринкові торгові ряди (вигляд із будівлі колишнього домініканського монастиря – нормальної школи часів Ю. Коженівського).

* Подгуже (Йозефштат) — місто на кордоні Австрійської імперії біля Кракова, яке мало також статус вільного торгового міста. У 1915 р. втратило міський статус і було приєднано до Кракова.

мала муровану збудову різного стилю. За Ю. Коженівським, в центрі Ринку знаходився великий низький будинок з аркадовими підсіннями довкола і магазинами всередині. Насправді, це були будівлі-ряди з внутрішніми вулицями між ними (Фото 7). Ці ряди «філярів», як їх ще називали, простояли до кінця Другої світової війни. Відомий польський письменник, уродженець села Накваша Леопольд Бучковський (1905-1989) у своєму щоденнику під датою 22-23 листопада 1943 р. записав, що бачив, як розбирають «підсіння», які були вже частково зруйновані [9, 45-46]. Після війни їх остаточно розібрали і зробили тут парк, у якому стояв пам'ятник Й. Сталіну.

Східна і західна сторони Ринку були забудовані давнішими будинками з трикутними дахами. Домінуючою спорудою південної сторони були руїни костелу і кляштору домініканців. Бродівський монастир домініканців був скасований цісарським Декретом від 21 грудня 1783 р. Домініканський костел перебудували під шпиталь, а кляштар, який перейшов у власність Сестер милосердя, монахині пристасували під сиротинець [10, 328-329]. Після переїзду у 1801 р. Сестер милосердя до Залізців, частину приміщень кляштору передали нормальній школі, яку заснували в Бродах у 1784 р. (тепер на місці домініканського монастиря знаходиться універмаг). У цій школі і навчався Ю. Коженівський. У 1817 р. для нормальної школи збудували нове приміщення в дільниці Підзамче [17, 47]. Ця школа в різних проявах проіснувала до кінця Другої світової війни. Останніми її учнями були студенти торговельної школи часів німецької окупації [1, 243].

Північна сторона плаці Ринак була забудована новими привабливими кам'яницями, серед яких найкращим, на думку Ю. Коженівського, був дім торгово-кредитної фірми «Йоган Гауснер і Вінцентій Віоланд». Цей банківський дім обслуговував клієнтів, які здійснювали операції як на заході, так і на сході. Успішний розвиток фірми та нагромаджений капітал підштовхнули банкірів відкрити філію у Львові. Для цього у 1806-1807 рр. вони придбали парцелі колишньої юридики Кассаківських на лівому березі річки Палтви. З часом на її частині в два етапи на протязі 1809-1821 рр. було побудовано так званий

Гауснерівський будинок, який зберігся до наших днів [6, 3-7]. В бродівському Гауснерівському будинку час від часу зупинялися члени цісарської родини. Ток, у 1817 р. австрійський імператор Фронц І, стоячи на балконі цієї споруди і дивлячись на тисячі єврейських хуторяних шопок та ночільних пов'язок, весело сказав: «Тепер я вже знаю, чому мене називають царем Єрусалиму»* [2, 19].

Із площі Ринок невеликою вулиця між мурованими будинками виводило до замкового дитинця (суч. вул. Замково). У період навчання Ю. Коженівського в нормальній школі замок ще мав оборонний характер. Довкола дитинця йшов обмурований вал з обширними казематами всередині. Виступаючі бастіони замку були пристосовані до перехресного вогню. Попасти в замок можна була через підйомний міст і в'їзну браму, над якою знаходилася чотирихбічна вежа з єдиним в місті годинником. Від сторони міста замок захищав широкий рів, у який заходила вода з величезного Лагодівського ставу (Фото 8). В середині замкового дитинця росли старезні липи. Зі правої сторони від в'їзду знаходилися офіційна канцелярія Домінії – дерев'яний будинок на підмурівках, підпертий до валів фортеці, а навпроти замкової брами – великий дваповерховий палац з обширними залами, де мешкав комісар В. Потоцького. Сам власник, граф Вінцентій Потоцький, у замку не жив і весь перший поверх був порожній. Після того, як інший маєток графа – Немирів, у 1795 р. опинився в Росії, Вінцентій продав його Станісла-

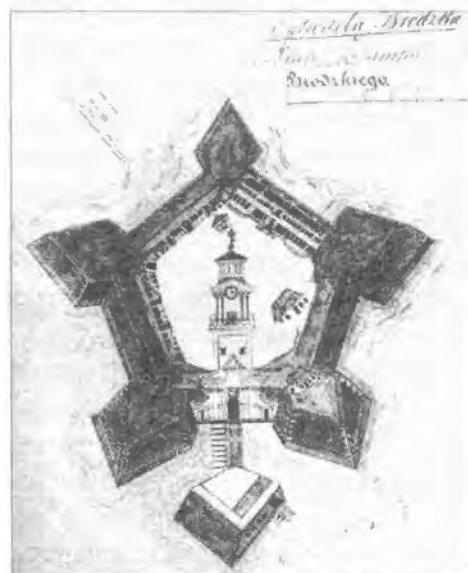

Фото 8. Бродівська цитадель.
Копія акварелі XVIII ст.

* Одним з титулів австрійських імператорів був титул – апостольський король Єрусалиму.

ву Щасному Потоцькому, а сам оселився у Бродах у садибі з гарним садом недалеко від замку в дільниці Островчик [3, 89]. Згідно повідомлення В. Площанського, в замку були ще й інші господарські споруди: стайні, сараї і кухня [5].

Так виглядав замок в 1809 р. Ю. Коженівський згадує ще, що коли він приїздив зі Крем'янця, щоби побачити в замку уланів, то потрапив 15 серпня 1809 р. на урочистості з нагоди іменин Наполеона. На той момент у замку були полки Адама Потоцького і Жищевського, а також ескадрон Пребендовського. Все це так цікавило юнака, що батьки не могли утримати Юзефа на фільварку, і він пішки ходив до Бродів подивитися на військові справи жовнірів, а вдома разом зі братом повторював побачене з дерев'яними обладунками.

Після відходу польських військ у 1812 р., перед походом французів на Москву, Бродівський замок на прохання Росії підлягав касації, як можливий форпост військ Варшавського князівства. Австрійський уряд дав розпорядження В. Потоцькому розібрати від сторони міста два бастиони, з'єднуючу їх куртину з казематами та в'їзною брамою з вежею, а з арсеналу вивезти все військове майно [11, 45]. Частину куртини, де знаходилася вежа з головним в'їздом було підірвано, а два бастиони, рештки казематів між ними і передмостовий равелін розібрали. Румовищем засипали фортечний рів, який до цього робив твердиню неприступною. Ю. Коженівський пише, що «зі замку залишилися тільки руїни», і він бачив, «як мури і вежа злетіли в повітря». На цьому опис дотичний Бродів закінчується. На жаль, С. Баронч не подає останню частину листа, мотивуючи це тим, що необхідно дати докладні коментарі до вище описаних подій.

Ю. Коженівський помер 17 вересня 1863 р. у Дрездені. Його останки у 1864 р. перевезли до Варшави і поховали біля останків сина на Повонзковському цвинтарі.

У Бродах шанували і шанують пам'ять про свого знаменитого земляка. 21 липня 1879 р. на Старих Бродах на території колишнього фільварку Бродівської економії біля будівлі, де мешкали Коженівські, старанням Галицького Педагогічного Товариства була встановлена пам'ятна таблиця з написом: «У цьому будинку народився Юзеф Коженівський, романіст і драматург». У жовтні 1935 р. старан-

нями бродівського магістрату таблицю реставрували [8, 21]. Будинок Коженівських до нашого часу не зберігся, проте вулиця в цьому районі тепер носить ім'я славного драматурга. В 100-річницю з дня народження Ю. Коженівського 19 березня 1897 р. в південно-західній частині міського парку «Райківка» було покладено наріжний камінь під майбутній пам'ятник поету, відкриття якого відбулося 11 вересня 1898 р. [8, 22]. Його автором був відомий скульптор, уродженець Бродів, творець пам'ятника А. Міцкевичу у Львові – А. Попель. У друкарні бродівського видавця Фелікса Веста у 1899 р. вийшов збірник «Пам'яті Юзефа Коженівського» [15, 231]. Вул. Велика парафіяльна (Костельна) (суч. вул. В. Стуса), на якій у свої шкільні роки жив і так потім колоритно її описав Ю. Коженівський, в к. XIX ст. отримала його ім'я. Ще одна відзнака драматурга, яка збереглася до нашого часу – це медальйон із барельєфом Ю. Коженівського серед грона польських літераторів: Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Зигмунда Красінського на фасаді кам'яниці (суч. вул. Золота, 11), де в пер. пол. XX ст. знаходилась знаменита книгарня Ф. Веста. У 1920 - 1939 рр. носила ім'я Ю. Коженівського і міська гімназія. А в Крем'янці – місті, де навчався Ю. Коженівський до 1939 р. також була вулиця з його іменем (суч. вул. Б. Козубського).

Ось таким є тісний зв'язок Ю. Коженівського з Бродами, і Бродів -- з іменем драматурга. Його спогади свого шкільного життя в Бродах – це ще одна сторінка із славного, а часом і трагічного минулого нашого міста на галицько-волинському пограниччі.

P.S. Автор висловлює щиру подяку кандидату архітектури, професору кафедри дизайну та основ архітектури Інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка» п. Г. Петришину за надані матеріали стосовно військової карти Ф. фон Міра, а також фотографу п. І. Грицаїшину за підготовку ілюстрації схеми міста на основі карти Ф. фон Міра.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дацюк Є. До історії шкільництва на Бродівщині у часи німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) // Броди і Бродщина. Історично-мемуарний збірник. Книга II. – Броди, 1998. – С. 237 – 250.
2. Леопольд фон Захер-Мазох. Вибрані твори / Пер. з нім. І. Герасим. – Львів, 1999. – 384 с.
3. Малаков Д. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчи-

- на) – Москва, 1982. – 174 с.
4. Петришин Г. «Карта фон Міра» (1779-1782 рр.), як джерело до містознавства Галичини. – Львів, 2006. – 292 с.
  5. Площанский В. Бродский замок в начале австрийского владения до 1786 г. // Слово. – Число 108. – Львов. 1(13) октября 1874. – С.1-2.
  6. Проспект Свободи // Галицька брама. – № 2 (38). – Львів: Центр Європи. – Лютий 1998. – С. 16.
  7. Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody. – Lwów, 1865. – 197 s.
  8. Bernhaut E. Obrazki z przeszłości Brodów i powiatu Brodzkiego. – Brody. 1938. – Т. I. – 91 s.
  9. Buczkowski L. Dziennik wojenny. – Olsztyn. 2001. – 174 s.
  10. Chołkowski X. Dom w Brodach. – Машинопис – 8 с. – (Матеріали Бродівського історико-краєзнавчого музею. – Збірка Я. Онищука).
  11. Czołowski A. Przeszłość historyczna i zamki województwa Tarnopolskiego. – Машинопис – 120 с. (Приватна збірка В. Ульянова (м. Броди)).
  12. Fastnacht W. Józef Korzeniowski (1797-1863). – Машинопис. – Лютий 2000 р. – 10 с. (Матеріали Бродівського історико-краєзнавчого музею).
  13. Kościów Z. Motywy Brodzkie: wspomnienia, przyczynki historyczne, szkice biograficzne. – Opole, 1995. – 86 s.
  14. Krawcow S. O układzie przestrzennym miasta Brody w XVI – XVII w. // Kwartalnik Architektury i urbanistyki: Teoria i historia. – Warszawa. 1992. – Т. XXXVIII. – З.1. – С.3-14.
  15. Kuś D. Feliks West księgarz – wydawca 1846 – 1946. – Wrocław, 1988. – 336 s.
  16. Lutman T. Studja nad dziejami handlu Brodów w latach 1773 – 1880. – Lwów, 1937. – 364 s.
  17. Wolne handlowe miasto Brody // Galicja w obrazach. – Lwów: Piotr Piller. s. a. 1837-1838. – Z. IX. – S. 45-48.

Наталія ХАНАКОВА

Події Першої світової війни на Радивилівщині та Бродівщині в романі Михайла Шолохова «Тихий Дон»

Михайло Олександрович Шолохов – автор видатних творів «Тихий Дон», «Піднята цілина», «Доля людини», «Вони воювали за Батьківщину» – добре відомий як в Росії, так і за її межами.

М. Шолохов народився 24 травня 1905 р. на Доні. На цій славній землі він ріс, вчився, формувався як особистість та письменник. Його мала батьківщина – великий степовий хутір Кружилін Вешенської станиці, великої Обл. Військо Данського (суч. Ростовська обл. Російської федерації).

У самому центрі хутора, на великій церковній площі в невеликому критому «чаканом» курені і пройшли дитячі роки майбутнього письменника. Його мати, Анастасія Данилівна Чернікава, до того часу, поки не вийшла заміж, служила покоївкою у старої пані в маєтку Ясенівка. Батько письменника, Олександр Михайлович Шолохов, був уродженцем Рязанської губернії, працював по найму, осаулом, був керуючим на паровій машині.

Значна частина дитинства Михайла пройшла на хуторі Корґінському, куди сім'я перебралася у 1910 р. в зв'язку з поступленням батька на службу до купця Озерова. Саме тут формуються перші дитячі спогади і враження, завдяки яким і сформувався М. Шолохов як письменник. Назавжди він запам'ятав про-

сторі донські степи, зелені береги Дону, увібрав у себе рідний наголос і козацькі пісні, своїх друзів, покоси, сівбу, жнива, життя козаків і тяжку військову службу, все те, що з дитячих років оточувало маленького Михайлика.

«Для батька він – Минька. Для матері – Минюшка. Для діда в ласкаву хвилину – халамидник, а в інший час... для сусідок – лепетух, для дітей, для всієї станиці – Мишко «бахур» [1, 83]. Саме так згодом напише М. Шолохов в оповіданні «Бахур» («Нахоленак»), де змалює свій власний портрет у семирічному віці.

У родині Михайла Шолохова не шкадували грошей для того, щоби син отримав освіту. Батьки, хоч і були самі малограмотні, але в 1912 р. віддали його в Каргатинське початкове училище. Саме тоді він починає завзято читати книги класиків російської і зарубіжної літератури.

Нопередодні революції сім'я Шолохових поселилася на хуторі Плешакове Єланської станиці. Михайло приїздить на канікули до батьків і саме тоді зустрічає людей, образи яких він пізніше змалює у романі «Тихий Дон». Давид Бабічев – Давидко – вольцовщик, Іван Сердінов, помічник машиніста Валентин – Валетко, Отто Гінц – Штокман.

У часи революції і громадянської війни Ми-

хайло Шолохов навчається в чоловічій гімназії у Воронежській губернії. З літа 1918 р. юний Михайло проживав із батьками в Плешакові і саме тут, в станиці на власні очі бачив білокозачий рух, вступ частин Червоної Армії, банди, які тоді господарювали на безмежних просторах степу.

Після громадянської війни М. Шолохов відправляється до Москви, де працює вантажником, різноробочим, і в цей же час пробує свої сили в літературі. Він пише газетні статті, гумористичні нариси, оповідання. У 1926 р. виходить перша літературна праця – «Донські оповідання». Це були твори про громадянську війну, в яких відбився весь трагізм, жах, надзвичайність життєвих ситуацій, у котрі потрапляють люди у цей страшний, буремний час.

М. Шолохов задумав написати роман про людей та революцію ще в середині 20-х рр. У 1925 р. він приїздить в станицю Букановська і починає працювати над романом, під назвою «Донщина». У цьому романі М. Шолохов хотів показати участь козаччини в революції безпосередньо на Дону. І саме розділи з роману «Донщина» згодом увійшли в другу книгу роману «Тихий Дон».

Письменник працює над цією славнозвісною епопеєю до 1940 р. Час дії роману охоплює з 1912 по 1921 р. «Тихий Дон» можна поділити на дві головні сюжетні лінії. В першій М. Шолохов за допомогою розкриття образів Григорія Мелехова, Аксінії Астахової, родини Коршунових, Чукаліна, поміщика Лісницького, Кошевого розповідає читачу про народне життя козаків, їх долі. Натомість в другій сюжетній лінії письменник розкривається, як дослідник історії.

Перша згадка в романі, яка безпосередньо має відношення до Східної Галичини та нашого краю, відтворена у III частині I книги, розділи II, V, X, XII. Тут описуються події, датовані 1914 р., коли Григорій Мелехов із своїм 12 полком квартирує у маєтку княгині Урусової в містечку Радзівіллово (суч. м. Радивилів райцентр Рівненської обл.). «Полк Григорія стояв за чотири версти від російсько-австрійського кордону, в містечку Радзівіллово» [2, 179]. «Десять позаду в сірім слизуватім тумані залишився довгий шлях від Маньково-Калітвенської слободи до містечка Радзівіллово». [2, 186]. «Маєток Радзівіллово лежав за чотири версти від полустанку».

З тугою та журбою дивиться Григорій на

таку не схожу для його ока нову країну: «на акуратний двохповерховий будинок, на дерев'яну огорожу, на дивного вигляду будівлі серед двору. Їхали повз сад, і голі дерева однаковою мовою шепотілися з вітром, так само, як і там, в покинутій й далекій Донщині» [2, 187].

Саме тут, у маєтку Урусової сталася жаклива, вражаюча своєю жорстокістю подія, коли козаки взводу, в якому служив Григорій Мелехов, згвалтували в кутку стайні молоду, гарну покоївку Франю. Звіряча жорстокість гвалтівників вразила Григорія настільки, що ще довго в його пам'яті була та колись гарна, кучерява молодиця, яка, «хапаючись одною рукою за кущики каприфолію, другою спираючись об стіну, відштовхуючись...» [2, 187-188] йшла додому.

Розповідаючи про події I світової війни М. Шолохов описує, як 12 козачий полк, який стояв в маєтку княгині Урусової в містечку Радзівіллово в останніх числах липня 1914 р., виступає на маневри, похідним рядом іде на Рівне, а через деякий час підходить до кордону і вступає в перший бій під містечком Лешнювом (суч. с. Лешнів Бродівського р-ну Львівської обл.).

«Через день полк вивантажився на станції Верби (суч. смт Верба Дубенського р-ну Рівненської обл.) за тридцять п'ять верст від кордону. За станційними березками займалося на зорю. Погожий обіцяв бути ранок. На колесах гуркотів паровоз. Блищали відлаковані росою рейки. По мостиках, храпучи, сходили з вагонів коні. За водокачкою – переклик голосів, басовита команда» [2, 198].

«Коло села Берестечка четверту сотню випередив командир полку Каледін...» [2, 200].

«Опівночі проминули кордон... Сотник закутив, довго протирав виїнятий з чохла бінокль. Перед ним, пройнята полудневою спекою, лежала рівнина. Праворуч була зубчаста крайка лісу, в неї вганялося загострене при тому кінці жало дороги. Версти за півтори від них виднілося сільце, над ним покарбований кругами глиняний берег річки і скляна прохолода води...»

- Очевидно Королівка? (село Бродівського р-ну Львівської обл.) – сотник показав на сільце очима...

За селом з горба видно було місто: квадрати кварталів, цегляні будівлі, плеса садів, шпилі костелів...» [2, 202-203]. Очевидно так

очима сотника М. Шолохов описує село Лешнів, яке в часи Першої світової війни було гарним і розвинутим містечком. Мало одну з найбільших у Галичині ринкову площу, бернардинський монастир, греко-католицьку церкву, синагогу, оборонні вали, регулярне планування вулиць.

Григорія Мелехова, який мав найкращого коня, відсилають із дорученням до командиру полку. А в цей час «...полк підтягнувся до Королівки..., четверта сотня текла по Королівці і швидко, мов на муштрі, розвернулася за околицею...» [2, 204].

Далі був бій, страшний, пекельний, який запам'ятав Григорій Мелехов до кінця життя. Адже саме тут вперше Григорій позбавив життя людину. «Григорій зустрівся з австрійцем поглядом. На нього мертво дивились залиті смертним жахом очі. Австрієць помалу згинав коліна, а в горлі у нього гудів булькотливий хрип. Мружачись, махнув шаблею. Удар із довгою протяжкою розвалив череп надвоє. Австрієць упав, розчепірюючи руки, мов посковзнувшись...» [2, 206].

Усі ці відомості і деталі, розкидані по роману, вражають своєю правдивістю. М. Шолохов постійно звертається до історико-хронікального опису: «Фронт ще не влігся багатоповерховою неподатливою гадюкою. На кордоні вибухали кавалерійські сутички й бої... Перед фронтом 8-ї армії Брусилова йшла 12-та кавалерійська дивізія під командуванням генерала Каледіна. Лівіше, перейшовши австрійський кордон, просувалася одинадцята кавалерійська дивізія. Частини її, із боєм забравши Лешнюв і Броди, тупцювали на місці, до австрійців наспіла допомога, і угорська кавалерія з наскоку йшла на нашу кінноту, тривожачи її і відступаючи до Бродів» [2, 226]. «11-та кавалерійська дивізія після здобуття Лешнюва з боєм пройшла через Станіславчик (село Бродівського р-ну Львівської обл.), Радзівіллово, Броди і 15 серпня стала близько міста Кам'янка-Струмилова (суч. м. Кам'янка-Бузька Львівської обл.)». Полк Григорія Мелехова після бою під Лешнювом зупиняється під Бродами: «Під Бродами після бою полк відпочивав добу».

І саме тут в 12 розділі 3 частини можна знайти опис м. Броди, коли його вулицями проходять козачі загони. «Вулицею по чотири в ряд йшли гусари, під парканом валялись неприбрані трупи (витісняючи австрійців, бились

на вулицях передмістя), чадний димок сочився з-під руїн спаленої синагоги. Велику руїну, відразливу пустку являло собою місто цієї надвечірньої, пишно гаптованої барвами години» [2, 244].

Сам М. Шолохов не був задоволений своїми історичними описами, він уважав цю частину праці автора для себе чужою та незнайомою. Але, зважаючи на їх важливу роль у розкритті безпосередніх історичних подій, аналізі бойових операцій, відтворенні широкої картини імперіалістичної війни, письменник на перший план ставить збір спогадів, оповідань, фактів, деталей у живих учасників цієї війни. За допомогою цих матеріалів у роман увірвався живий голос донських козаків, адже М. Шолохов дописував роман вже в станиці Вешенська, щоб бути ближче до того народу, який його виростив.

У своїх спогадах письменник вказує на те, що для написання роману він вивчав спеціальну військову літературу, розробки військових операцій. Це дало йому можливість описувати бойові дії окремих частин і загонів, у яких служили герої його роману, слідкувати за переміщенням військ. М. Шолохов вивчає оперативні карти, стратегічні описи початку I світової війни. Письменник прослідковує шлях козаків, які в часи I світової війни пройшли за маршрутом: Рівне, Вільно, Броди, Кам'янка-Струмилова, Ревель, а пізніше Володимир-Волинський, Ковель, Двінськ.

Але письменник відходить від запозичених скупих документальних мемуарних характеристик. Він дає свою власну характеристику подіям, свій аналіз військової ситуації, свою оцінку деяких бойових операцій, викриває бездарність командування. «Тихий Дон» - це великий епічний твір світової літератури, присвячений I світовій війні. Війна бачиться тут очима простої людини, до нелегкої долі якої додалися ще нові випробування та страждання.

У свій час М. Шолохов був популярним письменником, твори якого залюбки читали. За роман «Тихий Дон» письменник у 1941 р. був нагороджений Державною премією СРСР, за роман «Піднята цілина» (1960 р.) - Ленінською премією, був академіком АН СРСР, лауреатом Нобелівської премії (1965 р.). Твори М. Шолохова перекладалися на різні мови, вивчалися як програмні, у школі.

Ще за життя письменника майже всі його романи були екранізовані.

«Тихий Дон» є цінним також і для нас з краєзнавчої точки зору, тому що цей твір висвітлює події, які відбувались під час I світової війни на території Радивилівщини та Бродівщини. У романі досить детально і правдоподібно подані історико-краєзнавчі факти, опи-

сана наша місцевість, хоч сам письменник ніколи тут не був.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шолохов М. Оповідання. /пер. з рос. С. П. Ковганюк. – К.: Дніпро, 1980. – 83 с.
2. Шолохов М. Тихий Дон: Кн. 1 – 2. – К.: Худ. літ., 1951. – 587 с.

Археологія

Петро ЛАВРІН

Нові археологічні пам'ятки з околиць сіл Маркопіль та Орихівчик Бродівського району Львівської області

У повідомленні висвітлено результати археологічних розвідок поблизу сіл Маркопіль і Орихівчик. Наслідком роботи є відкриття низки різночасових багатшарових поселень. Описано та проаналізовано найважливіші археологічні знахідки.

Ключові слова: Маркопіль, Орихівчик, урочище, пам'ятка, кераміка, кремень.

Територія села Маркополя географічно розташована так, що її перетинає Верховбузьке пасмо Волино-Подільської височини. Через низини цього пасма, так званім Литавським ровом, протікає р. Серет.

Територія села досліджувалась у 1985 р. археологічними розкопками Л.І. Крушельницької, яка відкрила низку пам'яток культури шнурової кераміки та ранньозалізного часу [2]. Також упродовж 1995-2001 рр. проводились археологічні розвідки автором разом із Я.І.Онищуком, завдяки чому було відкрито близько десяти різночасових пам'яток, що значно доповнили археологічну карту району [3].

Пам'ятка №1 Урочище «Чабанові Дуби» (рис.1:1) знаходиться на правому березі р. Серет, на віддалі від села 800 м. Поселення розташоване на 10-метровому підвищенні з крутим схилом над старим руслом р. Серет. Представлене фрагментами ліпної кераміки висоцької культури та кружальної кераміки періоду Київської Русі (XI-XIII ст.), а також кременями знаряддями і виробом із бронзи.

Ліпна кераміка виготовлена з глини, у фактурі якої простежується домішки піску і шамо-

ту. Вона представлена великою кількістю уламків ліпних горщиків і мисок, орнаментованих підвінцевими проколами та валиками із пальцевими защепами. На увагу заслуговує фрагмент черпака з широко відігнутими носовими вінцями. До висоцької культури можна віднести і бронзове кільце, виявлене на цій пам'ятці.

Кремені знаряддя представлені трьома фрагментами черешків наконечників списів, трьома заготовками наконечників списів, заготовкою наконечника стріли, фрагментом добре шліфованої еліпсоїдної форми сокири, фрагментом заготовки еліпсоїдної у перерізі сокири, заготовкою серпа, декількома фрагментами ножевидних пластин із слідами їх використання в господарстві, також двома ядровидними відбійниками.

Кружальна кераміка представлена декількома фрагментами посуду: в основному верхніми частинами і одним денцем.

Пам'ятка №2 Урочище «Під Кручею» (рис.1:2) розташоване над старим руслом річки Серет. Пам'ятка представлена вісьмома фрагментами кременя знарядь. Виходячи з того, що вони знайдені на невеликій за розмірами території (50*50 м) можна припустити, що це скарб. Він представлений трьома фрагментами кременя сокир, двома заготовками і трьома відбійниками.

Два фрагменти кременя сокир еліпсоїдної форми, виготовлені з чорно-сірого місцевого кременю, третій -- прямокутний в перерізі, добре шліфований, виготовлений із

Рис. 1 Карта археологічних пам'яток Маркополя

смугого кременю, вихід якого є на території Польщі. Два фрагменти заготовок еліпсавидні в перерізі.

Поодинокі знахідки трапляються по всьому правому березі Серету. Він відносно пологий, відділений від річища невисоким обривом, який в найвищому місці сягає 20 м висоти. Вверх за течією на відстані 4 км знаходиться ще одна пам'ятка, виявлена автором у 2004 році.

Пам'ятка № 3 Урочище «Телегово Долина» (рис. 1:3) розташоване над руслом річки на пологіму березі на віддалі 100 м від води. Пам'ятка представлена фрагментами ліпної кераміки ранньозалізного часу, фрагментами гончарного посуду XVIII-XIX ст. (тут у минулому знаходився хутір «Гайки»), а також уламками крем'яних виробів і відщепів.

На невеликій за розмірами ділянці радіусом 20 м виявлено 17 фрагментів ліпного посуду висоцької культури, 3 фрагменти гончарного посуду, також безліч крем'яних уламків. Щодо ліпної кераміки, то найяскравішим є уламок денця миски. Товщина стінки 6 мм, дно -- 5 мм. Глиняна маса виробу щільна, пролощена, сірого кольору, містить домішки подрібненого шамоту. Бочки горщиків товщиною 11-12 мм. сіро-жовтого кольору (один чорного кольору). Поверхня добре загладже-

на, місцями пролощена. Глиняна маса містить подрібнений шамот.

З крем'яних артефактів на увагу заслуговують два фрагменти: перший – кінець крем'яного зноряддя у вигляді півкруга з добре загостреними краями. Другий – це фрагмент наконечника, оброблений дрібними сколами. Добре заполюрована поверхня свідчить про його тривале використання. Деякі крем'яні знахідки піддані термічному впливу.

Також на цьому місці виявлено декілька невеликих за розміром каменів-черепашників із слідами перепалення у вогні. Ці дані і наявність невеликої кількості кераміки наводять на думку, що це була короткачасна стоянка людей висоцької общини.

По лівому березі р. Серет проводила розвідку Л.І. Крушельницька в урочищі Беріжок, (рис. 1:5) і Баранівка (рис. 1:9) [1]. Тут авторам було виявлено свердлену кам'яну сакиру-молот, виготовлену з сіро-жовтого граніту. Полірована поверхня свідчить про її довготривале використання в господарстві. Крім того, на цій території виявлено ще три кам'яні свердлені сакири. Перша сакира-молот знайдено у 1986 році місцевим жителем. Точне місце знахідки встановити важко. Сакира-молот свердлена, виготовлена з сірого граніту, добре заполювана. Інша (рис. 1:8) виготовлена з темна-сірого граніту, має місце повторного використання після пошкодження, за місцем свердлення помітне її вторинне використання.

На території Маркополя знаходиться давньоруське городище 1. Розвідками на території присадибної ділянки в південному напрямку від церкви відкрито ряд пам'яток: ранньозалізного часу (декілька фрагментів ліпної кераміки, частина керамічного прясельця), давньоруського періоду (фрагменти гончарного посуду, глиняну обмазку), XVII-XVIII ст. (фрагменти гончарного посуду, кахлів, виробів зі скла, заліза, бронзи).

Ліпно кераміка ранньозалізного часу представлена бочком горщика. Товщина стінки становить 10 мм, поверхня старанно заглажена, пролощена і має сіро-коричневий колір. Глиняна маса містить дрібний пісок і подрібнений шамот. На увагу заслуговує фрагмент керамічного прясельця, його діаметр становить 40 мм, діаметр внутрішнього отвору 8 мм. Зноряддя виготовлене з глини з домішками дрібнозернистого піску і подрібне-

ного шамоту. Поверхня старанно заглажена сіро-коричневого кольору.

Кераміка давньоруського часу представлена фрагментом вінця, продатованого в Інституті археології ЛНУ ім. І.Франка п. М. Филипчаком кін. XI ст. та декількома уламками вінець посуду XII-XIII ст.

На відміну від двох попередніх періодів, пам'ятка XVII-XVIII ст. представлена багатим археологічним матеріалом. На невеликій площі 20*20 м виявлено 18 уламків кахлів, багато фрагментів керамічного посуду, металевий ніж, підківку для взуття, шпору, безліч уламків скляних виробів (в тому числі фрагменти віконного скла, бронзову пряжку і кільце). Наявність численних знахідок наводить на думку, що на цій території може знаходитися великий археологічний об'єкт. Не виключено, що це міг бути замок чи великий двір, про який згадується в архівних джерелах. Хоча тут могло також знаходитись і містечкове сміттєзвалище.

Отже, виявлені в районі Маркополя пам'ятки не лише розширили джерельну базу старожитностей цього регіону, а й збагатили її новими матеріалами для пізнання життєдіяльності населення регіону.

ОРИХІВЧИК

Територія села Орихівчик розташована на схід від с. Маркопіль на віддалі 2 км від нього. Біля села знаходиться висока гора – це початок Подільських Товтрів, що складаються з окремих гряд і конусоподібних скелястих горбів. У низинах протікає безліч потічків, приток Серету, які в місцях витoku носять його назву. Такі умови були сприятливі для заселення цього району. У 2003-2004 роках на даній території було виявлено крем'яну шліфовану еліпсоїдну в перерізі сокиру і кераміку провінційноримського типу.

Пам'ятка №1. Розташована на північний захід від центра села в урочищі «Градове поле» або «Поле біля тополь». Пам'ятка розташована на першій надзаплавній терасі р. Серет, представлена великою кількістю

фрагментів гончарної кераміки (горщики, миски, ваза), прясельцем і фрагментами глиняної обмазки.

Фрагмент вази має товщину стінок 8 мм., поверхня сіролощена, прикрашена канелюрами. Глиняна маса містить грубозернистий пісок. Фрагменти горщиків і мисок представлені денцями, вінцями і бочками іноді з канелюрами, а також фрагментом вушка провінційноримського типу. Кераміка сіролощена, з домішками грубозернистого піску. Прясельце діаметром 44 мм. (діаметр внутрішнього отвору 8 мм.) виготовлене з глини із домішками дрібнозернистого піску, чорнолощене.

На околицях Орихівчика також виявлено крем'яні вироби представлені фрагментом черешка, можливо, наконечника списа, фрагментом крем'яного виробу невідомого призначення, уламком свердленої, шліфованої кам'яної сокири, виготовленої із темно-сірого граніту, фрагментом еліпсоїдної в перерізі сокири. Полірована, добре шліфована поверхня останньої свідчить про її тривале використання в господарстві.

Отже, виявлена в районі Орихівчика пам'ятка та окремі знахідки дають змогу говорити про наявність тут багаточислової пам'ятки, з якої виділяється поселення черняхівської культури. Дане місцезнаходження є важливим джерелом наукової інформації у вивченні етнокультурних процесів періоду ранньозалізного часу. Подальші археологічні дослідження дозволять не тільки встановити характер поселення, але й поглибити наші знання із давньої історії цього краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. - К.: Наукова думка, 1982. - 170 с.
2. Крушельницкая Л. Исследования на Львовщине // Археологические открытия 1985 года. - М., 1987. - С.345.
3. Лаврін П. Археологічні пам'ятки з околиць села Маркополя Бродівського району // Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 5. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2002. - С.387-389.

**Богдан ПРИЩЕПА, Василь ЧЕКУРКОВ,
Віталій ТКАЧ, Олександр ПОЗІХОВСЬКИЙ**

Перші археологічні розкопки в центральній частині Рівного

Рівненською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України у 2007 р. були проведені науково-рятивні археологічні роботи в центральній частині м. Рівного на двох ділянках: на схід від Свято-Воскресенського собору і на захід від костелу Святого Антонія.

Розкоп № 1 знаходився біля Свято-Воскресенського собору, на сучасній площі Короленька, ділянка обмежена на півночі вул. Соборною, а на півдні – Будинком одягу. Як свідчать історико-топографічні дослідження, у середньовіччі це було підвищення на правому березі одного з рукавів р. Усті (чи штучного рову), який захищав міста зі сходу і півночі. Цей рукав річки проходив із півдня на північ поряд із сучасним будинком на площі Короленька, № 2 і долі продавжувався вздовж вул. С. Петлюри, а в районі вул. І. Мазепи різко повертав на північний захід і з'єднувався із основним руслом Усті.

Розкоп розмірами 28х10 м був зорієнтований довгими сторонами з півдня на північ (рис. 1). Стратиграфію нашарувань подаємо за профілем східної стінки біля південного краю розкопу: 1) від денної поверхні до глибини 0,9-1 м виявлені підсипки ґрунту, перемішаного з будівельним сміттям XX ст.; 2) під ними до глибини 1,3-1,5 м залягає чорний м'який ґрунт, насичений великою кількістю речавих знахідок XV–XIX ст., з ним пов'язані котловани підвальних частин будівель, рештки фундаментів і фрагменти цегляних стін будинків; 3) нижче простежено шар ґрунту завтовшки 0,4-0,5 м, чорний, однорідний, слабо насичений знахідками, в ньому знайдено уламки слов'янських ліпних і гончарних посудин, кістки тварин; 4) передматериковий шар має товщину 0,2-0,3 м; 5) материк – жовтий лесоподібний суглинок залягає на глибині 2,0-2,2 м.

Культурний шар на цій ділянці репрезентує кілька епох: кінець I тис. н. е., XII–XIV ст., XV–XVIII ст. і XIX – початок XX ст.

До найбільш раннього часу належать фрагменти ліпних та ранньогончарних посудин культури типу Луки-Ройковецької. Ліпний по-

суд (рис. 2, 1, 2) має у глиняному тісті домішки шомоту та жорстви, поверхня коричневого кольору, горбкувата, шорстка. Частина горщиків сформовані вручну і підправлені на гончарному крузі (рис. 2, 3, 10), їх поверхня сірого чи коричневого кольору, заглажена, у глиняному тісті домішки жорстви або ж кварцового піску. Інші посудини виготовлені на гончарному крузі (рис. 2, 4–6). Технологічні особливості виробів та профілювання вінець дозволяють датувати їх IX–X ст.

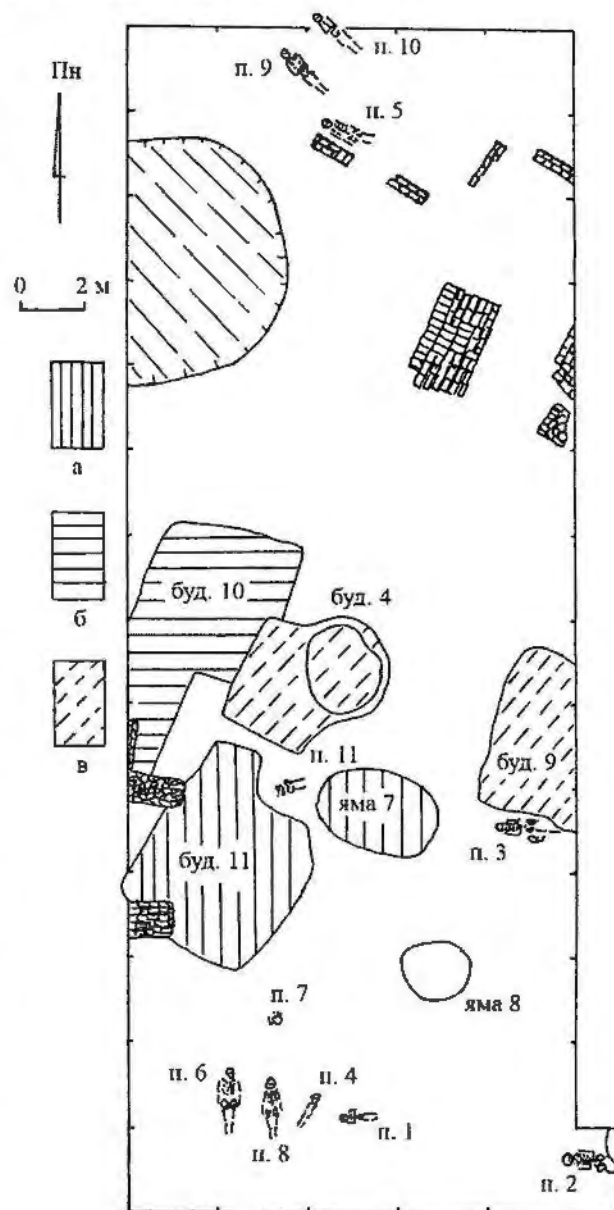

Рис. 1. Рівне. План розкопу № 1.
Умовні позначення: а – об'єкти XV-XVI ст.;
б – будівля XVII ст.; в – будівлі кінця XVII-XVIII ст.

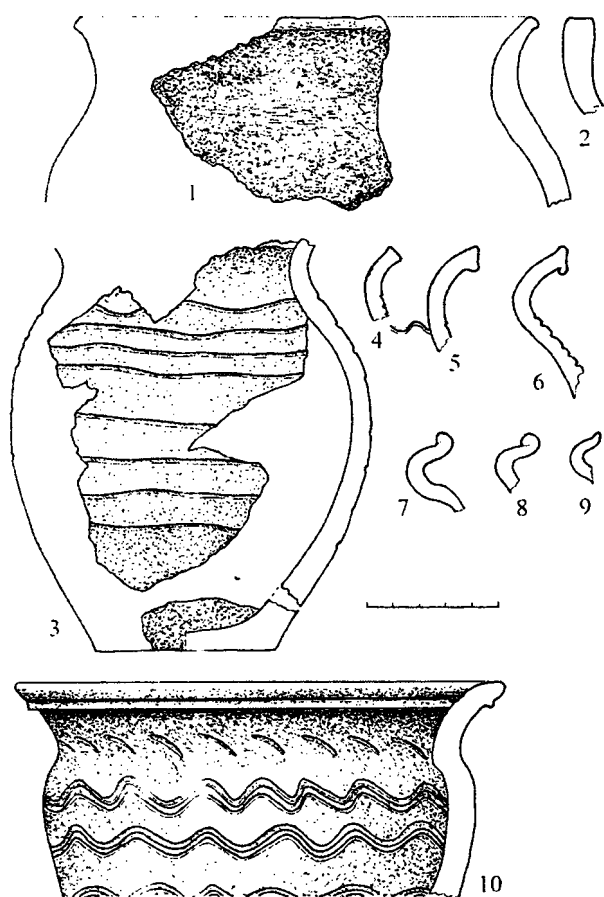

Рис. 2. Рівне, розкоп № 1. Глиняні горщики слов'яно-руського часу: 1, 2 – ліпні; 3, 4, 10 – ранньогончарні; 5–9 – гончарні

Пізніше ця ділянка була використано для захоронень. Досліджено 11 середньовічних поховань та виявлено розрізнені кістки скелетів ще кількох похованих. На ґрунтовому могильнику переважна більшість поховань здійснена за християнським обрядом: покійників клали випростаними на спині, вони орієнтовані головою на захід (поховання № 1–3, 11) та на північний захід (поховання № 5, 9, 10). Однак, є група поховань, орієнтованих на північ (№ 6, 8) та північний схід (№ 4). У п'яти похованих обидві руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на грудях чи на живіт. У чотирьох випадках руки витягнуті вздовж тіла. У жодному похованні не виявлено слідів деревного тліну і залізних цвяхів, якими скріплювали домовини. Три поховання дитячі (№ 1, 4, 7), інші належали дорослим чоловікам і жінкам. В одному похованні (№ 3) було покладено жінку з дитиною. Дно могильних ям знаходилося на різній глибині: від 1,7–1,8 м від рівня сучасної денної поверхні (№ 1, 7) до 2–2,25 м.

Лише у двох похованнях виявлено супроводжуючий інвентар. З огляду на це наводимо їх опис.

Поховання № 5 (кв. 3-г) виявлене на глибині 1,7–1,85 м. Чоловік 40–50 років похований випростаним на спині, головою на захід, із відхиленням на північ близько 30°, руки витягнуті вздовж тіла. Кістяк поруйновано перекопом, так що були відсутні кістки гомілки і стопи. У районі пояса біля кисті правої руки лежали залізні ніж і кресало (рис. 3, 1, 2), вище на 0,1 м від скелета, над грудною кліткою лежали залізний предмет (уламок леза ножа – ?) і кістяна ручка від ножа (рис. 3, 3).

Поховання № 6 (кв. 14–15-д) виявлене на глибині 1,65–1,8 м. Чоловік 35–45 років похований випростаним на спині, головою на північ, руки витягнуті вздовж тіла, ліва злегка зігнута у лікті. На правому плечі, в місці з'єднання плечової кістки і ключиці, лежала залізна фібула (рис. 3, 4). В районі пояса, над крижовою кісткою виявлено залізне кільце (рис. 3, 5), на правій тазовій кістці знайдено залізний ніж (рис. 3, 9), на лівій тазовій кістці лежали залізні кільце і кресало з кременем (рис. 3, 6–8).

Кресало з поховання № 5 калачеподібне з язичком із внутрішньої сторони ударного леза, відноситься до типу, який у Новгороді датується X–XI ст. [3, с. 99–100]. На відміну від Новгорода, на території Південної Русі, зокрема у кочівників, такі кресала продовжували побутувати у XII–XIV ст. [1, 68; 4, 240]. На

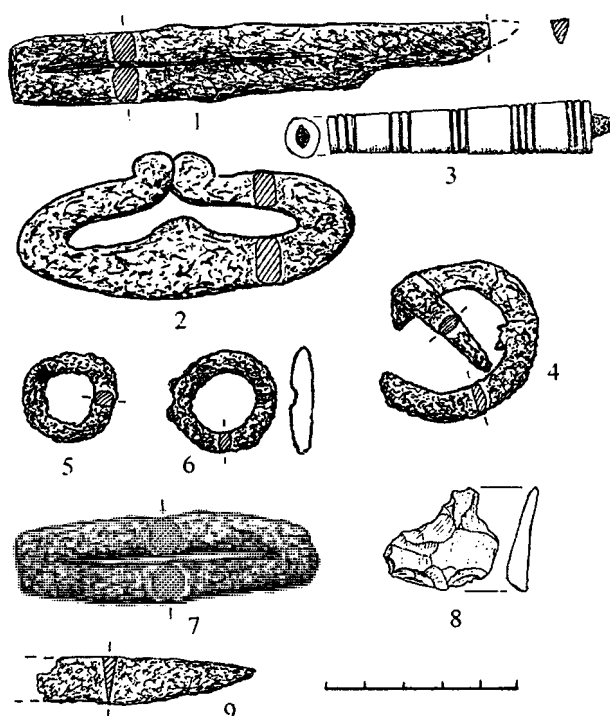

Рис. 3. Рівне, розкоп № 1. Інвентар із поховань № 5 (1–3) та № 6 (4–9). 1, 2, 4–7, 9 – залізо; 3 – кістка; 8 – кремень.

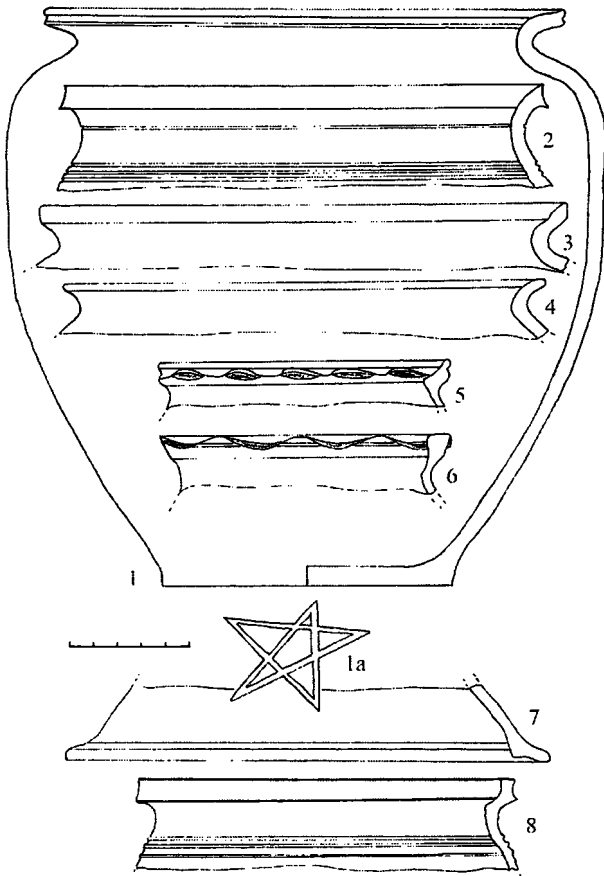

Рис. 4. Рівне, розкоп № 1.
Глиняний посуд із будівлі № 11.

території Білорусі вони використовувалися також у наступні століття [7, 270].

Кресало із поховання № 6 овальне, у нього робочими були обидві зовнішні сторони, вони масивні, округлі у перетині. У Новгороді такі вироби використовували з XIII до XV ст. включно [3, 101]. Такі кресала є серед Білоруських старожитностей XIV–XVII ст. [7, 270].

Відмітимо, що в культурному шарі зібрано поодинокі уламки гончарних горщиків XII–XIII ст. (рис. 2, 7–9), які, вірогідно, слід пов'язати з періодом функціонування могильника. Виявлені захоронення датують XII–XIV ст.

Згодом цю ділянку почали забудовувати. Найбільш ранні об'єкти в розкопі – будівля № 11 і господарська яма № 7. Будівля № 11 мала квадратний котлован розмірами 3,5х3,5 м, заглиблений у материк від рівня виявлення на 0,65–0,7 м. Вхід у підвальне приміщення простежено з півночі у вигляді похилого спуску завдовжки 1,2 м і завширшки 1,05–1,4 м. У заповненні котловану зібрано колекцію сіроглиняного гончарного посуду (рис. 4). На схід від цієї будівлі досліджено господарську яму № 7. Вона овальна у плані, розмірами 2,8х2,15 м, завглибшки 1,65 м. Речові знахід-

ки із заповнення обох об'єктів дозволяють датувати їх кінцем XV–XVI ст.

Наступний етап розвитку міської забудови представлений будівлею № 10, а в другій половині XVII – на початку XVIII ст. тут існувала садиба, до складу якої входили будівлі № 4, 9. Від найбільш пізніх будівель залишилися фундаменти, сформовані з битої цегли на глиняному розчині та нижні ряди кладки стін. Більш рання кладка виконана на глиняному розчині із цегли форматом 31–31,5х15–15,5х6–7 см. Попередньо таку цеглу датуємо другою половиною XVIII – першою половиною XIX ст., хоча не виключено, що у відкритих будівлях її використовували повторно у XIX – на початку XX ст.

Розкоп № 2 знаходився по вул. Шкільній, № 69, за 20 м на схід від будівлі колишнього костелу (нині будинок камерної та органної музики). У ході досліджень встановлено, що в давнину це була відносно рівна ділянка на високому правому березі р. Усті. У центральній і частково південно-східній частинах розкопу всі відклади до материка були знищені будівельними роботами у XX ст., а в західній і північній частині ділянки виявлені культурні шари та об'єкти доби неоліту, рубежу ер, ранньослов'янського поселення X ст. За литовсько-польської доби ділянка використовувалась як кладовище.

Найбільш ранніми є об'єкти № 6, 7 культу-

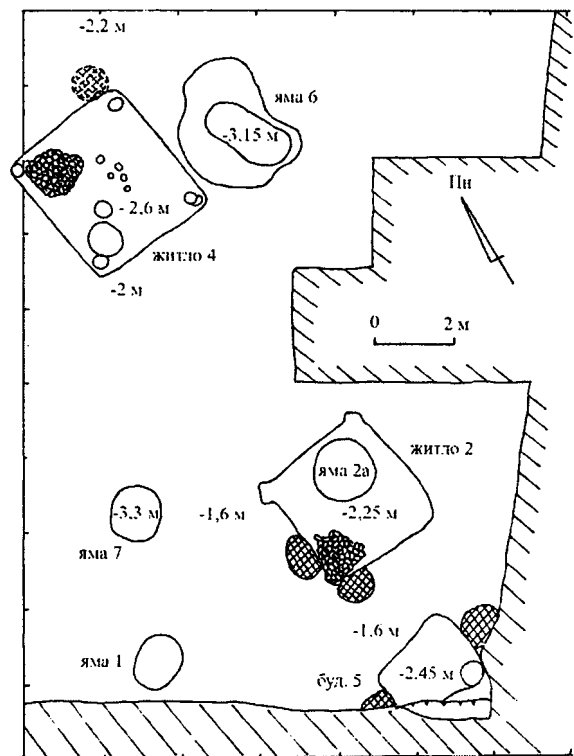

Рис. 5. Рівне. План розкопу № 2.

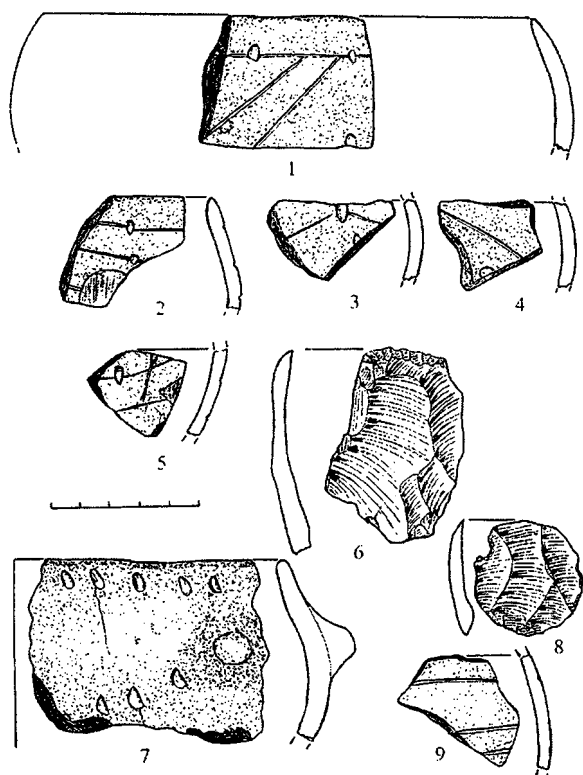

Рис. 6. Рівне, розкоп № 2. Глиняний посуд (1-5, 7, 9) та крем'яні знаряддя (6, 8) культури лінійно-стрічкової кераміки

ри лінійно-стрічкової кераміки. Об'єкт № 6 неправильної форми, розмірами 3,6х3,2 м, заглиблений у материк на 0,15–0,25 м. У центрі об'єкта виявлено овальну в плані яму розмірами 2,35х1,3 м, дно її знаходилося на глибині 1,15 м нижче рівня материка. У заповненні об'єкта № 6 зібрано уламки ліпного посуду, крем'яні знаряддя праці, кам'яну зернотерку. Поодинокі знахідки виявлено також у ямі № 7 та культурному шарі.

Неолітичну кераміку можна поділити на дві групи: столову та кухонну. Для столової групи характерні наступні ознаки: відмулена глина з домішками дрібного піску, м'яка поверхня сірого кольору, зовні та всередині ретельно залощена. Кухонний посуд має значні домішки дрібно-слюдистого піску, заглажена поверхня рівна з обох сторін, зовнішня поверхня сірого, сіро-коричневого кольорів, внутрішня – завжди темно-сірого.

Чітко виділяються миски, форма яких наближена до кулі. Вони мають край вінець, нахилений до середини (рис. 6, 1) або легко відхилений назовні (рис. 6, 2, 7). Денця цих посудин плоскі, не відокремлені від стінок. На відміну від кухонного посуду, оздобленого рядом овальних ямок під краєм вінця і на тулубі (рис. 6, 7), столова кераміка прикраше-

на прямолінійним утворенням з однієї, двох або трьох ліній. Орнамент на посуді нанесений досить тонкою лінією. Описані мотиви досить часто перервані так званими «нотами», розташованими на лініях або незалежно від них. По своїх обрисах вони нагадують скоріше відбитки зернин, інколи досить великих за розмірами (рис. 6, 1-5, 9). Додатковими елементами декору в столовому посуді є напівсферичні виступи, розташовані на найбільшій випуклості тулуба (рис. 6, 7).

Інші категорії знахідок репрезентовані крем'яними відщепами, аморфним одноплосинним нуклеусом з круговим зняттям відщепів, кінцевим скребком на відщепі (рис. 6, 6), скобелем (рис. 6, 8). Певний інтерес представляє ціла зернотерка, виготовлена з граніту. В заповненні обох споруд виявлено незначну кількість кісток тварин, фрагменти панцира черепахи, стулку річкової черепашки.

Аналіз знахідок, зокрема уламків посуду, дозволяє віднести цей комплекс до пізньої фази розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки. Аналогічний матеріал виявлено на поселенні цієї культури у Винниках-Лазках [6, рис. 1, 14; 3, 4; 5, 2], Луцьку (Гнідава) [5, рис. 40, 3; 42, 1]. Для останнього з них нещодавно отримано дату 5825 90 BP [2, табл. 2]. Досліджені споруди № 6, 7 можна визначити як ями для видобування глини (так звані «глинянки»). Вони, як правило, знаходяться поруч з наземними житлами і виявлені на багатьох пам'ятках КЛСК Європи [8, 117–118].

До слов'янського поселення X ст. віднесено два житла (№ 2, 4), господарську будівлю № 5 і яму № 1. Всі будівлі були розташовані в один ряд з півночі на південь, орієнтовані стінами за сторонами світу.

Житло № 2 – напівземлянка майже квадратної форми, розмірами 3,3х3,4 м, заглиблена в материк на 0,4–0,5 м. У південно-західному куті знаходилась піч-кам'янка. В тому ж куті, за межами котловану досліджено залишки двох частково зруйнованих нішоподібних печей, влаштованих біля західної і південної стінки. Ці нішоподібні печі використовували раніше, ніж піч-кам'янку. В трьох кутах котловану простежено ніші, які свідчать про зрубну конструкцію стін житла. Серед знахідок із житла – уламки гончарних горщиків і точильні камені (рис. 7).

Нижче рівня долівки житла № 2 досліджено округлу яму із уламками глиняних ліпних

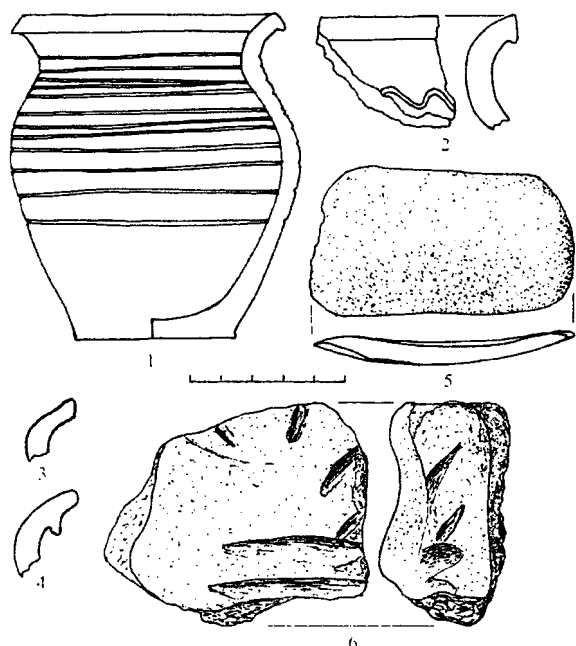

Рис. 7. Рівне, розкоп № 2. Глиняний посуд (1-4) і точильні камені (5, 6) з житла № 2

посудин поморської культури.

Житло № 4 – напівземлянка прямокутної форми розмірами 3,6х4 м, заглиблена в материк на 0,5–0,6 м. У північно-західному куті знаходилась піч-кам'янка. За межами північної стінки котловану, біля північно-східного кута було вирізано в материк нішоподібну піч, яка збереглася повністю. Вона мала овальний черинь розмірами 1,1х0,9 м і напівсферичне склепіння заввишки 0,4 м. В кутах і в центрі котловану виявлено стовпові ями, вони свідчать про те, що житло мало каркасно-стовпову конструкцію стін.

Будівля № 5 мала прямокутний котлован розмірами 2,6х2 м, заглиблений в материк на 0,7–0,8 м. За межами котловану, біля західної і східної стінок були збудовані дві нішоподібні печі. Краще збережена (східна) піч мала овальний у плані черинь діаметром до 1,25 м. Яма № 1 овальна в плані, розмірами 1,45х1,1 м, заглиблена від рівня виявлення на 1,7 м. В ямі на глибині 1–1,2 м біля протилежних стінок виявлено кістяки двох собак в анатомічному порядку, зорієнтовані одна головою на південний захід, друга – на північний схід.

За литовсько-польської доби на ділянці знаходилося кладовище. Досліджено 63 поховання, здійснені за християнським обрядом. Вони виявлені на глибині від 1,4 м до 2 м. Простежено, що на одному й тому ж місці різночасові поховання інколи залягали двоматрьома ярусами. Деякі ранні поховання

були зруйновані більш пізніми. В окремих випадках простежено могильні ями, виявлено рештки дерева та залізні цвяхи від трупів. Померлі покладені головою на захід чи частіше на південний захід, випростані, на спині, руки складені на животі чи грудях. Іншу орієнтацію мали поховання № 42 (на північ), № 58, 63 (на схід). Серед захоронених були діти та дорослі чоловіки і жінки. Інвентар знайдено лише у п'яти похованнях – це гудзик, застібка від одягу, срібна монета – шеляг Сигізмунда III. У похованні дівчинки віком близько 10 років (№ 16) на грудях разом лежали намисто, два персні, медальйон. Дослідження показали, що це міське кладовище використовувалось протягом тривалого часу у XVI–XVIII ст.

Перші археологічні розкопки в центральній частині м. Рівного дали цікаві матеріали для вивчення різних періодів заселення цієї території давньою людиною та дослідження початкових етапів формування середньовічного міста. Хибною виявилась концепція місцевих краєзнавців, що поселення тут починає формуватися тільки після татаро-монгольського погрому в другій половині XIII ст. Археологічні джерела свідчать, що слов'яни заселили береги р. Усті поблизу Воскресенського собору і костелу вже у IX–X ст. Виявлений біля Воскресенського собору могильник указує, що поселення розвивалося і в XII–XIII ст., хоча місце його розташування поки що залишається невизначеним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрух С. И., Ельников М. В., Тоцев Г. Н. Раскопки на могильнике Мамай-Гора // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – Київ, 2001. – С. 68–69.
2. Ковалюх Н. М., Котова Н. С., Охрименко Г. В. Новые данные о хронологии неолитических памятников Волины // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2007. – Вип. 7. – С. 15–17.
3. Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгород Великого // МИА. – 1959. – № 65. – С. 7–120.
4. Назаров О. В., Квітницький М. В., Шляховий К. В. Поховання кочівника золотоординського часу біля с.Покровське // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя: «Дике Поле», 2005. – С.238–240.
5. Охрименко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк, 2001. – 138 с.
6. Пелешин М. А. Неолітичне поселення біля м. Винники // Археологічні дослідження Винниківського історико-краєзнавчого музею за 1991 рік. – Винники, 1991. – С.3–14.
7. Сагановіч Г. М. Прилади праці і побутові речі. Асартымент, тыпалогія, хранологія // Археадзія-Беларусі. Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст. ст. – Мінськ: «Беларуская навука», 2001. – С. 260–277.
8. Kulczycka-Leciejewiczowa A., Strachów. Osiedla neolitycznych rolników na Śląsku. – Wrocław, 1997. – 298s.

Нові знахідки з Листвинського городища

Давньоруське городище поблизу села Листвин відоме з кінця XIX ст. Перші відомості про його місцезнаходження подав В. Б. Антонович на XI Всеросійському Археологічному з'їзді в 1899 році. Пізніше вона було неодноразово обстежене науковими співробітниками Дубенського краєзнавчого музею М. І. Островським та В. Д. Селедцем у 1947 році. А в 1971 та в 1975 роках тут було проведено археологічні розкопки М. А. Пелешишиним та Р. М. Чайкою [2, 224-226]. Незважаючи на достатньо високий інтерес дослідників до вивчення матеріальної культури та історії Листвинського городища, до сьогодні не створено узагальнюючої праці, яка могла б охопити всі етапи досліджень цієї визначної пам'ятки археології. У даній статті пропонується оглянути деякі цікаві знахідки з території городища.

Матеріали, виявлені під час попередніх розвідок, знаходяться в Рівненському краєзнавчому музеї. Останні знахідки з городища здобуті внаслідок розвідки Ткача В.В. та Пшеничного Ю.Л. у березні 2008 року. Їх передано до фондів Державного історико-культурного заповідника м. Дубно.

В цілому, матеріали можна розбити на три історико-хронологічні групи: мідно доба, епоха бронзи та давньоруський час.

Матеріали доби міді представлені крем'яними і кам'яними виробами, а також фрагментами кераміки. Крем'яними знаряддями є невелика, оброблена з обох боків ножевидна пластина (рис. 1, 1) та долото (рис. 1, 6). Кам'яним виробом є сокира (рис. 1, 2). Керамічними виробами з пам'ятки є фрагмент стінки посудини орнаментований косими, що створюють ялинковий горизонтальний мотив, та вертикальними насічками. На стику косих насічок присутній ряд неоднакових ромбоподібних фігур (рис. 1, 4). Знойдено було також пряслице плоскої форми сірувата-бежевого кольору з домішками піску, слюди та дрібно-го шамоту (рис. 1, 5).

Щодо культурної інтерпретації матеріалів доби міді, то крем'яні пластини широко вживаними були в середовищі основних культур доби міді. Пряслице має аналогії серед пізньотрипільських матеріалів [1, 49]. До цієї

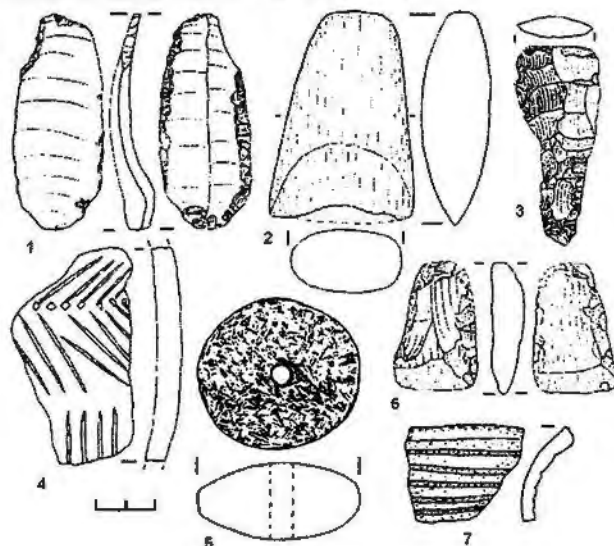

Рис. 1. Матеріали доби міді-бронзи:

1, 3, 6 – кремій; 2 – камінь; 4, 5, 7 – глина

ж культури, скоріше за все, слід відносити крем'яне далато та кам'яну сокиру. Схожі долата в невеликій кількості відомі з поселення цієї культури в ур. Гастрий Горб [1, 68].

Наступна група матеріалів віднесена до епохи бронзи. Крем'яні вироби представлені знахідкою нижньої частини вістря дротика (рис. 1, 3) уломка серпа з розширеною нижньою частиною (рис. 2, 9) та обробленим з обох боків уломком знаряддя на пластині (рис. 2, 8). Кам'яними виробами є молот (рис. 2, 5), частина свердленої сокири (рис. 2, 10) і висвердлиш (рис. 2, 4). Керамічними знахідками є вінця та стінки культури шнурової кераміки (рис. 2, 2) та тшинецько-комарівської культури (рис. 1, 7; 2, 1, 7). Також виявлено уломок пряслиця з слідами двостороннього свердління (рис. 2, 6).

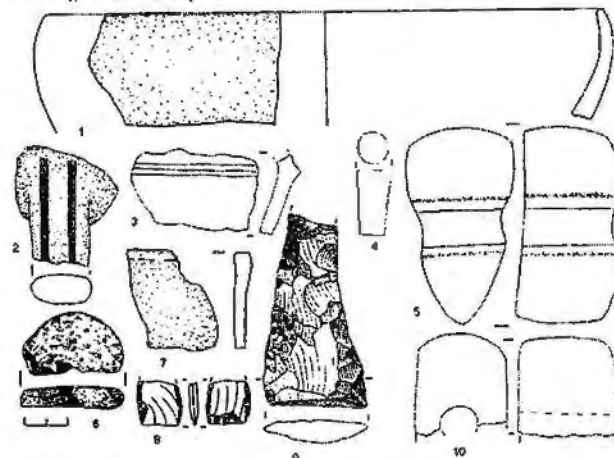

Рис. 2. Матеріали епохи бронзи: 1-3, 6, 7 – глина;

4, 5, 10 – камінь; 8, 9 – кремій

Найцікавішою групою знахідок є матеріали, пов'язані з визначальним в історії пам'ятки давньоруським часом, власне періодом функціонування городища. За останні роки було знайдено цікаві речі, що доповнюють джерельну базу для вивчення цього періоду. Це: орнаментовані стінки та вінця горщиків, залізні вироби, знаряддя з каменю та скам'янілого дерева. Керамічний матеріал становлять вінця горщиків. Їх можна поділити на декілька типів:

1. Перший тип характеризується трохи відтягнутими назовні вінцями із слабо вираженим манжетом. Такі екземпляри репрезентують ранній етап гончарного виробництва і датуються IX-X ст. (рис. 3, 8,9).

2. Другий тип кераміки представлений вінцями, в яких прослідковується чітко сформований манжет і дещо більше відтягнення назовні (рис. 3, 10-17). Така кераміка відноситься до X-XI ст.

3. В третьому типі можна виділити декілька підтипів: 1) вінце видовжене, а під манжетом присутній невеликий валик; 2) верх вінця горизонтальний, а манжет знівельований; 3) вінце заокруглюється у середину. Третій тип загалом демонструє еволюцію керамічного виробництва протягом кінця XI - початку XII ст. (рис. 3, 18-25).

4. Найпізніші типи вінець, знайдені на городищі, відносяться до XII - першої половини XIII ст. і можуть бути віднесені до четвертого типу (рис. 3, 27, 28). Кераміки четвертого типу знайдено найменше, що пояснюється періодом занепаду городища.

На третій площадці городища було знайдено два екземпляри залізних ножів та наконечник стріли ромбічної форми з довгим черешком (рис. 3, 3) із значними слідами корозії. На цьому самому місці виявлено точильний брусок, виготовлений із скам'янілого дерева. Верхня частина виробу овальна і містить отвір для носіння знаряддя на шії чи поясі, нижня – прямокутна (рис. 3, 2). Предмет має помітні сліди зношення внаслідок роботи. Знахідки скам'янілого дерева на цьому місці траплялися і раніше, але знаряддя такого типу було виявлено вперше, що безперечно є свідченням його унікальності. Очевидно, що майстри, які проживали при городищі, використовували скам'яніле дерево для виробництва

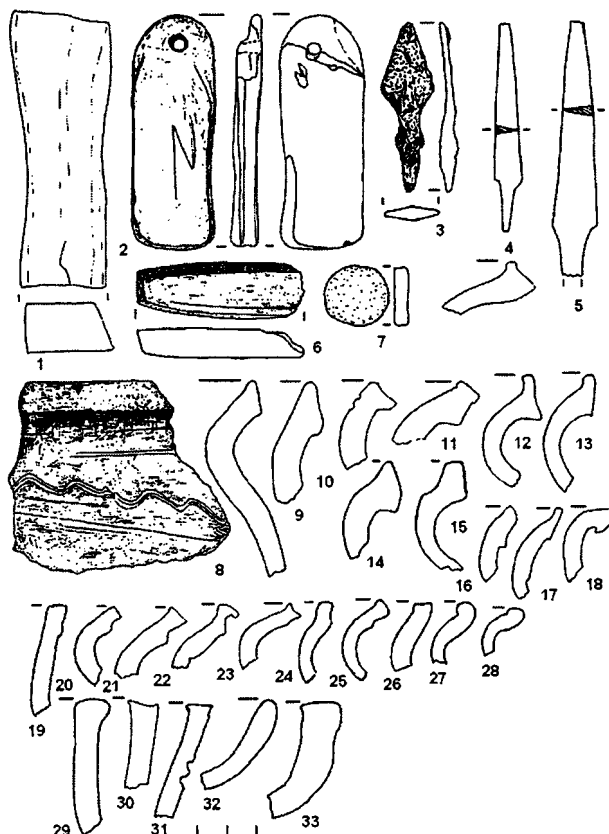

Рис. 3. Матеріали давньоруського часу:
1, 6 – камінь; 2 – скам'яніле дерево; 3-5 – залізо;
7-33 – глина

таких знарядь. Інший уламок точильного бруска виготовлений із дрібнозернистого каменю. Він, схоже, мав продовговату форму прямокутну чи квадратичну в перетині. (рис. 3, 6). Щодо наконечника стріли, то він на основі розширення по середині пера в пропорції 1:2 датується IX-X ст., а на початку XI ст. виходить з ужитку [3, 33]. Слід звернути увагу на те, що всі матеріали знайдені на третій площадці городища, тому що вона є регулярно розкопувана. Та й, мабуть, саме тут проживали ремісники, ковалі та інші майстри.

Виявлені речі вказують на те, що на місці колись великого міста можуть бути знайдені й інші цікаві та цінні знахідки, які дадуть можливість повніше охопити історію давньоруського Листвина та торкнутися невідомих її сторінок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пелешин М.А. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині. – Львів. – 1997.
2. Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Муравієве городище. – Маріуполь. – 2001.
3. Чайка Р., Довгань П. З історії дослідження Листвинського городища на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів. – 1998.

Михайло Іванович Островський – дослідник пам'яток княжої доби на Рівненщині (до 110-ї річниці народження)

Відомий дослідник палеоліту Волині, першовідкривач липської палеолітичної культури Михайло Іванович Островський (6.09.1897, Дубно — 1.1975, Крем'янець, рис. 1) прийшов у археологію Волині для того, щоб залишити в ній пам'ятний та своєрідний слід. Зблизившись з варшавським археологом-палеолітознавцем Стефаном Круковським, кустошем (охоронцем фондів) Державного Археологічного музею у Варшаві, який у 1930-і роки активно досліджував пам'ятки на Волині та Поліссі, він стає у 1936 р. делегатом цієї поважної наукової інституції на всю Волинь. Майже все доросле життя пропрацювавши на ниві археології, краєзнавства та музейництва, вчений обмежував свої дослідження Дубно-Крем'янецьким регіоном і залишався найголовнішим авторитетом в царині археології цієї частини Волині. По своїх безперервних майже півстолітніх археологічних роботах Михайло Островський залишив у публікаціях порівняно невелику інформацію. Але без неї Дубенсько-Крем'янецький регіон до сьогодні залишався б практично білою плямою на археологічній карті Волині. Саме зібрані вченим археологічні матеріали, які регулярно папавнювали збірки варшавських, львівських та місцевих музеїв послужили дороговказами для багатьох інших дослідників, що навідувались у цей регіон.

Не дивлячись на вагомість цієї фігури у волинській археології, музейництві та краєзнавстві, про нього практично відсутня біографічна інформація. Частина архіву вченого свого часу була передана у фонди Крем'янецького краєзнавчого музею. Інша частина була збережена та стала доступна автору завдяки сучасному досліднику Крем'яниччини, науковому співробітнику музею, канд. іст. наук В. Д. Сабчуку.

Народився М. І. Островський у сім'ї фельдшера. Після закінчення початкової школи в м. Острозі, він у 1909 р. вступає на навчання до Острозької гімназії. У 1915 р. під час евакуації був вивезений до Києва, де й закінчив у 1917 р. П'яту гімназію «Товариства викладачів» (так у автобіографії). У 1918 р. вступив у відкритий стараннями гетьмана П. Ско-

Рис. 1. М. І. Островський. 1960-ті рр.

ропадського Київський університет, але «за станом здоров'я» переїхав до родини у Кам'янець-Подільський, де навчався в місцевому університеті на агрономічному відділенні. По двох раках навчання, «захворівши на брюшний тиф» та з причини житлово-матеріальних нестатків, повертається до матері в м. Дубно. Тут знову хворів на сипний тиф і нирки більше півроку; втративши працездатність, «не зміг повернутися» на навчання. Надалі надавав приватні уроки та папавнював освіту, виписуючи лекції. А в 1928 р., долучившись до діяльності дубенського краєзнавчого кола, почав збирати та реєструвати пам'ятки Волині.

Із 1938 р. й до останніх років життя незмінно працював у музеях: до 1946 р. у Дубенському, а з 1946 р. — у Крем'янецькому.

Оскільки творча спадщина М. І. Островського була опублікована за життя переважно у місцевих газетах, та про неї невідома ширшому загалу. На сьогодні відомо лише про незначну кількість його наукових публікацій (Терський, 1998). Це, в першу чергу, матеріали кам'яної, бронзової та римської доби.

Щоправда, коротка згадка про даробок ученого присутня практично у всіх археологічних оглядах цієї території. Зокрема, на пам'ятках княжої доби знаходимо її в зведенні львівського орхеолога О. О. Ратича (1957, с. 36, 39, 40).

Як дослідник багатьох археологічних епох М. І. Островський відомий переважно завдяки збору поверхневого археологічного матеріалу на десятках багатшарових пам'яток регіону (Свешніков, Нікольченко, 1982). Проте, маловідомими залишилися спроби цього невтомного краєзнавця досліджувати стаціонарними розкопками пам'ятки княжої доби в регіоні. Про окремі з них є лише короткі згадки у археологічній карті, підготованій фахівцями Інституту суспільних наук у Львові у 1982 р.

Ще перед війною, входячи до дубнівського краєзнавчого кола, М. І. Островський дослідив десятки городищ у селах: Будераж, Варковичі, Мирогоща, Острів (кругле, з потрійним валом), над р. Іквою – Підлужжя (розміром 45х69 м, обнесене 4-метрової висоти валом), Верба (знайдено залізні сокиру та ножі), Листвин, та ін. Цікаві неукріплені поселення княжої доби виявлено ним у селах: Будераж (на південний схід від городища, на піщаних дюнах за р. Збитенкою), Волиця (коло кургану при дорозі на Дубно), Завалля (праворуч від дороги в кінці с.), Мирогоща, ур. «Коло цвинтаря» (виявлено сліди печищ та глиняної обмазки, хрестик із сірого шиферу), рогіз не (біля церкви). На північ від с. Листвин вчений нотує курган «Княжий», а на північ від с. в ур. «Круглик» – курганий могильник, де в одному з них 1929 р. Островським досліджено тілопокладне поховання на спині, навколо похованого зафіксовано залізні цвяхи, нижче, коло ніг – кресало, а з боку – ножі. За характером залізних виробів вчений датував поховання початком XII ст. Ще три поховання, досліджені на цьому урочищі, були жіночими, оскільки містили бронзові завушницькі кільця, на пальцях знайдено персні з бронзового дроту. Скелети лежали головою на захід, «випростані горілиць, одна рука на грудях, друга витягнена», датовані XI-XII ст. Було знайдено також декілька скляних намистин. До утворення Дубенського музею у 1938 р. речовий матеріал з пам'яток княжої доби потрапляв у музей Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, де він зберігся частково у фондовій групі «Київська Русь» Львівського історичного музею.

Низку цікавих пам'яток учений дослідив на околицях с. Липа, де тоді проживав. Так, 10 серпня 1938 р. він занотовує опис слов'янської могили, зруйнованої оранкою в ур. «Молодовщина» на правому березі р. Бичок: «На

глиб. 0,42 м виявлено могильну яму видовжено-прямокутної форми розміром 0,82х1,75 м, а в ній кістяк дорослої людини, випростаний горілиць, головою на схід, ліва рука на грудях, права на нижній частині живота. Коло голови знайдено сховану бронзову завушницю з круглого в перетині дроту».

Вчений активно займався археологією і під час Другої світової війни. Так, М. І. Островський у 1940 р., продовжуючи досліджувати багатшарову стоянку поблизу с. Липа, розкопав слов'янське житло [Винокур, 1960, с. 69], давні кладовища навколо городища Листвина, де було досліджено кургани (інвентар поховання зберігся у Дубнівському музеї, див.: Чайка, 1998). Рятівні та розвідкові дослідження археологічних пам'яток Дубенщини вчений не припиняв навіть під час німецької окупації.

За роботу над збереженням колекції Дубенського історико-археологічного музею місцева влада представила М. І. Островського до урядової нагороди.

Описуючи городище південно-східніше Дубнівського замку, яке він вивчав у 1946 р., учений занотовує обстежені ним місця з «грубим шаром попелу від зруйнованих будинків».

У важкі післявоєнні роки саме він брав активну участь у роботах всіх археологічних експедицій, які досліджували Південно-Східну Волинь (керівники експедицій – М. Ю. Смішко, М. О. Тиханова, І. І. Тереножкін та ін.). Особливо великий вклад дослідника у серйозні широкомасштабні археологічні дослідження краю в 1947 р., які провела Дубенсько-Крем'янецька археологічна експедиція Інституту археології під керівництвом відомого історика, археолога та етнографа Михайла Яковича Рудинського (1887-1958), тоді завідувача відділу первісної археології цього ж інституту [Рудинський, 1952]. Під час її роботи за участю М. І. Островського було складено археологічну карту значних території у верхів'ях річки Ікви.

У 1946, 1947, 1951 рр. ним самостійно, на підставі Відкритого листа Інституту археології АН УРСР, було розпочато археологічні дослідження Кременецького замку. Під час експедиції в с. Людвищі Шумського р-ну восени 1947 р. М. І. Островському допомагав місцевий житель Іван Іванович Фалтуса, «науковий кореспондент Крем'янецького краєзнавчого музею», який збирав дані про місцеві пам'ятки археології.

Того ж 1951 року М. І. Островський брав участь в експедиції, організованій Рівненським обласним історико-краєзнавчим музеєм у Залужжі Дубровицького р-ну Рівненщини, де в заплаві р. Случ було досліджене ранньосередньовічне городище. В експедиції, окрім директора музею Є. П. Сеня та його наукових працівників, взяли участь відомі музейники-краєзнавці В. Д. Селедець з Дубного та М. І. Островський з Крем'янця, зазначений ще як «науковий кореспондент Ровенського облмузею», вже згаданий І. І. Фалтус (див. додаток).

Поданий у додатку «Денник експедиції» з архіву М. І. Островського дозволяє детально уявити обставини, за яких проводилися наукові експедиції, рівень наукової підготовки місцевих археологів тощо.

Серед документів особистого архіву Михайла Островського зберігся чорновик звіту, написаний його рукою. Це дає підстави вважати вченого одним з ініціаторів та організаторів експедиції. Та й пам'ятка, для вивчення якої було споряджено експедицію, далеко не ординарна. Наявність на городищі вже під час поверхневого обстеження великої кількості військового спорядження дозволяє ставити його в один ряд з городищами, вивченими Ю.В. Кухаренком поблизу сіл Хотомель та Бабка-Вараш. Виявлені предмети були здані у фонди Рівненського обласного історико-краєзнавчого музею.

Досліджене тоді городище згодом міцно увійшло у переліки важливіших пам'яток Полісся (Кухаренко, 1961; Раппопорт, 1967; Прищеп, 2002).

Особливо плідною у науковому плані була співпраця із Законом по вивченню фортець Інституту історії матеріальної культури АН СРСР з Ленінграду, який працював на Волині під керівництвом П. О. Раппопорта у 1960-1962 рр.

Чималою є роль М. І. Островського у складанні колекцій та побудові експозицій Дубенського та Крем'янецького краєзнавчих музеїв. Саме тут частково збереглися пам'ятки з розкопок вченого. Слід зауважити, що найплідніший період у творчій діяльності М. І. Островського припав на важкі післявоєнні роки, коли Волинський край був позбавлений більшості довоєнних археологічних кадрів. Не дивлячись на матеріальні нестатки, учений зумів організувати навколо себе таких же самовідданих

любителів старовини, котрі старались не на власну кишеню, як сучасні полчища «чорних» археологів, а дуже часто саме завдяки їх роботам сучасне покоління археологів має інформацію про знищені на даний час пам'ятки.

Уведення в науковий обіг матеріалів з наукового архіву видатного волинського краєзнавця, археолога та музейного діяча дозволить заповнити джерелознавчі прогалини в історії Волині, а також сприятиме поглибленому вивченню історії краєзнавства та археології в Україні.

Додаток № 39 від 25 червня 1951 р.

ДЕННИК ЕКСПЕДИЦІЇ

Ровенського обласного краєзнавчого музею по рекогносціровці в с. Залужжя Дубровицького р-ну Ровенської області

Склад експедиції:

Директор Ровенського облмузею тов. Сень Є.П.

Наукові робітники Ровенського обласного музею: тт. Харітонов Б.П., Спешнев А.Д.

Наук. робітник Дубенського музею Селедець В.Д.

Наук. кореспондент музеїв Ровенського, Дубнівського та Кременецького тов. Фалтус І. І.

Наук. робітник Кременецького музею, наук. кореспондент Ровенського облмузею т. Островський М. І.

Наук. робітник Дубенського музею Якушин М. В.

Дня 22 травня 1951 р. експедиція в повному складі вирушила з м. Ровно в напрямку м. Дубровиця, куди прибула вечором того ж дня.

Ранком 23 травня експедиція оглянула пам'ятники архітектури м. Дубровиця, після чого відправилась у с. Залужжя.

Дорога за ст. Дубровиця йде по піскових надмах, які в цьому місці досягають 10-12 м висоти над рештою позему території.

На розвіяних надмах знаходяться (дуже рідко) фрагменти кераміки XII-XIII ст. та осколки часів Великої Вітчизняної війни.

Далі дорога йде до с. Залужжя через р. Случ і до 2-х км багнистою поймою р. Случ, яку експедиція відбула вбхід аж до самого с. Залужжя.

Метою наукової рекогносцировки експедиції було городище, що заходиться на північний захід від с. Залужжя на окремо стоячій серед боліт пісковій надмі.

Цього ж 28 травня о год. 16 експедиція на човнах відправилась на городище (весною і восени до городища іншого доступу немає).

Прибувши на городище, яке в народі так і зветься «Городище», експедиція ствердила наступне:

1. «Городище» являє собою величезну піскову надму, яка утворилася з пісків нанесених р.Случею. Форма надми — овальна, видовжена в східному на-

прямку. Ця надма стоїть самотньо серед боліт: р. Случ одною з своїх відног достигає до самої надми і оточує її з 3-х сторін; до високого берега на схід (ряд піскових надм за с. Залужжя) по простій лінії більше одного кілометра черга відногу р. Случ і багна. Висота надми (як і решти надм) досягає 12 мет. над рівнем території пойми р.Случі. З полудневої сторони надма зруйнована до 1/3 денудацією (вивіюванням) і маса піску з зруйнованої полудневої частини переноситься вітрами на північну і східну частину городища. В сучасний момент городище майже немає жодної рослинності - нічого, що скріпило б піски.

2. Конструкція городища, як і самої надми, овальна. Рештки захисного валу з полудневої сторони, що доходить до самої відноги р. Случі, висяться над поймою річки на 1,5 – 2,5 метра. Слідів інших оборонних споруд, крім зазначених решток валу, не стверджено. Обсяг городища по овалу виносить 351 метри біжуч.

Що зараз вразило експедицію по прибутті на городище - це велика кількість черепків посуду в розвіяній полудневій частині городища - особливо в східній його частині, де також стверджено існування вогнищ, а може й слідів пожежі (можливо городище перестало існувати внаслідок знищення пожежею).

Присутні при дослідженні городища селяни с. Залужжя оповідали, що літ 40 тому на городищі було багато дерев, серед яких були дуби, сосни та зарослі куші верболозу, і що за останні десятиліття городище так розвіяне вітрами.

Також селяни с. Залужжя оповідали, що на городищі дуже часто знаходили залізні речі – ножі, списи, стріли і багато намистин, а також завушниця й інші речі з різних металів.

Цього дня експедиція зібрала взірці кераміки ліпної і кружальної, що по формі та орнаменту вся належить до Київської Русі XI-XIII ст.

Прибувши в с. Залужжя ввечері, експедиція шляхом опиту старожилів довідалась, що в східному напрямку від с. є також місце, де на піску трапляється багато череп'я - звється це урочище «Дворок» (колись там була садиба, двір пана) або «Бобровник» (старовинна назва урочища).

Дня 24 травня зранку експедиція направились в уроч. «Бобровник», де дійсно було знайдено багато фрагментів кераміки скіфо-висоцької культури виключно ліпної різноманітних форм, орнамент на черепках – наліпний, колотий, витиснутий і нарізний; консистенція глини – добре шлямоване з домішкою перепаленого товченого кременю. Там же знайшлися фрагменти зернотерки.

Цього ж дня експедиція продовжувала розшуки на Городищі. Було обміряне городище по валу, виконані фотознімки. Як ствердила експедиція, культурна верства знаходиться в гумусовім шарі б. м. на висоті 6-8 метрів від позему оточення, при чому не

всюди однакова як її грубина, так і насиченість предметами – ствердити це було легко тому, що верства гумусова, як більш плотна (компактна) не так легко піддавалась розвіюванню – вивіювався пісок, що був під нею і внаслідок цього, культурна верства обвалилась по всій лінії вивірювання.

Скрізь ця культурна верства невеликої потужності – від 10 до 30 см. Це наводить на думку, що досліджуване городище було заселене на протязі не дуже довгого періоду часу. Можливо, що це було поселення сторожового характеру на березі р. Случі.

В обваленій частині городища, вивіянній вітрами, експедиція зібрала з поверхні наступний матеріал:

1) Багато фрагментів кераміки, яка було двох родів: ліпна без орнаментів, але з добре шлямованої глини і кружальна. Ця остання вражає багатством і різноманітністю форм і орнаментів, добре виробленою глиною.

По своїй культуровій приналежності обидва роди зібраної кераміки відносяться до часу Київської Русі – до XII-XIII ст. Підтверджують це датування знахідки з металів і скла, характерні для цього періоду.

2) Серед інших знахідок з металів звертають на себе увагу фрагмент підвіски-лунниці з срібла ллятої з орнаментом зерні та фрагмент срібного персня також з орнаментом зерні, потім фрагмент бронзових завушниць, кільце-заушниця з розплеканої бронзової полоски, головка бронзової шпилі з огранкою, фрагмент кільця із скрученого бронзового дроту. Знахідки залізних стріл, фрагменти списів, ножів, окремі кільця кольчуг та знахідки (в досить показній кількості) різного роду скляних намистин зовсім добре датують одна одну знахідки, що зібрані експедицією на городищі коло села Залужжя.

РЕЗЮМЕ

Розвідки на «Городищі» в с. Залужжя та уроч. «Бобровник» на схід від с. Залужжя мають велике наукове значення:

1) кераміка часів Київської Русі та металеві речі говорять про те, що на території колишньої Древлянської землі – сучасної Волині, вона також стояла на високому рівні, а взірці виробів київських «златокузнецов» мали збут на цій території у XI-XIII ст.ст.

2) Кераміка з уроч. «Бобровник» говорить про те, як далеко сягали впливи скіфської культури в північно-західному напрямку та про своєрідність населення скіфо-висоцької культури.

Директор Ровенського облмузею (підпис) (Сень)
Робітник Ровенського музею (підпис Харітонова Б.П.)
Науков. кореспондент Ровенського музею (підпис Фалтуса І. І.)

Науков. робітник Дубенського музею (підпис Селедця В.Д.)

Наук. робітник Дубенського музею (підпис Якушина М. В.)

Наук. робітник (підпис Островського М. І.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. - К.: Наукова думка, 1982. - 268 с.
2. Винокур І. С. Старожитності Східної Волині // Праці комплексної експедиції Чернівецького державного ун-тету. - Т. 8. - Чернівці, 1960.
3. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ, Д1-57. - М., 1961. - 39 с.
4. Островский М. И. Разведки в Тернопольской и Ровенской областях // Советская археология. - 1964. - № 4. - С. 224-225.
5. Прищепа Б. А. Обстеження городищ кінця I тисячоліття н. е. в середній течії Горині // Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр. - Київ: Ін-тут археології НАН України, 2002. - С. 224-226.
6. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. - № 140. - Л., 1967. - 241 с.
7. Рудинський М. Я. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. - Т. IV. - 1952.
8. Терський С. В. Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період (1918—1945 рр.) // Наукові записки (Львівський історичний музей). - Вип. 7. - Львів, 1998. - С. 158-179.
9. Чайка Р. М. Могили листвинського городища // Археологічні дослідження Львівського університету. - Вип. 3. - Львів: ЛДУ, 1998. - С. 95-102.

Віталій ТКАЧ

Локалізація маєтку Тороканов у XIV–XVI ст.

Нинішній Тараканів є селом Дубенського району Рівненської області за кілька кілометрів на південний захід від Дубна. На картах кінця XIX – початку XX ст. село розміщене практично так само, як і нині, але сконцентроване переважно на правому березі струмка. Судячи з опису Ульріха фон Вердума, в 1671 р. воно знаходилась тут же [1,4]. Однак, відомо, що в 1570 р. з Тараканова було збудовано міст на Страклів [3,159], що не є можливим з сучасного місця розташування села, оскільки між нинішніми Тарокановим та Страклавом знаходиться широка заболочена заплава Ікви, русла якої проходила під протилежним від Тараканова берегом. Сучасну дорогу між ними було збудовано вже після пабудови залізниці.

Невідповідність сучасного розміщення села й історичних даних змушує шукати сліди цього поселення серед археологічних пам'яток XIV – XVI ст. на берегах Ікви. Таких пам'яток відома п'ять [2, 134, 135].

Тараканів, пункт 2. Займає піщаний острів у заплаві лівого берега р. Ікви, за 700 м на схід від Тараканівського фарту. Матеріали XIV – XVI ст. виявлено у незначній кількості на окраїні підвищення (рис. 1;1).

Тараканів, пункт 3. Займає острів у лівобережній заплаві р. Ікви на правому березі струмка, в ур. Замосточчя (рис. 1;4). Матеріали другої половини XIII – XVI ст. виявлено у великій кількості на площі 5000 м².

Тараканів, пункт 4. Займає окреме підви-

щення в заплаві лівого берега р. Ікви, за 1 км на південний схід від залізничного мосту (рис. 1;2). Площа пам'ятки близько 2500 м².

Тараканів, пункт 5. Займає окреме підвищення на лівому березі р. Ікви в ур. Тараканівщина, за 200 м на південний захід від залізничного мосту (рис. 1;3). Площа поселення близько 1 га.

Тараканів, пункт 7. Займає острів у лівобережній заплаві р. Ікви на правому березі струмка, в ур. Замосточчя (рис. 1;5). Матеріали другої половини XIII – XVI ст. виявлено у невеликій кількості [4, 205].

Всі ці пам'ятки об'єднує те, що життя на них припинилось у кінці XVI ст. і більше не відналювалось, за винятком Тараканова-4, де існу-

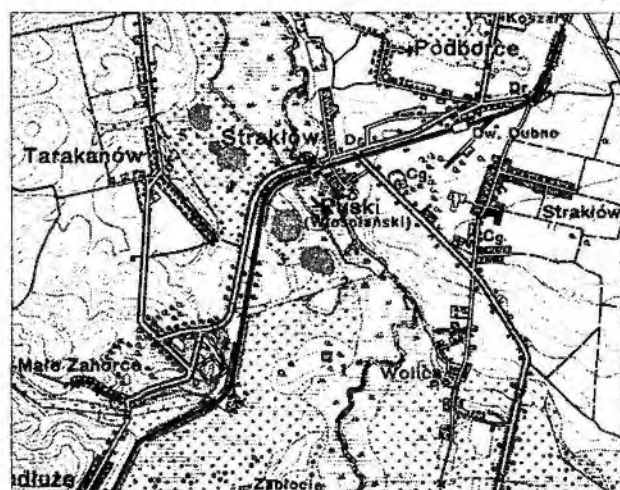

Рис. 1. Карта Тараканова початку XX ст. з позначенням археологічних пам'яток біля села: 1 – Тараканів-2; 2 – Тараканів-4; 3 – Тараканів-5; 4 – Тараканів-3; 5 – Тараканів-7.

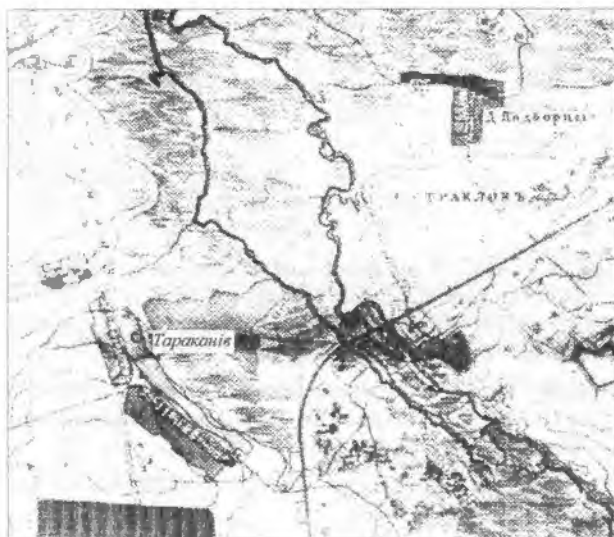

Рис. 2. Карта Тараканова кінця XIX ст. (після 1873 р.)

вала одинока садиба кінця XVII-XVIII ст. На трьох поселеннях (Тараканів-3, -4, -5) матеріали XIV-XVI ст. трапились у великій кількості. Керамічний комплекс Тараканова-2, Тараканова-7 та Тараканова-4 досить стандартний для поселень цього періоду. Це уламки досконалих тонкостінних горщиків, глеків, покритих та поодиноких мокітер, виготовлених на швидкісному ганчарному крузі, з якого їх було знято за допомогою нитки, переважно морених або білоглиняних, (рис. 3; 1-6, 11, 17-28) та горщиків післямонгольського типу, виготовлених із застосуванням примітивнішої технології із грубими домішками в глиняному тісті (рис. 3; 7-10, 12-16).

На поселеннях Тараканів-3 та Тараканів-5 спостерігається дещо інша картина. Окрім стандартних, перерохованих вище знахідок (рис. 4; 1, 15, 16, 21-24, 26, 28, 29, 31-35, 45, 46, 48, 50-55; рис. 5; 1, 2, 4, 6, 7, 11, 12, 14,

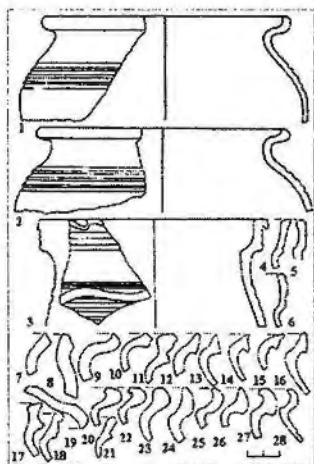

Рис. 3. Кераміка XIV-XVI ст. з поселення Тараканів-4

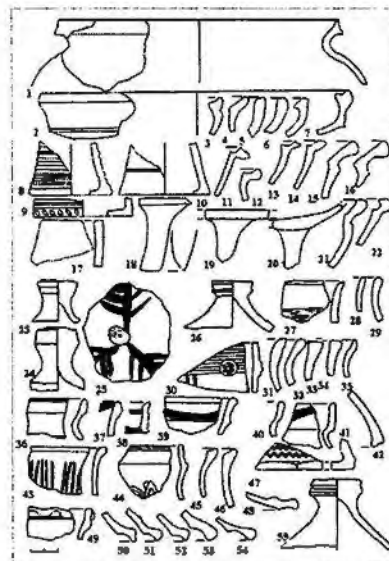

Рис. 4. Кераміка XIV-XVI ст. з поселення Тараканів-3

15), тут спостережено значно ширший асортимент глиняного посуду – значну кількість уламків скаворідак, марених то білоглиняних, вкритих всередині зеленою поливою (рис. 4; 2-7, 18-20; рис. 5; 3, 10), полив'яних кувалд (рис. 4; 8-10, 30, 47), мокітер (рис. 4; 15, 16), наявність певної кількості полив'яних горщиків та мисок (рис. 4; 40, 49; рис. 5; 5), а також посудин орнаментованих лошінням та опискою (рис. 4; 25, 27, 36-39, 41, 43, 44; рис. 5; 13, 16), що нехарактерно для збірок із поселень цього періоду. Так на добре обстеженому поселенні Дубно-Волиця на протилежному березі Ікви подібного посуду не знайдено взагалі. Ще одною рисою, яка виділяє ці дво поселення з кількох десятків обстежених на Дубенщині – наявність значної кількості архітектур-

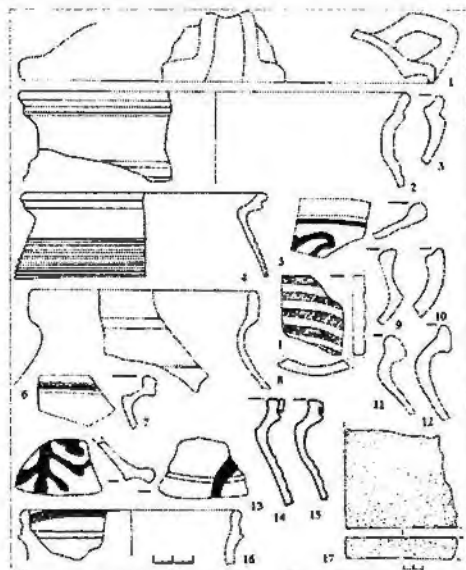

Рис. 5. Кераміка XIV-XVI ст. з поселення Тараканів-5

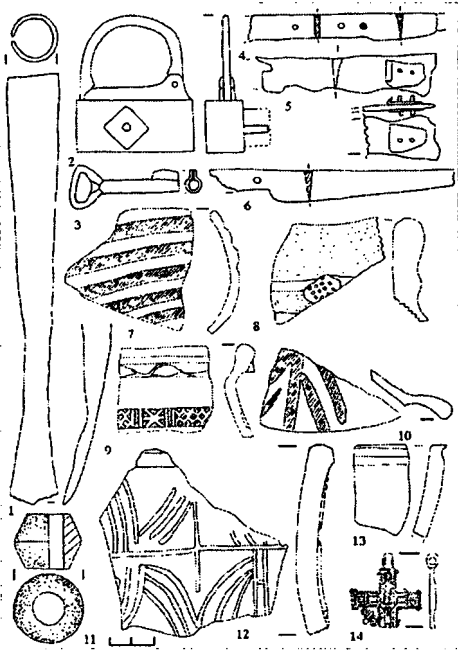

Рис. 6. Знахідки з поселень: 1 – Тараканів-4;
2-4, 6, 10, 11 – Тараканів-3;
5, 7-9, 12-14 – Тараканів-5; 1-6 – залізо,
7-13 – кераміка, 14 – свинець

но-будівельної кераміки – переважно це уламки кахлів горщиковидного або мисковидного типів, виготовлених з білої та рожевої глини (рис. 4;17; рис. 5;8; рис. 6;7,8,13). Більшість виробів мала рифлені стінки та фігурний квадрифолій. Окремі вироби вкриті поливою або прикрашені штампом. На поселенні Тараканів-5 знайдено також частину щиткової бортикової кахлі з геометричним орнаментом (рис. 6;12), уламки керамічних полив'яних плиток (рис. 5;17) та частину цеглини-пальчатки. На Тараканові-3 виявлено половину біконічного глиняного пряслиця, яке за характером глиняного тіста близьке до кераміки розглядуваного періоду (рис. 6; 11). На обох поселеннях знайдено нечисленні уламки скляного посуду.

Знахідки з чорного металу представлені ножами, один з яких має приклепані мідні пластинки, які відділяють плоский черешок від леза (рис. 6;4-6), замком та ключем з Тараканова-3 (рис. 6;2,3), пешнею з Тараканова-4 (рис. 6;1). На поселенні Тараканів-5 виявлено свинцевий хрестик (рис. 6;14).

Найбільшу кількість знахідок не характерних для звичайних поселень XIV – XVI ст. зібрано на пам'ятці Тараканів-5, що дозволяє визначити його, як місце проживання представників відносно заможного соціального прошарку.

Цей пункт знаходиться на протилежному березі Ікви від Страклова, де також виявлено кераміку XIV – XVI ст., і відстань між цими пунктами невелика, близько 80-90 м. Тож вірогідно, що саме тут було збудовано міст у 1570 р. Під час обстеження пам'ятки автору доводилось чути від жителів с. Тараканів переказ, згідно з яким, у давнину село існувало саме в цьому урочищі.

Таким чином, за кількома різними ознаками, поселення Тараканів-5 можна ідентифікувати з маєтком Тороканов, відомим у писемних джерелах зі 1488 року [3, 158-159]. Що ж до інших пам'яток поблизу Тараканова, то слід зауважити, що вони виділені за топографічними ознаками, і навряд чи кожна з них відповідає давньому селу. Скоріше за все, маєток Тороканов об'єднував ці кілька розкиданих по заплаві Ікви заселених островів із центральною садибою навпроти Страклова.

Припинення життя на цих островах сталося в кінці XVI ст., після 1570 р., але за певний час до 1592 року, коли було засновано Підборецький монастир, найраніші керамічні комплекси якого різко відрізняються від зібраних на пам'ятках поблизу Тараканова. Найімовірніше цим рубежем став 1577 рік, відомий двома спустошливими татарськими нападами на Дубенщину і облогою самого міста. В цей час навколо Дубна перестають існувати більше десятки поселень [4, 236]. Відновлено Тараканів було зовсім в іншому місці, на надзаплавній терасі р. Ікви, з невідомих нам причин, хоч можна припустити, що таке розміщення села було вигідним через наявність тут зручної сухопутної дороги до Дубна та дозволяло населенню у випадку нападу швидше дістатись до укріплень міста, або ж сховатись в лісах та балках Повчанської височини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дубно середньовічне очима іноземця. // «Червона зірка», № 188 (6430), 25.11.1983 р. – с. 4.
2. Прищепя Б. А., Ткач В. В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – К., 1998. – с. 134 - 135.
3. Пура Я. О. Край наш у назвах. Ч. 1. – Рівне, 1991.
4. Ткач В. Багатощарова пам'ятка Тараканів – 7. // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник «Велика Волинь» т. 34. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів, 2006. - С. 203-210.

Релігієзнавство

Валентин ГОРДІЮК

Свято-Успенський парафіяльний храм м. Рівне: сторінки історії

Не можна не погодитись із твердженням, що історія храмів будь-якого міста є невід'ємною складовою його історії. Твердження безумовне, але насправді ми ледь не щодня зіштовхуємося із тим безперечним фактом, що навіть більшість порофіян того чи іншого храму знають про нього дуже мало. Часта це стасується навіть і розуміння його назви. А що вже говорити про тих, які загалом є далекими не тільки від історії свого міста, а навіть і не усвідомлюють себе частиною своєї малої і великої Батьківщини. Ми, на жаль, у більшості випадків не знаємо своїх міст, де народилися чи пражили більшу частину свого життя, не знаємо також і їх визначних місць, зокрема культових споруд. А це необхідно не тільки для простої поінформованості, яка із жителя міста може зробити його громадянином, але й для того, щоб у майбутніх поколіннях не з'явилися подібні до тих, які в минулому ХХ столітті сотнями і тисячами руйнували християнські святині.

Упродовж другої половини ХІХ-ХХ століття кілька авторів доклали зусиль до висвітлення історії спорудження та діяльності Свято-Успенської церкви [1]. Серед них слід відзначити доробок О. Сендульського [10], М. Теодоровича [11, 19] та О. Цинколовського [20; 23].

У радянську добу зрідка місцеві краєзнавці торкалися окремих аспектів цього питання. Це, зокрема, доробок П. Ричкова [18]. Низка публікацій, присвячена минулому Свято-Успенської церкви, з'явилась у роки незалежності України. До них, насамперед, слід

віднести статті В. Каневської [12], І. Крисюка [13], А. Матвіїва [14], Г. Новака [15], І. Пащука [16], О. Прищепи [17].

Та все ж цілий ряд питань, пов'язаних з її минулим, залишилися поза увагою вказаних авторів. Для того, щоб заповнити ці своєрідні «білі плями» в історії Свято-Успенської церкви, автор звернувся до документів, які знаходяться в Державному архіві Рівненської області та матеріалів фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Саме вони є основою даної публікації. Ці документи дали можливість висвітлити окремі аспекти фінансового і матеріального забезпечення, збереження та функціонування Свято-Успенського храму, а також виявити інформацію про рівнян, які докладали зусиль до розбудови своєї святині.

Місто Рівне лишень всього на декілька десятків років молодше за Львів, але історична різниця між двома містами величезна. Якщо у столицю Галичини іноді приїжджають лише для того, щоб проста помилуватися старовинними храмами і будівлями, то Рівне майже повністю втратило свою історичну принаду – давніми тут можна назвати будинки кінця ХІХ століття. Зрештою, це є так лише з першого неувважного погляду, оскільки в місті є будівлі, які мають багатовікову історію [4].

У затишному куточку нашого міста, на вулиці Тараса Шевченка, притулилася скромна дерев'яна церква, на стіні якої є охоронна таблиця з написом: «Пам'ятник архітектури. Успенська церква та дзвіниця 1756 р. Охоро-

няється державою. Пошкодження карається законом».

Сучасна вулиця Т. Шевченка — одна з найстаріших у нашому місті. Вона згадується в писемних джерелах з історії Рівного ще в 1629 році під назвою Супонівської або Омелянівської. Це пов'язане з тим, що саме нею проходив шлях до села Омеляна ще в ті часи, коли ця місцевість не входила в межі міста. Оскільки ж мешкали там переважно селяни, то устрій їхнього життя зберегли й ті городяни, які селились тут пізніше. У різні періоди вона мала назву, крім зазначених вище, ще й Сільська, Горбачовського, а іменем нашого великого Кобзаря Т. Шевченка вона була названа в середині 30-х років XX століття за наполегливим бажанням тогочасної української громадськості.

Про найдавніший період храму відомо, що він був осередком українських православних патріотичних традицій, мав велику пошану в народі. За народними переказами, в часи Коліївщини (1768 р.) тут молилися гайдамаки перед боєм із польською шляхтою. Не зачепили її пожежі, що не раз нищили місто, не зруйнували її іноземні завойовники, а також представники войовничого атеїзму радянського періоду, коли інші церкви та соборний Свято-Воскресенський храм були закриті.

Перші писемні згадки про Свято-Успенську¹ церкву, які збереглися в Державному архіві Рівненської області, відносяться до 1798 року.

Про неї, зокрема, згадується у справі «Клірові відомості» Житомирської Єпархії, до складу якої входила й нинішня Рівненщина. Документ має назву: «Відомість єпархії Житомирської, губернії Волинської, відомства Рівненського духовного Правління про церкву Успенську» [8, арк. 53-58]. Цінним для нас нині є саме ця перша згадка, відомості з якої дублювалися в пізніших документах.

На жаль, документи Державного архіву Рівненської області не зберегли для нас достовірних свідчень про те, хто був фундатором будівництва Свято-Успенської церкви і чи була в неї попередниця. З історії інших церков відомо, що кошти й матеріали на їх будівництво, а також земельні наділи надавали власники населених пунктів. Серед старо-

жилів міста побутує думка, що на цьому місці колись стояла церква, привезена козаками під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648-1654 рр.).

Фактично підтвердити це не можна, оскільки історичних документів що до цього поки що не виявлено. Було б нерозумно вважати, що наші глибоко віруючі православні мешканці села (а раніше ця місцевість була за межами міста) до XVIII століття не мали свого храму. Можливо, що він і раніше стояв тут, але з часом був зруйнований, тому виникла необхідність збудувати новий.

Чоловіки з кожного двору привозили на волах колоди з лісу і пиляли їх вручну на бруси та дошки. Ймовірно будували церкву на гроші, які зібрали люди, а ліс і землю пожертвував володар Рівного — Франциск Ксаверій Любомирський. На той час Успенська церква була найновішою, а відповідно і найкрасивішою в окрузі. Збудований храм у 1756 році без жодного цвяха. Зараз це для нас новина, а 250 років тому це було звичною справою. Зазначимо, що деревину на спорудження храму брали найкращу, міцну, найбільш смолисту. Будували наші предки на совість, тому цей храм буде радувати очі і серця людей ще не одне століття. Розміри храму сягають у довжину 14,5 м., у ширину — 6,5 м., а у висоту — 16 м. Він спочатку був укритий гонтою, мав один купол, покритий бляхою. На церкві було 3 залізні хрести, 14 заґратованих вікон і двоє дверей.

Архітектурною особливістю храму є те, що він зведений із трьох рівновисоких зрубів. Церква одноглава, з восьмигранною середньою частиною і п'ятигранною апсидою. Середній зруб — рідкісна на Волині особливість — восьмигранний з рівновеликими сторонами, витягнутий поперек продольної осі церкви, що добре помітно по нерівним граням світового восьмерика у другому ярусі.

Ось що пише про нього відомий архітектор П. Ричков: «Вінчає середній зруб невеликий ліхтарик зі шоломовидним покриттям, мабуть, більш пізнього походження [21]. Ця невелика (верхня) частина храму — заключний акорд його образної будови, урочисто-величавого в пропорціях і дуже камерного за масшта-

1. Успіння Пресвятої Богородиці — свято православної церкви, належить до дванадесятих. Святкується 28 серпня. День смерті Пресвятої Богородиці називається Успінням, бо її тіло після смерті не зазнало тління, а одразу з душею було взяте до неба. Згідно передання Православної Церкви цього дня апостоли чудесним чином зібралися з тих місць, де вони проповідували, щоб попрощатися з Пресвятою Богородицею.

бом...» [18, 53-54]. Спочатку церква була вкрита гонтою, яка в 1883 році була замінена на покрівельне залізо.

28 серпня 1756 року, в день, коли православні християни вшановують Успіння Божої Матері, під час чину освячення храму в ньому вперше загорілася лампада. Унікальним є те, що протягом 250 років тут постійно звершувались богослужіння, оскільки храм ніколи не був закритий. Місцеві прихожани вбачають у цьому заступництво Божої Матері. Свято-Успенська церква нині одна із найпривабливіших архітектурних пам'яток обласного центру, яких до наших днів збереглося лише декілька.

Новозбудована церква була уніатською, тобто греко-католицькою (як і всі православні храми того періоду). Після того, як у 1709 році православний Луцький єпископ Жабокрицький, не знайшовши підтримки ані у своїх земляків, ані в Петра I, прийняв унію, це й вирішило долю православної пастви Волині.

У 1793 році відбувся другий поділ Польщі, за яким до Росії відійшла частина нинішньої нашої області з м. Рівне. Рубіж Мізоч-Варковичі-Клевань став кордоном з Польщею, у складі якої залишилася південна частина Рівненщини. Але в 1795 році внаслідок третього поділу Польщі вся Волинь опинилася у складі Росії, а Польська держава зникла з політичної карти Європи аж до 1918 року.

Російська влада по-своєму стала перекроювати завойовану територію, ділити її на повіти. Офіційно Рівненський повіт був заснований 1795 року, а через рік остаточно була сформована Волинська губернія. Уряд Росії закликав місцеве населення повернутися до віри предків – православ'я, всіяко заохочував це повернення, але не примушував. Зрештою, в кінці XVIII – на початку XIX століть мав місце масовий перехід місцевого населення на православ'я.

Другим основним документом, з якого ми дізнаємось про внутрішній стан та облаштування храму, є історичний опис церкви: «Книга... для исторического описания... церкви Успения Богоматери, также и всего без исключения имущества ея и принадлежащей сей и священно-церковно служителям угодий», який знаходиться у фонді 381 «Ровенське духовне правління» Рівненського обласного Державного архіву. Він був укладений 1806 року священиком Симеоном Фе-

доровичем. Зі цього архівного документу ми дізнаємось, який первісний вигляд мала церква. Тоді її в народі ще називали Омелянівською, оскільки таку назву колись мала теперішня вулиця Шевченка.

Церковне подвір'я було оточене парканом із соснових дощок і сягало в довжину 57 м., а в ширину – 35 м. На ньому була розташована невелика дерев'яна двоярусна дзвіниця (четверик на четверику) на дубових підвалинах розміром 5 на 5 м., висотою 11 м., з одними окутими залізом дверима. Перехід до другого ярусу відмічений крутим і високим заломом, який у свою чергу переходить у відкрити зі всіх сторін невисоку аркаду, що вміщує дзвони, яких у 1806 році було п'ять. Найбільший був відлитий у 1797 році. З одного боку на ньому було зображення розп'яття Господнього, а з другого – Божої Матері. Важив цей дзвін 325 кг. Решта дзвонів були без зображень. Другий дзвін був найстаріший – відлитий у 1666 році, вагою 130 кг.; третій – у 1731 році, важив 26 кг.; четвертий у 1805 році – 13 кг.; і останній у 1688 році – 6,5 кг.

Незвичайна голова дзвіниці. Чотирискатний шатер, зчленований тут з ледве помітним, зашитим жерстю восьмимериком, який у свою чергу увінчаний похилим восьмигранним шатром. У верхній точці – хрест на досить крупному «яблуці». Як зазначається в документі за 1910 р., «дзвіниця поблизу храму дерев'яна, на кам'яному фундаменті. Як церква, так і дзвіниця покриті жерстю, яка пофарбована зеленою фарбою, а стіни білою, не дуже міцні» [7, арк. 25].

Парафіяльне кладовище було розташоване на північ від міста. Воно було обкопане ровом, без огорожі й без насаджень. Знаходилося кладовище в районі нинішньої загальноосвітньої школи №5, за адміністративним будинком обласної держадміністрації, й межувало з єврейськими похованням.

З доступних нам документів ми довідуємось, який вигляд мав інтер'єр цієї церкви в 1806 році. Дерев'яний іконостас Успенської церкви був виготовлений у 1784 році з елементами різьби, яка була вкрита позолотою з посрібленням.

На горішньому місці іконостасу, над царськими вратами була вміщена спускна ікона Божої Матері, написана олійними фарбами з позолотою. При цій іконі були 2 срібні позолочені корони з камінцями, 13 срібних при-

вісок різного ґатунку, перловий підшийник і 21 низка коралів різного розміру. На правому боці іконостасу – кіот з іконою Спасителя. При цій іконі була срібна корона. Поряд знаходилася ікона архистратига Михаїла, яка мала невелику срібну корону.

З лівого боку іконостасу була розташована ікона Божої Матері. При ній – срібна корона і завісочка. Поряд розташовувалася ікона первоверховних апостолів Петра і Павла в срібних коронах. Тут же в кіоті була ікона святителя Миколая з короною і срібною зіркою. Весь іконостас на великий піст закривався окремими страсними іконами. Згадані при деяких іконах прикраси залишились у спадок від греко-католицького підпорядкування церкви. Особливо це стосується корон на іконах, що не властиво православному іконошануванню.

У вівтарі на горньому місці в невеличкому різьбленому кіоті розміщувалася ікона Успіння Богородиці. При цій іконі була одна невеличка срібна корона. З лівого боку над жертovníком було вміщено 2 старі ікони Пресвятої Богородиці. Нижче – верхня частина полкового іконостасу, намальованого на полотні з невеличкою іконою на склі. Очевидно, польовий іконостас винесли з війни солдати Апшеронського чи іншого полку, і він був переданий на зберігання (тимчасове чи постійне) в церкву. З правого боку вівтаря – дуже давня ікона Спасителя, намальована на дошці. У центрі вівтаря стояв престол, різьблений і розмальований.

В описі церкви також згадується процесійна ікона, яка була пристосована до перенесення під час різних процесій (хресних ходів). З одного боку на ній була зображена Свята Трійця, з іншого – Божа Матір.

Слід звернути увагу на те, що, крім іконостасу, інших ікон на стінах церкви не було. Лише згадується, що біля кліроса (місця, де співає хор) на аналої розміщувалася стара храмова ікона. Також були (але не сказано де розміщені) дві невеличкі ікони на кипарисних дошках. На одній – Богоматір, на іншій – святий Миколай. У церкві зберігалось два пофарбовані процесійні хрести простої столярної роботи, які зазвичай використовували під час обряду похорону та інших хресних ходів.

При виході з храму була розташована ікона Воздвиження Чесного Хреста, праворуч неї – Ікона Спасителя, ліворуч – Божої Матері. При останній були дві срібні корони. Над західними дверима розміщувалась велика ікона Страстей Христових. Зазначимо, що всі згадані ікони були написані олійними фарбами на дошках й прикрашені позолотою чи срібленням.

Щодо іншого церковного начиння, то в описі згадується антими́нс², підписаний Преосвященнішим єпископом Варламом, а також срібний хрест із підставкою, який в деяких місцях (можливо розп'яття) був позолочений. Були три пари хоругв – блакитного, світло-зеленого і червоного кольорів. Для священника було дев'ять комплектів облачення різних кольорів із різної тканини. Зокрема, в переліку згадуються ризи: біла парчева, червона атласна, фіолетова напівшовкова, а також блакитного, зеленого, горіхового та кофейного кольорів. На той час у ризниці цього приходу було чотири підризники, один з яких був блакитного кольору, прикрашений червоними квітами, а інші – білого.

В описі церковного начиння згадуються й інші церковні речі. Необхідні для лжиця були зі срібла теж з позолотою, копії було виготовлене з металу, але дуже гарно; богослужіння: Євхаристійний набір – дві чаші-потира срібні, які всередині були позолочені; дискос великий срібляний, а зверху позолочений; зіздиця, дискос малий та також згадується срібна дароносиця, яка всередині була позолочена; дві олов'яні посудини для оливопомазання; кадила було два: одне було виготовлене зі срібла, а друге з міді; два нап্রেстьольні дерев'яні хрести з підставками; чаша для святої води була мідна всередині посріблена; підсвічники (скляні, дерев'яні, олов'яні), лампадка тощо.

Особливої уваги заслуговує згадка про богослужбові книги Свято-Успенської церкви. Переважали тут книги Почаївського видання: Служебник, Тропалогіон 1757 року, Часослов, Псалтир, Требник [22]. До київських видань належало два Євангелія (старе й нове) і два Служебники. У парафіяльній бібліотеці були також дві книги Московського друку – «Книга коротких повчань» і «Обов'язки християнина».

2. Антимінс – обов'язковий атрибут будь-якого православного храму. Зазвичай буває з шовкової тканини із зображенням положення в гріб Спасителя, в ньому міститься часточка мощей святого. Без антими́нса не можна звершувати головного богослужіння Православної Церкви – Літургії (Євхаристії).

У бабинці церкви донедавна зберігалася цікава деталь – «ланцюг устоїв моральних» – невеликий металевий ланцюг, до якого у XVIII столітті нечестивих прихожан привселюдно приковували для спокутування своїх гріхів перед громадою в повчання іншим. Є припущення, що до цього ланцюга нікого так і не приковували, хоча, можливо, були поодинокі випадки. Цей ланцюг висів при виході як психологічне знаряддя впливу, був своєрідним нагадуванням прихожанам про покарання, яке неодмінно чекатиме їх за провини перед громадою. Також це був своєрідний символ «оков гріха», які скинув, розірвав Христос Спаситель з людини у таїнстві Сповіді, а тому парафіяни, виходячи з храму, звільнившись від них, повинні були жити в праведності, побожності й християнській чистоті. Зазначимо, що архітектор П. Ричков у своїй книзі згадує про цей ланцюг, як про такий, що «зберігся до наших днів» [18, 53]. Отже, до 1989 року він був у бабинці храму, однак місцеві прихожани його вже не пам'ятають приблизно останніх 18 років. Імовірно, що цей ланцюг як непотрібну річ (чи ще з якихось причин) було демонтовано у 1990 році.

У подібних описах церков також обов'язковими були відомості про церковні будівлі та землі. Є такі відомості й тут. У 1806 році недалеко від церкви стояла хата для священика, поблизу якої був невеликий город. Поруч городу священика стояла дяківська хата, яка теж була власністю церкви.

Зі «Клірових відомостей» 1834 року [5, 3] дізнаємося, що священик мав будинок (який був побудований за власні кошти протоієреєм Йосипом Антоновичем) і господарські приміщення; також був інший будинок, який належав парафії. Він був побудований прихожанами на церковній землі для проживання церковнослужителів.

Як зазначається в документі 1900 року [6, арк. 2-3], будинок для священика був дерев'яний, старий та дуже холодний, а господарські будівлі практично зруйновані. Дім псаломщика був новий, дерев'яний, але теж потребував ремонту, а його господарські будівлі були на той час уже старі.

У 1887 році було забрано під міські оборонні укріплення 494 квадратних сажні орної землі, яка належала церкві. За це була отримана книжка ощадної каси Рівненського відділення Державного банку за №3451 на

30 рублів 87 копійок сріблом.

У 1890 році дослідник історії Волині М. Теодорович пише, що землі під церковну територію було – 240 десятин, садиба з городом – 1,782 сажнів, орної – 30 десятин та 1,320 сажнів, сіножатні на 3 дні. «На цю землю є план та дарчий лист датований 1840 роком. Землею причет володіє спокійно, від церкви земля в 2, 4, 6, 8 верстах» [11, 334].

У архівному документі за 1900 рік читаємо: «Цей прихід знаходиться в повітовому м. Рівне на загальному положенні приходських міських храмів і входить в окремий благочинницький десяток. В місті є залізнична станція і поштово-телеграфна кантора. В ньому крім Реального Училища є однокласне приходське училище Міністерства Народної Просвіти, яке існує по запису князя Іосафа Любомирського з 1803 року. В цій церкві відпустів не буває, благодатної ікони теж немає» [6, арк. 2-3]. Володарем міста на той час був князь Станіслав Любомирський.

У приході з 1803 року діяло однокласне фундушне училище Міністерства освіти. Згідно з наказом князя Йосипа Любомирського, видавалась вчителю зарплата у розмірі 160 рублів. Законовчителю (викладав Закон Божий) платили 50 рублів. Учні на той час навчалось 17 осіб.

Одним із джерел утримання парафіяльного священика була скопщина – звичай давати десятину на церкву (згадаймо першу муровану церкву Київської Русі – Десятинну). Господар, який володів волокою поля, давав на церкву копу (60 снопів) жита, з півволоки – 30 снопів і 15 снопів з четвертини волоки. Але ця скопщина з причини неможливості прихожан майже зовсім не виконувалась. Зокрема у відомостях Свято-Успенської церкви за 1834 рік [5, арк. 2], скопщина фігурує як «давній звичай», який притаманний парафіянам м. Рівне.

Свято-Успенський храм пережив чотири війни – з французами 1812 року, Першу та Другу світові, а ще громадянську, кілька революцій. Але ні разу при цьому він не був зруйнований чи закритий. У радянські часи культові споруди, які знаходились у центрі, були чим завгодно, тільки не храмами. Так, Свято-Воскресенський собор тривалий час приймав відвідувачів як музей атеїзму. У католицькому костелі, що перетворився на кінотеатр «Глобус», показували комедії та фільми

про війну. Старій дерев'яній церкві вдавалося залишатись діючою релігійною спорудою. У 1963 році неподалік почали зводити висотний адміністративний будинок обласних органів влади. Зрозуміло, що сусідство з церквою на той час було небажаним, тому Успенську церкву хотіли знести. Ось тут, за словами відомого краєзнавця і дослідника Рівного Олени Прищепи, основну роль у порятунку церкви відіграв один із найбільш поважних на той час рівнян, дев'яностолітній Григорій Лукашевич. Саме він у 30-х роках добивався перейменування вулиці Сільської, де жив сам, на вулицю Т.Шевченка. Він же намагався зробити все, щоб врятувати церкву: збирав підписи мешканців, неодноразово звертався в органи влади. Одним із найцікавіших його кроків у цьому сенсі було оригінальне звернення, у якому він, розмістивши свою фотографію і коротко представивши себе писав: «Я нижчепідписаний мешканець м. Рівного... Лукашевич Григорій Ігнатович, 1873 року народження..., цим стверджую, що, будучи малим хлопцем шкільного віку, я неодноразово чув від своїх дідів і прадідів, а також в розмовах старих людей, що мученик українського народу, уманський сотник Гонта Іван був у Свято-Успенській церкві м. Рівного і молився Богу» [17, 138]. Мабуть цим зверненням він намагався надати історичної цінності будівлі, що врешті-решт йому вдалося. Зазначений документ та інші речі Григорія Лукашевича знаходяться в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Ось так Іван Гонта через багато років після своєї смерті врятував храм на честь Успіння Божої Матері від знищення.

Із Свято-Успенською церквою пов'язане ім'я ще одного видатного рівнянина – відомого знавця народної медицини на Волині, травознавця, але насамперед священика, протоієрея Михайла Андрійовича Носаля (1886-1950), батька відомого природознавця і правознавця Івана Носаля. Книги про лікарські рослини, що були видані в 50-ті роки ХХ століття М.А.Носалем та його сином І.М.Носалем, стали першими на Україні виданнями про народне травознавство.

У 30-40-х роках ХХ століття, протягом майже 20 років він жив неподалік церкви і був її настоятелем, звершуючи в храмі служби Божі. На території храму 28 серпня 2001 року було встановлено й освячено пам'ятний знак почесному громадянину, протоієрею Михайлу,

який за життя любив повторювати, що священик – лікар не тільки душі, але й тіла.

Відомі також й інші імена парафіяльних священиків цього храму. Це, зокрема, Самсон Федорович Пантелеймонов (1806 рік); Федір Коцоський [9, арк. 25] (1822 рік); Йосип Антонович [5, арк. 3] (1834 рік); Даниїл Федорович Ципановський [2, арк. 4] (1869 рік); Костянтин Іванович Зилитипкевич [6, арк. 3] (1900 рік).

У 2003 році, коли парафіяни готувалися до 250-річного ювілею храму, було зроблено його ремонт і реставрацію. Тоді вишукано оздобили церкву, а також спорудили будинок (на тому самому місці, де раніше був старий) для потреб парафії, який використовується як для проведення хрестин, так і для занять недільної школи. У церкві встановлено парове опалення, зроблено внутрішній ремонт, перекрито дах, замість сірої жести купол тепер покритий бляхою під золото. Під час ремонту розпис храму та деякі ікони виконали Ананій та Іван Мельничуки із села Козлин. До річниці церква-ювілярка може похвалитися новою огорожею, яка є своєрідним предметом гордості: один з меценатів замовив її у Харкові. Схожої за красою немає навіть у заможних людей Рівного.

У травні 2008 року були проведені значні ремонтні роботи по облаштуванню території навколо храму. При прокладанні електрокабелю на відстані близько п'яти метрів від вівтарної частини храму з його східної сторони було виявлене древнє людське поховання на глибині приблизно півтора метри. Положення кісток, що збереглися, дають можливість стверджувати, що це захоронення є православним. Ймовірно, це рештки поховання священика, який служив у цьому храмі. Існував давній звичай хоронити священиків поблизу тих церков, де вони служили, причому в безпосередній близькості до вівтаря. Також є можливим припустити, що це православне поховання когось із більш знатних осіб, прихожан цього храму, можливо, ця людина зробила особливий внесок в облаштування чи його функціонування, це міг бути один з будівничих церкви, чи хтось з його фундаторів.

Отже, Свято-Успенська церква Рівного на сьогодні є найдавнішим храмом міста, оскільки в 2007 році їй виповнилося 250 років. Ця культова споруда – справжня окраса міста,

оскільки є дерев'яною пам'яткою сакрального мистецтва України. Храм має давню та славу історію. Якщо деякі сторінки історії храму є, можливо, легендарними, то, безумовно, що слову йому в ХХ столітті додали батько та син Носалі, а також Г. Лукошевич, котрий врятував святиню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Державний архів Рівненської області

Фонд – 381. «Рівненське духовне правління»

1. Оп. 1. – Спр. 77. Историческое описание Свято-Успенской церкви г.Ровно 1806 г. – Арк. 1-16.

Фонд – 639. «Колекция материалов религиозных учреждений и культовых объединений территории современной Ровенской области»

2. Оп. 1. Спр. 86. Клірові відомості. – Арк. 1-425.

3. Оп. 2. Спр. 1. Клірові відомості. – Арк. 1-420.

4. Оп. 2. Спр. 11. Клірові відомості. – Арк. 1-30.

5. Оп. 2. Спр. 25. Клірові відомості. – Арк. 1-441.

6. Оп. 2. Спр. 68. Клірові відомості. – Арк. 1-494.

7. Оп. 2. Спр. 77. Клірові відомості. – Арк. 1-425.

8. Оп. 2. Спр. 79. Клірові відомості. – Арк. 1-427.

9. Оп. 2. Спр. 81. Клірові відомості. – Арк. 1-439.

Рівненський краєзнавчий музей

10. КН 25422/III Д 2773/108. – Сендульский А. священник // Волинские Епархиальные Ведомости. – Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры. – 1898. – № 1-35. – Часть неофициальная. – С. 329-337.

11. КН 15422/III Д 2773/108. – Сендульский А. священник. Город Ровно // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1880. – Часть неофициальная. – № 5. – С. 237-249.

12. 20281/2 доп. – Священник А. Сендульский и Волинь // Волинские Епархиальные Ведомости. – Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры. – 1880. – № 5. – С. 244-249.

13. 16783/2 доп. – Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской Епархии. – Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры. – 1888. – С. 329-337.

Монографії, брошури, статті, замітки

14. Каневська В. Святині Рівного – Свято-Успенській церкві – 250 // Вільне слово. – 2006. – № 66. – С.3.

15. Крисюк І. Свято-Успенський собор, або Омелянівська церква потребує допомоги // Вісті Рівненщини. – 2006. – № 52. – С.12.

16. Матвій А. Як гайдамак Гонта від радянської влади церкву врятував. Найдавніший культовий будівлі виповнилось 250 // Рівне експрес. – 2006. – № 35. – С.6.

17. Новак Г. Успенська церква // Сім днів. – 2001. – № 30. – С. 11.

18. Пащук І. Церква на вулиці Шевченка // Слово і час. – 2003. – № 41. – С. 8.

19. Прищеп О. Вулицями Рівного: погляд у минуле, Рівне. – 2006. – 223 с.

20. Прищеп О. Вулицями старого міста. Топонімічні дослідження з історії Рівного. – Рівне. – 1997. – 154с.

21. Ричков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – М.: Искусство. – 1989. – 174 с.

22. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии: В 5 т. – Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, 1890. – Почаев. – Т. 2. – Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – 697 с.

23. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року. – Вінніпег, Канада, 1984. – Т.1. – 600 с.

ГЛІБ КАПУСТІН

Основні чинники відновлення православних братств на Волині в другій половині ХІХ ст.

(за матеріалами фондової збірки рівненського обласного краєзнавчого музею)

В історії української церкви православні братства широко відомі. Особливого розквіту ці організації та їхні традиції набули у Середні віки. Діяльність Львівського, Київського, Луцького братств ґрунтовно висвітлено в історіографії. Сучасні історики надають пріоритет вивченню братського руху в різних регіонах України, зокрема О.Киричук та І. Орлевіч на Голічині; В. Рожко – на Волині; С.Гаврилюк – на Холмщині та Підляшші тощо. Ними досліджуються традиції мирського служіння церкві в контексті діяльності православних братств; засади нормотивно-правового становища цих організацій, напрями їхньої діяльності та вплив на економічне, соціокультурне,

політичне та ідеологічне життя суспільства.

У даній статті зроблено спробу висвітлити основні чинники відновлення православних братств у другій половині ХІХ ст.

У цей період унаслідок успішної зовнішньої політики Російської імперії являла собою величезну багатонаціональну і поліконфесійну державу із багатомільйонним населенням. Токе розширення імперії вимоголо централізації державної влади в адміністративно-територіальному, правовому, культурному та ідеологічному просторі. Церква ж у цей час стала зручним засобом підтримки та утвердження самодержавства і русифікації інших народів. Загалом в очах світської влади

церква сприймалася одним із засобів культурно-ідеологічного впливу на поліетнічне населення, охорони самодержавства та російської національної ідеї.

У зазначений час Російська імперія переживала модернізаційні процеси, в державі відбувалися кардинальні перетворення, відомі в історіографії під назвою ліберальних реформ. На початку 1860-х рр. Синодом та Міністерством внутрішніх справ було започатковано низку заходів щодо реформування Російської православної церкви [10, 638]. Відтак, у монографії «Русское православие: Вехи истории» цей період церковного життя пов'язується із «...зростанням релігійної індиферентності і труднощами церкви у боротьбі з нею ... можна було спостерігати розмивання релігійності...» [9, 373].

В умовах посилення експансії Російської імперії на Правобережжі почали відроджуватися православні братства, але в новій якості - не стільки оберігати православ'я, скільки насаджувати його церковно-державний російський варіант згідно встановлених зразків. Зазначимо, що православні братства на українських землях існували протягом XVII-XVIII ст., а у греко-католицьких парафіях ці організації діяли до середини XIX ст. Вони мали єдину мету – «Бути на сторожі уніатського народу та відбивати напади хитрих ксьондзів-іезуїтів» [1, 207]. Власне, боронити Українську Греко-католицьку церкву, яка в кінці XVIII – на початку XIX ст. набирала окреслених ознак української національної церкви.

У середині XIX століття православні братства починають відновлюватися за державної ініціативи та під суворим контролем православних ієрархів. Проаналізувавши історичні документи, можна виділити основні чинники відновлення православних братств:

1. Розповсюдження та утвердження православної віри на новоприєднаних землях. Стан православ'я на Правобережжі в першій чверті XIX століття можна охарактеризувати як складний. Як зауважує проф. І. Власовський, становище православ'я на українських землях, прилучених після поділу Польщі до Росії, зовсім не свідчило про те, що ці землі опинились у православній державі [2, 238]. Індиферентизм Російської імперії стосовно релігійного життя в українських землях припинився із вибухом польського повстання 1830-1831 рр.

Слід зазначити, що «польське питання» - це найсерйозніша з усіх російських національних проблем XIX ст. Західноукраїнські землі стали своєрідною «буферною зоною» зіткнення російських та польських національних інтересів. Окрім національно-політичних суперечностей у цьому регіоні спостерігалися релігійні антагонізми між римо-католицькою та православною церквами.

Цілком природним є той факт, що стан православ'я на українських землях та ліквідація унії в 1839 р. у цьому регіоні опинились у центрі російсько-польського конфлікту. Для того, щоб знищити прояви «польського сепаратизму», російському уряду потрібно було за допомогою церкви остаточно русифікувати територію Правобережжя. Братства у цьому протистоянні відігравали роль засобу зміцнення православ'я на цих територіях. «Головною і кінцевою метою заснування православних братств було та залишається – братське християнське служіння інтересам православ'я та російської народності в рідному краї...» [1, 124].

Політика релігійно-морального впливу на всіх іногородців шляхом християнської освіти активно впроваджувалася в другій половині XIX ст. [3, 489]. Російське керівництво добре розуміло, що майбутнє належить тому, кому належить школа. Зважаючи на це, навчально-виховний процес у школі ґрунтувався на релігійних засадах, а релігійне виховання повинно було служити основою морального. Братства мали поширювати серед неправославного населення «істинну» віру шляхом навчально-виховної діяльності. У цій діяльності братства мали орієнтуватися переважно на молоде покоління [3, 491].

2. Боротьба з вільнодумством, сектантством та різними інорелігійними впливами стала ще однією причиною заснування братств. Неправославні релігійні вірування (католицизм, мусульманство, іудаїзм), різного роду секти (духобори, молокани, штунди, шалапути, хлисти, мальованці) ставали в опозицію офіційній державній владі. «У більшій чи меншій мірі ця опозиція розхитувала і церкву, і самодержавство. Це була різка й нещадна критика церкви і не рідко самого самодержавства» [9, 580].

Сектантство нівелювало важливу складову державного управління – ідеологічний вплив на населення. «Релігійні шукання української народної маси стали наслідком незадоволен-

ням офіційної церкви» - зазначає М. Грушевський [5, 137]. Братства мали стати суперниками, викривачами неістинності, несправжності поглядів сектантів «шляхом поступового переконання приводити розкольників до усвідомлення неправдивості, невірності розколу та істинності вчення православної церкви» [3, 424]. Ці організації сприяли «розповсюдженню святого правопису серед розкольників» [3, 426]. Братства «активно приймали участь в освіті розкольників з метою ослаблення розколу» [3, 427]. В об'язки братчиків мало входити здійснення наглядового контролю щодо населення своєї парафії, слідкувати за взаємодією православного та іншого інорелігійного населення, повідомляти священнику про розповсюджувачів неправославної віри тощо [6].

Як зазначалося раніше, на території Правобережжя відбулося зіткнення інтересів польської та російської етнотериторіальності. І саме у цьому регіоні потрібно було зміцнити авторитет Російської православної церкви шляхом нівелювання впливів інших релігій. Братства мали сприяти боротьбі із неправославними релігіями, здійснюючи вплив на населення у позацерковному середовищі.

3. Наступний чинник відновлення православних братств - підвищення авторитету Російської православної церкви серед населення, сприяння формуванню моноросійської спільноти. Стара, закостеніла, консервативна Російська православна церква вступала у гострий конфлікт із суспільством, яке постійно розвивалося, еволюціонувало, модернізувалося. Вона не встигала за потребами, які постійно виникали у соціумі. Церква стала бюрократичною установою поруч з іншими державними інституціями [2, 252].

Як зауважує М. Грушевський, у тогочасному суспільстві спостерігалось «знеохочення до тієї всієї «казьонщини та мертвеччини, якими ту віру підмінювано» [5, 135]. Єпархії деяких регіонів перебували у занедбаному стані, причинами такого положення були вкрай зневірений стан кліру Російської православної церкви, злиденність священників, зловживання серед духовенства та консисторних чиновників. У Київській, Волинській, Подільській єпархіях спостерігалось падіння авторитету православної церкви. Це зумовлено багатьма обставинами: призначенням на єпископські кафедри архієреїв немісцевого поход-

ження, знищенням залишків самоуправління у парафіях тощо. Населення втрачало довіру до Російської православної церкви і, як наслідок, втрачала довіру й держава.

Уряд прагнув вирішити цю проблему адміністративно-командними методами: встановленням суцільного контролю над культурним, духовним життям суспільства; проте це не давало бажаного ефекту. Братства мали сприяти підвищенню авторитету Російської православної церкви шляхом наукової, навчально-виховної, культурної, благодійницької, історико-дослідницької діяльності, а також брати участь у розмові, стирні національної самоідентичності українців [4; 8].

4. Сприяти покращенню матеріального становища місцевих церков, монастирів, та інших православних культових споруд. У 1842 р. імператор Микола Павлович відвідав Волинь, звернув увагу на тяжке становище волинських православних храмів. Загалом, як зазначалося раніше, становище православної церкви на Правобережжі з наслідком здійснення тут у попередні десятиліття колонізаційних заходів було скрутним. Не вистачало коштів для підтримки у належному стані православних храмів, не фінансувалися на належному рівні богослужіння, бракувало церковного начиння, літератури тощо. Братства мали стати матеріальною опорою церковно-русифікаційного просвітництва на місцях, спрямовувати свою діяльність на підтримання у належному стані православних храмів тощо [7, 467].

Отже, відновлення православних церковних братств було зумовлено станом тогочасного суспільства. Братства мали стати додатковим важелем церкви в реалізації її прагнення оволодіти думками мирян поза стінами храмів [9, 375]. Соціально-економічні, етнополітичні, культурно-ідеологічні фактори стали чинниками відновлення православних братств у другій половині XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 900-річчя православ'я на Волині. – Житомир, 1892. – 762 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: у 4т., 5 кн. – репрентне відтворення видавництва 1957. – К.: Либідь, 1998. – т. 3
3. Волинские епархиальные ведомости. - 1870. - № 1-24.
4. Волинские епархиальные ведомости. - 1886. - № 19-35.
5. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Вінніпег, Канада – Мюнхен, Німеччина – Детройт, США. – Мюнхен: Biblos, 1962. – 160 с.
6. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – КН. 17702 / 2 / VIII Д 3111.

7. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – 2572 / 2 Доп.
8. Рожко В.Є. Нарис історії Української православної церкви на Волині: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2001. – 672 с.
9. Русское православие: Веки истории / науч. ред. А.И.Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – 720 с.
10. Шугальова І. Братські традиції в Українській православної церкві другої половини XIX ст. // Історія релігії в Україні. Праці X-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року.). – Львів: Логос, 2000. – Кн.1. – С.637-642.

Андрій КОРЧАК

Бродівські синагоги та давні єврейські божниці кінця XVI – початку XVIII століття

Історія давніх єврейських божниць, які існували до побудови у місті «Великої» та «Малої» мурованих синагог, про які йтиметься нижче, нам майже невідома. І хоча цим питанням впродовж XX ст. займалось ряд єврейських та українських дослідників, у їхніх працях практично не зустрічається покликів на джерельну інформацію. Оскільки факти, подані в роботах цих авторів, суттєво відрізняються одні від одних, спробуємо подати їх за приналежністю тому чи іншому досліднику.

Так Маєр Балабан пише, що стару синагогу в Бродах збудували у II пол. XVII ст., а після того, як вона згоріла, її знову відбудували в 1689 р. [13, 52-53]. Нову ж (тут слід розуміти «Велику» А. К.) вимурували у 1742 р. [13, 53].

Більш детально цю проблему висвітлює інший єврейський історик – Давид Вурм. Він наводить слова, сказані луцьким єпископом Фрацішеком Кобельським після спорудження «Великої» синагоги у сер. XVIII ст., з яких видно, що на місці щойно збудованої споруди перед тим стояла дерев'яна божниця: «Так недавно згоріла вам дерев'яна синагога Бродська, з великими зусиллями ви старались, щоби змогти вимурувати нову синагогу чи божницю, і зробити її безпечною від вогню. Зіткнулись ви, як зі зверхністю християнського духовенства так і зі зверхністю світської влади... коли ж би хто вам в той час міг сказати, що подолаєте всі ці труднощі, і що не дерев'яну, а чудову муровану синагогу збудуєте...» [16, 44]. Далі дослідник аналізує усну легенду, пов'язану з «Малою» чи ще, як тоді її називали, «Новою» синагогою, згідно якої ця божниця була значно раніше вимурована від «Великої» синагоги [16, 44]. На думку Вурма, у цьому переданні була доля правди, тому він припускає, що на місці «Малої» синагоги

ще перед 1742 р. могла стояти мурована божниця [16, 44].

Натомість, Тит Геврик, можливо відштовхуючись від тверджень М. Болабана, дотує будівництво «Великої» синагоги 1689 р. Стосовно інших божниць він пише, що стару синагогу 1682 р. будівництва, яка згоріла під час пожежі відбудували у 1694 р. Згодом, у 1794 р. на її місці спорудили «Нову» синагогу [4, 33-37] (тут слід розуміти «Малу» синагогу – А. К.).

Ще інша інформація подана у «Каталозі Синагог України», згідно якої наприкінці XVI ст. в Бродах вже існувала синагога, що згоріла 1691 р. під час пожежі цілого єврейського кварталу [9, 45]. У 1699 р. єврейська громада міста отримала привілей, даний Якубом Людвігом Собеським, та дозвіл на побудову нової синагоги [14, 74-75], яка було зведена на поч. XVIII ст. [9, 45]. 1742 р. ця божниця була знищена пожежею [9, 45].

Яків Хонігсмон у своїй книзі «Євреї міста Броди» про давні бродівські божниці подає окремо такі факти – у 1642 р. згоріла синагога [11, 9], яка була збудована ще наприкінці XVI ст. [11, 6]. Нову божницю було знищено під час захоплення козаками міста

Фото 1. «Велика» синагога 1740-і рр.
Фото бл. 1900 р. Етнографічний музей у Львові

Фото 2. «Велика» синагога 1740-і рр.
Фото к. 1950 – поч. 1960-х рр.
Бродівський історико-краєзнавчий музей

восени 1648 р. [11, 11]. У 1690 р. Ян III Собеський допоміг відновити зруйновану синагогу, причому при ній було збудовано нову школу [11; 15]. Ця божниця згоріла у 1696 р. [11, 16]. На початку XVIII ст. розпочалося будівництво нової божниці. Її споруда була дуже просторою, мала вигідні приміщення для рабина та синагогальної служби. У створеній при синагозі бібліотеці було немало пінкосів (єврейських поминальних книг) та інших манускриптів [11; 17]. Ця божниця також була знищена пожежею у 1742 р. [11, 19]. Але, незважаючи на вище наведені дані, з впевненістю лише можна сказати, що наприкінці XVI ст. бродівські євреї вже мали свою синагогу [16, 3-5], а у 1704 р. міська божниця вже знаходилася на традиційному місці [14, 81-82].

«Велика» синагога (вулиця Гончарська, 8)

Знаходиться на південному заході від площі Ринок (Фото 1). За описом наведеним в Каталозі синагог України: «Споруда збудована з цегли, базована на прямокутному плані, з квадратним молитовним залом, традиційної орієнтації, основний об'єм кубічної форми. Від

Фото 3. «Велика» синагога 1740-і рр.
Сучасний стан. Фото В. Ульянова 2007 р.

заходу до основного об'єму прилягає прямокутний у плані двоярусний об'єм жіночих галерей з пулішем. Будівля синагоги увінчана двоярусним оттиком, нижній ярус якого оздоблений сліпою аркатурою, верхній – плоскими восьмигранними нішами. Зі східної сторони – в центральному полі другого ярусу аттика – вміщений бороковий картуш, прикрашений гебрійським написом і валютами. На тому ж фасаді нижній ярус оттика прорізаний трьома круглими отворами. З північного боку західної прибудови також збережений гебрійський напис. Гладкі, викінчені профільованими гмизами фасади, членовані пілястрами тосканського ордеру на три прясла, поля яких прорізані високо розміщеними півциркульними вікнами. Основний об'єм вкритий шедовим дохом. Головний вхід влоштований тродиційно на західному фасаді, до нього колись вели сходи. Цей фасад був прорізаний вікнами з лучковими завершеннями. У плану вально-просторовій структурі синагоги закладено дев'ятипольова схема. Чотири могутні гранчасті стовпи, що з'єднуються підпружними арками, несуть систему хрестових склепінь. Центральне поле перекрите сферичним склепінням. Тут стояла огорожена балюстрадаю біма. Пілястри та стовпи, на які опираються підпружні арки, увінчані капітелями іонійського ордеру

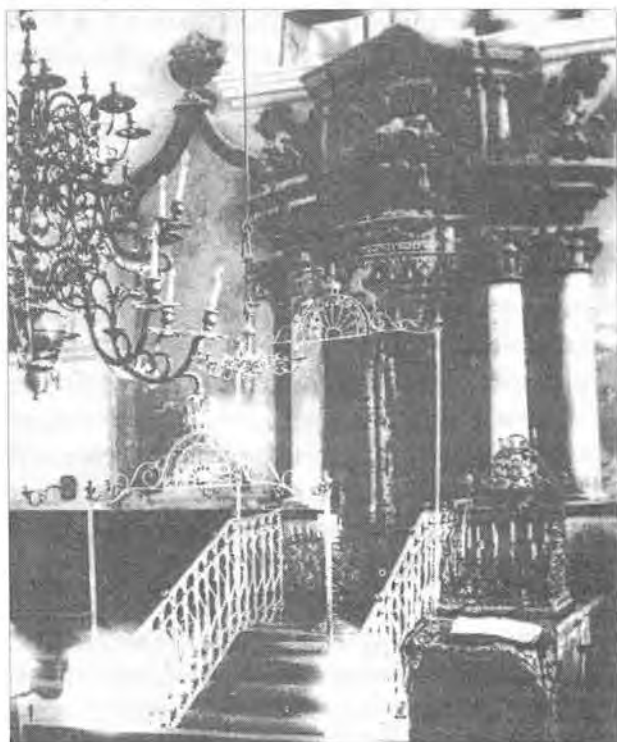

Фото 4. Стіна Тори «Великої» синагоги.
Фото поч. XX ст. Австрійська національна бібліотека, Відень, фотоархів

Фото 5. Верхня частина колон «Великої» синагоги.
Фото поч. XX ст. Австрійська національна
бібліотека, Відень, фотоархів

(Фото 7). У східній стіні збережена ніша тори (Фото 4). Стіни на висоті $3\frac{1}{2}$ метрів від підлоги з трьох сторін, окрім західної, декоровані сліпим аркатурним поясом (Фото 6). Північна та південна стіна основного об'єму, прорізані лучковими отворами, які з'єднували жіночі молитовні з чоловічим залом» [3, 346; 9, 45]. Стасавнс жіночих молитовень, та такі споруди добудовувались тоді, коли жіноче приміщення на західному фасаді ставало замалим [3, 341; 4, 33; 13, 61].

У 1742 р. досить сильна на цей час у фінансовому плані єврейська община вирішила у зв'язку з частими пожежами збудувати муровану синагогу. Проте місцева влада під тиском луцького єпископа не хотіла дати свого дозволу на виконання цього плану, а зажадала від кагалу оплати в сумі 350 злотих на рік для утримання одного учня в Луцькій духовній семінарії. І лише після того, як кагал погодився, було розпочата реалізацію проекту [16, 43].

Поки що тільки відомо час початку будівництва синагоги – 1742 р. (5502 – за іудейським літочисленням) [14, 158]. Про це свідчить напис на східній стороні другого ярусу аттико у вишукано оздобленому обрамленні [7, 91; 8, 4], також про це йдеться в описі синагог Золочівського округу від 1826 р. [1, арк. 37; 9, 45]. Наріжний камінь під «Велику» синагогу заклав Іцхак Горовіц, син Якова Горовіца з Болехова, а кошти на її спорудження дав Яков Іцкович, син Іцхака Круківера [9, 45].

Майже невідомою лишоється також подальша історія «Великої» синагоги. Натомість, її минуле отачене легендарним ореолом. Зі храмом пов'язані згадки про родоначальника хасидизму Ізраеля бен Елієзера (Бааль Шем Тов) (1700-1760). У головному фойє

божниці зберігалась кафедра, з якої цей святий чоловік промовляв молитви, не входячи в середину, щоби не ламати ашкезійської літургійної традиції через впровадження сефардійської [16, 44]. За іншою легендою патріарх роду белзьких рабинів Рокахів, єврейський чудотворець та рабин Шулім, будуючи в Белзі божницю на кшталт бродівської, говорив про останню, що «...з її порогів дорога безпосередньо провадить до порогів єрусалимської святині, яку нащадки Давида незабаром відбудують» [16, 44].

Після захоплення Галичини австрійський уряд у 1777 р. дозволив провести ремонт даху синагоги, а також направити ринви [17, 265].

5 травня 1859 р. божниця черговий раз стала жертвою великої пожежі, під час якої згоріла майже ціле місто [14, 151].

Серйозні ремонтні і укріплювальні роботи синагоги проводились приблизно у 1902-1903 рр., про що свідчить напис на північній стороні західної прибудови [7, 91; 8, 4], а також листівка поч. XX ст.

До нас дійшов невеличкий опис внутрішньої частини синагоги зроблений в сер. 1930-х рр. Давидом Вурмом: «В середині вона нагадує багато своїх ровесниць на сході Пальщі. До

Фото 6. Фрагмент внутрішнього вигляду
«Великої» синагоги. Сучасний стан.
Фото В. Ульянова 2007 р.

Фото 7. Елемент збереженої частини внутрішнього декору «Великої» синагоги. Фото В. Ульянова 2007 р.

середини проводять багато сходів. Чотири колони підтримують склепіння, (Фото 5), а по середині височить естрада, оточена балюстрадою. Стіни оздоблені світильниками, один з яких походить з періоду будівництва синагоги. До сьогодні збереглися чудові прикраси для сувоїв Тори, перш за все корони (одна з 1753 р.). Їх майстерна робота і прекрасне виконання викликають подив. Одно з цих корон зацікавило австрійського цісоря Карла (останній австрійський імператор у 1916-1918 роках, А. К.) в часі його перебування у Бродах, і протягом довшого часу було оздобою музейних колекцій австрійського двору [16, 83]. Ці корони та інші срібні прикраси, а також декоративні порт'єри є відголоском багатства та художнього смаку давньої єврейської общини в Бродах. Захаплюються ними і надають їм певного сакрального характеру не тільки євреї, але також й історики мистецтва і митці – художники» [16, 45].

Під час Другої світової війни синагога заз-

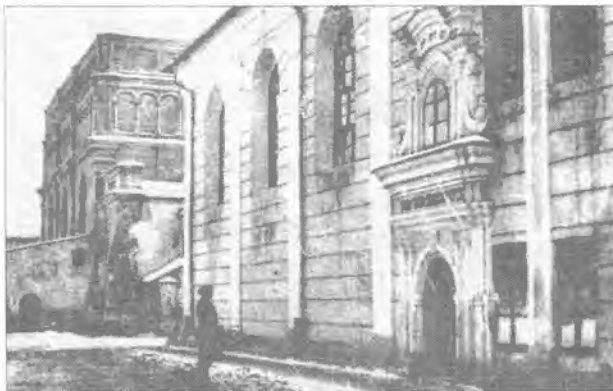

Фото 8. «Мала» 1760 -1800-і рр. (на передньому плані) і «велика» 1740-і рр. Фото бл. 1925 р. Австрійська національна бібліотека, Відень, фотоархів

нала значних пошкоджень, зокрема були втрачені партерові північна та південна синагогальні будівлі (Фото 2). У середині 1960-х рр. було проведено ремонт божниці [5, 158]. Споруду облаштовано під склад. За свідченням місцевого краєзнавця В. Ульянова, час від часу на незабудованій тоді ще доволішній території проходили ярмарки, під час яких на другому поверсі західної прибудови синагоги відкривали тимчасове кафе. Зі цього приміщення через півкруглі вікна, як і в давні часи можна було оглядати головний зал синагоги. Але через протікання дахів будівлю божниці перестали використовувати за новим призначенням. Синагога знову стала пустою, що призвело до її стрімкої руйнації. Великі обвали західної стіни з прибудовою сталися улітку 1988 р.

У 1991 р. місцева влада намагалась відреставрувати будівлю для подальшої адаптації на картинну галерею, однак через брак коштів роботи було припинено [8, 45].

В лютому 2006 р. обвалилась західна частина склепін. На даний момент синагога продовжує руйнуватись, і якщо в ближчому часі не відбудеться ніяких змін ми черговий раз втратимо одну з найунікальніших пам'яток сакральної архітектури України (Фото 3).

«Мала» синагога

Знаходилась на місці будинку, що по вул. Гончарській, 10 [2, арк. 2; 15, 95] (Фото 8).

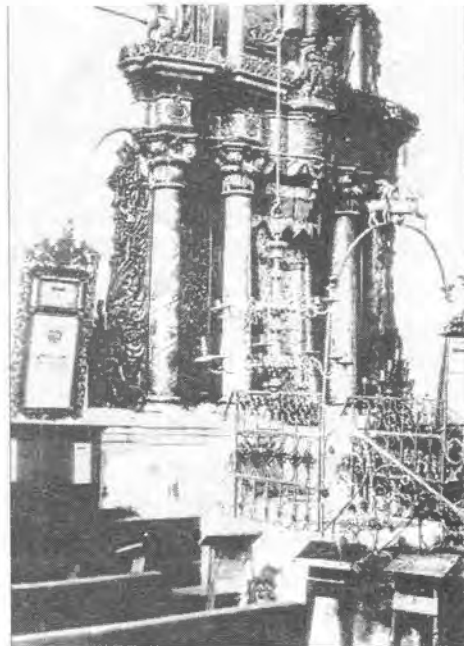

Фото 9. Стіна Тори «Малої» синагоги. Фото поч. XX ст. Австрійська національна бібліотека, Відень, фотоархів

Фото 10. Синагога XIX ст. на вул. В. Щурата, 9
до її перебудови у 2006 р.
Фото В. Ульянова 1995 р.

Згідно опису синагог Золочівського округу від 1826 р., вона була збудована в 1766 р. [1, арк. 37; 9, 45]. Наріжний камінь під її приміщення мав закласти рабин Еліезер Роках [16, 44]. Після великої пожежі на початку XIX ст. божницю було реставровано (приблизно 1804 р.), в результаті чого вона отримала назву «Нової» синагоги [16, 83] (Фото 9). Проте, як вже було сказано вище, усна традиція вказувала на неї, як на найстаршу в місті [16, 44].

Згідно зі спогадами колишнього бродівчанина Б. Лабінського, синагогу було розібрано одразу ж після Другої світової війни.

Інші міські божниці XIX – пер. пол. XX ст.

За даними опису синагог Золочівського округу від 1826 р., крім двох вищезгаданих у Бродах, нараховувалось ще шість синагог, дві з яких були дерев'яними [1, арк. 37; 9, 45].

Домініканський історик Садок Баронч вказує, що в середині 60-х рр. XIX ст. у місті було декілька менших божниць і близько сотні приміщень для проведення приватних зібрань [14, 158].

У «Єврейській енциклопедії», 1909 р. видання, говориться, що в Бродах існує багато бетгамідрашів (Бет-гамідраш, іврит – будинок мудрості, єврейський навчальний заклад з бібліотекою, в якому самостійно вивчали святе письмо [9, 170]) і молитовних будинків [6, 25].

У міжвоєнний період була збудована синагога на передмісті Старі Броди [12, 217].

Перед початком Другої світової війни у місті нараховувалось 86 єврейських культових спо-

руд [10, 2], із яких на нинішній день збереглися лише напівзруйнована «Велика» синагога та приміщення колишньої божниці XIX ст. на вул. В. Щурата, 9 (Фото 10), яке в зв'язку з його перебудовою під магазин улітку 2006 р. втратило практично усі свої стилеві ознаки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА України у Львові). Фонд 146 Галицьке намісництво м. Львів, опис 85, справа 2365, аркуш 37.
2. ЦДІА України у Львові. Ф. 186 Крайова земельно-податкова комісія, м. Львів 1863 – 1895 рр., оп. 6, спр. 89, арк. 2.
3. Бойко О. Оборонні синагоги Західної України // Народнознавчі зошити. – Зошит 2 (32). Львів. – Січень-лютий 2000. – С. 337-346.
4. Геврик Т. Муровані синагоги в Україні і дослідження їх // Пам'ятки України. – № 2. – Київ. – 1996. – С. 32-36.
5. До портрету Івана Могитича. Дещо з історії львівської реставрації 1960-х років // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Число 16. – Львів. 2006. – С. 151-178.
6. Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Тома 1-16. – Санкт-Петербург: Издание общества для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз-Ефрон. – 1908-1913. – Т. 5. – Брескюир-Гадасси. – 959 с.
7. Корчак А. Кулінець П. Написи на івриті, як важливе джерело вивчення єврейського минулого міста Броди // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Випуск IV. – Рівне: «Волинські обереги», 2006. – С. 90-93.
8. Корчак А. Кулінець П. Про що розповідають давні написи // Голос відродження. – № 86 (1767). – Броди. 17 жовтня 2006. – С. 4.
9. Синагоги України. Каталог // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Число 9. Спеціальний випуск. – Львів. 1998. – С. 34-179.
10. Стояновер С. Ятрать душу спогади // Голос відродження. – № 72 (7021). – Броди. 22 червня 1991. – С. 2.
11. Хонигсман Я. Евреи города Броды (1584-1944). – Львов, 2001. – 122 с.
12. Чорній Ю. Старі Броди // Броди і Бродщина. Історико-мемуарний збірник. – Торонто – Онтаріо. 1988. – С. 209-224.
13. Bałaban M. Zabytki historyczne Żydów w Polsce. Warszawa, 1929. – 156 s., LXVI.
14. Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody. – Lwów, 1865. – 198 s.
15. Kościów Z. Brody. Przypomnienie kresowego miasta. – Opole, 1993. – 95 s.
16. Wurm D. Z dziejów Żydostwa Brodzkiego za czasów dawnej Przemyskiej Polskiej (do r. 1772). – Brody, 1935. – 119 s.
17. Z. Bóżnica Żydowska w Brodach // Kłosy. – № 486. – Warszawa. 1874. – S. 260, 265.

Скрижалі історії

«Трепетно й побожно припадаємо перстами і очима своїми до священних скрижалей нашої прадавньої історії».

Олексій Губко

В Україні з найдавніших часів пабує звичай з нагоди відзначення певних дат, визначних подій встановлювати пам'ятні знаки. Найдавніший вид такого роду пам'яток – могильні кургани. Могили на теренах України насипали над місцями поховання визначних членів громади або воїнів, які загинули у боротьбі з варагом. На сьогодні такі могили є цінним джерелом знань про життя, побут наших далеких предків. Унікальними і найдавнішими пам'ятками курганного типу в Україні є Кам'яна могила (12 тис. років да н.е.) та Товста могила (скіфська доба).

Окрім поховальних курганів, на теренах України поширився звичай насипати символічні могили з метою увіковічення пам'яті героїв, полеглих за визволення України від загарбників. Таким чином, народ прагнув засвідчити свою вдячність вірним синам України, які віддали своє життя за високої і праведної мети.

У житті кожної громади трапляються події, важливі в конкретному історичному проміжку часу для даної спільноти людей. Ці події вшановуються членами громади і увіковічуються для наступних поколінь шляхом встановлення пам'ятних знаків: хрестів, фігур, капличок. Такі пам'ятки історичних подій встановлюються як за участі всіх членів громади, так і окремими її членами. Залежно від значимості подій, з нагоди яких встановлено пам'ятні знаки, їх можна розділити на три групи:

1) пам'ятки, встановлені з нагоди знаменних подій в житті держави чи урочистих церковних дат;

2) пам'ятки, встановлені з нагоди можливих подій в житті громади;

3) пам'ятки, встановлені з нагоди подій, що стосуються окремих членів громади.

Традиційне місце встановлення пам'ятних знаків – місця, які найчастіше відвідують люди: перехрестя доріг, церква та її околиці, центр села. Саму пам'ятку при цьому абсаджували з чотирьох сторін деревами, найчастіше липами, вербами, калиною [1]. Ця традиція збереглася в Україні з часів, коли наші предки у своїх релігійних віруваннях наділяли дерево

магічними властивостями і були переконані, що вони можуть захистити людину від дії злих сил. Більш повно ці вірування збереглися у традиціях святкування Вербної неділі та Зелених свят, що є наочним прикладом неперервності релігійних вірувань нашого народу [4].

У населених пунктах Бродівського району збереглася велика кількість пам'ятних знаків, встановлених із нагоди певних історичних подій, що відбувалися на наших землях. Вивчаючи і досліджуючи історію їх появи, ми можемо простежити розвиток того чи іншого села, використовуючи усні перекази місцевих жителів. Як правило, встановлення хреста, фігури, побудова каплички – все це не відображено в жодних письмових документах минулого, тому саме усні передання є єдиним джерелом інформації про причини появи пам'ятки.

Но превеликий жаль, сьогодні мало уваги приділяється вивченню цього неоціненного плосту історії нашого краю. Чи не єдиною спробою у цьому напрямі краєзнавчої роботи є стаття Гната Кучера «Фігури – пам'ятки історії», опублікована в літературно-краєзнавчому часописі «Брідщина» [6]. Кожен рік, що минає, збирає десятки носіїв нашої історичної спадщини, закарбованої у мовчазних свідках минувшини. Камінь сам па собі має певне енергетичне поле, а оброблений рукою людини і одухотворений її помислами, підвищує інформаційну ємність у сотні і тисячі разів. Але, на жаль, без живих свідків історії у більшості випадків ця інформація може залишитися нерозкритою таємницею.

Тому, користуючись нагодою, хочу звернутися до колег-краєзнавців з проханням: не дати конути у безвість неоціненній сторінці нашої славної історії, закарбованій на кам'яних скрижалях фігур, хрестів, на стінах капличок і церков. А для цього потрібно створювати каталоги цих пам'яток історії нашого краю.

Як перший внесок у цей вкрай необхідний і важливий напрям краєзнавчої роботи пропоную свій невеликий доробок. Збір інфор-

Фото 1. Козацька могила. 1651 р.

мації, що стосується встановлення пам'ятних знаків у с. Шниріві, я розпочав 5 років тому. За цей час вдалося відновити більш-менш повну історію кожної з 9 пам'яток, що знаходяться у нашому селі та його околицях.

Найдавнішою і найбільш відомою пам'яткою історії, що стала візитною карткою Шнирева, є Козацька могила, розташована неподалік села в урочищі Перекалки (Фото 1). Могила являє собою видовжений земляний курган, зорієнтований із сходу на захід, довжиною 15 метрів і шириною 8 метрів. Край могили означено символічною огорожею із ланцюгів, в яку вкрито деревами. На могилі встановлено 3 кам'яних хрести і стела із барельєфним зображенням св. Юрія Переможця. Стела і один з хрестів виготовлені із пісковика. Час їх встановлення невідомий, але судячи із того, наскільки сильно вони ушкоджені, можна зробити припущення, що їм уже не одне століття. Окрім того, місцеві жителі називають хрест козацьким. Час, а може не добрі руки, не пошкодував його – одне із бічних ramen хреста відбито.

Два інших хрести встановлено у 1991 році. Один з них зведено за кошти громади с. Шнирів, а другий – за кошти колгоспу «Дружба», який очолював на той час Чуб М. Г. Ініціатором його встановлення був наш колега-кореєзнавець із с. Лешнів Лука Кондратюк.

Історія цієї могили пов'язана з доленосними подіями в житті України – Визвольною війною 1648-1651 р. під проводом Б. Хмельницького. Саме на цьому місці 10 червня 1651 року відбувся бій між козацьким загonom під командуванням сотника Хмелецького і польською хоругвою на чолі з реєстровим козаком Яськом Ясноборським. В ході бою козаки, зненацька атаковані чисельно переважаючим ворогом, зазнали великих втрат і були розбиті. Пізніше над місцем їх поховання насипали високу могилу, що височіє на шнирівських

2. Символічна могила на місці колишнього поховання вояків УПА

полях до сьогодні.

Шкода, що в жодних історичних джерелах немає згадки про цю трогічну подію. Тільки у 1899 році в часописі «Діло» була опублікована невелика за обсягом стаття «Забута козацька могила», автором якої був відомий наш земляк професор о. Йосиф Застирець [5]. Із сумом та болем автор вказує наzoneпад національного духу, патріотизму, втрату історичної пам'яті і намагається звернути увагу своїх сучасників на цю святиню, що, забута всіма, стоїть самотньо як символ нашої колишньої слави та величчя духу. Справедливим докором наповнені його слова: «Ця могила тепер забута, бо з інтелігенції ніхто про неї не згадує, а народ забуває вже й легенду. Ніхто полеглих не пам'яє і хреста не поставить...» [5, 52].

Хоча зороз ситуація дещо змінилася на краще, та до сьогодні, в час української державності, немає належного науково-історичного обґрунтування трогічних і славних подій сивої давнини, що відбулися на шнирівських полях. Великий пласт нашої історії, що зберігає могильний курган, ще чекає на свого дослідника...

З могили, де знайшли свій останній спочинок славні козаки, видно інший могильний курган, насипаний у 1990 році на місці колишнього поховання вояків УПА (Фото 2). Тіла повстанців, які загинули у 1946 році у бою із загonom НКВС, були тоємно поховані

Фото 3. Фігура Матері Божої біля церкви. 1894 р.

на цьому місці, а у 1962 році перепоховані родичами на сільському цвинтарі. Після проголошення незалежності України громада села вирішила вшанувати пам'ять полеглих героїв, насипавши на місці їх першого поховання могилу.

Глибако символічним є розташування цих двох священних для кожного українця місць. Розміщені вони майже поряд, та розділяють їх століття, і водночас єднає їх той «...дух, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя,

волю...» Кров «славних прадідів великих» пробудила до боротьби гідних нащадків, які, не шкодуючи молодого життя, склали свої голови за наше краще сьогодення. І, щоб історія із «забудою козацькою могилою» не повторювалася, ми, теперішнє покоління, повинні докласти не так багато: своєї вільної волі, бажання і часу для того, щоб донести до внуків і правнуків правду про нашу славу історію, що творилася на землі, политій кров'ю і потом наших пращурів. Та ж я хотів би зробити все для того, щоб історія мого рідного села була вписана на сторінки історії нашого краю, держави, хай і не золотими буквами, але правдиво, чесно, без фальсифікацій та білих плям.

Частково в досягненні цієї мети мені допомогли мовчазні свідки історії – фігури та каплички, зведені маїми земляками у різні часи з нагоди певних подій.

Найдавнішою фігурою у нашому селі є фігура Божої Матері, що стоїть на церковному подвір'ї (Фото 3). Встановлена у 1894 році на знак подяки громади за чудесне врятування церкви від страшного пожару, під час якого згоріла третина села, саме та його частина, де знаходилася церква. Хати, що стояли неподалік, вигоріли дотла, а церква чудом залишилася неушкодженою.

Про трагічну подію в історії нашого села нагадує і кам'яний хрест, встановлений того ж року поряд з обійстям Семенюка Романа

Фото 4. Пам'ятна фігура-хрест про пожежу, що сталася в селі в 1891 р. Встановлена в 1894 р.

Фото 5. Фігура встановлена в «нечистому» місці. 1904 р.

Фото 6. Фігура в пам'ять про загиблу під час пожежі дівчину. 1906 р.

(Фото 4). Первинне місце розміщення – 10 метрів південніше, на роздоріжжі. За звичаєм, хрест був обсаджений липами, з яких не збереглося жодної. Зороз його обнесено залізною огорожею.

Фігура – це чотиригранна стела з уступами, увінчана розп'яттям. На фронтальній стороні – барельєфне зображення Архангела Михаїла з мечем і щитом, на якому напис: «Хто як Бог». На бічних сторонах – Пресвято Богородиця і святий Миколай. На нижньому камені вибито напис церковнослов'янською мовою, згідно з яким фігура зведена 1894 року за кошти громади села Шнирева після страшної пожежі 1891 року. Напис закінчується словами: «Боже, бережи нас від вогню». Фігура встановлена на тому місці, де, за переказами, пожежу вдалося зупинити одній жінці, ім'я якої історія не зберегла. Вона вийшла нозустріч пекельному смерчу з іконою Богородиці і стіні вогню довелося відступити [2].

Далі на схід від цього місця, на роздоріжжі, стоїть кам'яний хрест, встановлений 1904 року (Фото 5). Це чотиригранна колона з розп'яттям. На фронтальній стороні – барельєфне зображення святих великомучеників Кипріана і Юстини, на бічних – святих Косми і Даміана.

За переказами старожилів, хрест споруджено у місці, що з давніх часів вважалося «нечистим». Ще дотепер в селі можна почу-

Фото 7. Капличка зведена в пам'ять про померлого від тифу малолітнього сина. 1919 р.

ти моторошні розповіді про Білу Пані, яка ночами з'являлася самотнім перехожим, переважно чоловіком. Бідолашні цілу ніч могли блукати за примарою, зранку не пам'ятаючи де були і що робили, але образ Білої Пані залишався з ними назавжди [1].

Тож освячення цього місця і зведення фігури мало на меті очищення його від злих сил. Про це свідчить і зображення святих Кипріана і Юстини, до яких звертаються вірні з молитвами про захист від чар і лихих помислів.

У минулі часи пожежі в селі траплялися досить часто. Про ще одну з них нагадує фігура, розміщена при в'їзді в село, на обійсті Семенюк Марії (Фото 6). Це кам'яна колона з двома уступами в основі, на якій встановлена фігура Ісуса Христа. На фронтальній сто-

Фото 8. Капличка на честь 2000-ліття Різдва Христового

роні, зі сходу, – барельєфне зображення Пресвятої Богородиці, на бічних сторонах – святий Миколай і свята Марія Магдалина. На нижньому камені вибито напис, який свідчить про те, що дана фігура зведена на кошти Луки і Анни Федунів у 1906 році.

Згідно переказів, подружжя Федунів встановило цю фігуру в пам'ять про свою дочку, яка трагічно загинула під час пожежі. Коли похоронна процесія підійшла до того місця, де стоїть зараз фігура, коні, що везли труну, зупинилися, неначе вкопані. І тільки після того, як священник прочитав Євангеліє і окропив їх свяченою водою, коні рушили далі. Громада вирішила на цьому місці збудувати фігуру. Кошти на її спорудження офірувала родина Федулів [3].

Про ще одну сімейну трагедію зберігає пам'ять капличка, розміщена в іншому кінці села, на колишньому обійсті родини Макарів (Фото 7). Зведена у 1919 році. У первісному вигляді – це прямокутна споруда із склепінчатою стелею і купольним дахом. Засклені вхідні двері звернуті на південь. На всіх трьох стінах висіли ікони, прикрашені рушниками і квітами. На сьогоднішній день купольний дах, що обвалився, замінено на стриховий. Немає дверей та ікон, що зникли ще у сімдесятих роках минулого століття. Усередині каплички стоїть металічний хрест на постаменті з каменю. На хресті прикріплено круглу пластину, обрамлену лавровим листям. На пластині нечіткий і сильно ушкоджений напис засвідчує, що дана каплиця збудована на кошти родини Приймаків. У такий спосіб ця родина хотіла зберегти пам'ять про свого єдиного малолітнього сина, який помер від тифу в евакуації у м. Гмінд під час Першої світової війни.

У центрі села, при вході на церковне подвір'я, розташована ще одна капличка, споруджена коштом громади з нагоди 2000-ліття Різдва Христового (Фото 8). Це засвідчує напис, вирізьблений на дубовій дошці над входом. Капличка -- квадратна споруда, вхідни-

ми дверима орієнтована на схід, із двома вікнами на північній і південній стінах. Купольний восьмикутний в основі дах увінчаний хрестом. В середині каплички встановлено тетрапод із зображенням стопи Почаївської Божої Матері. На західній стіні – ніша з іконою Богородиці. Стеля склепінчаста, голубого кольору, оздоблена золотими зірками. Інтер'єр каплички прикрашають квіти та вишиті рушники.

Факти, наведені у даній статті, наочно підтверджують мудру народну приказку про те, що камінь також може говорити. Як бачимо, при уважному вивченні та аналізі інформації, отриманої під час дослідження історичних пам'яток, ми можемо відтворити багатющий пласт нашої історії, записаної на кам'яних скрижалях фігур. Хочеться вірити, що ця невелика за обсягом краєзнавча розвідка стане початком широкомасштабного дослідження не таких уже і німих, як здається на перший погляд, пам'яток історії нашого краю. Адже вони можуть розкрити нам ще багато маловідомих сторінок нашого славного та героїчного минулого. Недарма наші мудрі предки встановлювали ці віхи історії саме на роздоріжжях... Вони і справді стоять на перехресті віків, єднаючи минуле і теперішнє... Вони є вічним символом неперервної єдності і наступності минулих та майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Спогади Гамерника В. П., 1926 р. н. Записав В.Макар, с. Шнирів / Зберігається в приватному архіві автора.
2. Спогади Павлія І. П., 1929 р. н. Записав В.Макар, с. Шнирів / Зберігається в приватному архіві автора.
3. Спогади Семенюк М. С., 1947 р. н. Записав В.Макар, с. Шнирів / Зберігається в приватному архіві автора.
4. Губко О. Т. Психологія українського народу. – Київ: ПВП «Задруга», 2003.
5. Застирець Й. Забута козацька могила // Брідишина. Літературно-краєзнавчий журнал. – Броди, 1996. - №8-9. – С. 49-52.
6. Кучер Г. Фігури – пам'ятки історії // Брідишина. Літературно-краєзнавчий журнал. - Броди, 2000 - №15. – С. 25-31.

Маріанна МЕЛЬНИК-МАНЬКОВСЬКА

Єзуїти на Волині (XVI – XVIII ст.): культурно-значима діяльність

Актуальним питанням постає дослідження культурно-значимої діяльності католицьких чернечих орденів на Волині, як однієї з найбільших католицьких єпископій протягом XVI–XVIII - ст. на українських землях. Зважаючи на те, що найрозповсюдженішим та найчисельнішим серед них був орден єзуїтів, постає питання про вагомість їхнього внеску в культурно-духовне життя Волині.

Перша спроба проникнення єзуїтів на території Речі Посполитої була зроблена у 1555 р., коли була заснована польська нунціатура. Орден був запрошений для боротьби з інтенсивно наростаючим протестантизмом. Поява ордену на сході Речі Посполитої, тобто на волинських землях, була одним із факторів, що ознаменував тут появу контрреформації – переходу католицизму в наступ як проти протестантів, боротьба з якими була спочатку основною функцією Товариства Ісуса, так і проти православних [4]. Нагаласима, що єзуїти суміщали місіонерську діяльність із навчанням та вихованням молоді, у тому числі й не католицької, що відповідало духу контрреформації.

З кінця 60 - 70-х р. XVI ст. розгортається діяльність єзуїтів в Україні. Безперечно, проникнення католицизму відбувалося через навчальні заклади. Цей вплив по-різному оцінювався в історіографії. Православні і католицькі дослідники в минулому дотримувалися полярних точок зору, на жаль, і зараз позиції не змінилися. З цього приводу слушно зазначає В.Ульяновський: «Православні історики вважають єзуїтів винуватцями всіх бід і самого розколу (Берестейська унія 1596 р.) церкви. Протестантські вчені вбачають у них основну силу Контрреформації. Католицькі автори намагаються висвітлити як позитивні, так і негативні сторони діяльності ордену на українських землях, схилившись більше до позитивних оцінок» [1].

Одним із важливих осередків поширення діяльності ордену єзуїтів стало місто Луцьк. Єзуїти сюди потрапили з Ярославля, де в 1571 р. за участю Петра Скарги було заснована єзуїтський колегіум [3, 26]. Особливо

виділився в цій діяльності проповідник Бенедикт Гербест. У 1583 р. місія католиків і єзуїтів у Луцьку зазнала поразки, оскільки, духовенство і шляхта мали тут міцні позиції.

Певною мірою проникненню єзуїтів до цього міста сприяла діяльність Луцького римокатолицького єпископа Бернарда Мацейовського (1588-1600), який особисто просив у папського нунція Альдобрандана направити на Волинь місію єзуїтів з Ярославського колегіуму. Цей єпископ їздив по підлеглим йому територіях з двома місіонерами-єзуїтами, готуючи ґрунт для розгортання подальшої діяльності ордену.

У 1604 р. Луцький єпископ Марцін Шишковський (1604-1607) направив до Луцька єзуїтів, і з його фундації постав тут їх колегіум. Він у 1606 р. надав луцьким членам Товариства Ісуса села: Болата, Гірське, Липині, Стрихів. Вони знаходились у позитивному посіданні власника, який платив щороку на користь єзуїтів 600 польських златих. Члени ордену вимагали віддати їм кафедральний костел і частину єпархіальних приміщень, але їхні запити були задоволені лише частково. Вони використовували одну з каплиць костелу [9].

Спочатку єзуїти вчили дітей приватно. Із 1608 р., коли чисельність їх прибічників нараховувала декілька осіб, почались публічні навчання. Вони проводились у подарованому єпископом Шишковським будинку при дзвіниці. Шляхта стосовно діяльності єзуїтів та запропонованого ними навчання, зайняла дві протилежні позиції – за і проти. Отже, єзуїтів багато хто не сприймав. Саме тому на сеймик 1608 р. було винесено питання про ставлення до їхньої діяльності в Луцьку та продовження навчання молоді.

Католицький і уніатський влодики підтримали єзуїтів, що дало можливість придбати в Нижньому замку будинок і площ для облаштування відповідних приміщень. 6 лютого 1609 р. король дав дозвіл луцьким єзуїтам закласти колегіум. Луцький єпископ П. Волуцький (1607-1616), який був єзуїтським двірським місіонером, 20 травня офіційно заклав колегіум й асигнував на нього 6 тис. червінців, па

1 тис. щорічно [5]. Спочатку колегіум складався з 2 граматичних класів і об'єднував 150 учнів. Його вихованці не тільки набували знань, але й ставили спектаклі. Вони спілкувалися грецькою і латинською мовами. В 1610 р. у ньому з'явилися класи поезії і казуїстики, а в 1611 р. - риторики. Число вчителів у цей час збільшилось до 4-х. При колегії було відкрито і шкільне братство. Знаходячись під духовним і матеріальним покровительством римо-католицького єпископа, єзуїтські капелани з Луцька у 1615-1617 рр. з місіями їздили до Бреста Литовського» [9, 141].

З метою залучення до колегіуму українського населення для них було відкрито школу для руської молоді, де вчили читати, писати, рахувати по-руськи. Музичну освіту студенти почали здобувати з 1616 р., коли при колегії була відкрита музична бурса. Її першим відомим префектом був Войцех Зембович (1616-1617).

Луцька єзуїтська колегія мала потужну бібліотеку, фондами якої ще в XIX ст. був вражений відомий дослідник луцької старовини О.Левицький. Основу книгозбірні заклав єпископ Шишковський. Серед її книг були й томи з особистої бібліотеки митрополита Вельямина Рутського [9, 142].

Бібліотеки католицьких монастирів міста Луцька мали великі збірки не тільки богословської, а й світської літератури. Одна з найбільших бібліотек у Луцьку була єзуїтська – вона налічувала декілька тисяч книг, серед яких були стародруки XVI –XVII ст. латиною, а також польською та вірменською мовами.

З 1630 р. на кошти колегії була відкрита аптека [2, 47]. Список аптекарів відомий з 1636 р., а першим у ньому зафіксований Симон Заторенсіс (1636-1637). Хоча аптека в той час була, безумовно, необхідністю, але вимагала не тільки фахівців, а й значних витрат. Та єзуїти, розуміючи важливість цієї справи для себе та місцевого населення, сприяли її започаткуванню. Це було пов'язано, зокрема із зростанням їх фінансових можливостей. Відомо, що в 1614 р. прибуток колегії складав 2000 злотих, в 1645 р. - 10000 злотих. На той час колегіум володів маєтками Ботин, Біличі, Черчії, Губин, Ключані, Кічкарівка, Лисець, Лите, Медвежа та Німецьке.

Керівництво колегією послідовно здійснювали: Сигизмунд (Зигмунд) Обріціус (суперіор) 1607-1608 рр., віцектор 1608-1610 рр., ректор 1610-1614 рр.; Єжи Транбчинський

1614-1619 рр., Криштоф Гошевський (1619-1622) і ін. [9, 142].

В Острозі склалася особлива ситуація щодо можливостей місійної діяльності єзуїтів. Власник Острога, український князь Костянтин-Василій Острозький ще у 80-і р. XVI ст. перетворив місто в провідний культурно-освітній осередок, заснувавши тут академію та друкарню. Він виклопотав для міста Магдебурзьке право, прикрасив його новими мурованими будинками, зміцнив замкові і загальноміські укріплення. Князь рішуче виступив проти Берестейської унії, вбачаючи в ній загрозу для православної церкви. Саме тому довгий час єзуїти не мали шансів оселитися в Острозі, у цій «фортеці Волині, але також і схизми грецької», як його охарактеризував С.Заленський. Водночас було цілком очевидно, що саме це місто могло б бути чи не найкращим опорним пунктом для Товариства Ісуса на Волині [7, 77].

Цей шанс з'явився лише після смерті старого князя в 1608 р. Вирішальну роль у цій справі відіграла його ж онука, дочка наймолодшою сина Олександра, вдова померлого під Хотиним великокоронного гетьмана Яна Ходкевича Анна-Алоїза. 7-го липня 1624 р. вона склала фундаційний акт, зміст якого викликає не лише правовий інтерес, але й історико-культурний. Ось його найважливіші фрагменти: «...Зичучи помноження хвали божої... в місті Острозі на вічні часи фундує, і плац в тому ж місті Острозі на костел та колегіум поміж вулицею Гнилою та Звіхальською або Водною, від кам'яниці в ринку учтивого Валентія аж до дому Пацянової на вулиці Згнилій; а на вулиці Водній від кам'яниці того ж учтивого Валентія аж до дому невірного Майєра жида, прямо йдучи над міським каналом, аж до плацу пустого званого рогульчинським... на костел, котрий має бути під назвою св.Іпатія Лойоли та Франциска Ксаверія, отців Soc. Jesu, і на колегіум пом'янутий на вічні часи дарую та записую» [8, 82].

Наголосимо, що в той час існувало два основні типи єзуїтських колегіумів – середнього і вищого рівня; інколи їх ще називають п'ятикласними греко-латинськими школами та, відповідно, п'ятикласними греко-латинськими школами з курсами філософії і теології. Останні й були повними колегіумами, й могли користуватися правами академії як навчальні заклади вищого типу. Колегіуми середнього

рівня давали типову освіту гуманістичної школи. Такий колегіум утворювало п'ять класів, з яких три нижчих називалися граматичними (*infima, grammatica, syntaxis*), а два вищих - гуманістичними (*poesis, rhetorica*). В межах двох останніх могли викладатися грецька мова, початки філософії та моральної теології. Так звані повні колегіуми являли собою, окрім перерахованих п'яти класів, ще виклади «вищих наук» (*superiora*): курси філософії (найчастіше трирічні) та теології (чотирирічні). Курс філософії передбачав вивчення етики, математики, фізики, логіки, а в межах теології викладалося канонічне право і гебрейська мова [10, 43].

Вартісну інформацію маємо про єзуїтський колегіум у Крем'янці. Його заснування відносять до 1720 р. Ідея його створення належала краківському каштеляну Антонію та його братові Михайлу, князям Вишневецьким. Згодом тут започаткували знаменитий лицей, що став центром полонізації на південному заході України [1, 174].

Прикладом сприяння поширенню місіонерської діяльності єзуїтів можуть бути вчинки київського каштеляна Юрія Вишневецького і київського воєводи Миколи Чарторийського, які подарували будівлі і палац, а також землі під єзуїтський колегіум у Луцьку [2, 47]. Подібним чином діяла дружина литовського гетьмана Яна-Карла Ходкевича, дочка волинського воєводи князя Олександра Островського Анна-Алоїза Ходкевич, яка стала фундаторкою єзуїтського колегіуму в Острозі 1624 р. Вона ж заснувала при ньому конвікт (гуртожиток) для шляхетських дітей.

Зазначимо, що досить численним було єзуїтське училище в Овручі (до 500 учнів) та наслідки їхньої місії у Житомирі, де було відкрито декілька шкіл.

Підсумовуючи досить побіжний огляд стану католицької освіти на Волині початку XVII ст., можна зазначити, посилаючись на висловлювання лубенського архімандрита Касіяна Саковича. Він у творі «Старий календар», що вийшов друком 1640 р. у Вільно, писав: «В одному місті, в Кракові, Львові, Люблені, Познані, скажу більше, в одному католицькому монастирі більше можна найти вчених людей і богословів, аніж на території цілої Русі» [1, 174]. Згодом єзуїтські школи на українських землях були ліквідовані внаслідок припинення діяльності ордену. У своїй більшості вони

перейшли до підпорядкування василіан [1, 175-176].

Для потреб ордену єзуїтів на Волині здійснювалося масштабне будівництво костелів, колегіумів, монастирів, резиденцій та місій. Воно розгортається в першій половині XVII століття. Це стосується Луцька та Острога. В подальшому - в першій половині XVIII століття - для потреб єзуїтів велося значне будівництво у Володимир-Волинському, Крем'янці, Ковелі, Полонному, Житомирі, Овручі. Проектування цих споруд та нагляд за їх будівництвом здійснювалося, як правило, архітекторами та будівничими, що належали до ордену. Більшість з них знання в цій галузі отримували в навчальних закладах саме цього ордену. Рівень професійної майстерності єзуїтських архітекторів був дуже високий, а тому їх послугами користувалися не тільки інші чернечі ордени, а й світські особи [6, 20].

З історією архітектури Волині пов'язані імена трьох визначних орденських архітекторів: Джакомо Бріано, Бенедикта Моллі та Павла Гіжицького.

Джакомо Бріано (1589-1649 рр.) народився в італійському місті Мадена. До ордену вступив в 1607 р. уже фаховим архітектором. Будував він в Італії та Франції. З 1616 р. у Польщі він був керівником та автором практично всіх єзуїтських новобудов. На Волині спочатку працював у Луцьку, де розпочав спорудження костелу вочевидь за власним проектом, але тут його участь обмежилася фундаментами та підмурками. В 1630 р. він був знову запрошений з Італії до Острога Анною-Алоїзою Ходкевич з метою виправлення помилок у спорудженні костелу, розпочатого в 1626 р., за задумом архітектора Себастьяна Брауна. Він був запрошений сюди з міста Бар. Виявилося, що земельна ділянка для храму замала й незручна. Бріано розробив нові варіанти розташування костелу та колегіуму, будівництво яких було розпочате в 1631 році. Через конфлікт з фундаторкою та ченцями він змушений був виїхати з Острога. Ніхто з дослідників не ставив під сумнів високий рівень його професіоналізму, але показовим є те, що він не завершив повністю жодної будови, хоча розпочав кілька, а ще більше спроектував. Пояснювалося це його незвичним темпераментом та характером, через що він важко знаходив спільну мову як з керівництвом, так і з підлеглими.

Тому в останні роки своєї професійної діяльності в Україні він займався більше проектною, ніж практичною роботою. Його роботи відзначалися різноманітністю та багатством форм, величністю та просторовою композиційною довершеністю. В Україні він також працював над проектуванням та зведенням єзуїтського костелу та колегіуму у Львові. Помер Д.Бріано у 1649 р. в Буссето [6, 20].

Ще один визначний європеєць-єзуїт Бенедикт Моллі (1597-1657 рр.) народився в Римі. В орден він вступив у 1617 р. До Польщі цей архітектор прибув за проханням Анни-Алоїзи Ходкевич в 1633 р. на заміну Д.Бріано. Кілька років він керував продовженням зведення острозького колегіуму. В 1639 р. ним було закінчено спорудження лише фундаментів та льохів колегіуму. Він хотів повернутися до Риму, але не отримав дозволу фундаторки, яка бажала завершення робіт під керівництвом цього досвідченого архітектора. В 1635 р. він запропонував зміни до тільки-но розпочатого будівництва колегіати Св.Трійці в Олиці. В результаті чого було навіть заново перекладено його наріжний камінь. У 1648 р. Б.Моллі у зв'язку із початком воєнних дій Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького разом із фундаторкою залишив Остріг. Отже, через це закінчити будівництво в Острозі в цей час не вдалося. Помер Б.Моллі в Римі.

Павло Гіжицький (1692-1762 рр.) до ордену вступив у 1710 р. у Кракові. Працював як архітектор, маляр та скульптор. Був орденським місіонером у Ковелі в 1725-1736 рр. та 1728-1729 рр. У Полонному він виконував свої обов'язки в 1726-1728 рр., у Луцьку - в 1729-1730 рр., у Володимирі-Волинському - у 1730-1731 рр. А згодом, до кінця життя мешкав у Крем'янці. В Полонному він два роки керував будівництвом єзуїтського костелу, але авторство його не має документальних підтверджень.

Найвизначнішою його творчою працею є бароковий ансамбль єзуїтського костелу та колегіуму у Крем'янці, але останній не був повністю завершений. Вірогідно, що він є автором костелу у Володимирі-Волинському. Близько 1740 р. він здійснював проектування францисканського костелу в Корці. В 1744 р. він здійснив деякі зміни в окремих спорудах Почаївського монастиря, де вочевидь виконав також проект його келій.

Водночас він розробив проект кармелітського монастиря у Вишнівці та єзуїтського колегіуму в Житомирі, а також бернардинського костелу з келіями у Луцьку, який був побудований в 1752-1789 рр. Відомий П.Гіжицький також як автор внутрішніх декорацій в уніатській церкві Підгірців (1754 р.) та у францисканському костелі в Крем'янці. Він брав участь у перебудові башти костелу домініканців у Підкамені. Відомий П.Гіжицький також як автор багатьох надгробків. Помер він у Крем'янці. Крім цих найвідоміших архітекторів єзуїтського ордену, в Україні працювали на різних об'єктах у пізніші часи також М.Соболевський, В.Глазович, М.Маїк, А.Ахорн та інші [6, 21-22].

Отже, єзуїти в XVI – XVIII ст. зробили значний внесок у різні галузі духовно-культурного життя Волині. Зокрема, це стосується освіти, аптечної та бібліотечної справ. Особливо вагомою виявилася їхня діяльність у галузі архітектури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Денисенко В. Єзуїтські школи та їх вплив на розвиток духовної культури в Україні // Пам'ять століть. – 2006. – №5. – С. 173-176.
2. Єлисеєва Т. Єзуїтські колегіуми на Волині // Тези повідомлень III круглого столу «Історія релігій в Україні». – Львів, 1993р. – 3-4 травня. – С. 47-48.
3. Нахратова Т. Єзуїти в нашому краї // Тези V регіональної науково-теоретичної конференції «Волинь не забути». – Рівне, 1994. – 18-20 грудня. – С. 24-27.
4. Плохий С.Н. Орден иезуитов и папская дипломатия на Украине (70-е – начало 80-х годов XVI в.) // Папство и Украина. – К., 1989. – С. 23-27.
5. Пясецький В., Жарчинська О. Єзуїтський колегіум – перший вищий навчальний заклад у Луцьку // Вісник. – 2003. – 27 березня. – С. 14.
6. Ричков П. Архітектори єзуїтського ордену на Волині // Тези II регіональної науково-теоретичної конференції «Велика Волинь: минуле і сучасне». – Рівне, 1992. – 18-20 грудня. – С. 20-22.
7. Ричков П. До історії спорудження єзуїтського колегіуму в Острозі // Матеріали VII міжнар. наук. конференції з волинського іконопису м.Луцьк «Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть». – Луцьк, 2000. – 27-28 листопада. – С. 76-80.
8. Ричков П. Острозька спадщина архітектора Джакомо Бріано // Матеріали VII міжнар. наук. конференції з волинського іконопису м.Луцьк «Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть». – Луцьк, 2000. – 27-28 листопада. – С. 81-84.
9. Рудецький П. Орден єзуїтів у Луцьку. Становлення та особливості діяльності // Матеріали IX міжнар. наук. конференції м.Луцьк «Сакральне мистецтво Волині». – Луцьк, 2002. – 31 жовтня-1 листопада. – С. 141-142.
10. Шевченко Т. Викладачі Луцького єзуїтського колегіуму (1608-1648) // Київська старовина. – 2000. – №6. – С. 42-57.

Предавні святині глибокого Полісся

*Ходіть, поки маєте світло, щоб вас темрява не обгорнула.
А хто в темряві ходить, не знає, куди він іде.*

Св. Івана 12.35

1. Складовою частиною історичної Волині і Полісся була довня Деревлянська земля з столицею Іскоростень, потім Овруч [1].

Єдиний неподільний до 1920 року Овруцький повіт включав в свої адміністративно-територіальні межі предовні містечко і села, минуле яких є темою цього дослідження: Рокитно, Біловіж, Сновидовичі, Олевськ.

Ракитно свою назву виводить від слова «ро-кита» — давня назва верболозу, якого дуже багато росло на місці стародавнього села [2].

Кам'яні знаряддя праці знайдені в його межах дають нам підставу стверджувати про наявність людини тут в сиву давнину, однак писана історія розпочинається в першій половині XVI ст.

- Село Ракитно, - знаходимо в історичних джерелах, -- під ім'ям Рокитной, як маєток князя Капустина згадується 1545 р. в опису Овруцького замку з кількістю приписаних до нього міщан, бояр, селян і землі, а також з переліком повинностей і кількістю днів, принесених в каристь зомку [3].

Під назвою Рокитного, як маєток княгині Богдани Филоновни Друцької-Горської, дісталася село їй від рідного брата Лазаря Филоновича Кмити-Чорнобильського. Воно згадується в акті від 17 червня 1595 р. в інвентарі містечка Веледник, складеним з належними селами при передачі княгині Богданою в заклад своєму чоловікові князю Юрію Друцькому-Горському [4].

Духовне життя розпочалося тут в XVI ст., коли в селі було вибудовано храм Успіння Божої Матері. Як і більшість поліських храмів, будували святиню з дерева -- найдоступнішого і найдешевшого будівельного матеріалу.

Про першу святиню в історичних джерелах маємо такі відомості: «Церква Успіння Божої Матері, дерев'яна, невідома ким і коли пабудована. До неї приписана церква в ім'я Воскресіння Христового, 1784 р. в селі Кисоричі. Церковної землі 60 десятин. Дворів 170, парафіян 1367 душ» [5].

Церква, як і переважаюча кількість дерев'яних церков тої даби на Поліссі, була три-

зрубна, або ще її називали триклітно, тобто зроблена з трьох клітей: вівтор, святилище, бабинець. Як правило, тоді дзвіницю будували окрема від храму, була вона з дерева, одного віку з хромом [6].

Моємо ноголосити, що поліські селяни в усі часи були хоч і бідними, але щедрими жертводавцями, однак побудувати святиню власним коштом було їм не під силу і тому хтось з відомих князівських, боярських родин був її фундатором. Лише 1871 року вона замість гонти була перекрита бляхою, а 1881 року зверху оббита дошками і пофорбована каштом парафіян.

Можливим фундатором першої святині в Рокитно були ще найперші власники села князі Капустини, а з 1581 року належить Вишневецьким, остоння з роду Капустинів княжна Олександра внесла його в ключ поліських маєтків князів Вишневецьких.

Також не виключено, що фундатором найдавнішої святині села був Панас Трушна, або каштелян Київський Гаврило Гойський, який в 1629 році платив за Рокитно від 6 димів та 1 огороу [7].

Село пережило цілий ряд своїх власників, декілька з них ми назвали, які змінювали одні одних, однак душа поліщука впродовж століть залишалася незмінною в своїй великій любові до Бога, рідної землі, свого народу, його святинь, у яких вони прославляли Творця і Вседержителя за ті дари, що посилав Господь їм в щоденне нелегке життя.

2. Село Біловіж колишньої Юріївської волості Овруцького повіту розтошоване в центрі Деревлянської землі на самому північно-східному рубежі Волинського князівства біля так званого «Чортового лісу» який відділяв землі волинських князів від київських [8].

Свою назву виводить від слів Біла вежа в якій у X ст. стояла залога воїнів Київських князів, що охороняла торговий шлях з Овруча до Давид-Горадка. Була вона з білого чи побіленого каменю, як вежі біля Холма, Кам'янця, Берестя. Село Біловіж має своє дуже багате, але забуте минуле. Про його давність, славу

і багатство (хутро, мед, віск і т.д.) промовисто говорить сама земля своїми ще староукраїнськими назвами навколишніх урочищ от як Тризна, Завишень, Ігорів Брід і інші.

Саме з ім'ям Київського князя Ігоря, вбитого древлянами за надмірну данину, і з якими розправилась його дружина тоді ще не християнка княгиня Ольга, пов'язано назву Ігорів Брід. Про походи князя Ігоря у Древлянську землю в «Літописі руському» під датою 945 рік знаходимо такі думки:

– Сказала дружина Ігореві: «Отроки Свенальдові вирядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послухав їх Ігор, пішов у Древляни по данину. І добув він собі ще до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город Київ.

Та коли він повертався назад, роздумав і сказав дружині своїй: «Ідіть ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликим військом вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули древляни, що він знову іде, порадилися з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить» [9].

Князя Ігоря вбили древляни, але від тих його походів по данину до них залишився в Біловіжі «Ігорів Брід».

Можливо, що саме княгиня Ольга жорстко розправившись з древлянами, покорила їх і наказала в центрі деревлянської землі побудувати Білу Вежу, поставити залог у ній [10].

Із того часу, на думку автора, розпочинаються писатись сторінки історії середньовічного Біловіжу.

Там, де наші князі будували фортеці, вежі, щоб охоронити своє життя і життя підлеглих від ворожих нападів, будували вони і храми Божі, щоб захистити людські душі від скверни. У них вже тисячоліттям горить негаснуча свічка віри святого українського православ'я, віри наших прадідів.

Про першу святиню в Біловіжі часів тої княжої доби не маємо жодних історичних джерел, але що вона була тут, є пряме свідчення тому. У сучасному храмі Воскресіння Господнього, невідомо ким і коли побудованого, зберігається від попередніх церков Чудотворний

образ Божої Матері Біловіжської. За переказами, цей святий образ часів княгині Ольги-християнки належав одному з її дружинників з Білої Вежі, зрозуміло, що вже християнина. Образ справді дуже давній, візантійського походження, невеликий за розміром як надвітарна храмова ікона, в срібно-визолоченій шаті мистецького карбування, багатому орнаментованому виноградним галуззям ківоті. Божя Мати тримає на лівій руці Ісуса, у них на голові корони.

За історичними джерелами, кожного року 15 липня в день Положення Чесної Ризи Божої Матері до чудотворного її образу приходили тисячі прочан з найвіддаленіших околиць, щоб скріпитись вірою, набратися духовних і фізичних сил. Чудотворний образ відомий своїми зціленнями хворих, немічних, калік. До Першої світової війни в храмі Воскресіння Господнього зберігалася книга записів зцілень хворих біля святого чудотворного образу [11].

Сама церква Воскресіння Господнього в Біловіжі є архітектурним мистецьким твором місцевих будівничих, які виклали з її побудову не лише свої знання і човики, а й свою душу. Вона належить до так званих трьохзрубних храмів, найбільше розповсюдженим типом старої дерев'яної церкви на історичній Волині і Поліссі. Всі три її зруби установлено на одній осі, в плані мають вигляд квадратів, видовжених прямокутників, середній зруб її є більший від західного-бабинця, східного-вівтаря. Первісна її покрівля була з гонти і лише в другій половині XIX ст. покрили бляхою. Поруч неї була й окрема дзвіниця, її ровесниця [12].

Первісно, як і сама святиня була накрита гонтою, а пізніше дзвіницю добудували над бабинцем, тим самим змінили первісний вигляд храму.

З документів інвентаризаційної справи храму в с. Біловіж за 1959 рік, що зберігається в Держархіві Рівненської області, дізнаємося про церковне майно, якого хоч і не є багато, однак серед предметів церковного мистецтва є окремі високомистецькі твори переважно місцевих майстрів [13].

Над предавньою великою святинею того регіону Полісся неодноразово висів Дамоклів меч московського атеїзму і комунізму, однак святиня вистояла, щоб захоплювати і дивувати нашого сучасника своєю мистецькою красою і архітектурною досконалістю.

3. Сновидовичі належить також до дуже давніх поселень у Деревлянській землі, й хоч попередні дослідники його минулого виводили дату заснування села за описом Овруцького замку 1545 року, інші історичні джерела засвідчують про те, що воно має свої витoki з другої половини XII ст.

— Рік річно від 1174 року, — читаємо в історичних джерелах, — Сновидовичі святкують своє парафіяльне свято на честь піднесення Чесного і Оживляючого Хреста [14].

Цілком імовірно, що поселення, яке отримало свою назву від слів «бачити сон» було на історичній карті Деревлянської землі ще в добу князя Ігоря і Ольги.

Як відомо історичній науці, Полісся приваблювало до себе наших далеких пращурів саме своєю захищеністю їх життя від небезпек, які чатували на них всюди, а праліси своєю зеленою пеленою закривали їх оселі від ворожого ока, чисельні ріки були для них головними артеріями життя та міграції. Вони були на глибокому Поліссі не лише захищені від небезпек, а й мали все необхідне для життя: дерево як будівельний матеріал та опалення, ягоди, гриби, мед диких бджіл, віск, рибу, м'ясо диких звірів, а в часі оброблені поля, сади, пасіки тощо.

Перші відомі його власники з писемних джерел були українські православні шляхтичі Немиричі, -- це дуже давній шляхетний рід Полісся, і перші з того роду були щирими православними християнами — українцями, які в тому регіоні землі нашої будували храми Божі, пізніше дехто з роду Немиричів стали соціанами, одначе їх наступники знову частково повернулись до Святого українського православ'я, віри їх прадідів.

Можливо, що саме хтось з шляхетного роду Немиричів був серед фундаторів сучасного храму Божого в ім'я Воздвиження Чесного Хреста, для історичної науки невідомо ким і коли побудованого. Хоч святиня і мала своїх попередників, цілком можливо що несе їх архітектурний зміст і форми.

Церква в первісному своєму плані також трьохзрубна, з окремою дзвіницею, лише в другій половині XIX ст. під час реконструкції храму було зроблено ряд надбудов в московсько-суздальському архітектурному стилі, зокрема дзвіницю, невеликі бані, які змінили її первісний природний вигляд.

Парафіяни і священники церкви Воздвижен-

ня Чесного Хреста Господнього завжди відзначалися своєю великою любов'ю до Бога і України.

Святиня завжди носила всі ознаки українськості Божого храму і розмальована в світлих кольорах, які несуть радість світла життя, прикрашена вишитими, тканими рушниками, обрусами, килимами, ікони прикрашені стрічками, квітами [15].

У Держархіві Волинської області зберігається ціла низка документальних та історичних джерел про парафіяльне церковне життя в Сновидовичах Сарненського повіту Волинського воєводства 20-30-х років минулого століття, коли західна Волинь і Полісся були окуповані Поверсальською Польщею.

Настоятелем храму Чесного Хреста Господнього був тоді відомий український священник-патріот о. Данило Штуль, який повністю українізував церковні Богослужіння, а церковний хор під орудою Іова Столярука зачаровував вірних рідного і навколишніх сіл своїми піснями [16].

Одне з історичних джерел про відпуст 2 липня ст. стилю 1935 року, що його зробили парафіяни храму Чесного Хреста Господнього до чудотворного образу Божої Матері Біловіжської несе таке повідомлення: «Біловіжці постановили на вічні часи зробити в себе відпуст 15 липня за н. стилем на честь і хвалу Положення Чесної Ризи Богоматері. Старенький 80-літній настоятель Біловіжської парафії о. Павло Занькевич зі сльозами на очах дякував о. Данилу Штулю і всім прибулим. Хор церкви с. Сновидовичі під керівництвом Іова Столярука співав українською мовою [17].

Над стародавньою святинею в с. Сновидовичі пролетіли криваві бурі двох світових воєн, революції, пережили вірні московсько-більшовицьке «визволення», колективізацію, депортацію до Сибіру й інші блага московського панування, але наперекір усім атеїстичним ненависникам зуміли відстояти свій храм, щоб у ньому віки горіла і світила непогасна свічка віри нашої — святого українського православ'я.

4. Олевськ — складова частина Деревлянської землі, історичної Волині. Свою назву виводить від імені свого засновника Овруцького князя Олега Святославовича, який жив у другій половині X ст. Пізніше Олегове городище назвали Олевськом, а в плині часу внас-

лідок мовної видозміни слова постала назва Олевськ [18].

У «Літописі руському» знаходимо про цього князя внука св.княгині Ольги Олега Святославовича під датою 970 рік таке повідомлення: «Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Деревлянах» [19]. Але підбурений своїм дружинником Свенальдичем, князь Ярополк Київський 977 року пішов проти князя деревлянського Олега, брата свого.

— І ввійшовши Ярополк у город (Вручий-Овруч) Олегів, узав волость його і послав шукати брата свого, — записав літописець, — і, шукавши, його не знайшли, та сказав один древлянин: «Я бачив учора, як спихнули його з моста». І послав Ярополк шукати його. І волочили трупи з рову од ранку й до полудня, і знайшли Олега насподі під трупами, і, винісши поклали його на коврі. І прийшов Ярополк до нього, і плакав, і сказав Свенальду: «Дивись, адже ти сього хотів». І погребли Олега на високому місці коло города Вручого, і єсть могила його коло Вручого й до сьогодні [20].

Незадовго до своєї трагічної загибелі князь Олег Святославович і заложив у землі Деревлянській над річкою Убортю місто свого імені Олеськ-Олевськ, яке розбудовували його наступники, зокрема син князя Володимира Великого Хрестителя України-Руси князь Святослав Володимирович, якого батько «посадив в Деревлянах...» [21].

Ми вже згадували, що там де наші князі розбудовували міста, фортеці для захисту і майна свого і підлеглих, щоб врятувати людські душі возводили вони храми Божі, в яких молились до Творця і Вседержителя, щоб оберегав рідну землю і народ.

Від перших храмів Божих в Олевську залишилася лише святість місця на яких вони стояли, зокрема, щоб зберегти і привласнити святість місця про яке в Святому письмі читаємо слова Господні сказані до Мойсея: «Здійми взуття своє з ніг своїх, бо те місце, на якому стоїш ти, земля ця — свята» (Вихід 3.5) — поляки заснували римо-католицький Кармелітський костел і кляштор [22].

Великою святиною того регіону історичної Волині в Олевську є храм св.Миколая, 1596 р. один із найбільш яскравих архітектурних творів українського бароко XVI ст., які вціліли на історичній карті нашої землі.

Храм у плані хрестовидний (25,85 x 18,50 м.). Висота інтер'єра до зеніту купола 18,5 м. У

ньому домінує висотне розкриття простору єдиного куполу, хоч невеличкі декоративні верхи над перекритими сводами роблять його п'ятикупольним [23].

Ці декоративні куполи встановлені над храмом вже в XIX ст. Первісно ж церква була однокупольна. Продовж віків до предавньої святині, яка мала на своєму місці свого попередника — православний храм з княжої доби, приходили тисячі прочан з Олевська і його околиць, щоб прославляти ім'я Господнє.

Предавня велика святиня нашого народу храм св.Миколая в Олевську за 70 років московсько-більшовицької окупації залишався єдиною діючою церквою в містечку, а станом на 1979 рік за даними Держархіву Житомирської області в Олевському районі служби Божі відправлялися лише в 3 церквах [24].

Нині святиня, як і більшість храмів глибокого Полісся, в руках слуг московського церковного імперіалізму з так званої УПЦ Володимира Сободана, які перетворили наші церкви в bastiони бездуховного московського православ'я московської червоної патріархії.

5. За 36 років моєї наукової праці оглянув і вивчив найбільші і найшанованіші святині історичної Волині і Полісся: монастирі, печерні обителі, храми, чудотворні ікони і інше, побувавши майже в усіх регіонах нашої землі. Залишалися практично не досліджені найшанованіші святині північно-західної частини колишньої князівської Овруцької волості, зокрема сучасної Рокитнівщини, містечка Олевська. Велика кількість їх упала від рук кривавого московсько-більшовицького окупаційного режиму, але ті, що з Волі Божої вціліли, маємо не лише шанувати, а й широко і правдиво інформувати про них, щоб виховувати молодь у великій любові до Бога, України, святощів рідної землі.

На запрошення студента РДГУ, стипендіата міжнародної стипендії з Торонто (Канада) Сергія Скрита, грудневого холодного надвечір'я вирушаємо приміським потягом до його рідного Рокитно. Вагони переповнені, сьогодні п'ятниця, і студенти їдуть з порожніми сумками до батьків, щоб поповнити свої продовольчі запаси та покращити фінансові справи. З нами їде ще й двоюрідний брат Сергія, також студент університету Сергій Торчило. Обоє вони є дітьми глибокого Полісся, добре знають не лише дороги, а й лісові стежки рідної землі.

За розмовами про наше славне і трагічне минуле непомітно спливає час, і ми вже проїхали Костопіль, Сарни. Рокитно нас зустрічає в обіймах холодного і темного грудневого вечора. Оглядаю його будівлі, часто обшарпані вулиці з потовченими хідниками – типове поліське селище міського типу.

Уже сама назва, закріплена з советських часів, говорить перехожому, що це щось середнє між селом і містом, одначе настрої мій значно покращується. Несподівано зустрічаємо мою давню знайому, українську патріотку ще з 70-х років, учительку місцевої школи Марію Василівну Любиш з чоловіком і онукою. Наші дуже цікаві розмови в колі її родини в той вечір перенесли мене до справ, які крутило навколо нас КГБ та тих друзів, яких ми вже загубили.

Уранці з Сергієм Скрытом вирушаємо в двадцятивосьмкілометрову дорогу пішки до Білої Вежі і Сновидович.

Довга дорога пролягла крізь зажурені осінні ліси, здавалося вона безкінечна. Розповідаю Сергію про Біловіжі, до якого ще так далеко, Сновидовичі, о. Данила Штуля та його сина – Олега Штуля-Ждановича – українського підпільника 30-40-х рр., політичного емігранта, який помер на Заході, його батьків, репресованих московськими катами.

До нашої розмови додають свої голоси дерева Чортового лісу, які під холодним вітром співають сумні мелодії. Долаємо вітер, холод, втому і ми в Біловіжі. Найперше зустрічаємося з головою сільської ради, неповторною в своїй доброті людиною, Миколою Івановичем Левківським. Він не лише допомагає нам оглянути село, а й своїми знаннями з минулого доповнює наші. Його спроба скотактувати нас із настоятелем місцевої давньої церкви о. Валерієм Герасимчуком зазнає невдачі, бо він, як і всі московські батюшки, найперше запитує з якої ви церкви, але з перших слів розмови з ним в мене зникає будь-яке бажання її продовжувати.

Оглядаємо храм, знімаю на плівку. Від Миколи Івановича дізнаємося, що давню чудотворну ікону Божої Матері якось дуже дивно було викрадено нещодавно з церкви і ... раптово знайдено. Дуже часто в Україні почали зникати ікони, мощі наших святих, давні Богослужбові книги й інші предмети сакрального мистецтва і... знаходиться у Москві.

Чудотворну ікону Божої Матері Біловіжської

туди ще не встигли довести, а лише до сусіднього села...

Завдяки Миколі Івановичу ми не лише оглянули все, що нас цікавило з наукової точки зору, зокрема дізналися, що в селі нині 350 дворів, 1060 чол., є середня школа, в якій навчається біля 200 учнів, працює до 30 учителів, а керує ними молода й здібна директор Наталія Козаченко, а й змогли його автом без усіляких труднощів подолати дорогу в 28 км і мати ще можливість у тій подорожі оглянути давнє село Сновидовичі, про яке, як і про Біловіж, я багато читав в архівних документах та історичних джерелах.

Сновидовичі того грудневого надвечір'я виглядали якимись притишеними і безлюдними, лише біля храму Чесного Хреста Господнього працювало кілька місцевих чоловіків, які допомогли нам його оглянути та написати кілька речень із сучасного життя святині.

Храм в лоні московської церкви, і від національної ідеї в рідній церкві 20-30-х років ХХ ст. о. Данила Штуля і його найсвідоміших парафіян нічого не лишилось, усе було безжально знищено кривавим московським більшовизмом і його імперською церквою.

Скрізь на дорогах, перехрестях глибокого Полісся багато завітчаних дерев'яних хрестів-фігур. Розповідаю Сергієві про давній звичай, який прийшов до нас із заходу, ставити придорожні хрести. Вони – предмети церковного мистецтва, інколи дуже гарно удекоровані, на них присутні всі символи мук Спасителя: дерев'яний молоток, такі ж кліщі, перехрещені списи, тростина з губкою, внизу драбинка, дерев'яна таблиця з вирізаними кружальцями, що символізують тридцять срібників.

Вони також завжди прикрашені фартушками, рушниками, стрічками. Одягати придорожні хрести-фігури – це звичай, який символізує одяг Христа. Ці прикраси – жертвність на заміжжя, видужання, подяку, допомогу, рятування, зцілення, добрий урожай тощо.

Придорожні хрести-фігури несуть в людську душу багато найчистіших почувань віри, мрій, сподівань, традицій, це взірці мистецтва наших прадідів, документи минулих днів [25].

Наступного ранку я в княжому Олевську. Крізь густий туман розглядаю ще сонне містечко, засноване деревлянським князем Олегом Святославовичем. Довго стою на мості через Уборть, яка несе свої бурхливі води по

розкиданому природою камінню, здавалося що то так бурхливо плинуть віки в невороття, залишаючи лише збережені Богом сліди людської праці.

Шукаю храм Святого Миколая, до якого не більше двісті кроків. Милуюся красою українського бароко XVI ст., ніжною витонченістю архітектурних ліній і чітко окреслених форм. Святиня неповторна в своїй красі в цю ранкову пору.

Відчиняю до неї двері і переступаю поріг, милуюся внутрішньою архітектурною красою і її оздобою.

Пробую зафотографувати її чотирирусний іконостас, але московські фанатички озброєні інструкціями свого батюшки о. Федора, перекреслюють мій добрий намір і я, послуховавши в храмі кілька хвилин чужої незрозумілої мови, залишаю його стіни, однак московські переслідувачі й на подвір'ї церкви не залишають мене в спокої. Молодий москаль, з його слів «помочник батюшки», в огидній формі продовжує мене повчати: «Здесь нельзя ничего фотографировать», однак я фотографую давній хрест у фундаменті храму, дзвіницю, сам храм, і, обтяжений важкими думками, прямую до римо-католицького костелу на другій стороні площі. І як же я був здивований, що в ньому іде служба Бога українською мовою, натомість давня українська православна церква окупована слугами московського церковного імперіалізму.

Оглядаю площу, вулиці містечка, з яких прибрали ідола Леніна, але назви їх продовжують кричати до перехожих іменами кривавих московських катів.

Вирушаю в зворотну дорогу, не думаю про фізичну втому і душевні поранення, радію побаченому й пережитому, радію, що поки

маю світло життя, іду в далекі й невідомі дороги, щоб на них у своїх пошуках відкривати неповторну духовну спадщину і розповідати про незабутні святині глибокого Полісся всьому українському світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Літопис Руський. - К., 1989. - С. 546, 553.
2. Кругляк Юрій. Ім'я вашого міста. - К., 1978. - 113 с.
3. Волинські єпархіальні відомості. - Крем'янець, 1888, ч. 6239 с.
4. Там само.
5. Там само.
6. Дев'ятсотліття православ'я на Волині. - Житомир, 1892. - С. 492-493.
7. Словник географічний королівства Польського і інших країв слов'янських. - Варшава, 1904. - т.15. - ч.2. - 547с.
8. Цинакаловський Олександр Стара Волинь і Волинське Полісся. - Вінніпег, 1984. - т.1. - С. 104-105.
9. Літопис Руський. - К., 1989. - С. 30-31.
10. Українська нива. - Луцьк, 1935. - ч.32. - С. 3.
11. Рожко Володимир. Чудотворні ікони Волині й Полісся. - Луцьк, 2002. - С. 129.
12. Волинські єпархіальні відомості. - Крем'янець, 1888. - ч. в. - С. 241-242.
13. Держархів Рівненської області. - ф.Р-204. - оп.11. - спр. 388. - арк. 1-23.
14. Українська нива. - Луцьк, 1935, 20 жовтня. - С. 3.
15. Рожко Володимир Найголовніші ознаки українськості Божих храмів на Поліссі. - Лондон: Відомості, 1998. - ч.4. - С. 41-45.
16. Українська нива. - Луцьк, 1935. - ч.32. - С. 3.
17. Їм само - С. 3.
18. Кругляк Юрій. Ім'я вашого міста. - К., 1978. - С. 97.
19. Літопис Руський. - К., 1989. - С. 40.
20. Там само. - С. 44-45.
21. Там само. - С. 67.
22. Волинські єпархіальні відомості. - Крем'янець, 1888. - ч.6. - С. 235-236.
23. Пам'ятники містобудування і архітектури УРСР. - К., 1985. - т.2. - С. 154.
24. Держархів Житомирської області. - Ф.Р-4994. - оп.2. - спр. 82.
25. Рожко Володимир. Придорожні хрести на Поліссі. - Лондон: Відомості, 1998. - ч.3. - С. 47-50.

Надія СТОКОЛОС, Руслана ШЕРЕТЮК

Боротьба Російської православної церкви з виявами української національної самобутності на Волині впродовж XIX – поч. XX ст.

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ РІВНЕНЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

Після трьох поділів Польщі в 1772, 1792 та 1795 роках уся Правобережна Україна була інкорпорована до складу Російської імперії. Перед царським урядом постало питання вираблення політики щодо нових підданих, серед яких майже не було представників титульної нації – росіян. У першу чергу це стосувалося автохтонного населення краю – українців. Ідеологічною програмою політики царського уряду з 30-х рр. XIX ст. стала сформульована міністром народної освіти С. С. Уваровим тріада: «Православ'я. Самодержавства. Народність» [2, 70]. Вона обґрунтовувалася її творцем тим, що «Без любові до Віри предків, народ, як і окрема людина, повинні загинути; послабити в них Віру, те саме, що позбавити їх крові та вирвати серце». С. С. Уваров переканував, що «Російський Колосс спирається на самодержавство, як на наріжний камінь». Остання складова тріади – народність – ним трактувалася наступним чином: «Щоб Трон і Церква залишалися в їхній могутності, слід підтримувати і почуття Народності, що їх зв'язує» [2, 71].

Таким чином, саме існування Уніатської церкви на українських землях не узгоджувалося з цією офіційною ідеологічною програмою, заважало царату завершити остаточне злиття Правобережної України з Російською імперією, необхідними умовами якого поставали: ліквідація будь-якого натяку на самостійність і незалежність церкви, уніфікація церковного життя, остаточна інкорпорація церкви в державний апарат, радикальна русифікація регіону.

На приєднаних до Росії українських землях поступово відбувалися істотні зміни: уніфікаційно-державна перебудова, нівелювання всього того, що нагадувало про своєрідність історичного шляху України, автохтонність і самобутність її культури, духовності, релігійно-церковної традиції, зрештою й ментальності. В. Вернадський у 1915 р. з цього приводу пи-

сав: «Урядова політика цього періоду прагнула певної мети – досягти остаточного злиття українців з панівною народністю і знищити шкідливе для останньої усвідомлення своєї національної особливості в українському населенні» [1, 389].

Отже, імперська політика Росії мала на меті нівелювання національних особливостей та знищення національних культур народів, насамперед слов'янських, які опинилися під її владою. «Обрусение инородцев» – таким був дискурс імперської шовіністичної політики, початок якій поклало царювання Миколи I в першій половині XIX ст. В імперській тріаді «Православ'я. Самодержавство. Народність» саме першому – православ'ю – відводилася роль провідного засобу зросійщення України. Оскільки вектор ціннісних орієнтацій уніатства був західним, європейським, то Уніатська церква з кінця XVIII та впродовж XIX ст. стала об'єктом перманентного цькування, переслідування і, зрештою, ліквідації на більшій частині Правобережжя, зокрема Волині, в 1839 р., а на теренах Холмщини та Підляшся – в 1875 р. [15, 47-48].

Невід'ємною складовою процесу ліквідації Уніатської церкви, що розтягнувся на довгі десятиліття, стала цілеспрямована нищення культурної спадщини, безпосередньо пов'язаної з цією конфесією. Йдеться про сакральні предмети, зокрема культові споруди, а також їх начиння та культово-обрядові особливості. Нині зрозуміло, що це в більшості випадків були безповоротні втрати, яких, на жаль, наш народ зазнав безліч.

У цьому сенсі непересічне значення для відтворення правдивої картини того, чому та як це реалізовувалося, має колекція указів з Волинської духовної консисторії кінця XVIII – початку XX ст., яка є складовою фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Серед них особливу цінність являє низка документів, пов'язаних із проблемою

ліквідації уніатської духовно-культурної спадщини [10-14].

Так, у звіті Волинського губернатора про стан губернії за 1888 р. наголошувалося, що під час ревізії в багатьох церквах знайдені «зображення латинських ікон, бокові вівтарі, звернені на північ, рельєфні зображення святих, розп'яття та інші католицькі домішки». Губернатор з цього приводу зробив висновок, що привчити «народ і духовенство... до переконання, що Волинь безповоротно визнається колискою Русі і православ'я, без будь-яких компромісів», можна лише шляхом «тривалого твердого управління тутешнім краєм». Правлячому архієрею ним було настійно рекомендовано «застосовувати відповідні засоби» для того, щоб «утвердити російську народність» на окраїні батьківщини. Особливо наголошувалося: «Православ'я служить непорушним оплотом для руської народності проти іноземних впливів». Окремо вказувалося: «Якщо в церквах є залишки унії чи католицизму, щоб ці особливості були виправлені». Показово, що церковна влада послідовно втілювала в життя постулати «уварівської формули». Православним священикам вже вкотре нагадували, щоб вони «ревно проповідували в народі ідеї самодержавства, православ'я і руської народності, на яких базується благополуччя нашого краю – Волині» [13].

Одним із вартісних свідчень того, що боротьба проти залишків культурної спадщини Римо-католицької та Уніатської церков на Волині розтягнулася на дуже довгий час, є укази, видані Волинською духовною консисторією впродовж 1890 - 1891 рр. В одному з них від 30 січня 1890 р. священикам наказувалося: «...в тих церквах, де зберігаються ще ікони, написані не в дусі Православної церкви, або на виду знаходяться предмети, які свідчать про колишню унію, всі такі речі та ікони слід зберігати в ризницях» [10]. Майже вслід за цим з'явився указ від 26 липня 1890 р., у якому докладно вказувалося на низку культових предметів, які не відповідають вимогам Російської Православної церкви. Звертає на себе вимога цього указу «змусити місцевих священиків та старост не гаючи часу прибрати їх», а також зробити так, «щоб ні ікон, ні христів з розп'яттями з трьома гвіздками не було в церквах, щоб ці хрести та розп'яття були всюди перероблені за православним і східним взірцем» [12]. В указі від 14 червня

1891 р. містилася вимога до благочинних терміново змінити на православні «хрести і розп'яття католицького типу», яких на той час виявилось ще дуже багато. Їм наказувалося також «зібрати відомості» про «залишки унії і католицизму», щоб якнайшвидше вилучити їх із православних церков. У цьому указі, який вийшов з Волинської духовної консисторії, конкретно вказувалося на католицьку скульптуру Пресвятої Богородиці, яка знаходилася в цей час на цвинтарі, перед входом у церкву села Дорогобуж, а також на хрест з розп'яттям католицького типу в церкві села Варковичі [14].

Докладний аналіз цих указів, які вийшли з канцелярії Волинської духовної консисторії, дає підстави для твердження, що за «залишками унії» у цей час велося справжнє полювання. Це є підтвердженням того очевидного факту, що парафіяльне православне духовенство в дуже багатьох випадках не надто ревно виконувало вимоги єпархіального начальства й не особливо переймалося як виявленням, так і нищенням культурної спадщини Уніатської церкви.

Велику увагу великоросійська імперська влада приділяла боротьбі з католицизмом і католицькими «домішками». Церква прагнула послабити політичний, економічний та ідеологічний вплив Католицької церкви, а в дтак – польської шляхти, а також обмежити політичні й громадянські права католиків. Документи Волинської духовної консисторії свідчать, що влада не обмежувалася боротьбою із зовнішніми проявами католицизму, а намагалася витравити «католицькі домішки» з душ віруючих людей. У згаданому вище звіті Волинського губернатора зазначалося, що «росіяни, котрі проживають у Волинській губернії, і багато хто з духовенства визнають перевагу поляків, прагнучи до них підлеститися». Далі йшла конкретна вимога світських та церковних ієрархів стосовно православного кліру, «щоб в сім'ї духовенства та у його спілкуванні з поляками не допускалася польська мова» [13]. Російська Православна церква стояла на засадах суворого викорінення прихильного ставлення православних Правобережної України до католицьких святих. Однак православні – колишні уніати – дуже шанували їх, зокрема святого Антонія Падунського, а його статуя вважалася чудотворною і притягувала до себе маси паломників у дні релігійних свят [9, 117-118]. У зв'язку з цим, нашу

увагу привертає документ, у якому викладено прохання провладного духовенства: «для зміцнення Православ'я на Волині... 12-13 червня, коли римо-католицька церква урочисто святкує день пам'яті свого святого Антонія Падуанського, зробити розпорядження про те, щоб на противагу латинству 13 червня урочисто відправляти службу в усіх приходських церквах Волинської єпархії Святої Преподобно-мучениці Анастасії» [11]. Ці та подібні заходи Російської Православної церкви повинні були «віддаляти уніатів від латинства і польськості», сприяти поступовому запровадженню «синодально-російських взірців церковності» і «російськості» [15, 49].

Після офіційних «возз'єднань» уніатів з Російською Православною церквою в 1839 та 1875 рр., котрі тоді державними і церковними чинниками трактувалися як результат їхнього свідомого волевиявлення, значна частина уніатів трималася забороненої релігійно-культурної традиції й не сприймала «царської віри». Культурна спадщина Уніатської церкви, яку вдалося зберегти від нищення впродовж XIX ст., продовжувала забезпечувати духовні потреби населення Правобережної України. Вона шанувалася вже таємними уніатами. Наскільки легко було викинути з храмів культові предмети Уніатської церкви, настільки ж важко, а іноді й неможливо, виявилось викоренити зі свідомості людей уніатські звичаї. Зрештою, насильницькі заходи царського уряду та Російської Православної церкви виявилися недостатніми, щоб остаточно знищити сильну уніатську релігійно-культурну традицію. Яскравим свідченням цього є те, що й нині у дуже багатьох православних культових спорудах, які збереглися від XVIII – XIX ст., зустрічається значна кількість пам'яток, які пов'язані з уніатською культурно-духовною традицією [3-8; 16].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вернадський В. Українське питання і російська громадянськість // Хроніка 2000. – 2000. – Вип.35-36. – С.389.
2. Доклады министра народного просвещения С.С.Уварова императору Николаю I // Река времен. – Вып.1. – М.: Эллис Лак, 1995. – С.68-72.
3. Жилук С. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.). – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
4. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – С.-Пб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1883. – Т.2. – IV + 786 с.
5. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – С.-Пб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1883. – Т.3. – VI + 1402 с.
6. История Православной Церкви в XIX веке: В 2 кн. Репринт издания 1901 года. – М.: Издание Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 1998. – Кн. 2: Славянские Церкви. – 758 с. + XII.
7. Киприанович Г.А. Жизнь Иосифа Семашки митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западно-русских униатов с православною церковью в 1839 г. С тремя портретами высокопреосвященного Иосифа. – Вильна: Типография И.Блюмкина, 1893. – 432 с.
8. Мнение митрополита Филарета о воссоединении Греко-униатской церкви в России с восточно-католическою российскою церковью. 16 декабря 1839 г. // Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского по учебным и церковно-государственным вопросам, издаваемое под редакцией преосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Каширского: В 4 т. – Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1886. – Т.4. – 613 с. + XIII.
9. Морозова С. Викорінення уніатської традиції на Білорусі в 30-ті роки XIX ст. та опір йому духовенства і народу // Берестейська унія (1596-1996): Статті й матеріали / Редкол.: М.Гайковський та ін. – Львів: Логос, 1996. – С.117-118.
10. Рівненський краєзнавчий музей (далі – РКМ). – Кн 17702/1 / VIII Д 3110.
11. РКМ. – 2596 Доп.
12. РКМ. – Кн 17702/10 / VIII Д 3119.
13. РКМ. – Кн 17702/8 / VIII Д 3117.
14. РКМ. – Кн 17703 / VIII Д 3120.
15. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с.
16. Филарет, митрополит Московский и Коломенский. Несколько мыслей при чтении записки о латинской пропаганде на западе России // Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского по учебным и церковно-государственным вопросам, издаваемое под редакцией преосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Каширского: В 4 т. – Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1886. – Т.4. – 613 с. + XIII.

Музеєзнавство

Олена КУШПЕТЮК

Діяльність музею при Ровенському сільськогосподарському товаристві в другій половині XIX – початку XX ст.

Помітним явищем сьогодення стало зростання інтересу держави та громадськості до діяльності музейних закладів, які є осередками збереження багатьох історико-культурних надбав нашого народу. У справі активізації роботи музеїв неможливо обійтися без використання досвіду перших музейних закладів та досвіду різноманітних науково-громадських організацій у складі яких вони працювали. Адже носіями традицій діяльності подвижників музеєзнавчого руху минулого при одночасному критичному засвоєнні їх наукової спадщини залишається актуальним й сьогодні. Їх діяльність стала закономірним відображенням об'єктивних процесів становлення і розвитку вітчизняної історичної науки тієї доби, проявом творчої активності та патріотизму багатьох місцевих аматорів музейної справи.

Упродовж другої пол. XIX – поч. XX ст. певний внесок у вивчення минулого України, в тому числі й Волинської землі, зробили вітчизняні музейні заклади. Вагома заслуга тут належить і музеям Волинської губернії – адміністративно-територіальній одиниці, що протягом 1797-1917 років була складовою частиною самодержавної Росії. Характеризуючи діяльність музейних закладів доного періоду, слід враховувати, що в той час музейна справа в Україні, як і в Російській імперії загалом, переживала період становлення і тому тут ще не було розроблено відповідної системи шля-

хів збору, опрацювання, збереження, експонування та популяризації пам'яток старовини. Це повністю стосується й музейних закладів Волині. Перші експонати чи колекції практично більшості з них з'явилися завдяки аматорській ініціативі. Вона здебільшого спиралася на вагомий результат попередньої дослідницької краєзнавчої роботи самих ініціаторів заснування цих закладів.

Так, у 1906 році з метою «врятувати від знищення дорогі пам'ятки старовини» розпочалося формування музейного закладу при Ровенському сільськогосподарському товаристві. Створення цього музею стало можливим завдяки енергійній діяльності директора товариства Едмунда Окенцького. Дієву участь у роботі цього закладу приймав голова ради товариства граф Петро Колонно-Чосновський. Саме приватні колекції Е. Окенцького, який за короткий термін зібрав доволі хорошу колекцію: ком'яні сокири, народні костюми, старовинні монети тощо, стали тією базою, яка дала змогу відкрити цей музейний заклад [3].

Відомості щодо побудови експозиції доного музею майже відсутні. Відомо лише, що вона розташовувалася у двох кімнатах при кромниці сільськогосподарського товариства. Визначальне місце у її створенні належало Е. Окенцькому. Спочатку експозиція закладу складалася з чотирьох відділів: природи, археології, нумізматики та етнографії [4, 337].

А вже у 1908 році газета «Волинь» інформувала про наступні відділи музею: археологічний, етнографічний, сільськогосподарський, мінералогічний, зоологічний, ботанічний, нумізматичний і звертала увагу на рідкісні експонати [3]. З 1910 року музейний заклад значно розширився за рахунок накопичення значної кількості різного роду пам'яток – окремих колекцій та експонатів, що мали велику наукову цінність. Разом з тим при музеї було організовано черговий відділ – старовинних книг, гравюр та рукописів [2].

За наявними джерелами відомо, що поповнення музею відбувалося, в основному, за рахунок пожертвувань. Сюди від населення краю надійшло чимало пам'яток старовини. Так, для археологічного відділу музею С. Брези подарував кам'яні сокири і наконечники для стріл, знайдені в селі Секеріці Острозького повіту, граф Л. Понінський-Валевський – кремнієві сокири із села Москвин Ровенського повіту, інші експонати [3]. Представляли інтерес і пам'ятки церковної археології – образки, хрестики та «дуже рідкісний нагрудний образок Св. Доната: зображення святого обрамлене тонким переплетенням із золотих ниток (від К. В. Вільчковського)» [2].

Серед експонатів етнографічного відділу музею слід виділити колекцію народних костюмів, здебільшого із Ровенського та Кременецького повітів. У відділі на особливу увагу заслуговувала також «колекція наміток» (жіночих головних уборів) – подарована п. Дорожинською із с. Тележинець» [3].

Складовою частиною нумізматичного відділу були старовинні монети, жетони, яких чимало кожного року поступало в музей. У 1910 році відділ поповнився оригінальним художньої роботи орденом Св. Станіслава, «зробленим із прозорого каменя окованого золотом», подарованим графом Б. Ю. Понінським-Валевським [2].

Музейну експозицію доповнювали «рідкісні екземпляри» пам'яток, які не мали відношення до Волині: римська овальна ваза, герб-колона – подарунок С. Брези із Острозького повіту; стріли для лука (диких племен Бразилії) – передані З. Окенцьким; різні предмети, зібрані під час подорожі до Палестини та Греції Яном Іодко із Бубновки та ін.

Пожертвування постійно надходили і до інших відділів музею, а його завідувач, враховуючи різноманітність зібраного матеріалу,

прагнув наблизити класифікацію наявних предметів до загальноприйнятої тоді наукової класифікації. Разом з тим не відомо, чи функціонував при музеї такий експозиційний відділ як бібліотека.

За даними матеріалами можна зробити висновок, що в музеї проводилася первинна систематизація експонатів. Опис та облік старожитностей, які надходили у музей, стали невід'ємною частиною справи щодо їх збереження. Тому, всі експонати музею були забезпечені етикетками з назвами пам'яток і відомостями про ту особу, яка подарувала цей предмет музеєві. Адже під час такого опрацювання відбувалася детальна реєстрація старожитностей, приведення їх до належного, часто початкового вигляду. Але найголовнішим було те, що відбувалося оприлюднення відомостей про пам'ятки старовини, які саме так отримували друге життя і тому виявлялися придатними для огляду.

Музейний заклад практикував також і таку форму роботи як екскурсії по експозиції. Їх проводив директор товариства Е. Окенцький, який давав пояснення щодо характеру і цінності виставлених речей [3]. І хоча музей був відкритий для широкого загалу, однак, як свідчать повідомлення преси, відвідування його мали випадковий епізодичний характер. Так, газета «Жизнь Волини» за 1910 рік подаючи інформацію про музей, публікує звернення до педагогів навчальних закладів міста та вказує на те, що «...Ваша справа знайомити своїх юних підопічних із історією краю... розвивати в них любов до науки, а ви не лише не рекомендуєте їм відвідувати музей, а й самі там не буваєте...» [2]. І для прикладу автор публікації наводить відомості щодо проведення такої форми роботи музейним закладом при Товаристві дослідників Волині, який діє у губернському центрі – місті Житомирі.

Оскільки, музей при Ровенському сільськогосподарському товаристві використовував лише пожертвування і практично не здійснював власних спроб поповнити свої колекції, це у кінцевому підсумку призводило до втрати зацікавлення його колекціями як з боку місцевих жителів, так і самих його засновників. Такий слабкий інтерес до музею зумовлювався, на наш думку, не лише слабким змістом його експозиції, а й загальним ставленням широких верств суспільства до таких закладів як провінційні музеї. Враховуючи низький освітній

рівень населення краю, стає зрозумілим, чому музейні заклади сприймалися ними переважно скептично, а музейні реліквії вважалися сміттям. Констатуючи такий непривабливий стан справ, відомий учасник музейного будівництва в Україні і на Волині М. Біляшівський у статті, спеціально присвяченій цьому питанню, писав: «Наукове значення цієї справи почали розуміти... далеко не всі, ті, які побували в музеї, побачили там весь виритий мотлох, але вже у систематизованих колекціях і послушали... прості пояснення змісту такого колекціонування...» [1, 71].

Соме на переборення такого упередженого ставлення до музейних закладів і було спрямовано роботу волинських музеїв, у то-

му числі і музею при Ровенському сільськогосподарському товаристві. Соме цей перший музейний заклад у м. Рівному, не будучи ще повністю уособленням музею у сучасному розумінні цього слова, дав початок важливій роботі щодо збору, збереження та представлення для широкого загалу історико-культурної спадщини Волинського краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беляшевский Н. Отношение провинциальной публички к областным музеям // Археологическая летопись Южной России. – 1905. – Т.1-2. – С. 70-74.
2. г.Ровно // Жизнь Волини. – 1910. – 9 мая.
3. Музей при Ровенском обществе сельского хозяйства // Волинь. – 1908. – 22 декабря.
4. Прищепя Б. З історії рівненських музеїв // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк: б/в, 1993.

Володимир МУШИРОВСЬКИЙ

Гурій Бухало – науковець, дослідник, ветеран Рівненського обласного краєзнавчого музею

ЙОГО СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

Серед численної когорти ветеранів, що працювали і працюють до сьогодні у Рівненському обласному краєзнавчому музеї, почесне місце займає постать Гурія Васильовича Бухало.

Багато ветеранів музею заслуговують на те, щоб про них більше знали, і, мабуть, кожен з них заслуговує, щоб про їх подвижницьку у всіх формах музейну роботу було написано окрему статтю, адже вони стояли біля витоків розвитку і становлення музейної справи у нашому краї. Думаю, що працівники музею продовжать започатковану серію статей про ветеранів-музейників у наступних наукових збірниках Рівненського краєзнавчого музею.

Гурій Бухало народився 31 березня 1932 року в с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області. Його батько, Василь Трохимович і мати, Глафіра Федорівна, – вихідці із селян, дермонці. Батько працював священником у місцевій церкві, мати була домогосподаркою. У 1932 році сім'я переїхала у Владавський повіт (Польща) на нове місце роботи батька, а після закінчення Другої світової війни повернулось додому, на рідну землю. У 1949 році Гурій Васильович закінчив середню школу в м. Здолбунів та вступив до Рівненсь-

Гурій БУХАЛО

кого учительського інституту. Після його закінчення у 1951 році він поїхав учителювати у Зорічненський район Рівненської області. Протягом 1951-1954 років працював директором Річицької семирічної школи. У жовтні-листопаді 1954 року перебував у рядах Радянської армії. Із грудня 1954 по січень 1956 року працює директором Великотелковицької семирічної школи Зорічненського р-ну Рів-

ненської обл., а потім, із січня по червень 1956 року, секретарем районної газети «Червона зоря». Із серпня 1956 по серпень 1958 року Гурій Васильович – завуч Гориньградської семирічної школи Тучинського району, в 1958-1959 роках – директор Малатинської семирічної школи, із 1959 р. і аж до приходу його у Рівненський обласний краєзнавчий музей – вихователь Тучинського дитбудинку у Гошонському районі,

Колектив Рівненського обласного краєзнавчого музею, 1970 р.
Фото В. Літвінова

завідувач відділу Рівненської районної газети «Радянське село», учитель Рівненської зоочної школи, начальник піонерського табору Рівненського обласного комітету профспілок державних установ [1, 148-287]. Із квітня 1963 р. Бухало Г.В. працює у Рівненському обласному краєзнавчому музеї, спочатку старшим науковим співробітником, потім – завідувачем відділу історії, яким беззмінно керував більше 20 років.

У 1975 р. музей переїхав з вул. С. Петлюри (колишня вул. Червоноармійська) в будинок на вул. Драгоманова, 19 (колишня вул. Калініна). Постало питання побудови нової експозиції на значно більших площах. Гурій Васильович бере активну участь у розробці наукової концепції експозиції відділу історії і спільно з художниками В. Гвоздинським і Ф. Бобриком, авторами проекту художнього оформлення, виїждить до Києва, де захищає наукову концепцію і проект оформлення на художній раді при міністерстві культури України.

Нова експозиція музею була відкрита для відвідувачів у грудні 1978 року, і, за їхніми відгуками, створена на високому професійному рівні [6, 7-11]. За активної участі Г. Бухала і за його практичної допомоги були сформовані експозиції: музею-заповідника «Козацькі могили», літературно-меморіального музею М. Островського у с. Вілія Острозького району, музею-квартири Героя Радянського Союзу М. Кузнецова, Сорненського історико-етнографічного, Березнівського, Володимирецького, Млинівського, Костопільського

краєзнавчого музеїв, а також багатьох музеїв на громадських засадах.

Він веде значну науково-дослідну роботу по виявленню нових матеріалів із історії Рівненщини в архівах і бібліотеках Києва, Мінська, Москви, Львова, Луцька, Житомиро та інших міст. Ці матеріали знайшли своє місце в експозиціях і поповнили фонди нашого музею.

Як науковець, Г. Бухало протягом трьох років (1970-1972) успішно і плідно працював у складі науково-редакційної групи обласної редколегії над написанням тому «Рівненська область» (серія «Історія міст і сіл УРСР»). Під час цієї роботи Г. Бухало редагував цілий ряд нарисів з історії населених пунктів області, доопрацював їх, сам написав п'ять нарисів, в тому числі він – співавтор нарису про Рівненську область. Як член робочої групи, Г. Бухало відповідав за використання у книзі матеріалів польською мовою, а також за добір фотоілюстративних матеріалів. Книга «Рівненська область» вийшла з друку в 1973 році під керівництвом Інституту історії АН УРСР і редакції УРЕ. Гурій Васильович був відзначений Міністерством культури УРСР і місцевими органами влади за сумлінну працю над її виданням.

Працюючи в музеї завідувачем відділу історії, він одночасно працював над кандидатською дисертацією «Визвольна війна українського народу 1648-1654 років в сучасній польській історіографії», яку успішно захистив у 1980 році в Інституті історії АН УРСР.

Протягом майже десяти років Г. Бухало зби-

рав та вивчав матеріали про поле Берестецької битви (1651), що ніяк тоді не підтримувалось тоталітарним режимом, а називалось «любование стариной». Однак, це не завадило Гурію Васильовичу підготувати рукопис книги «Поле народної слави». Пізніше вийдуть ще буклети, путівники і ще одна книга «Круг містечка Берестечка» (Рівне, 1993).

У кінці 80-х років йому доводилось приділяти значну увагу охороні пам'яток поля Берестецької битви, особливо, коли планувалось підняти рівень води у р. Пляшівці для потреб Рівненської АЕС. Це загрожувало не тільки затопленню ряду пам'яток, що знаходились на самому полі, але і знищенню самого пантеону «Козацькі могили». Він пише дві великі статті до газети «Культура і життя» і одну до газети «Сільські вісті», у яких закликає високі державні інстанції звернути увагу на цю проблему, не допустити затоплення і зберегти святиню України. Його виступи з цієї проблеми в пресі, на радіо, телебаченні знайшли широку підтримку, особливо, серед громадськості Рівненської і Волинської областей [4, 17].

Г.Бухало був не тільки одним із авторів першої експозиції музею «Козацькі могили», але й широко популяризував пам'ятки, що були віднайдені на полі Берестецької битви експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею, якою беззмінно керував протягом 24 років (1970-1994) відомий в Україні і далеко за її межами вчений-археолог Ігор Кирилович Свешніков [3, 8-10].

У 1992р. до 100-річчя від дня прибуття на землю Канади перших українців Конгрес українців Канади організував виставку, яка розповідала про життя і досягнення українців далекої заокеанської країни у розвитку економіки, культури, освіти та інших сфер їх діяльності. Учасником цієї виставки був і Рівненський обласний краєзнавчий музей, оскільки канадські українці знали про успішну роботу його археологічної експедиції на полі Берестецької битви. Згідно з розпорядженням міністерства культури УРСР у далеке місто Ванкувер було відправлено більше 100 унікальних експонатів, що були віднайдені під час розкопок. Відповідальним за супровід виставки був Г. Бухало, для участі в ній був запрошений також І. Свешніков як начальник археологічної експедиції Рівненського музею. Гурій Васильович у своїх спогадах детально описує час свого перебування в Канаді [3, 11-18].

Виставка «Козацькі скарби України» користувалась великим успіхом, до неї йшли люди безперервним потоком, і не тільки корінні жителі Канади, але й інших країн. За час роботи її експозицію відвідало близько 250 тисяч чоловік. По виставці проводились екскурсії, давались консультації, пояснення про експоновані речі, їх призначення тощо. Музейний працівник, кандидат історичних наук Г. Бухало разом із професором, доктором історичних наук І. Свешніковим гідно репрезентували козацьку експозицію і були провідниками нашої славної минувшини, а також новітньої історії молодого, але вже незалежної Української держави.

Ряд цінних експонатів потрапило до музею, дякуючи активній пошуковій та збиральницькій роботі Г. Бухала, яку він постійно проводив протягом усієї багаторічної роботи в музеї. Він часто виїжджав у відрядження, зустрічався з безпосередніми учасниками подій або їх родичами. Так, виїжджаючи до Москви, він зустрівся з далеким родичем відомого письменника В. Короленка О. Храбровицьким і домовився про передачу цінних предметів, які допомогли побудувати в музеї зал, присвячений відомому письменникові. Зустрічі в Москві з родиною Д. Медведєва, командира партизанського спецзагону «Переможці», а також соратниками розвідника М. Кузнецова, його близькими родичами дали багатий матеріал про життєвий шлях М. Кузнецова, його підготовку до діяльності в тилу ворога. Соратники М. Кузнецова М. Струтинський, М.Гнедюк, що проживали у м.Львові, передали нашому музею особисті речі М. Кузнецова, фотографії і документи, які пізніше лягли в основу експозиції музею-квартири розвідника у м.Рівному, активну участь у побудові якої брав Г.Бухало. Він особисто зустрічався з Героями Радянського Союзу А. Бринським, В. Яремчуком, О. Федоровим, які передали у фонди музею не тільки матеріали з особистих архівів, але й речі, якими користувались у роки війни, перебуваючи на Рівненщині [7, 16-23].

Надійні ділові контакти із зарубіжними видавництвами, довготривале листування п. Гурія з уродженцями Рівненщини, що проживали в США, Канаді та інших країнах, значно поповнили фондову колекцію музею. Так, Антоніна Горохович, уродженка с. Великі Межиричі Корецького району, а згодом – жи-

тільки Канади, письменниця, редактор цілого ряду українських видань за кордоном, передала музею багато книг з автографами видатних письменників, поетів, художників, які вона збирала більше 30-ти років. У музеї також є її особисті нагороди як керівника пластівської організації [5, 63-64].

Майже півстоліття збирав документи, фотографії про м. Рівне, своїх рідних і знайомих уродженець цього міста Ігор Бульба, які він передав музею у 1997 році. Дещо пізніше він переслав із США два контейнери зі своїм військовим спорядженням, частина якого і зараз експонується на виставці «Музейний арсенал». Можна навести цілий ряд інших прикладів співпраці музею з українською діаспорою, і саме в цьому – велика заслуга Г. Бухала, який, працюючи провідним спеціалістом музею, відповідав за цю ділянку роботи [5, 65-69].

Пошукова і збиральницька робота науковців музею дала багато нових матеріалів, на базі яких проводились міжмузейні наукові конференції «Волинь незабутня» (1991-1998). Велика заслуга в організації та проведенні таких конференцій належить Г. Бухалу. Завдяки його діяльності і діяльності наукової частини музею, в них брали участь викладачі рівненських вузів, журналісти, вчителі шкіл, краєзнавці. Музейні працівники Рівненщини, Волині, Тернопільщини ділилися своїми здобутками в різних сферах музейної роботи і визначали пріоритетні напрямки наукової роботи.

Одним із таких напрямків, які підтримував п. Гурій, було встановлення тісних контактів із науковцями США, Німеччини, Канади, зокрема, Ю. Шумовським, М. Арндтом, М. Бойком та іншими, котрі передали музею не тільки свої архіви, наукові праці, але, як, наприклад, М. Арндт, який очолює товариство «Волинь», що у Німеччині, і фондове обладнання. Поїздка у США на запрошення колишнього директора Рівненського краєзнавчого музею проф. Юрія Шумовського, робота в його бібліотеці і науковому архіві, пізніше – поїздка в Німеччину на запрошення історичного товариства «Волинь», а також музейні стажування у Москві, Києві та інших містах, знайомство з багатьма музеями, зустрічі з вченими значно збагатили музейний та науковий досвід п. Гурія, що дало можливість переосмислено глянути на минулі історичні по-

дії, на правдивість і об'єктивність їх висвітлення.

Очевидно, найбільше це проявилось при побудові в 1992 році виставки, присвяченої 50-річчю УПА, над створенням якої він працював як керівник разом з працівниками відділу історії та інших відділів музею. Зібрані матеріали – фото, листи, особисті речі безпосередніх учасників тих подій – допомогли відкрити цю маловідому для нас сторінку історії українського народу.

Або взяти участь Гурія Васильовича у складі української сторони українсько-польського семінару «Україна – Польща: важкі питання. Українсько-польські відносини під час Другої світової війни 1939-1945рр.». На цьому постійному семінарі, який почергово проходив у Луцьку і Варшаві, він активно виступав з науковими доповідями, брав участь у дискусіях, розробці рішень та ухвал кожного засідання. Його публікації вміщені у багатьох виданнях США, Канади, Великобританії, Німеччини, Польщі, Росії. Багато статей Г. Бухала були опубліковані в обласній періодиці, газетах «Червоний прапор», «Зміна», «Вільне слово», «Вісті Рівненщини», «Волинь», «Сім днів» та інших.

Велика публіцистика, науковий потенціал Гурія Бухала безперечно є надбанням істориків, краєзнавців, молодих дослідників історії краю. Його поважають, цитують його праці, але музей його шанує за лист-протест «Музею не шкода?», опублікованому в «Робітничій газеті» 16 квітня 1987 року. Сприяв цій публікації тогочасний завідувач корпункту цієї газети краєзнавець І. Пащук. Мова йшла про протест колективу музею проти будівництва обкомом КПУ автогаража і бензозаправки в декількох десятках метрів від приміщення музею – пам'ятки архітектури XIX століття. Спільними зусиллями будівництво було зупинено.

Ще до Акту проголошення незалежності України п. Гурій був активним учасником бурхливих перетворень, він весь віддавався роботі, брав участь у громадсько-політичному житті Рівненщини, був членом правління Рівненського обласного товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, членом обласної організації «Просвіта», членом Всеукраїнської спілки краєзнавців, брав активну участь у роботі обласного відділення Народного Руху України, підтримував тісні контакти з громад-

ськими організаціями патріотичного спрямування, такими, як «Саюз українок», обласним відділенням Товариства політв'язнів та репресованих, Братством ОУН-УПА, редакцією часопису «Волинь» та ін.

Протягом 1996-2006 років виборці 5-го виборчого округу Рівного тричі обирали п. Гурія депутатом Рівненської міської ради. Такий довготривалий строк його депутатства є виявом великої шани і поваги виборців до свого депутата за сумлінне виконання ним їхніх запитів і депутатських обов'язків.

У 2007 році за активну науково-дослідницьку роботу, вивчення і популяризацію історії краю, просвітницьку діяльність він був удостоєний звання Лауреата обласної премії ім. І. К. Свешнікова.

За вагами особисті заслуги в боротьбі за відродження незалежності української державності, відданість ідеалам свободи і демократії, багаторічну плідну громадську діяльність і з нагоди 65-річчя створення Української Повстанської Армії Указом Президента України Віктора Ющенка №958/2007 Бухало Гурій Васильович нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня [8, 4].

Сказане вище засвідчує, що зусиллями Г. Бухала та інших науковців музею, дослід-

ників природи та історії Рівненщини почався процес активного відродження правдивої історії краю, повернення із забуття імен, які заслуговують на безсмертя. Гурій Бухало, як справжній патріот, до останніх днів життя працював, досліджував маловідомі сторінки історії краю, писав статті, публікації до наукових збірників і часописів.

Помер Гурій Васильович Бухала 5 травня 2008 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архів РОКМ. Спр. № 324, оп. 1-ОС, с.148-287.
2. Г.Бухало. Круг містечка Берестечка. - Рівне, 1993. - С. 104.
3. Життєвий та творчий шлях І.К.Свешнікова (до 90-річчя від дня народження). Збірник тез наукової конференції. - Рівне, 2005. - 92 с.
4. Збірник тез історико-краєзнавчої конференції, присвячений 40-річчю створення музею «Козацькі могили». - Рівне, 2007. - 70 с.
5. Збірник матеріалів і тез наукової конференції «Діячі науки і мистецтва рідного краю у розвитку української національної культури». - Рівне, 1998. - 237 с.
6. Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею. Вип. 1. - Рівне, 1996.-151с.
7. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. IV. - Рівне: Волинські обереги, 2006. - 303 с.
8. Указ Президента України № 958/2007 // Урядовий кур'єр. - 2007. - 17 жовтня. - № 121. - Вкл. «Орієнтир». - С.4.

Фаїна РЯБЧИКОВА

Василь Кравченко та етнографічне музейництво Житомирщини

У 1920-х рр. радянська Україна була охоплена краєзнавчим рухом, який у музейній справі набув рис активного збиральницького та колекцієутворюючого характеру. Разом із тим ці процеси проходили у контексті як аматорських шукань, так і на цілком наукових засадах.

У цей період на ниві етнографічного музейництва Житомирщини розкриває свій талант Василь Григорович Кравченко – етнограф, фольклорист, діалектознавець, теоретик музейної справи. Отримавши у 1920 р. офіційне призначення на посаду зовідувача етнографічного відділу Волинського центрального музею, [12, 24] (у 1925 р. установа набула статусу науково-дослідної) [7, 263]. Василь

Григорович починає діяти відразу у декількох напрямках. По-перше, ним продовжуються та активізуються етнографічні дослідження регіону, під час яких здійснюється збір матеріалів про культуру та побут, обрядовість населення краю, набуття предметів музейного значення для колекції відділу. По-друге, Кравченко В.Г. вдається до розробки теоретичних засад музейної справи: у 1921 р. він укладає «Програму облаштування етнографічних музеїв», яка була пристосована до зібрання матеріалів у межах всієї України. По-третє, і можливо, найважливіше, Василь Григорович активно залучає до дослідницької праці молодь, якій надає можливість самостійного творчого пошуку, і таким чином формує цілу

плеяду молодих українських етнографів.

На початку своєї роботи, у зв'язку з важким матеріальним становищем у країні, етнографічні експедиції відділу були обмеженими. Так, у записах щоденників музейного підрозділу першими значаться «екскурсії» (такий термін вживався на позначення експедицій) до с. Сингурі та м. Левкова у червні 1921 р., зокрема під час останньої було замовлено «дещо з приладдя щодо виобробу та виробництва коноплі...» [13, 31]. Частина експедицій 1921 р. була націлена на збір предметів та запис обрядів, пов'язаних з народними та церковними святами: здебільшого Івана Купала та Різдом. 8 і 10 липня того ж року саме з метою «занотування Купала і здобуття річей щодо цього ритуалу» за участю практиканта відділу Кудрицького Д. відбулося дві екскурсії (одна з яких до с. Студениці), причому зауважено, що «замовлені відповідні річі щодо цього ритуалу» [13, 43-44].

Аналіз матеріалів щоденників етнографічного відділу показує, що приблизно з середини 1922 р. «екскурсії» етнографічного відділу починають носити більше цілеспрямований характер, інакше кажучи, метою цих заходів ставало не тільки придбання предметів, а й комплексне дослідження окремих елементів народної культури, таких як: рибальство, кушнірство, чумакування, тощо. Після проведення екскурсій зібраний матеріал групували та аналізували. Зокрема, розвідки по дослідженню кушнірства відбулися 14 липня (працювала лаборант відділу Бритова Г. І.) [13, 82] і 1 серпня 1922 р. [13, 83], а опрацюванням польових матеріалів відділ займався 8, 9 [13, 83], 12, 22 серпня 1922 р. [13, 84]. Рибальство по р. Тетереву вивчалось 2, 4 серпня 1922 р. [13, 83], дослідження зібраного проводилось – 2, 5, 6 вересня того ж року [13, 86]. На жаль, відомостей про хід та результативність більшості проведених екскурсій або зовсім немає, або ж вони досить обмежені. Що стосується рибальства, то лише в записі за 20 січня 1923 р. зауважено: «Досліджено, яка саме риба ловиться в межах Житомира» [13, 99].

Значно ширше у документах відділу висвітлено вивчення гончарного промислу в м. Троянові, етнографічне дослідження с. Барашівки Троянівського району, а також дослідження німецьких колгоспу ім. Карла Лібкнехта при колонії Стара Буда Пулинського району та

колонії Анета Ярунського району. Під час означених експедицій проводилось комплексне дослідження побуту та духовного життя в населених пунктах. Зокрема, під час обстеження с. Барашівки було описано природу регіону, городнє господарство, промисли, обмін із містом, адміністративне управління; були зафіксовані різноманітні статистичні відомості, схеми-плани хат представників різних соціальних прошарків населення [3, 46-48].

Одним із найвагоміших дослідницьких проєктів етновідділу було обстеження Мархлевської порцелянової фабрики влітку 1929 р. Це дослідження проводилося за програмою В. Кравченка і передбачало висвітлення природно-географічних умов краю, процесів порцелянового виробництва, збуту продукції, висвітлення побуту і відпочинку робітників [19, 154]. В експедиції брали участь аспіранти відділу [14, 4, 7, 11, 19, 22], а також завідувач історичного відділу Ілюченко Т. П., викладач трудшколи Кондратюк П. В., художники Барановський І. О., Іщенко П. О., студент Інституту народної освіти (далі – ІНО), кілька учнів Мархлевської 7-річної школи [4, 170]. Експедиція до Мархлевська тривала з 25 червня по 8 серпня 1929 р. [14, 4, 8, 12]. На щоденних нарадах (у щоденнику про діяльність аспірантури використовується термін – «конференції») аспіранти звітувалися перед В. Кравченком про виконану роботу, обговорювали між собою різні аспекти проведених досліджень [14, 8]. Результати комплексно-монографічного обстеження Мархлевського порцелянового заводу зберігаються у трьох томах у Державному архіві Житомирської області [4, 171].

Іншими опублікованими підсумками експедиційної діяльності етновідділу стали праці В. Г. Кравченка «Рибальство по Тетереву», «Ткацтво в Солотвині Бердичівського та Овруцького району», «Чуда в Правобережній Україні 1923-1925 рр.», «Німецькі та чеські колонії на Волині» та ін. [1, 164].

Василь Григорович Кравченко, володіючи неабияким практичним досвідом у царині народознавства, вдавався й до розробки теоретичних засад музейної та етнографічної діяльності. Результатами цієї роботи стали численні етнографічні програми [2, 96], наукові розвідки у справі техніки та методики краєзнавчої роботи [9; 10], а також розроб-

ка наукових принципів етнографічного музейництва [15]. Зокрема, в 1921 р. завідувачем етнографічного відділу була укладена програма облаштування етнографічного музею, яка значною мірою відповідає сучасному визначенню розробки наукової концепції музею. Сьогодні програма зберігається в рукописних фондах Інституту етнографії, фольклористики та мистецтвознавства імені Максима Рильського. Слід відзначити, що програма була розроблена на основі плану етнографічного музею імператора Олександра III в Петербурзі і перероблена для «збирання матеріалів в межах України» [11, 1]. У документі Кравченко В. Г. виклав роз'яснення щодо основних напрямків музейної роботи, подав зауваження як починати улаштування музею, як збирати експонати і, які саме предмети важливі для представлення в етнографічному музеї. Зокрема, Кравченко В. Г. вказував на те, що необхідно в однаковій мірі збирати речі, які репрезентують як матеріальну, так і духовну культуру населення, оскільки ці дві складові взаємопов'язані між собою і становлять одне ціле. З огляду на це, досвідчений етнограф радив обов'язково занотовувати зразки народної творчості, такі як: казки, пісні, перекази, приказки, замовляння, загадки та ін. [15, 1 зв.].

Музейний предмет Кравченко В. Г. визначав, як «документ, що з того чи іншого боку характеризує нарід і його творчість» [15, 1 зв.]. Проте вчений зауважував, що не кожен предмет народного побуту може бути цінним для етнографічного музею. Зокрема, у програмі зазначено: «не всі річі народної праці мають етнографічне значіння, але тільки ті, які ужиткуються самим народом, напр. – зроблений селянином по особливій замові якоїсь особи, умивальник, або парцеляновий посуд, не можуть бути розташованими в Етнографічному Музеї. Такі річі мають значіння в Музеї промислового, де найбільша увага скупчується на продукті та його розвої» [15, 2]. Таким чином, при відборі предметів музейного значення особливу увагу слід було звертати на інформативність речей, на те, у якій мірі вони репрезентують саме народне життя, зокрема повсякденний побут [15, 1 зв.-2].

Кравченко В. Г. впровадив у роботу відділу досить ефективну систему реєстрації музейних предметів. А саме: коли предмет музейного значення вступав до музею, на нього

виготовляли вступного ярличка, на якому зазначалась назва, де і від кого здобуто, ким і коли було виготовлено експонат. Після цього проводилося попереднє вивчення предмету: складався коротенький опис, визначалося походження, робився малюнок. Далі експонат записували до музейного каталогу під відповідним номером і тепер на нього прикріплювали другий музейний ярличок. Окрім цього, на кожен предмет, або ж на групу подібних речей в етновідділі складали «загальну картку», з одного боку якої містився малюнок музейного предмету, а з іншого – інформація про нього (інвентарний номер, де, ким, коли здобуто річ, її місцева назва) [16, 1-3].

Укладач програми Кравченко В. Г. був твердо переконаний у тому, «що не можна відмежовувати дослідної роботи від музейної, це мусить бути одне ціле» [6, 68]. Він особливо наголошував на тому, що новостворений етнографічний музей перш за все повинен зосереджуватись на науковому дослідженні «місцевої Етнографії».

Особливістю музейництва Східної Волині 1920-х рр. стало створення широкої мережі сільських та районних музеїв, які розгортали дослідницьку діяльність у галузі етнографії [5, 40]. Таким чином, напрацювання Василя Григоровича у теоретичному музеєзнавстві, а особливо складена ним програма по улаштуванню етнографічних музеїв мали вагоме прикладне значення, будучи своєрідною інструкцією, зразком для новостворених установ.

Характерною особливістю, або й навіть принципом роботи Кравченка В. Г. було залучення до музейної, наукової, пошукової діяльності учнів, студентів, учителів, краєзнавців-аматорів. У згаданій програмі Василь Григорович з цього приводу наголошував, що «всякий музей лише тоді буде гарно збудований, коли в утворенні його братимуть участь не тільки справедливі знавці цієї справи, але ще й ті, що люблять народній побут – захоплені ним – які можуть бути особливо корисними особливо в тих галузях народознавства, де вимагається безпосереднє знайомство з найменшими подробицями зовнішнього побуту та морального складу місцевої людності» [15, 1].

Особливо плідною була співпраця Василя Григоровича з членами етносекцій Житомирських педагогічних курсів та Товариства ім. Івана Франка ІНО. Аналіз матеріалів

щоденників про роботу етнографічного відділу дозволив виділити такі напрямки роботи етнографічного відділу з етносекціями:

- читання лекцій, представлення програм для етносекцій Кравченком В. Г.;
- ознайомлення слухачів із фондами відділу під час читання Кравченком В. Г. лекцій та проведення інших аналогічних заходів;
- участь слухачів у експедиційній, фондовій та інших роботах відділу, співпраця по виконанню етнографічних програм Кравченка В. Г.;
- збір членами етносекцій експонатів для етнографічної колекції музею;
- робота над виданням журналу «Етнограф».

Таким чином, слухачі гуртків фактично долучалися не тільки до музейної роботи, але й набували практики ведення самостійних наукових досліджень.

Ваговим підсумком співпраці слухачів етносекції Житомирських педагогічних курсів (зокрема польової роботи) стало видання рукописного журналу «Етнограф». Обов'язки редагування журналу покладалися саме на завідувача відділу Кравченка В. Г. [13, 93, 103]. Після видання чергового числа журналу в етносекції педкурсів відбувалися своєрідні «читання», під час яких давалися пояснення, обговорювалися певні дискусійні моменти [13, 95].

У вченого-етнографа ще у дореволюційний час був напрацьований чималий досвід збирання етнографічних матеріалів посередництвом численних дописувачів. Сьогодні ці документи також зберігаються у рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського [18]. Працюючи на посаді завідувача етновідділу, Кравченко В. Г. намагався якнайактивніше залучати шкільну молодь до музейної роботи. Зокрема, учні 19-ї Трудшколи під керівництвом Н. К. Дмитрука були задіяні у дослідженні солом'яного виробництва поблизу с. Смолянки (лютий 1924 р.), ловецтва на околицях Житомира (березень 1924 р.), здобування торфу в колгоспі Крук Володарського району, виробів із дубців (нечищеної лози) та багатьох інших експедиціях [17, 1]. Вчителі Коростенської округи під керівництвом зав. етновідділу у серпні 1925 р. провели обстеження м. Коростеня та с. Іскорості, дослідивши природу регіону, побут селян, їхні господарства, такі заняття як: рибальство, ловецтво, ткацтво, грабарство, зібрали історичні відомості про край [17, 2 зв.]. Таким чином,

учителі набуваючи практичних навичок під час своєрідних польових практик, могли заохочувати до збору етнографічних матеріалів своїх вихованців.

Завідувач етновідділу Волинського науково-дослідного музею проводив серед населення краю значну популяризаторську роботу з метою розповсюдження ідеї утворення нових музейних закладів. У вересні 1922 р. в статті «До майбутніх молодих етнографів Волині» Кравченко В. Г. закликав свідомі сили суспільства брати участь «у дослідній роботі, у будівництві музею» [6, 70]. У 1924 р. на губсемінарі політосвітробітників Волині у м. Червона ним були прочитані лекції про утворення музеїв при сільбуддах та хатах-читальнях, а райорганізаторам трудшкіл Волині – про утворення місцевих шкільних музеїв [12, 116]. У липні 1925 р. слухачам Звягельських педкурсів вчений прочитав лекцію «Краєзнавство і музей», губсемінару лікнепу – «Об'єднана праця шкільних та позашкільних просвітніх гуртків на селі та утворення музею» [6, 70].

Окрім цього, В. Г. Кравченко проводив також індивідуальні інструктажі в справі улаштування нових музеїв. Дані про них ми знаходимо у щоденниках етнографічного відділу. Зокрема, у вересні 1922 р. Кравченко В. Г. мав розмову з представником Звягельського району (прізвище не вказано) щодо утворення музею у м. Звягелі [13, 53]. У березні 1924 р. учителі педкурсів Білич та Полянських «прибули для інструктування їх в справі закладу Музеїв та викладання Етнографії» [13, 137]. У липні 1925 р. Кравченко В. Г. давав рекомендації завідувачу сільбудом Михайлу Опанасовичу Ревчуку «в справі закладання краєзнавчого музею» [13, 179 зв.]. Сам Василь Григорович у додатку до анкети в 1934 р. відзначав, що «дав листовно і за власний кошт понад 2000 неплатних порад у справі набування матеріалів у натурі, будівництва по ним музеїв і т. п.» [8, 114 зв.]. Таким чином, завідувачем етновідділу систематично проводились різнопланові заходи з метою заохочення широких кіл громадськості до улаштування музеїв.

Отже, Василя Григоровича Кравченка можна назвати основоположником етнографічного музейництва Житомирщини. Серед його заслуг не лише налагодження ефективної роботи в етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею, але й розробка

теоретичних засад музейної діяльності, ведення широкої популяризаторської, освітньої роботи серед житомир'ян. Його ініціативність, відданість та любов до своєї праці, творчий потенціал, без сумніву, можуть бути зразковим прикладом для сучасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоус П.В. Діяльність В.Г. Кравченка як завідувача етнографічним відділом Волинського музею (1920-1931) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею / відп. ред. Кругляк Б.А. – Житомир: «Форзац», 1995. – С. 63-64.
2. Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII – XX століття). – К.: Вид-во «Українознавство», 1994. – 124 с.
3. Гарбузова А. До питання історії монографічних досліджень народної культури Житомирщини у 20-30 рр. XX ст. // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура – шлях до себе. Збірник наукових праць. Випуск 11. Матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції, м. Луцьк, 10-11 квітня 2003 р. – Луцьк, 2003. – С. 46-48.
4. Гарбузова А.Г. До питання про історію дослідження народної культури Житомирщини у 20-30-х роках XX ст. // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М.Ю. Костиці: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.27 / Голов. ред. М.І. Лавринович. – Житомир: Видання М.Г. Косенко, 2004. – С. 168-175.
5. Дмитренко А.А. Становлення етнографічного музейництва на Волині. – Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 38 – 43.
6. Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В.Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 3. – С. 61-71.
7. Костиця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.
8. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (далі - РФ ІМФЕ) – Ф. 15 «В. Г. Кравченко». – Оп. 1. – Од. зб. 2.
9. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 «В. Г. Кравченко». – Оп. 2. – Од. зб. 68.
10. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 «В. Г. Кравченко». – Оп. 2. – Од. зб. 69.
11. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 «В. Г. Кравченко». – Оп. 2. – Од. зб. 130.
12. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 «В. Г. Кравченко». – Оп. 4. – Од. зб. 527.
13. РФ ІМФЕ. – Ф. 16. «Волинський науково-дослідний музей». – Од. зб. 4.
14. РФ ІМФЕ. – Ф. 16. «Волинський науково-дослідний музей». – Од. зб. 10.
15. РФ ІМФЕ. – Ф. 16. «Волинський науково-дослідний музей». – Од. зб. 28.
16. РФ ІМФЕ. – Ф. 16. «Волинський науково-дослідний музей». – Од. зб. 29.
17. РФ ІМФЕ. – Ф. 16. «Волинський науково-дослідний музей». – Од. зб. 35.
18. РФ ІМФЕ. – Ф. 16. «Волинський науково-дослідний музей». – Од. зб. 83.
19. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення та розвиток / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського. – К.: Наукова думка. – 1989. – С.154.

**Петро САВЧУК,
Володимир МУШИРОВСЬКИЙ**

Музей і людина

(присвячується Володимирі Селедцю – завідувачу дубенського краєзнавчого музею)

Музей – охоронець вічності. Він зберігає все, що створило людство. Серед видатних людей, чиїми руками створюються музейні цінності, чільне місце займають люди-патріоти, ентузіасти. Музей діє як один із центрів національного і патріотичного виховання. Часто про розвиток світу, життя країни, краю, мешканців ми взносимо з матеріалів, експозицій музею. І це буває ще в дитинстві. Таким був Дубенський краєзнавчий музей, який займав вагомe місце в науковому і культурному житті краю. Історія музею сягає ще 1934 року, коли група дубенчан-аматорів розпочала збирати і систематизувати знохідки минувши-

ни [6, 6]. У 1940 році на цій основі став працювати історико-археологічний музей. Тоді в музеї нарахувалося близько восьми тисяч речових і документальних пам'яток, серед яких чимало рідкісних.

Під час німецько-радянської війни музей частково розграбували, але вже після визволення Дубно від фашистських загарбників музей розпочали відновлювати. У 1949 році історико-археологічний музей переформували у краєзнавчий. Було відкрито відділи, стаціонарні та пересувні виставки. За роки діяльності музей розширив базу, поповнився новими експонатами (їх стало більше 20 тисяч).

Музей став не лише культурно-освітнім закладом, але й методичним центром. Завдяки допомозі працівників музею були створені музеї в інших районах, відкривалися кімнати бойової, трудової слави на промислових підприємствах, у колгоспах, у навчальних закладах.

Понад 35 років життя і праці віддав розширенню, зміцненню Дубенського краєзнавчого музею справжній ентузіаст музейної справи, чудова людина – Володимир Денисович Селедець. Уродженець Волині, він любив цей мальовничий край, багатий чарівною природою, щедрий подіями української історії, багатий самовідданими, працьовитими, талановитими людьми, які протягом століть вносили свою лепту в процвітання міст і сіл Волині.

Народився Володимир Селедець 8 травня 1914 року в селі Великі Дорогостай Млинівського району на Рівненщині, в сім'ї службовців. Батько був вчителем, пізніше, у 1916 році загинув на фронті Першої світової війни, а мати – службовцем. Батьки намагалися дати йому освіту, і в сім років він розпочав навчання в Дубенському міському семирічному училищі, після закінчення якого навчався в Дубенській гімназії імені Станіслава Конарського, яку закінчив у 1935 році. Закінчення гімназії давало йому право займатися педагогічною діяльністю. Протягом двох років він приватно вів освітню діяльність.

У 1937 році Володимир Денисович переходить на іншу роботу – працює в автобусній фірмі «Зедночене». Після приходу на територію Західної України радянських військ продовжує роботу на автобусній станції. Перед очима 25-річного юнака проходять процеси радянзації краю. У червні 1941 року внаслідок початку німецько-радянської війни залишився без роботи. У роки німецько-фашистської окупації йому довелося пережити непрості місяці облаштування німецького «нового порядку», а згодом – пошуки будь-якої роботи, щоб вижити. Щоб уникнути вивозу на роботи до Німеччини, він влаштовується буфетником кооперативного ресторану. Влада всіляко сприяла становленню приватного бізнесу. У березні 1943 року його залучають на роботу в Дубенську окружну управу канцеляристом. Робота була нескладною, але нервовою, напруженою, службовці знаходились під постійним наглядом. Щоб зберегти себе, він переходить за пропозицією в районну упра-

ву окупаційної влади. Весь час існує ризик потрапити під нагляд і бути направленим на роботи до Німеччини.

Під різними приводами переводиться на посаду картотетчика біржі праці, де працює з листопада до січня 1944 року. Тут він розділяв злигодні з багатьма жителями міста. Допомагав людям влаштуватися на роботу, щоб уникнути голодної смерті. Не раз доводилося рятувати людей від відправки на роботи у «Фатерлянд». Фронт наближався до Дубна, відчувалася метушня серед окупаційних властей. Необхідно було уникнути насильної евакуації, і він залишає роботу.

17 березня 1944 року Дубно було визволене радянськими військами від німецько-фашистських окупантів. Залишилися позаду дні, пережиті між життям і смертю від бомбування і артилерійських обстрілів. Місто було майже повністю знищене. Радянська влада розпочала господарювати по-своєму, вишукувати ворогів, зрадників. Оскільки мобілізації перед війною не відбулося, на окупованій території залишилися тисячі чоловіків, яких тепер мобілізували на фронт.

У березні 1944 року Володимир Селедець Дубенським районним військовим комісаріатом був призваний в ряди радянської армії, в якій прослужив до листопада 1945 року. Воєнне життя було непростим. Військові частини, де служив Володимир Селедець, перекидали з однієї ділянки фронту на іншу. Він воював у Прибалтиці, Польщі, Німеччині, Чехословаччині. Скрізь уважно придивлявся до життя населення, культури, як дотримуються традицій, а тому повернувся додому повний вражень, з бажанням зберегти все те, що зроблено поколіннями предків. В.Селедець, наводчик 647 артилерійського полку, 1 травня 1945 року був нагороджений орденом Слави III ступеня, згодом медаллю «За перемогу над Німеччиною», а в подальшому – цілим рядом ювілейних нагород [1, 4].

Фронтіві переживання залишилися як спогади. Мирне життя вимагало нових зусиль для влаштування на роботу, утримання сім'ї. Спочатку працює в Дубенському ліспромгоспі, а також контролером електростанцій. В той час увага населення була зосереджена на розчищенні міста від завалів, налагодження виробництва. Життя вимагає здійснення заходів культурного спрямування.

Серед закладів культури (бібліотек, кіноте-

атрів, музеїв та ін.), що відновлювали роботу у післявоєнний час, постановою бюро Рівненського обкому КП(б)У «Про організацію музеїв області» № 27 від 3 лютого 1940 року було створено історико-археологічний музей у м.Дубно із закріпленням за ним приміщення [5, 42]. Фактично, це було відновлення роботи музею, цього народного довоєнного дітища міста.

У вересні 1947 року Володимир Денисович Селедець нарешті робить свій вибір, який стає головною, захоплюючою частиною життя. Він стає старшим науковим співробітником Дубенського історико-археологічного музею. Тепер його особисте життя ділиться між увагою до сім'ї – дружина, дочки, – музейною справою та громадською роботою. У 1963 році музей стає філіалом Рівненського краєзнавчого музею.

У 1963 році як старший науковий співробітник з колегами створює, по суті, новий музей. Ремонтує приміщення, планують експозицію. Володимир Денисович бере найактивнішу участь у формуванні відділу природи, який згодом розширюється до десяти тематичних розділів, займаючи два зали. Експозиція знайомить з рельєфом, корисними копалинами, кліматом, водними ресурсами, ґрунтами, рослинним і тваринним світом Дубенщини. Формуються й нові відділи згідно з радянською методикою, де головна увага зосереджується на показі радянського періоду.

З січня 1969 року В.Селедець працює завідувачем філіалу, а згодом обіймає різні посади аж до 1982 року. Володимир Денисович дбає про розширення експозиції, у 70-х роках практично створює її заново. Він звертається до різних органів місцевої влади у пошуках коштів. Це райвиконком, райком партії. Зустрічається з керівниками громадських організацій з метою одержання матеріалів для експозицій, експонатів. Розсудливість, скромність, такт викликають повагу до цієї наполегливої, відданої своїй справі людини із скромними фінансовими можливостями.

Завдяки його зусиллям оновлюються матеріали тематичного розділу, присвяченого проживанню на території району слов'янських племен, історії краю в період Київської Русі. І на чільному місці з'являються експонати, присвячені виникненню поселення Дубно, його розвитку. Він збирає колекцію документів, які підтверджують будівництво кам'яного замку,

про надання 6 червня 1498 року князю Костянтину Острозькому грамоти про перетворення поселення Дубно у місто [2, 6; 4, 23]. Йому вдається розшукати цілий ряд документів, які підтверджують реальність подій, які відбувалися на Дубенщині. Особливу зацікавленість викликають експонати, що висвітлюють селянсько-козацький рух, а також участь у ньому місцевого населення.

Матеріали музею набирають все більше достовірності у відображенні подій. Музей заговорив мовою оригінальних речей, документів, художніх творів тощо, що надало йому переконливості. Музей відвідують не лише туристи, але й учні навчальних закладів. Тут побувало багато представників трудових колективів міста, села.

Експозиції музею стають близькими населенню. Володимир Денисович йде на промислові підприємства, зустрічається з головами колгоспів, керівниками установ, навчальних закладів, і вони допомагають у створенні експозицій про трудові колективи Дубенщини. Завдяки цьому відвідувачі визнають про діяльність таких великих підприємств, як Дубенська трикотажна фабрика, Дубенський леварно-механічний завод, Смизький деревообробний комбінат, про нового велетня промисловості району – Дубенський цукровий завод. Він одержує цілий ряд подяк від працівників сільського господарства, чия праця була висвітлена в експозиції. Його широка просвітницька робота сприяла тому, що населення саме передавало в музей українські вишиванки, рушники, інші речі, значна частина яких знайшла своє місце в експозиції.

Як учасник війни, Володимир Селедець створює чудову експозицію, присвячену ветеранам війни, почесним громадянам міста. Тут майже документально показано місто, населені пункти, люди в роки війни. Завдяки його пошукам розкрито трагічну сторінку Дубна, де окупанти знищили понад двадцять тисяч мирних громадян і військовополонених [3, 6].

Задля правдивого показу в експозиції історичних подій В.Селедець працює в архівах Києва, Львова, Луцька, Рівного, Житомира, Москви, Петербурга, а також у наукових бібліотеках. Віднайдені документи особисто науково опрацьовує. Він залишив чимало матеріалів, якими співробітники користуються донині. Саме йому вдалося сформувати колекцію цінних книг – від стародруків до су-

часних видань – різними мовами. Цим скарбом нерідко користувалися вчителі, культпрацівники, краєзнавці, всі, хто захоплювався, любив історію рідного міста, села тощо. Бібліотека краєзнавчого музею складала декілька сотень томів книг.

Його запрошували виступати у колективах, навчальних закладах, друкувався в пресі зі статтями, повідомленнями про новинки музейних експозицій, виставок, які він періодично влаштовував не лише у стінах музею, але й на промислових підприємствах, у школах, населених пунктах.

Протягом роботи у музеї він веде дослідження, уточнюючи дати подій, встановлює нові імена. Довгий період часу Володимир Денисович співпрацював з доктором історичних наук Ігорем Свешніковим, уродженцем села Верба. Вони відкрили на території Дубенщини і міста Дубна ряд стоянок, поховань. Біля села Іванна було виявлено гробницю, реконструкція якої представлена в експозиції. Науковий інтерес має колекція кам'яних сокир, знайдено залишки пам'яток шнурової культури, культури кулястих амфор та комарівської культури. Зарубинецьку культуру представляють знахідки біля сіл Костянець, Дитиничі. Значний інтерес викликають бурштиновий диск, зброя доби Київської Русі, а також сільськогосподарські знаряддя та інші експонати.

Як науковця і дослідника Дубенщини його залучають до підготовки матеріалів для написання нарисів про населені пункти краю у виданні «Історія міст і сіл УРСР. Рівненська область» (К.:УРЕ, АН УРСР, 1973). Він є співавтором нарису «Дубно». Діяльність В.Д.Селедця знайшла своє відображення в путівнику «Дубенський краєзнавчий музей», виданому колективом авторів (Савчук П.О., Кузнецов І.І., Яковчук П.Г.) у Львові у видавництві «Каменярь» 1970 року.

У характеристиці, підписаній директором Рівненського обласного краєзнавчого музею В.Сидоренком, зазначалося: «Тов. Селедець В.Д. за 25-річну роботу в музеї зробив великий

внесок у розвиток музейної справи. Зібрано у фонди музею велику кількість експонатів. Він брав діяльну участь в археологічних розкопках, які проводились на Дубенщині, створив три народні музеї – в Млинівському і Дубенському районах, велику методичну допомогу надає шкільним музеям... В даний час закінчується побудова експозиції музею на високому естетичному рівні, яка в грудні цього року буде відкрита для огляду відвідувачів. Тов. Селедець В.Д. бере активну участь у житті району і громадській роботі» [1, 154].

За самовіддану працю він нагороджується грамотами обласного управління культури, обкому профспілки працівників культури, грошовими преміями. У жовтні 1968 року був нагороджений знаком Міністерства культури СРСР «За отличную работу».

Як чесного, доброзичливого, знаючого працівника, В.Д.Селедця обирають головою районного комітету профспілки працівників культури, яким він залишається 12 років, до 1964 року. На цій громадській посаді допомагає культпрацівникам в особистих справах, активно включається в розвиток сітки культосвітніх установ у районі, у формування мережі бібліотек тощо. Протягом 10 років був членом президії обласного комітету профспілки працівників культури. Помер В. Селедець 1 листопада 1982 року, до останніх днів свого життя залишаючись відданим музейній справі і Дубенському краєзнавчому музею.

Цей нарис автори присвячують чудовій людині, працівнику як вічну шану його пам'яті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архів РОКМ. Справа №256, опис 1-л.- С.121-162.
2. Дещинський Л., Савчук П. Дубно. Краєзнавчий нарис. - Львів: Каменярь, 1973.- 46с.
3. Дубно і світ. (До 900-річчя Дубна). Збірник тез Міжнародної ювілейної конференції. - Дубно, 2000.- 96с.
4. Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. -Дубно, 2007.- 258с.
5. Радянська Ровенщина (1939-1959). Документи і матеріали. -Львів, 1962.- 417с.
6. СавчукП, Кузнецов І., Яковчук П. Дубнівський краєзнавчий музей. Путівник. - Львів: Каменярь, 1979.- 101с.

До питання музейного маркетингу

Метою роботи установ культури є не отримання прибутку, а досягнення певних соціальних результатів, тому комерційно діяльність в цих установах є достатньо складною, носить підлеглий характер і тісно пов'язана з основними напрямками їхньої роботи.

Так, людина звертається, наприклад, в музей перш за все для задоволення своїх нематеріальних потреб. Задоволенню матеріальних потреб тут завжди надавалось і надається другорядне значення. Проте така діяльність повинна мати місце, адже зміни економічних умов та життєвих орієнтирів значна впливають і на основи музейної діяльності. Як зазначає Примак Т.О. в своєму посібнику, маркетинг (від англ. *market* – ринок, збут) – одна з систем управління господарською діяльністю, що орієнтується на врахування вимог ринку та активний вплив на попит з метою розширення збуту товарів [4, 9].

Музейний маркетинг дозволяє визначати і задовольняти інтереси споживачів музейних послуг, а також формувати їх.

Для початку слід визначити завдання музейного маркетингу – адже безглуздо витрачати час, енергію і гроші, доки чітко не визначені цілі, напр., залучити відвідувачів на нову виставку або експозицію, знайти спонсорів на здійснення нового музейного проекту і т.п. Завжди слід про це пам'ятати, особливо тоді, коли ми перевіряємо результати своїх заходів: чи допомагають наші дії досягти поставленої мети.

Ще один момент: приступаючи до здійснення якогось музейного заходу, необхідно наперед визначити потенційних відвідувачів: чи це мають бути учні загальноосвітніх шкіл, чи студентська молодь, а можливо, певна доросла аудиторія. Без цього розуміння наш музейний маркетинг був би неточним, а значить – не ефективним. Ще важливішим стає цей підхід, коли започатковується якась нова справа, адже ми повинні пропонувати нашим відвідувачам саме те, що викликає з їхнього боку інтерес і зацікавлення.

Наступний крок – це дослідження так званого «ринку музейних послуг».

Дослідити «ринок» музейних послуг означає – дізнатися все можливе про місце музею на

ринку послуг серед інших установ культури. Увага до маркетингових досліджень має бути постійною. Це допоможе зрозуміти, що думають про музей наші прихильники та відвідувачі [3, 21].

Ось питання, які потрібно собі постійно ставити:

1. Хто є нашими найактивнішими відвідувачами і прихильниками?
2. Які їхні уподобання? Чому?
3. Які екскурсії /лекції/, музейні заходи користуються найбільшим попитом?
4. Чи надаємо ми нашим відвідувачам те, чого вони від нас чекають?
5. Що ще ми можемо зробити для покращення своєї роботи?

Добрі результати дає анкетування, тобто цілеспрямована розмова з наявними і потенційними відвідувачами. Запитувати найкраще в музеї або в тій установі, з якою музей активно співпрацює.

Щоб скласти анкету, існують певні правила:

- питання мають бути короткими і простими;
- питання не повинні містити «прихованої» відповіді;
- не слід ставити відкритих запитань (тобто тих, що вимагають триволого обговорення).

Введення нової музейної послуги – це завжди певний ризик. Наше завдання – виявити реакцію потенційних відвідувачів на цю послугу, з'ясувати попит на неї. Це дає змогу уточнити деталі, внести своєчасні поправки.

Шляхи просування музейних послуг

Яким способом розповсюдження скористатись – ця проблема постійно постає перед кожним з нас. Простого і водночас ідеального шляху не існує, кожен з них має свої переваги, складності і недоліки.

Ось деякі з них, що мають місце в нашому музеї:

- Спільний захід.

Непоганий спосіб розширити pale своєї діяльності – об'єднання з іншою установою: бібліотекою, театром, центром зайнятості тощо. Наприклад, відкриття спільної виставки («Мистецтво одного села» спільно з обласним центром народної творчості), або праве-

дення конкурсу юних екскурсоводів спільно із Станцією юних туристів та ін.

• «Підкидьок» – так називає цей спосіб Герасимчук В. Г. [1, 93].

Цей метод полягає в тому, що використовується можливість підкинути свою ідею в систему іншої установи, яка має кращі можливості для розповсюдження (наприклад, у систему освіти або в ЗМІ). Можна навіть включити музейну пропозицію у чийсь каталог. Цей метод не завжди можна застосувати, але він вартий того, щоб про нього подумати.

Наприклад, проведення планового засідання кафедри вузу чи методоб'єднання вчителів історії / географії / літератури / образотворчого мистецтва / тощо з використанням музейної тематики або навіть за музейною програмою.

• Використання пошти, телефону і реклами.

1. Використання поштових послуг.

Стали вже звичними невеликі спеціалізовані буклети, що стосуються тієї чи іншої конкретної теми. Прихильники музею у спокійній обстановці, поміж іншими справами, читають музейні буклети, а потім роблять замовлення на музейну послугу – екскурсію, лекцію, інший захід.

2. Просування послуг телефоном.

Цей спосіб також є достатньо ефективним. Що це може бути?

- телефонна розмова, під час якої ми пропонуємо свої послуги;
- розмова після надіслання листа і рекламних матеріалів;

Переваги цього способу: впродовж невеликого періоду часу можна переговорити з багатьма людьми.

3. Реклама.

Коли готується нова виставка, презентація чи масовий захід, або розробляється нова екскурсія, необхідно з самого початку поставити собі питання: скільки можливих відвідувачів дізнаються про це?

Для успішного просування наших послуг ми повинні пройти 4 етапи:

- знайти відвідувачів;
- зацікавити їх;
- задовольнити їхні вимоги;
- добитися, щоб вони нашою пропозицією скористалися.

Існує безліч способів пошуку потенційних відвідувачів музею. Це і рекламні оголошення, і випуск листівок та брошур, і публікація

статей в засобах масової інформації, і виступи на нарадах і конференціях перед потенційними відвідувачами і прихильниками музею, і відкриття музейного стенду на якійсь загальній виставці і багато інших.

Тепер безпосередньо про рекламу, яка передбачає відповіді на питання: Чому? Де? Коли? Навіщо?

Реклама може і буде працювати тільки за певних умов. Чому деколи реклама вдається, а деколи – ні? Це зумовлюється кількома причинами:

- ніхто не зацікавлений у тій послугі, що пропонується;
- відсутність координації рекламних оголошень з іншими формами рекламної кампанії;
- реклама не адресована тим, від кого слід чекати зацікавленості.

Якщо ми прийняли рішення дати рекламне повідомлення і при цьому мало уваги приділили його змістові, або формі, або шляхам розповсюдження, то не слід дивуватися, що наслідки реклами нас розчарували.

Якщо припустити, що засіб інформації для рекламування обраний правильно, успіх реклами залежить від різних чинників. Серед них, за Євдокимовим Ф.І. наступні:

- дизайн;
- місце реклами;
- розмір рекламного оголошення;
- використання кольорової гами;
- час, впродовж якого буде здійснюватись реклама;
- частота повторення рекламного оголошення. Якщо потенційний відвідувач уперше довідується про нову послугу, цей факт, як правило, проходить у нього поза увагою. Якщо ж він побачить чи почує повторення реклами, можна сподіватися, що його зацікавлення зросте. [2, 214].

Найкращий засіб рекламування той, який залучає якомога більшу аудиторію. Реклама спрацьовує не лише в якості безпосереднього стимулу; (побачив рекламу – прийшов до музею), але й на етапі післядії – як засіб підсумовування і оформлення вражень. Довготривалий ефект музейної реклами сприяє формуванню іміджу музею і є не менш важливим, аніж її короточасний ефект.

4. Співпраця зі ЗМІ.

Будь-який музей повинен голосно заявляти про себе, щоб його почули. Це можливо завдяки тісній співпраці зі ЗМІ. Хоча така робо-

та і вимагає багато часу, але якщо її виконувати як слід, це найкращий з усіх видів маркетингової діяльності, який можна здійснити. Часто це називають – створення громадського іміджу музею. Аудиторія ЗМІ охоплює практично всіх потенційних клієнтів, в т.ч. і наших відвідувачів.

Ми здійснюємо систематичний щотижневий контакт із пресою, подаючи детальну інформацію про роботу РОКМ. Можна також запропонувати професійно підготовлену статтю в газету, можна запропонувати і прес-реліз. Саме прес-релізи є найбільш популярними у нашій співпраці зі ЗМІ.

Підготовка прес-релізу.

Прес-реліз повинен бути надрукований на музейному бланку з чітким і зрозумілим заголовком – «Прес-реліз». Текст прес-релізу складається з трьох частин:

1. Вступ дає загальну інформацію і не повинен бути більшим, ніж один короткий абзац.
2. Головна частина розшифровує інформацію, подану у вступі. Прес-реліз не повинен нагадувати рекламне оголошення, а справляти враження повідомлення про певну новину.
3. Висновок.

Прес-реліз повинен уміщуватися на одній сторінці, другу слід використовувати лише у надзвичайних випадках. Слід уникати специфічної термінології.

Реклама на радіо, на телебаченні

Відомо, що радіо є майже у кожній хаті, більша половина водіїв має їх в автомобілях. Радіо використовується на багатьох робочих місцях. Тому чисельність радіоаудиторії є досить значною. Не менш ефективною є і реклама на телебаченні.

Деякі поради щодо такої реклами:

1. Слід використовувати ці засоби для найбільш актуальної і важливої інформації;
2. Намагатися, щоб інформація була простою і короткою, уникати довгих текстів;
3. Не розповідати чогось такого, що вимагало б значної концентрації уваги
5. Турбота про відвідувачів

Це ще один напрямок маркетингової діяльності, і тут існують певні правила:

- підходити до відвідувача як до індивідуальності (наприклад, надсилаючи йому листа чи рекламу), не ставитись до відвідувачів як до натовпу;
- намагатись викликати у відвідувачів прив'язаність, прихильність до музею. Це нелегко,

особливо коли йдеться про масу людей. Така робота вимагає багато часу і її потрібно весь час проводити;

- проводити Дні відкритих дверей: це ефективний спосіб привернути увагу до своїх послуг і можливостей;
- використовувати знижки: це також відчутний стимул. Знижки можуть бути кількох категорій:
  - а) для пенсіонерів, студентів та ін.;
  - б) для інших категорій, наприклад, для найбільш активних відвідувачів, для спонсорів і благодійників, для «друзів музею» тощо;
  - в) до певних свят чи визначних подій.

Створення іміджу музею

Іноколи помилково вважають, що імідж – це щось таке, про що повинні дбати лише великі музеї. Але це не так. В реальному світі кожному музею такий образ необхідний і доцільний. Кожен музей, великий чи малий, створює свій образ, незалежно від того, свідомо це робиться чи ні. А якщо так, то краще це робити професійно.

Образ музею – це індивідуальна характеристика послуг, які він надає і які відрізняють його від інших споріднених установ і робить бажанішим порівняно з ними. Якщо образ створено правильно, то він спонукає вчителя, методиста чи вихователя привести своїх вихованців саме до нас.

Яким чином створити свій імідж?

Намагатися врахувати сподівання і потреби нашого цільового відвідувача, тобто, запропонувати йому саме те, що він шукає. Кожен образ насправді – це набір елементів, які разом створюють унікальну суміш. Ось деякі з них:

1. Дешевизна. Це найпоширеніший елемент в образах, які намагаються створити музеї.

2. Компетентність. Образ музею повинен засвідчувати фахову компетентність наукових працівників, що в свою чергу викликає довіру до музею.

3. Зручність. Вона може визначатись розташуванням музею поруч з можливими відвідувачами або зручними умовами, які ми пропонуємо, наприклад, виїзні музейні заняття, з якими ми приїжджаємо до школи чи в іншу установу, або розповсюдження музейних квитків по школах та вузах.

4. Дизайн / зовнішній вигляд. Також має важливе значення, він має віддзеркалювати

образ музею.

5. Винятковість. Непогано пропонувати своїм прихильникам саме те, чого не може запропонувати ніхто інший.

6. Міжмузейні зв'язки. Будь-який музей тільки виграє, якщо встановить тісні зв'язки з іншими музеями.

7. Престиж. Він також є важливою складовою музею. Враження престижності досягається різними шляхами. Сюди входить і назва музею, і назва послуги, ретельно дібраний стиль бланків, брошур і, зрештою, внутрішнє оформлення приміщення.

9. Якість. Це те, що часто декларується, хоча рідше досягається. Але якість повинна бути необхідною складовою частиною образу музею. Якість підкреслюється різними способами, залежно від послуги, яка пропонується. Наголошувати на якості можна при дотриманні певних вимог, певних стандартів. Крім того, навіть якість бланків і брошур може засвідчувати увагу, яку приділяють якості у музеї. Тут також є важливими відгуки від задоволених відвідувачів, які вони вносять в Книгу побажань і пропозицій.

10. Обсяг. Для відвідувачів важливо знати обсяг послуг, які ми надаємо. Цю категорію можна продемонструвати за допомогою рекламних листівок чи брошур, де дається перелік усіх наших можливостей.

11. Емблеми, рекламні формули, гасла тощо. Емблема (логотип) – це неповторний знак, за допомогою якого відвідувачі розпізнаватимуть нас і нашу послугу. Всі люди звикли до емблем, а вони можуть бути важливим способом просування музейної послуги, одночасно зберігаючи місце для друкування потрібної інформації.

Щоправда, створення вдалої реклами, як правило, вимагає роботи професійних дизайнерів-графіків, і тоді її можна відтворювати і на брошурах, і на буклетах, і на інших видах емблематичних послань.

14. Образ музею – в усьому. Все – це образ музею.

Кожен зовнішній прояв діяльності музею відображається в його образі – текстова частина рекламних листівок, фірмові візитки, брошури, адреса, емблема, рекламні формули, внутрішні приміщення, зовнішні рекламні щити, вивіски, одяг наукових працівників, одяг доглядачів і т.д. Все це матеріальні чинники, але не менш важливі і нематеріальні (наприклад, як касир вітається з відвідувачами, як ми відповідаємо по телефону, як обслуговуємо екскурсантів.) Музейна атмосфера – це також важлива частина пропонованого музеєм продукту.

Щоб створити образ свого музею, слід раціонально поєднати перелічені чинники, щоб мати єдиний і неповторний власний стиль. Усі працівники повинні це усвідомлювати. Девіз – «образ музею створює кожен» – справджується навіть у дрібницях.

Отже, як бачимо, музейний маркетинг і менеджмент – це, з одного боку, такий напрямок роботи, такі уміння, які сприяють активному розвитку і процвітанню музею, а з іншого – це спроба музею пристосуватися до сучасних економічних умов. Стратегія розвитку музею в ринкових умовах повинна реалізовуватися за рахунок запровадження маркетингових технологій, які забезпечують відкритість музеїв не лише для споживачів, але й для державних структур, громадськості, бізнесу. Реалізація маркетингових завдань у музеї дозволяє зберегти і збільшити попит на музейні послуги за рахунок популяризації музею серед населення, серед широкого громадського загалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Герасимчук В.Г. Маркетинг: теорія і практика. Навч. посіб. – К., 1994. – 241с.
2. Евдокимов Ф.И. Азбука маркетинга. – Донець: Сталкер, 1998. – 426 с.
3. Ілляшенко С.М., Баскакова М.Ю. Маркетингові дослідження. – К., 2006. – 190 с.
4. Примак Т.О. Маркетинг. Навч. посіб. – К, 2001. – 198 с.

Мистецтвознавство

Наталія ГРИШИНА, Наталія САПРИКІНА

Творчий шлях рівненської вишивальниці Людмили Лисюк

Рівень розвитку нашого суспільства відзначається зростанням етнічної свідомості народу, посиленням його інтересу до вітчизняної давнини, усвідомленням необхідності збереження традиційного народного мистецтва як генофонду його духовності. Звернення до життєдайних джерел народного мистецтва, до збереження та оновлення всіх його видів і жанрів – це усвідомлення свого роду, духовних традицій, це відродження українського народу.

Українське декоративно-ужиткове мистецтво завжди відповідало соціольним вимогам часу, розвивалося від матеріально-протичної сфери до духовно-культурної, зберігаючи при цьому взаємодію із загальною проблематикою та стилевим напрямом усього образотварчого мистецтва. Воно тримало тісний зв'язок з історичними традиціями, з народним мистецтвом. Саме завдяки цьому мистецтво зберегло свою духовність, самобутність, яскраво виражену національну своєрідність [2, 5].

Декоративно-ужиткове мистецтво як голузь, що охоплює творчість художників-професіоналів, народних майстрів і майстрів художніх промислів, є найчутливішою, найдиномічнішою стосовно нових тенденцій часу. Ця голузь мистецтва найтісніше пов'язана з життям суспільства, його економікою, смаками та вподобаннями [3, 7].

Високий рівень духовного потенціалу незалежної України забезпечують сучасні митці. Вони беруть участь у формуванні нової моделі українського світобачення, нових естетичних вимірів духовності і сприяють усвідом-

ленню органічного єднання глибинно національного та загальносвітового мистецьких просторів. Народна вишивка – один з найдавніших видів декоративно-ужиткового мистецтва, в якому збереглася національна своєрідність, багатство творчої фантазії, технічна майстерність нашого народу. Напевне, тому вона привертає чи не найбільшу увагу серед інших видів декоративно-ужиткового мистецтва [1, 3].

Спроба дослідити творчий шлях народного майстра Лисюк Людмили Іванівни розширить знання про особливості вишивки на сучасному етапі. Вибір даної теми продиктований невтішним становищем декоративно-ужиткового мистецтва, яке зумовлене байдужістю більшої частини молодого покоління до народного мистецтва.

Вишивка – поширений вид декоративно-ужиткового мистецтва, в якому візерунок та зображення виконується ручним або машинним способом на різних тканинах, шкірі, повсті та інших матеріалах лляними, бавовняними, шовковими, вовняними нитками, а також бісером, перлами, коштовним камінням, лелітками тощо [7, 33].

Дані археологічних розкопок, свідчення літописців і мандрівників минулого дозволяють стверджувати, що початки мистецтва вишивання на території, яку зоймає сучасна Україна, сягають сивої давнини і розвиток його не переривався ніколи – починаючи з незапам'ятних часів і до наших днів [6, 18].

Нині на Рівненщині працює багато талановитих вишивальниць – Марія Шевчук, Ольга

М'якота, Оріся Рябунець, Валентина Голопач, Єлизавета Познік, Анастасія Корпишина. Їхні твори виділяються багатством мотивів, влучною композицією рушників, серветок, блузок, чоловічих сорочок, вишитих червоними, чорними, білими та сірими нитками сторовніми поліськими техніками [4].

У період 90-х років XX ст., отримавши свободу творчості, митці опинилися у колі найрізноманітніших мистецьких напрямів і концепцій. У творчості багатьох майстрів художньої вишивки помітне перехресування традицій та авангарду, народного і професійного, функціональності та суто художньої образності. Одні з них продовжують народні традиції, плекають їх, інші стають на шлях новаторського переосмислення. У вишивці відбулася якісна й кількісна переорієнтація образотворення. Замість виробництва планової продукції з'являються унікальні твори високого гатунку, орієнтовані на колекціонера, на участь у художніх виставках. Таке спрямування вишивки спричинило посилення індивідуальних пошуків, більш глибоке вивчення та плекання народних традицій [5].

Великим талантом доля одаровує небагатьох. Лише тих, чия душа не втратила здатності дивуватися прекрасному і бачити у звичайних, буденних речах джерело для натхнення і великої життєвої сили. До таких, вибраних Богом, відноситься народний майстер декоративно-ужиткового мистецтва Лисюк Людмила Іванівна.

Майстриня народилася 9 серпня 1963 року в селі Симонів Гощанського району Рівненської області. Споконвіку її пращури були селянами. Жили вони на хуторах і обробляли землю з ранку до вечора. Зимовими вечорами збиралися у хатині-мазанці: звеселяли свою душу піснею, мережили галкою і ниткою на тканині дивні візерунки, що носили характер оберегу. І так відбувалося із покоління в покоління.

За розповідями рідних, славилася у своєму краї вмінням вишивати прабабуся Людмила по материнській лінії – Текля. Такі візерунки вигадувала і так вишивала, що люди дивувалися, як таке може створити людська рука. Прадід Трохим був дуже вродливим чоловіком і гарним господарем. Працював на пана у млині, був садівником. Дід Оверко (по маминій лінії) теж любив землю, працював на ній, вмів плести кошики із лози, горадити тини,

За роботою у творчій майстерні

після війни працював каменярем. У вільний від роботи час любив рибалити, збирати гриби. Родина Дружюків жила на хуторі Закриж поблизу с.Симонів Гощанського району, де й минуло дитинство Людмили. Рід по батьковій лінії жив у Ставиських Гощанського району.

Батьки Людмили Іванівни, Софія та Іван, побравшись, купили собі будинок у с.Симонів Гощанського району й оселилися там. Батько й мати працювали у колгоспі. У вільний час мати займалася рукоділлям. Її вишиті роботи завжди прикрашали оселю. Пізніше вона почала вибивати голкою килими, малюнок до яких створювала сама. Соме від матері дівчинка перейняла любов до української вишивки.

Дитинство Людмили минуло серед природи, яко вплинула на формування її естетичних смаків. Дівчинка спостерігала за змінами в

Л. Лисюк. Черкаси. 1983 р.

природі, що відбувалися в різні пори року, і пробувало відтворити побочене на полотні пензлем та фарбами. Втілити у життя дитячу мрію – передавати за допомогою пензля красу природи – допоміг директор Рівненської художньої школи О. В. Мартиненко.

Після закінчення у 1979 році Симонівської середньої школи не виникло жодного сумніву щодо вступу до Решетилівського училища художніх промислів, що знаходиться у Полтавській області. Новчаючись в училищі, Людмила Іванівна привернула увагу своїх наставників. Так, художник Пилюгін Євген Іванович, учитель живопису, номоговся всіляко підтримати талановиту дівчину: доводив читати додаткову мистецьку літературу, вчив різноманітних технічних прийомів. Високому художньому рівню виконання роботи навчали майстри з ручної вишивки.

Після закінчення Решетилівського училища Людмила Іванівна за направленням потрапляє в Опішню, до філії фабрики художніх промислів «Полтавчанка», де її призначають виконувати обов'язки головного художника. У цей час наставником молодій майстрині став відомий художник України Г. І. Гринь, який час від часу приїжджав з Полтви для того, щоб передати свої знання та вміння, необхідні на виробництві.

В обов'язки Людмили Іванівни входило створення малюнків для постільної білизни, сорочок, рушників, гардин, серветок. У цей період вона поступово опановує техніку народної вишивки, оволодіває художньою майстерністю, а також працює над створенням орнаментів для виставкових виробів: сорочок, рушників, блуз, – які демонструвалися в Києві, Москві, Польщі, Німеччині. Деякі її вироби, наприклад, сорочка-«чумачка», полтавські рушники на домотканому полотні, вишиті червоними нитками, експонувалися у музеях Аргентини та Польщі. Ці перші успіхи засвідчили неабияке обдуровання майстрині, її великі творчі можливості.

Період з 1980 до 1983 року Людмила Іванівна називає часом становлення особистості, саме тоді вона здобула досвід роботи на виробництві, навчилася бути вимогливою до самої себе, досягати визначеної мети.

Найблагоприятнішим для розвитку творчих можливостей Людмили Іванівни стає період перебування в Черкасах з 1983 до 1985 року, який вона охарактеризувала як творчо-

Учасники краєзнавчої експедиції в Холодний Яр (керівник – О. Теліженко). 1984 р.

піднесений. У цей час майстриня розкриває горизанти особистого світогляду, переймає досвід колег, знайомиться із відомими майстрами декоративно-ужиткового мистецтва.

З 1983 року працює на посаді творчого майстра в експериментальній лабораторії фабрики імені Лесі Українки під керівництвом Теліженко Олександри Василівни, яка відома в Україні як художник-професіонал, що творчо інтерпретує надбання народної вишивки.

Оскільки вимоги до майстрів були високими (за квартал вони повинні були створити не менше 50 орнаментів), то у Людмили Іванівни з'являється можливість творити нове, експериментувати. Вона багато працює, створює оригінальні рушники, сорочки, серветки.

Неабиякий вплив на творчість і виховання майстрині мала О. В. Теліженко. У цей період відома художниця згуртовує навколо себе молоді, якій допомагає духовно збагатитися. Вона часто запрошує дівчат на вечори до себе додому, де збирається творча інтеліген-

ція Черкас. Під час таких зустрічей слухали народну музику, влаштовували вечорниці, проглядали слайди, дискутували. Спілкування з такими творчими людьми, на думку майстрині, благотворно вплинуло на розвиток її особистості.

Олександра Василівна, людина-новатор, яка вміє бачити майбутнє, створює за сприяння Товариства охорони пам'яток комплексну краєзнавчу експедицію «Холодний Яр», куди запрошує і Людмилу Іванівну.

Завданням цієї експедиції було віднайти давні вишивки, дослідити їх регіональні особливості (технічні, колірні). Бабусі з радістю віддавали старовинні речі, і саме тоді майстри-професіонали оцінили значимість простої людини, наділеної від природи талантом. Вони зрозуміли, що саме ці люди, які досконало володіють секретами шиття, не маючи при цьому спеціальної освіти, зберегли мистецтво вишивки, а молодим тепер потрібно продовжити ці традиції. Художниця зізнається, що з того часу вона низько схиляє голову перед людьми праці, які є «сіллю землі».

Людмила Іванівна брала активну участь у дослідженні художньої вишивки Черкащини, що сприяло створенню власних орнаментів, які згодом перенесла на полотно. Натхненна побаченням, вона почала працювати ще з більшим завзяттям, стає учасником обласних, республіканських, міжнародних виставок декоративно-ужиткового мистецтва, які проходили в Києві, Москві, Аргентині.

З 1985 року розпочинається нове творче життя. Людмила Іванівна виходить заміж і переїжджає до м.Антрацит Луганської області. Цей період вона вважає часом творчого занепаду, оскільки втрачає можливість спілкуватися із митцями. Зникає бажання творити, тому майстриня дає собі слово більше не займатися вишиванням.

Художниця влаштовується працювати керівником студії Будинку піонерів, обирає для своєї діяльності інший напрям – паперопластику: виготовляє мініатюри з квітів на корі дерева, працює над створенням об'ємних паперових скульптур. Дуже швидко завоював авторитет серед колег, батьків і, найголовніше, вихованців. Її називають «геніальним декоратором», «перлиною Антрацита». Керівництво Будинку піонерів дозволяє працювати за індивідуальними програмами, цілковито довіряє їй, дає можливість творчо працювати.

Однак повністю реалізуватися Людмила Іванівна в Антрациті не змогла, оскільки не було творчого оточення.

Проте з цим містом пов'язані найдорожчі моменти в особистому житті жінки – народжується улюблений син Ігор.

У 1994 році Людмила Іванівна переїжджає до м.Рівне, де влаштовується художником у магазин «Скриня» приватного підприємця Казначеевої Р.О. і працює над створенням орнаментів для скатертин і сорочок, вишиває серветки на замовлення. Однак, одноманітна робота втомлює, Людмила Іванівна звертається із пропозицією вийти за межі традиційних поглядів на вишивку. Майстриня починає експериментувати в кольорі, вишиваючи сорочки, серветки.

У 1996 році Людмилу Іванівну запрошують працювати до Малої академії мистецтв Рівненської ЗОШ №23 в гуртку «Декоративно-ужиткове мистецтво».

На початку діяльності гуртка їй запропонували створити костюми для учасників художніх колективів МАМ. Розпочинаючи роботу, Людмила Іванівна систематизувала мотиви вишивки Поліського краю, Закарпаття, Волині і на їх основі розробила моделі костюмів, орнаменти для вишивки, а діти, втілюючи задум художниці, оволодівали технічними навиками виконання вишивки. Так з'явилися сучаснені українські костюми.

Одноманітність у роботі дуже швидко втомлює майстриню. Людмила Іванівна прагне працювати в кольорі, крім того, її надихають ткани гобелени Раїси Казначеевої. Так виникає ідея передати красу рідного краю у вишитих картинах. Художниця запропонувала директору школи Луценку Л.І. змінити напрям роботи гуртка – розпочати «живопис голкою і ниткою» – вишивання інтер'єрних полотен. Ідея сподобалася, директор за сприяння Піклувальної ради школи надала все необхідне для реалізації задуму: голки, нитки, тканину, – що значно полегшувало роботу.

Перед тим, як розпочати творчу роботу з дітьми, Людмила Іванівна поставила перед собою завдання допомогти кожній дитині повірити у свої творчі здібності. Розпочинаючи роботу, майстриня просила пригадати свої враження, відчуття і спробувати перенести їх на папір. Вже після першого заняття діти, які не мали художніх навиків, вразили своїми задумками. Їхні ідеї втілювали на папері. Так виник-

Осінній ліс

ли ескізи перших гобеленів «Поліський краєвид», «Сонячна мелодія», «Казковий годинник». Ескіз, створений за задумом дітей, збільшили на попері, виконали в кольорі, перенесли на тканину, натягнули на рамі. Потім за допомогою голки та нитки вишили полотном, декорували його. Закінчену роботу зняли із рами, обшили полотном, натягли знову на раму і декорували сірим шнуром, надаючи картині естетичного вигляду. Перші твори вразили не тільки друзів, вчителів, однокласників, а й сомих авторів, надихнули на створення нових робіт.

Людмила Іванівна і її вихованці найчастіше вишивають традиційними техніками: «видозміненою художньою гладдю», «двобічною гладдю». Після того, як полотно вишите, його декорують «штопівкою», «штопкою», «шнуром у прикріп», а також авторськими техніками: «мазком» — імітування мазка маслом, «сітківкою» — декор по верху вишитого полотна, що дає змогу згладити всі колористичні і технічні нерівності, «розсипом» — декорується як фон (кладається хаотично по одній нитці в різні старони).

У роботах художниці та її вихованців відчувається вплив авангардизму, класичних традицій вишивки, простежується також цікавий напрям їхніх робіт — «світ очима дитини».

Сомотнє дерево

Весняне диво

Майстриня розвиває у своїх вихованців відчуття кольору, просторову уяву при розробці сюжетних композицій, глибоке сприйняття світу, вміння розуміти й цінувати прекрасне.

За останні роки професійний рівень гуртківців декоративно-ужиткового мистецтва значно зріс. З кожним роком колекція поповнюється виробами високої майстерності. За період існування студії дітьми було виготовлено понад ста робіт, які експонувалися на міських, обласних, Всеукраїнських виставках. Гуртківці є володарями гран-прі Всеукраїнського конкурсу «Журавлині ключі Пакрови», який відбувся в м.Києві 1997 року. У 1998 році учениця Сікідіна Яна (інвалід дитинства) виборола I місце в міському конкурсі на кращу українську вишивку «Червона калина». Весною 2000 року в Центрі естетичного виховання було організовано діючу виставку учнівських робіт. Учениця 9-В класу Кравець Світлана стала переможницею II етапу в конкурсі «Об'єднаймося, брати мої», отримало нагороду у 2002 році на Чернечій горі в Канєві. Роботи вихованців Людмили Іванівни були представлені на виставці декоративно-прикладного мистецтва «Барви Полісся» на I Міжнародному фестивалі дитячого фольклору «Котилося торба» в м.Кузнецовську 2002 року. До 60-річчя УПА на конкурс «Повстанська варта» було виготовлена гобелен

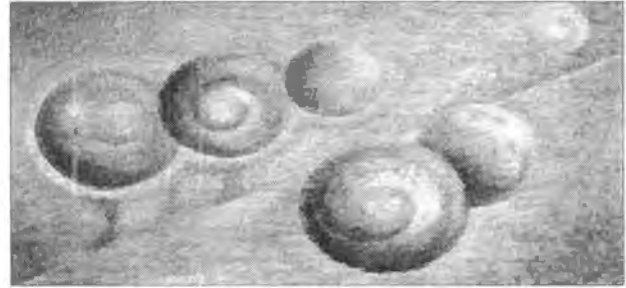

Тихі води

Енергія землі

Шлях пізнання

«Очерет був мені за колиску» ученицями 11-Б класу Пузирко Світланою та Оніщук Тетяною.

Вихованці Людмили Іванівни продовжують її справу. Так, Яковлева Анна закінчила Рівненський державний гуманітарний університет і зараз працює на станції юних техніків, навчаючи дітей мистецтву вишивки та ткацтву гобеленів. Ще у школі Анна допомогла оформити кабінет зарубіжної літератури: створила серію вишитих полотен «Муза поезії у різні епохи». Сьогодні дівчина згадує: «Людмила Іванівна завжди вміла вислухати та зрозуміти. Її методи навчання, добрі поради будуть зі мною і надалі. Адже сьогодні я керівник гуртка декоративно-ужиткового мистецтва, і чи не вона підштовхнула мене обрати саме цю професію?!»

Заняття в гуртку дають можливість дівчаткам стати на творчий шлях. У цьому впевнена і її вихованка, випускниця Рівненської ЗОШ № 23 Пузирко Світлана: «Лисюк Людмила Іванівна зуміла відкрити у нас талант і виховати любов до мистецтва. Вона навчила мене у кожній дрібниці бачити прекрасне, шукати у

життєвих буднях добро і любов. З її допомогою на світ з'явилися три мої роботи – «Зимовий ранок», «Зародження», «Погляд у майбутнє», – в яких відобразився мій внутрішній світ, мої почуття і переживання. Сьогодні я продовжую спілкуватися з Людмилою Іванівною, з великим захопленням ставлюсь до її творчості, вміння працювати з дітьми і виховувати в їхніх душах любов до життя і віру у власні сили».

Унікальні дитячі роботи спонукають митця творити свої самобутні вишиті картини, які передають красу української природи, таємниці буття. На її творчість вплинули любов до живопису, художнє сприйняття світу. Творчим кредо майстрині ще в юності став знаменитий постулат Аристотеля: «Природа і мистецтво – це дві основні рушійні сили світу». Напевно, тому її твори уявляються якимось синтетичним мистецтвом, де незбагненим чином поєднані не тільки майстерність вишивки та живопису, а й поезія, музика. Все, що переживала й відчувала майстриня, стає надбанням глядачів. Вільні композиції, оригінальні сюжетні мотиви, різноманітна фактурна розробка, тонкі градації кольорів – все це зумовлює великий успіх її робіт. Відчувається активний потяг до експерименту, незвичних образних рішень, сміливого поєднання кольорів, які не загрожують українській вишивці «втратою етносу», а швидше навпаки сприяють її розвитку. У її підході до вишитого гобелена немає стереотипів, тут працюють вираблені нею правила: точність малюнка, насиченість кольору, урівноважена й водночас складна ритмічна організація композиції. Усе це надає її творам монументального звучання. Бездоганне володіння техніками вишивки дає можливість віртуозна імпровізувати як у створенні сюжетів, так і в доборі кольорів.

Людмила Іванівна створює як сюжетні картини філософського змісту, так і етюди від миттєвого враження, легкі для сприйняття.

Погляд у майбутнє

Створення сюжетно-філософських робіт займає значний проміжок часу. Інколи інформація, яка присутня на полотні, пронесено через все життя. Сюжетний виріб технічно виношується близько року, щоб дати змогу йому настоятися, як молодому вину, набуваючи міцності, наповнюючись енергетично. У таких роботах технічне виконання послідовне і розмірковане. Полотно етюдного плану – це миттєві враження. Вони легкі для сприйняття, піднімають настрій живописною насиченістю. Вони допомагають Людмилі Іванівні відчуті і передати настрій оточуючого світу, сильніше розвинути відчуття кольору.

У 1996 році Людмилі Іванівні присвоєно почесне звання «Народний майстер України». Вона є відмінником освіти України з 2003 року. У 2005 році стає переможцем у номінації «Кращий учитель» відкритого рейтингу популярності «Гордість місто».

Народний досвід зберіг найтипівіші, найбільш доцільні, позначені високим мистецьким смаком зрозумілого орнаменту, їх барвистість, вишивальні техніки. Сучасні митці художньої вишивки йдуть далі, допомагаючи віднайти власний стиль, експериментують, перебувають у постійному пошуку власних критеріїв духовного у мистецтві. Цікавою у цьому плані є творчість народного майстра декоративно-ужиткового мистецтва Лисюк Людмили Іванівни.

У своїй основі творчість майстрині бере витoki від народної вишивки. Базуючись на вікових традиціях цього виду мистецтва, її роботи осучаснилися, набули більш колористичного сучасного значення, що вивело їх за межі побутової вишивки. Великий вплив на творчість майстра має любов до живопису, художнє сприйняття світу.

Вишиті гобелени Людмили Іванівни вирізняються пластикою і колірною експресивністю, яскравою індивідуальною характеристикою образів, глибоким змістом, відіграють самостійну й самодостатню роль у розвитку народної культури сьогодення. Прикметним для вишитих полотен є особливо увага до застосування кольору: майстриня ніби «будує» форму, підкреслює її пластику, увиразнює її красу, що стоє комертоном художнього образу. Збагачуються прийоми використання кольору, його умовної символіки, що здавна притаманна мові декоративно-ужиткового мистецтва. Поєднуючи нитки різних кольорів

Пробудження

для створення необхідного відтінку, ліплячи форму кольором, Людмила Іванівна створює речі нового звучання, сповнені витонченого естетизму, яким посує назва «живопис голкою і ниткою».

Реалізувати задум їй вдається завдяки технікам, якими вишиває полотно, – «видозміненою художньою гладдю», «двобічною гладдю», а також декорувальними: «штапівкою», «штоккою», «шнуром у прикріп», авторськими техніками: «мозком», «сітківкою», «розсіпом».

Лисюк Людмила Іванівна є новатором у тому значенні, що прагне докорінного оновлення традиційної української вишивки: вона шукає і знаходить нові оригінальні поєднання різних відтінків та кольорів, «ліплячи» форму кольором, надаючи творам особливого кольоро-ритмічного лоду, і водночас не втрачає зв'язок вишивки з етнічними традиціями.

Вже понад 10 років Людмила Іванівна передає вміння створювати за допомогою голки і нитки красу, залучає дітей до відродження національного мистецтва. Так майстриня через світ дитячої творчості робить свій внесок у пропаганду національної культури, дарує щастя і натхнення багатьом українцям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка. – Західні області УРСР. – К.: Наукова думка, 1988. – 190 с.
2. Кара-Васильєва Т. В. Українська вишивка. – К.: Мистецтво, 1993. – 263 с.
3. Кара-Васильєва Т.В., Чегусова З.І. Декоративне мистецтво України ХХ століття. У пошуках «великого стилю». – К.: Либідь, 2005. – 280 с.
4. Народні джерела: Альбом/Упоряд. В. Н. Кисиленко. – Рівне, 2006. – 24 с.
5. Сорокина А.М. Учись вишивати: Альбом. – К.: Рад.шк., 1988. – 79 с.
6. Тишкевич Р.К. Мистецтво вишивки Рівненського Полісся/Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Випуск V/ – Рівне: Перспектива, 2003. – С. 18-31.
7. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XII-XVIII ст.). – К.: Либідь, 1992. – 192 с.

Населені пункти Рівненщини у філателії

Вивчення історії становлення та розвитку міст і сіл має багато граней. Різні аспекти життя населених пунктів досліджують археологи, етнографи, історики, краєзнавці. Через вивчення історії міст, містечок, селищ, сіл та хуторів можна досліджувати минувшину регіону, адже їх доля пов'язана з долею місцевих жителів, трагічними та героїчними сторінками історії населення навколишньої території.

Не стали винятком і населені пункти Рівненщини, насичена і давня історія якої нерозривно пов'язана з історією українського народу. Не лише на Волині та в Україні відомі міста Дубна та Острог. Не тільки вузьке коло дослідників знають про Острозьку біблію та Пересопницьке Євангеліє.

Давня історія Рівненщини відображена частково і у філателії. Через філателістичну продукцію представлені архітектурні ансамблі міст, пам'ятники писемності та сакрального мистецтва, відображені пам'ятні дати. Першим населеним пунктом, згадка про який з'явилася на конверті незалежної України у 1993 р. стало м.Корець. З того часу на марках, конвертах, штемпелях розміщувалися зображення Рівного, Дубна, Острога, Корця, Дубровиці, Гощі.

Рівненська область. На філателістичних знаках Рівненська область представлена як адміністративно-територіальна одиниця України. 28 травня 2004 р. художником О. Калмиком була виготовлена марка № 598 «Рівненська область» (іл. 1) у серії «Регіони та адміністративні центри України» [7, 23]. Марка розміром 52*25 мм і номіналом 45 коп. вийшла тиражем у 150 тис. примірників.

16 липня цього ж року було введено в обіг конверт першого дня (КПД 233) (іл. 3) та штемпель першого дня (ШПД 232) (іл. 2) [7, 48]. КПД виконав О. Калмиков для погашення марки «Рівненська область» з дотриманням стильових особливостей конвертів цієї серії. Зліва жовто-сині смуги, які символізують кольори українського прапора. Трохи ближче до центру, на передньому плані герб адміністративно-територіальної одиниці та знизу надпис «Рівненська область». Марку на конверті погашено штемпелем роботи Є. Бородой 16 липня 2004 р. У верхньому лівому

куті штемпеля герб області, по центру Рівненська область на мапі України з надписом «Рівне-28».

Цікавим є факт розміщення на означеній філателістичній продукції герба Рівненської області, який нині втратив свою чинність. Офіційна емблема області змінила свій вигляд у 2005 р. за рішенням обласної ради. Згодуваний герб був офіційним у період 2001-2005 р. і включав у себе такі елементи: срібний на червоному тлі хрест – належність Рівненщини до Волині, зелений колір – азнака Полісся, книга – Пересопницьке Євангеліє, шабля – боротьба за незалежність, перо – символ освіти.

Ілюстрація 1

Ілюстрація 2 Ілюстрація 3

Краєзнавчо-етнографічний матеріал із історії побуту Рівненщини представлений на зчіпці з двох марок роботи М. Качубея «Рівненщина. Свято Юрія» (№ 702) та «Рівненщина. Свята Петра і Павла» (№ 703) у серії «Український народний одяг» [8, 37-38]. Марки номіналом у 70 коп. випущені тиражем у 120 тис. екземплярів. На мініатюрах зчіпки зображена елементи народних обрядів, пов'язаних зі святами Юрія та Петра і Павла, а також відтворено народні костюми XIX – початку XX ст.

Дона зчіпка увійшла до блоку № 52 «Український народний одяг» [8, 39]. Окрім того, зчіпка зазначених марок представлена на конверті першого дня (КПД 284) (іл. 5) та конверті першого дня блоком (КПД 285) (іл. 6) [8, 55], які відмічені штемпелем «Перший день» 20 грудня 2005 р.

м.Рівне. Центр Рівненської області має давню і славу історію. З моменту першої писемної згадки у 1283 р. Рівне не загубилося і не зникло як окремі давньоруські поселення о, змінюючи підпорядкованість приватним особом і державою, нобувало ваги та суспільно-політичного значення.

Ілюстрація 4

Ілюстрація 5 Ілюстрація 6

У 2001 р. з'явився конверт зі стандартною маркою із зображенням Свято-Покровського собору в Рівному. Автором малюнка було В. Черноморченко (іл. 8) [4, 64]. Тираж конверто «Свято-Покровський собор. м.Рівне» склав 900 тис. екземплярів.

720-ту річницю з часу першої писемної згадки про м.Рівне було відзначено появою відповідного штемпеля авторства В. Орловської (іл. 13) [6, 59]. Спецпогашення ним здійснювалося 25 серпня 2003 р. На даному штемпелі зображено герб м.Рівне – щит французької форми із зображенням башти з входами в неї з трьох сторін. За переказами з четвертої сторони місто омивалася р.Гирла.

Найчастіше згодувовся обласний центр у філателії в 2006 р. До 100-річчя Рівненського обласного краєзнавчого музею 21 березня була випущена немаркований конверт художниці Т. Лазаренко із зображенням будинку музею – пам'ятки архітектури XIX ст. (іл. 9) та штемпель спецпогашення «Рівненський обласний краєзнавчий музей. 100 років» авторства О. Сталмокаса (іл. 14) [9, 54].

5 травня 2006 р. була введена в обіг конверт зі стандартною маркою малюнка Т. Лазаренко «Успенська церква (1756 р.). м. Рівне» (іл. 10). 28 серпня 2006 р. цей конверт була погашено спеціальним штемпелем «250 років. Успенська церква. м.Рівне», авторам якого був О. Столмокас (іл. 15) [9, 56].

Ілюстрація 8 Ілюстрація 9

Ілюстрація 10 Ілюстрація 11

Ілюстрація 12 Ілюстрація 13

Ілюстрація 14 Ілюстрація 15

Ілюстрація 16 Ілюстрація 17

м. Дубно. Згадується в літописах з 1100 року. За більш ніж 900-літтю історію знало Дубно і занепад, і розквіт. Найбільш відомими архітектурними пам'ятками міста є замок і палац князів Острозьких, палац князів Любомирських, Луцька брама, Тараканівський форт.

У 2000 р. на загальнодержавному рівні була відзначена 900-річчя Дубна. Не залишилася остарань і філателія. 28 липня в обіг надійшло морка № 334 «Дубно. 900 років» номіналом 30 коп. (іл. 18) [3, 20]. Автором марки був О. Калмиков. Мініатюра розміром

28*40 мм було випущена тиражем 200 тис. одиниць. Окрім того було виготовлено конверт першого дня (КПД 113) (іл. 28) та штемпель «Перший день. 900 р. м.Дубно» (ШПД 109) (іл. 19). Авторами малюнків відповідно виступили О. Калмиков та О. Сталмокас [3, 37].

25-26 серпня 2000 р. в м.Дубно на вузлі зв'язку було випробувано штемпель спецпогашення «900 років м.Дубно» О. Сталмокаса (іл. 20) [3, 44]. Характерною рисою перерахованих філателістичних одиниць було використання на них зображення гербо міста, який був реконструйований за міським знаком XVII ст. В основі його лежав герб князів Острозьких.

Слід відмітити, що Дубно згадувалося у пашових випусках і раніше. У 1998 р. було випущено маркований стандартною маркою художній конверт авторської роботи Г. Задніпряного «Свято-Іллінський собор (м.Дубно)» (іл. 22) [2, 84]. 15 червня 2004 р. в обіг надійшов художній конверт зі стандартною маркою «Свято-Покровський собор. м.Дубно». Автором виступила О. Журавель.

13 серпня 2007 р. з'явився конверт з оригінальною маркою (КОМ 179, ОМК 174) художника Г. Клещара «500 років від часу надання магдебурзького права місту Дубну» (іл. 29) [10, 58]. 28 серпня цей конверт було прикрашено штемпелем «м. Дубно. 500 років Магдебурзького права» (іл. 21) [10, 50].

Ілюстрація 18

Ілюстрація 20

Ілюстрація 22

м. Острог. Сьогодні з часу першої писемної

згадки про місто Острог в Іпатіївському літописі пройшло більше ніж 900 років. Місто сповна використало свій шанс, з XIV ст. ставши одним із визначних суспільно-політичних центрів цієї території. Князі Острозькі упродовж чотирьох століть зробили з Острога потужний освітній, культурний та науковий центр Східної Європи.

16 червня 2000 р. було випущено марку № 324 «Острог. 900 років», автором якої виступила О. Штанко (іл. 23) [3, 16]. Мініатюра номіналом 30 коп. була випущена тиражем у 200 тис. примірників. Також було залучено до обігу конверт першого дня (КПД 107) (іл. 31) для погашення морки «Острог. 900 років» спеціальним штемпелем «Перший день. 900 років м. Острогу» (ШПД 104) (іл. 24). Авторами відповідно були О. Штанко та Є. Бородай [3, 35].

30 вересня 2000 р. на Острозькому вузлі зв'язку здійснювалося погашення філателістичних зноків спеціальним штемпелем «900 років м. Острогу», малюнок якого здійснив О. Сталмокас (іл. 25) [3, 45].

4 березня 2003 р. в обіг надійшов художній конверт (КОМ 103) (іл. 32) «Національний університет. Острозька академія» з оригінальною маркою (ОМК 98) (іл. 27) [6, 65]. Художнє виконання Н. Михайличенко. Конверт присвячений вищому навчальному закладу, який бере свій початок з часів Середньовіччя. У 1994 р. у місті було відкрито Острозький Колегіум, якому у 1996 р. присвоєно історичну назву «Острозька академія», а на початку 2000 р. надано статус Національного університету.

Ще одно згадка про Острог відобразилася на конверті (КОМ 151) (іл. 33) «Острозька Біблія. 1581 рік» з оригінальною маркою (ОМК 146), виконаними дизайнером Н. Михайличенко [9, 62]. Для спеціального погашення 12-13 жовтня 2006 р. було використано штемпель «Острозька Біблія. 425 років» митця В. Орловської (іл. 26) [9, 59]. Дата, до якої приурочені ці випуски, засвідчує глибинні духовні засади першого видання усіх книг Святого Письма церковнослов'янською мовою здійсненого у 1581 р. в Острозі друком Іваном Федоровим, заходами князя Костянтина Острозького. Текст Біблії було підготовлено колективом вчених при Острозькій школі.

Ілюстрація 23

Ілюстрація 25

Ілюстрація 27

м. Корець. Місто має давню історію. Ще в XII ст., входячи до Пересопницького князівства, Корець відіграв важливу роль у торгівлі Київської Русі з північними племенами. Середньовічний розквіт міста пов'язують з князями Корецькими, представник яких Ю. Чарторийський наприкінці XVIII ст. зробив Корець одним із найбільш розвинених промислових і гарних міст Волині. З пам'яток архітектури найбільш відомими є Свято-Троїцький жіночий монастир, замок князів Корецьких-Острозьких та палац князів Корецьких.

У філателії, окрім згадуваного конверта «Троїцький монастир» [1, 89], у 2000 р. з'явився художній маркований конверт «850 років місту Корець» (іл. 11), малюнок до якого підготував Ю. Боголюб [3, 56]. 12 вересня 2004 р. в обіг було випущено художній маркований конверт «Свято-Троїцький монастир. м. Корець», дизайн якого виготовила Т. Нестерова.

Ілюстрація 28

Ілюстрація 29

Ілюстрація 30

м. Дубровиця. Вперше згадується у 1005 р. в складі Туровської єпископії. Свідками минулих часів є два відреставровані храми, які внесені до державного реєстру пам'яток історії і культури України: костел Іоана Хрестителя та церква Різдва Богородиці.

30 серпня 2005 р. на ознаменування 1000-літнього ювілею районного центру була випущена художній немаркований конверт із зображенням Церкви Різдва Богородиці (1861 р.) (іл. 12) дизайну Н. Гожої. 21 вересня 2005 р. було застасовано штемпель спецпогашення «м. Дубровиця. 1000 років» (іл. 16) роботи В. Орловської [8, 62].

сmt. Гоща. Перша згадка про Гощу датується 1152 р. З XVI ст. Гоща мала магдебурзьке право та тісні зв'язки з духовними і культурними центрами Валині. За влосності Адама Кисіля в містечку була закладено Свято-Михайлівську церкву, яка нині є діючою.

У філателії Гоща репрезентована у 2002 р., в рік свого 850-річчя. Художній конверт зі стандартною маркою з малюнком О. Верменич 28 вересня 2002 р. був погашений спеціальним штемпелем «850 років сmt Гоща» роботи В. Сьоміна (іл. 17) [5, 60].

Ілюстрація 31

Ілюстрація 32

Ілюстрація 33

с. Пересопниця. У літописних списках вперше згадується у 1149 р. За часів Київської Русі стала столицею Пересопницького князівства,

яким у XII-XIII ст. правили Рюриковичі. У 1556-1561 р. в Різдвадобогородицькому монастирі архімандритом Григорієм було завершена переклад Євангелія на староукраїнську мову. Сьогодні це найвідоміше в Україні пам'ятка духовної літератури. На Пересопницькому Євангелії Президенти України складають присягу на вірність Україні.

Саме Пересопницьке Євангеліє зображене на філателістичній продукції. 8 лютого 2000 р. з'явився блок 21 «Пересопницька Євангелія. Середина XVI ст.» (іл. 30) [3, 8]. Твір художника В. Мітченка вийшов тиражем у 50 тис. примірників. Окрім того для погашення блоку було випущено конверт першого дня (КПД 95) накладом у 8 тис. штук [3, 32].

Таким чином, можемо констатувати, що в роки незалежності України населені пункти Рівненської області знайшли своє відображення у філателістичній продукції. Зноменним подіям то архітектурним пом'яткам Рівного, Дубно, Острога, Корця, Дубравиці, Гощі,

Пересопниці присвячувалися випуски марок, блоків, конвертів, виготовлялися спеціальні штемпелі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Каталог поштових марок України / Укладач і редактор В.Г. Бехтір. – К., 1997.
2. Каталог поштових марок України. 1998 / Укладач і редактор В.Г. Бехтір. – К., 1999.
3. Каталог знаків поштової оплати України. 2000. – К.: Вид-цтво «Марка України», 2001.
4. Каталог знаків поштової оплати України. 2001. – К.: Вид-цтво «Марка України», 2001.
5. Каталог знаків поштової оплати України. 2002. – К.: Вид-цтво «Марка України», 2002.
6. Каталог знаків поштової оплати України. 2003. – К.: Вид-цтво «Марка України», 2003.
7. Каталог знаків поштової оплати України. 2004. – К.: Вид-цтво «Марка України», 2004.
8. Каталог знаків поштової оплати України. 2005. – К.: Вид-цтво «Марка України», 2005.
9. Каталог знаків поштової оплати України. 2006. – К.: Вид-цтво «Марка України», 2006.
10. Каталог знаків поштової оплати України. 2007. – К.: Вид-цтво «Марка України», 2007.

Аліна МАСЯЄВА

Рівне на листівках другої половини XIX – початку XX ст. Каталог листівок з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею

У збірці Рівненського обласного краєзнавчого музею (надолі РОКМ) особливу увагу на себе звертає колекція поштових листівок з видами міста Рівного, яких налічується 68 позицій. Видові листівки початку XX століття в наш час є раритетом. Вони несуть важливу інформацію для тих, хто цікавиться історією міста та його архітектури, і виступають своєрідною ілюстрованою енциклопедією життя рівнян початку XX століття.

Поява перших ілюстрованих листівок відбулася у Західній Європі, а саме у роки франко-пруської війни (1870-1871 рр.). У Франції Леон Бесардо видав листівки з графічним зображенням французької зброї і патріотичними написами. Їх розмір був невеликий – 6,6 x 9,8 см. Тоді ж ілюстровані листівки з образом німецького солдата почав випускати й німецький видавець А. Шварц [2, 19].

Зовдяки поширенню культурних, економічних, політичних зв'язків між державами, до Російської імперії почали проникати листівки іноземного походження.

На теренах Російської імперії (то теперішніх українських землях, які на той час входили до її складу) ілюстрована поштівка веде свій відлік від 19 жовтня 1894 року. В цей день міністром внутрішніх справ Російської імперії, С. Тимошовим, якому підпорядковувався поштовий департамент, було підписане розпорядження, яким дозволялося пересилання поштою відкритих листів [2, 18].

Спершу, право на випуск листівок надавалося поштовому відомству, але розпорядженням від 19 жовтня 1894 року монопольне право поштового департаменту на випуск немаркованих бланків для відкритих листів обмежувалося. Крім стандартних бланків, які

RÓWNE. Ul. 3-go Maja. Rue du 3 Mai.

1. Рівне. Вулиця 3-го Травня

продовжувала випускати поштове відомство, приватним видавцям було дозволено видавати бланки з ілюстраціями. Адресний бік повинен був мати токе ж оформлення, як у тогочасних (зразок 1886 року) стандартних поштових листівок [2, 18].

Своєю якістю поліграфічного виконання, способом друку та різноманітністю сюжетів листівки, випущені на теренах наших земель, нічим не поступалися зарубіжним. Більше того, наші видовці співпрацювали із зарубіжними поліграфічними підприємствами (колекціонери-філокарти помилково називають ці поліграфічні підприємства видовництвами): німецькими фірмами – Тренклера (Лейпциг) і Германа Поля (Дрезден); шведськи-

ми – «Акціонерним товариством художньої промисловості Трансберга», «Акселем Еліассоном» та іншими зарубіжними фірмами.

Досліджуючи поштову листівку як предмет, слід зазначити, що вона визначалась певними термінами: «Картка кореспонденційна» (Австро-Угорщина, 1871 р.); «Переписний листок», «Дописна картка» (Австро-Угорська імперія, початок 1900-х років); українські терміни – «Листовна картка», «Листівка» (після революції 1905-1907 рр.); «Открытое письмо», «Паштовая карточко»; «Поштівка» (1909-1917 рр.).

Класифікація поштових листівок була здійснена у філокартичній літературі російськими колекціонерами-дослідниками В. В. Шлеевим, Є. Б. Файнштейном і В. М. Петюшенком. На їх думку, всі ілюстровані листівки можна розподілити на два великих види: художні й фотонатурні. У свою чергу художні розподіляються на два підвиди: оригінальні (виконані художником з урахуванням специфіки видоння, його формату та репродукційні (відтворення мистецьких творів).

Другим видом ілюстрованих листівок, які і предствлені у католозі з фондів РОКМ, є видання, в основі яких лежить фотографія. Умовно їх можна назвати фотонатурними. Йдеться як про фотографії (виконані за розміром формату листівки з відповідними поштовими надруками), так і про фоталистівки, відтворені друкарськими засобами за фотооригінолами. Ці листівки відображають краєвиди міст і сіл, побут населення тощо.

Крім розподілу на основі об'єктів відображення, призначення, усі листівки поділяються

2. Рівне. Реальне училище

3. Рівне. Чавунно-ливарний завод

на кольорові і тонові, виконані друкарським або фотографічним способом.

До тонових відносяться листівки, виконані фотоспособом з неготивів, з написом і поштовою сіткою на звороті. Такі листівки є серед усіх видань – оригінальних, репродукційних і фотонатурних. Останні (фотонатурні) називаються оригінальною фотографією.

Перші ілюстровані поштові листівки з видами українських міст і сіл з'явилися у 90-х роках XIX ст. На Україні перші ілюстровані листівки видаються в містах – Чернівцях, Станіславі (нині Івано-Франківськ), Львові. На цих листівках друкувалися переважно види міських вулиць, окремих будівель, архітектурних споруд тощо.

З початку XX століття ілюстровані листівки видаються в Києві, Одесі, Харкові, Перемишлі. На замовлення книготорговців Києва й Одеси випустили серії видів цих міст літографіями Петербурга й Москви.

У губернських і повітових містах видові та художні листівки випускали земські управи, а також місцеві культурні товариства й окремі краєзнавці. Наприклад: «Римсько-Католицьке Товариство Доброчинності» в Рівному, Волинське Товариство Краєзнавців у Луцьку та інші.

Достеменно дату виготовлення й випуску пер-

ших українських листівок визначити досить важко, оскільки лише на окремих з них позначено рік. Про час випуску інших листівок можна довідатися з письмових повідомлень або дат на штемпелях.

На перших листівках, виданих у Росії, не дозволялося писати нічого, крім адреси (а текст писали на берегах з лицьового боку і навіть на тлі зображення). Із 1903 року цю заборону було

знято, а зворотній бік картки поділено на дві частини – для адреси і тексту листа. Це сприяло широкому використанню листівок для паштового зв'язку, і фабрикація ілюстрованих листівок в Росії набуває масового характеру [1, 18].

Ілюстровано листівко швидко набуває популярності. З її допомогою вітають близьких та друзів зі святами, її використовують як агітаційний матеріал, вона слугує своєрідним популяризатором мистецьких творів, а також дає змогу довідатися про архітектурні особливості окремих міст, містечок, селищ. Виходили цілі серії ілюстрованих листівок, на яких відображовся зовнішній вигляд українських міст у всьому різнобарв'ї тодішнього життя: культурного, соціально-побутового: «Типи і види Малоросії», «Малоросійські типи», «Типи Малоросії і ландшафти».

Оскільки видовати паштівки була не лише

4. Рівне. Театр у залізничному парку

популярно, але й досить прибутково, то цією справою швидко захопились і на теренах нашого краю. У Рівному діяло ряд видавництв, а також книгарень, які випускали поштівки. Одним з найвідоміших у місті був Л.О. Гальперін. На початку XX століття він був власником найбільшої фотостудії та книгарні, які знаходились на розі сучаних вулиць Соборної та Симона Петлюри («Шосейна» та «Аптекарьська», а пізніше «3-го Травня» та «13-ї Дивізії»). Будинок, у якому розміщувалась книгарня Гальперіна, збережений до наших днів і знаходиться по вулиці Соборній, 106; як він виглядав ми можемо дізнатись з фотолістівки (рис. 13). Як видавець, Гальперін співпрацював з зарубіжними поліграфічними фірмами: «Акрополь» Краків, «W. Neumann & Co», Берлін, які займались роздруком продукції.

Популярними постатями в місті, які тісно пов'язані з видовими листівками, і виступають своєрідним хранителями історії міста є Німен Є. «Декаданс» та Долінка. Їх фотоательє розміщувалось на центральній вулиці міста. У статті праілюстровано поштівку видавництва «Декаданс» Німена (рис. 7).

Видавництвом видових листівок займалися як окремі підприємці, фотографи, власники книгарень, так і товариство, серед поштівок

5. Рівне. Палац Любомирських

з видами міста Рівного є одна, яка видана «Римсько-Католицьким Товариством Добродітності» в Рівному.

Видавництвом, яке спеціалізувалось на випуску видових листівок (з видами міст, містечок) в Росії було петербурзьке товариство «Контрагентство А.С.Суворіна». У каталозі РОКМ зберігається значна кількість видових поштівок, які були видані саме цим видавцем. А.С.Суворін мав монополію на продаж своєї продукції у книгарнях та на залізничних станціях, окремі з яких були розташовані на території України: Фастів, Здолбунів, Знам'янка.

Багато листівок видавалось у Кракові, Польща. У каталозі поштівок з фондів РОКМ міститься листівка, видана у 1917 році у Рівному Ісаком Крепляком. Листівку з зображенням Рівненської гімназії було видано на кошти Волинського Товариства Краєзнавців у Луцьку. Представлені також листівки, які друкувались у Берліні, організа-

ціями «Dr. Trenkier & Co» та «W. Neumann & Co».

У серію листівок, присвячених окремому місту, обов'язково входило панорамне зображення, відображення головної вулиці, цікавих в історичному та художньому аспекті архітектурних споруд, лікарень, храмів, палаців, державних установ, театрів, вокзалів. Назва міст і службові написи на картках були надру-

6. Рівне. Промисловий павільйон «Волинські торги»

7. Рівне. Будинок оранжереї

ковані російською, німецькою, французькою, польською мовами, і лише зрідка – українською.

Оскільки замовлення на видання приймалися від приватних осіб, кожен бажаючий міг замовити серію листівок, або окрему листівку з зображенням свого будинку, книгарні тощо. У збірці РОКМ представлено поштівки, які випускались серійно (їх можна виділити за нумерацією листівок) (рис. 3, 5, 10, 12). Але, на жаль, півні серії листівок відновити важко, адже значна кількість їх була загублено, або втрачена в наслідок певних історичних подій.

Видава листівка виникла як елемент міської культури. Усі зміни, які відбувались у бурхливому розвитку міста, яскрава відображались на фотолістинках. Ці рідкісні експонати з видами українських міст мають визначальне значення, оскільки виконують важливу пізнавальну функцію і тому широко використовуються в експозиціях місцевих історико-краєзнавчих музеїв. Вони є своєрідними листівками-документами і дають змогу наочно порівняти минуле наших міст з сучасним.

Каталог

старовинних листівок
із фондів РОКМ:

1. Рівне. Загальний вид. (пол. мовою). Видав Гальперін в Рівному (друк «Akropol» – Krakow XXII). – РОКМ – Інв. № III Д - 776/5.

2. Рівне. Загальний

вид. (пол. мовою). Видав Гальперін в Рівному (друк «Akropol» – Krakow XXII № 30/a). Коресп. дата 1927 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 775/11.

3*. Вид Рівного з висоти пташиного польоту. (пол. мовою). Видоло «Римсько-Котоліцьке Товариство Добродітності» в Рівному, фото Br. Graznika. – РОКМ – Інв. № III Д - 12212/2.

4. Вид Рівного з висоти пташиного польоту. (пол. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 862.

5. Рівне. Загальний вид. (пол. і фр. мовами). Накладом друкарні Гальперіна. – РОКМ – Інв. № III Д - 825.

6. Рівне. Загальний вид міста. (рос. і пол. мовами). Фот. «Декодонс» Є. Німена. Рівне. – РОКМ – Інв. № III Ф. XI - 5130.

7*. Рівне. Загальний вид міста. (рос. і пол. мовами). Фот. «Декодонс» Є. Німена. Рівне. – РОКМ – Інв. № III Д - 6149.

8. Рівне. Загальний вид. (нім. мовою). Видав Dr. Trenkier & C°, Лейпциг. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/18.

9. Рівне. Вулиця 3-го Травня. (пол. мовою). Видано у Кракові, Польща. – РОКМ – Інв. № III Д - 2027.

10. Рівне. № 6. Директорська вулиця. (рос. мовою). Видав А.С. Суворін і К° у Москві, 1914 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 545.

8. Рівне. Повітова каса хворих

11. Рівне. № 6. Директорська вулиця. (рос. мовою). Видав А.С. Суворін и К° у Москві, 1916 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/3.

12. Рівне. Головна вулиця. (фр. мовою). Видав книжковий магазин Гальперіна, Рівне. – РОКМ – Інв. № 2713.

13. Рівне. № 15. Загальний вид на «Волю» і готель «Сан-Ремо». (рос. мовою). Видав А.С. Суворін и К° у Москві, 1915 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/9.

14*. Рівне. № 9. «Поштовка» (головна вулиця). (рос. мовою). Видав А.С. Суворін и К° у Москві, 1915р. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/1.

15. Рівне. Вулиця Мінська. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/20.

16. Рівне. Вулиця Таргова. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/2.

17. Рівне. Базор. Вулиця Єврейсько. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/7.

18*. Рівне. Собор. (пол. мовою). Видана у Кракові, Польща. – РОКМ – Інв. № III Д - 870.

19. Рівне. Собор. (пол. мовою). Видано у Кракові, Польща. – РОКМ – Інв. № III Д - 14095/1.

20. Рівне. Воскресенський собор. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Ф.ХІ. - 5128.

9. Рівне. Загальний вид

начені. – РОКМ – Інв. № III Ф.ХІ. - 5128.

21. Рівне. Воскресенський собор. (пол. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 768/4.

22. Рівне. Воскресенський собор. Дореволюційний період. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 775/2.

23. Рівне. Головна вулиця. Дореволюційний період. (пол. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 775/1.

24. Рівне. Воскресенський собор. Будівля залізничного вокзалу. (нім. мовою). – Видав W. Neumann & Co у Берліні. S. 42. – РОКМ – Інв. № III Д - 775/3.

25. Рівне. Воскресенський собор. (нім. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/19.

26. Рівне. Свято-Воскресенський собор. (рос. мовою). Видав книжковий магазин Гальперіна в Рівному. – РОКМ – Інв. № III Д - 768/3.

27. Рівне. Вулиця 13-тої Дивізії. (пол. мовою). Видав Гальперін в Рівному (друк «Akrapol» – Krakow XXII). – РОКМ – Інв. № III Д - 2025.

28*. Рівненське Реальне Училище. Жіноча гімназія. Книжковий магазин Л.О.Гальперіна. (рос. та фр. мовами). Видав книжковий магазин Л.О. Гальперіна в

10. Рівне. «Поштовка» (головна вулиця)

11. Рівне. Вид з висоти пташиного польоту

Рівному. – РОКМ – Інв. № III Д - 775/4.

29. Рівне. №12. Чавунно-ливарний завод. (рос. мовою). Видав А.С. Суворін и К° у Москві, 1914 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 1701.

30*. Рівне. №12. Чавунно-ливарний завод. (рос. мовою). Видав А.С. Суворін и К° у Москві, 1917 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 546.

31. Рівне. Залізничний вокзал. (пол. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/15.

32. Рівне. Залізничний вокзал. (пол. та фр. мовами). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 2026.

33. Рівне. Вид на Шосейну вулицю з передмістя. (нім. мовою). Видав Isaak Krepliak в Рівному, 1917 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/12.

34. Рівне. Головна вулиця. (фр. мовою). Видав книжковий магазин Гальперіна, Рівне. – РОКМ – Інв. № III Д - 775/12.

35. Рівне. Вулиця 3-го Травня. (пол. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 766/6.

36. Рівне. Вулиця 3-го Травня. (пол. і фр. мовами). Видано у Кракові, Польща. – РОКМ – Інв. № III Д - 863.

37*. Рівне. Вулиця 3-го Травня. (пол. і фр. мовами). Видав Гальперін в Рівному, 1935 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 775/17.

38. Рівне. Вулиця 3-го Травня. (пол. і фр. мова-

ми). Видано у Краківі, Польща. – РОКМ – Інв. № III Д - 864.

39*. Рівне. Волинські торги. (пол. і фр. мовами). Видав Гальперін в Рівному. – РОКМ – Інв. № III Д - 828.

40*. Рівне. Повітова каса хворих. (пол. і фр. мовами). Видано у Краківі, Польща. – РОКМ – Інв. № III Д - 865.

41*. Рівне. №11. Театр у залізничному парку. (без лицьового підпису).

Видав А.С. Суворін и К° у Москві, 1916 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 2031.

42. Рівне. №11. Театр у залізничному парку. (без лицьового підпису). Видав А.С. Суворін и К° у Москві, 1915 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 768/6.

43. Рівне. Жіноча гімнзія. (пол. мовою). Накладом друкарні Гальперіна. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/17.

44. Рівненська Російська гімназія. (рос. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 866.

45. Рівне. Рейхскамісориот. (нім. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 19218.

46. Рівне. Реальне училище. (пол. мовою). Накладом друкарні Гальперіна. – РОКМ – Інв. № III Д - 2024.

47*. Рівне. Реальне училище. (пол. і рос. мовами). Накладом друкарні Гальперіна. – РОКМ – Інв. № II Ф. XI - 5129/1.

12. Рівне. Вид на озеро та замок князів Любомирських

48. Рівненська чоловіча гімназія. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Ф. XI - 5129/2.

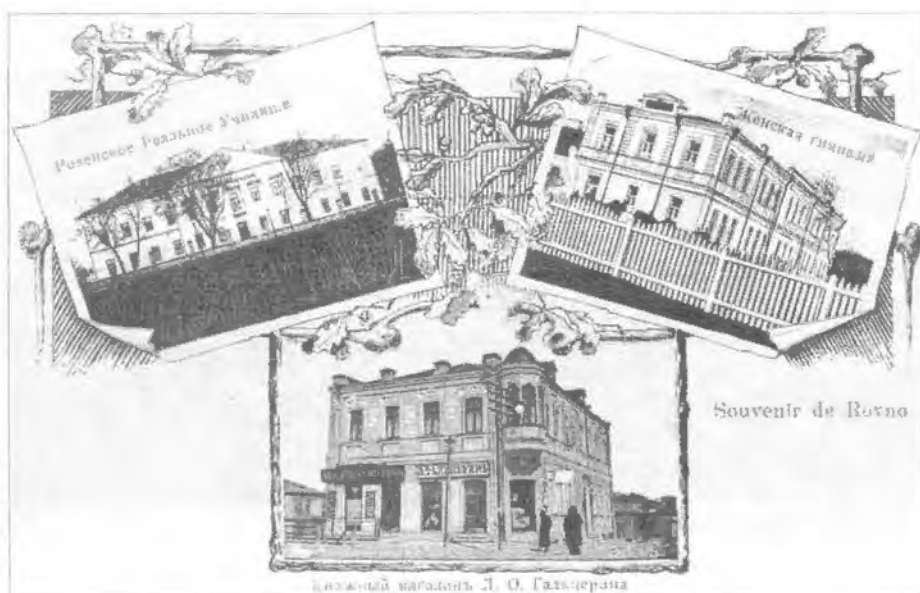
49. Рівне. №2. Реальне училище. (рос. мовою). Видав А.С. Суворін и К° у Москві, 1916 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 775/4.

50. Рівне. Кураторіум Округу Шкільного Волинського. Видала наукова книгорня в Рівному (друк «Akropol» – Krakow XXII). – РОКМ – Інв. № III Д - 2028.

51. Рівне. Кураторіум Округу Шкільного Волинського. Видано у Кракові, Польщо. – РОКМ – Інв. № III Д - 12212/1.

52*. Рівне. №8. Зомок князя Любомирського. (рос. мовою). Видов А.С. Суворін и К° у Москві, 1916 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 768/2.

53. Рівне. Зомок князя Любомирського. (нім.

14. Рівне. Рівненське Реальне Училище. Жіноча гімназія. Книжковий магазин Л.О.Гальперіна

мовою). – Видав Гольперін у Рівному. (Друк W. Neumann & Co у Берліні. S. 42). – РОКМ – Інв. № III Д - 776/11.

54. Рівне. Старовинний замок князів Любомирських. (рос. і пол. мовами). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/14.

55. Рівне. Зомок князів Любомирських. (пол. мовою). Рік і місце видання не зозначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 1749.

56. Рівне. №10. Вид на озеро та замок князів Любомирських. (рос.мовою). Видов А.С.Суворін и К° у Москві, 1917 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 6150.

57*. Рівне. №10. Вид но озеро то замок князів Любомирських. (рос.мовою). Видав А.С.Суворін и К° у Москві, 1917 р. – РОКМ – Інв. № III Д - 3829.

58. Рівне. Зомок князів Любомирських. (пол. мовою). Накладом друкарні Гальперіна. – РОКМ – Інв. № III Д - 775/10.

59. Рівне. Зомок князів Любамирських. (пол. і рос. мовами). Накладом книгорні Людвіка Рутковського в Рівному. (Друк М. Фельдмана). – РОКМ – Інв. № III Д - 768.

60. Рівне. Руїни замку князів Любомирських. (пол. і фр. мовами). Видано у Кракові, Польща. – РОКМ – Інв. № III Д - 12212/3.

61. Рівне. Руїни замку князів Любомирських. (пол. і фр. мовами). Нокладом друкарні Гальперіна. – РОКМ – Інв. № III Д - 826.

62. Рівне. Вокзал. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зозначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 768/48.

13. Рівне. Воскресенський собор

63. Рівне. Будинок центральної пошти. (пол. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 827.

64*. Рівне. Будинок оранжереї. (пол. і фр. мовами). Видано у Кракові, Польща. – РОКМ – Інв. № III Д - 776/16.

65. Рівне. Вид на в'язницю 20 рр. (без лицьового підпису). Видано у Кракові, Польща. – РОКМ – Інв. № III Д - 21529.

66. Рівне. Вулиця Шосейна. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д - 768/49.

67. Рівне. Костел 20-30 рр. (пол. мовою). Друк - «Ruch 10». – РОКМ – Інв. № III Д - 21240.

68. Рівне. Кураторіум Округу Шкільного

Волинського. (пол. і фр. мовами). Видано зі зборів Волинського Товариства Краєзнавців у Луцьку. (Друк – Краків, Польща). – РОКМ – Інв. № III Д - 775/5.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

РОКМ – Рівненський обласний краєзнавчий музей.

* – позиція проілюстрована.

Інв.№ – інвентарний номер.

Д - група зберігання «Документи».

Ф – група зберігання «Фото».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бугаєвич І.В. Українські листівки та філокартія. – К.: «Мистецтво», 1971. – 92 с.
2. Забочень М., Поліщук О., Яцюк О. Україна у старій листівці. – К., 2000. – 507 с.

Степан МОХНЮК

Сторінки історії розвитку професійного театрального мистецтва на Рівненщині

Театральне мистецтво на Україні, в тому числі на Рівненщині, має давні і глибокі корені, які сягають у віки.

Театральне життя Рівненщини має своєрідну історичну долю. Важким і тернистим був шлях театральних митців. Надзвичайно тяжкі соціальні умови, жорстокі національні утиски затримували розвиток театральної справи. Тим не менш – театр у нашому краї існував задовго до радянської доби.

Згадки про перший театр на Рівненщині датується 1780 роком (у місті Дубно), очолив його Войцех Богусловський – основоположник польського театру у Варшаві. У кінці сімнадцятого століття на Рівненщині з'являються мандрівні трупи переважно з Польщі та Росії. Усі вони приїздили в наш край з виставками, які несли не виховне значення, а лише матеріальне зацікавлення, проте аматорське мистецтво розвивалося.

Так, у 1900 році в селі Вельгорові (тепер Гощанський район) під орудою В. Барткевича був створений драматичний гурток, який поставив виставу за п'єсою І. Котляревського «Наталка Полтавка». Згодом колектив у своєму репертуарі мав понад п'ять вистав. Того ж року в Корці вчителька Марія Ненод-

кевич очолила Товариство аматорів літератури і театального мистецтва. Вона створила український аматорський театр. Режисером був М. Іванов – колишній студент Петербурзької Академії мистецтв. Репертуар складався з п'єс І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Котляревського, М. Гоголя, О. Островського, А. Чехова. Театр працював на громадських засадах. У той же час був створений театральний колектив у місті Острозі. П'єси ставились лише на українській мові. Цей театр існував до 1939 року і став підґрунтям для організації пересувного театру в місті Дубно в 1945 році. Постановою Уряду України в 1959 році професійний театр у Дубно розформували. Тільки в західному регіоні України розформовано 4 театри. Це були високопрофесійні колективи, які мали належну матеріальну базу, професійний акторський склад та професійну режисуру. Про Дубнівський пересувний театр можна вести окрему розмову. Скажу лише одне, що частина акторів залишилося в Дубно і створили кістяк Народного театру, режисером і організатором став заслужений працівник культури України Дмитро Ткачук, колишній провідний актор пересувного театру.

Остріг взагалі був центром культури і мистецтва на Волині. Є свідчення про те, що в місті діяли театральні видовища у формі містерій та релігійних драм за часів князів Острозьких. Аматорські театральні колективи були в Здолбуніві, Костополі, Клевани, Степані, Сарнах [4].

У 1908 році було закінчено будівництво приватного театального приміщення М. Зафран на вулиці Гоголя (тепер вулиця Петлюри), на фундаменті якого споруджено Народний дім. На гастролі до Рівного почали приїжджати оперні трупи, єврейські та російські театри, відомі автори Росії. Серед багатьох театральних колективів та окремих виконавців, які приїздили до Рівного, слід назвати театр «Відродження», який базувався в Луцьку – був постійним гастролером на Рівненщині [5].

Театральні відвідувачі були – поважні купці, підприємці, поліцейські чини, офіцери, інтелігенти, учні місцевих гімназій. Відвідувачів вражала простора зала для глядачів. Там було 17 лож, 19 рядів крісел, два ряди балконів і три ряди галереї.

У новому приміщенні вільно могло розміститися кілька сотень глядачів. Газета «Волинська жизнь» відзначала «Театр Зафрана процвітає: кожен вечір народ валом валить на спектаклі».

Такому успіхові театру сприяв насамперед: широкий його репертуар та багатожанровість. На сцені можна було побачити й почути драми, комедії, опери, оперети, концерти відомих того часу акторів та творчих колективів. Виступали українські, польські, російські актори. Передусім слід виділити виступи українських акторів. Це М. Кропивницький, П. Саксаганський, М. Заньковецька. Були поставлені вистави: «Дай серцю волю – заведе в неволю», «Невольник», «Циганка Аза», «Маруся Богуславка», «Запорожець за Дунаєм», «Сорочинський ярмарок», «Наталка Полтавка», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Катерина» та інші. Театр у Рівному користувався великим успіхом серед жителів міста та мешканців навколишніх сіл. До цього часу не можемо знайти фотографію театру Л.Зафрана, зберіглася лише адміністративна частина – теперішній будинок техніки, що на вулиці С.Петлюри. Залу для глядачів розбомбила влітку 1944 року німецька авіація (Фрагмент будинку техніки) [1].

Восени 1920 року Рівненщина опинилася під владою Польщі. Рівне стало повітовим містом з центром у місті Луцьку. Незважаючи на утиски і переслідування української культури, на Рівненщині йшла боротьба за рідний театр.

Значний внесок у розвиток театального мистецтва на Рівненщині зробили діячі товариства «Просвіта». Влаштовувалися благодійні вечори, перегляди вистав, організовували аматорські театральні гуртки. Виїздили навіть на гастролі до Луцька та Ківерцеь. Грались вистави «Сватання на Гончарівці», «Каїн і Авель», «Наталка Полтавка», «Майська ніч» та інші. Всі театральні вистави та масові заходи проходили під суворою цензурою. Проте польські осадники не в змозі були підпорядкувати українське театральне мистецтво своїм політичним інтересам.

Приїжджі колективи в театрі Л.Зафрана виступали рідко, бо місцева влада намагалася використовувати зал для своїх потреб [6].

У 1925 році був споруджений літній театр у сквері біля залізничного вокзалу, через рік був спалений. Актори роз'їхалися по інших театрах. Переслідування, цензура, злиденне життя акторів позначилося на організації та формуванні театальної справи на Рівненщині.

Корінних змін зазнало театральне мистецтво в зв'язку із возз'єднанням Західноукраїнських земель в єдину Українську державу у вересні 1939 року, а уже у грудні цього ж року була прийнята постанова Ради Народних Комісарів України, якою був створений Рівненський обласний Український музично-драматичний театр. Своє творче життя театр розпочав виставою К. Триньова «Любов Ярова». Згодом колектив здійснює постановки вистав «Лимерівна» П. Мирного, «Підступність та кохання» Ф. Шіллера, «Мартин Боруля» І. Тобілевича та інші.

З початком війни у червні 1941 року театр припинив свою роботу. Більшість акторів змушені були залишити місто. Але десь на початку липня 1941 року в Рівне прибув Анатолій Демо-Довгопільський, життя якого було віддане театру. Відомо, що в 1925 році він вступив до четвертого класу Рівненської гімназії. Після закінчення виїхав у Варшаву, де навчався хореографії. Закінчивши, в складі концертних груп виступав у Петербурзі, Києві, Берліні [1].

Приїхавши у Рівне А.Демо-Довгопільський

взявся за відновлення роботи театру. У газеті «Волинь» було вміщено оголошення про відкриття театрального сезону комедією Тобілевича «Мартин Боруля». Помістити фотографію афіші та запрошення Уласа Самчука. Акторська трупа складалася із тридцяти чоловік. Всі працювали у тяжких умовах – кошти не виділялися, люди трималися на ентузіазмі.

А. Демо-Довгопільський, працюючи директором театру, знаходив час для роботи режисером. Він здійснив постановку спектаклів «Мартин Боруля», «Сто тисяч» Карпенка-Карого. Ставив побутові вистави.

Театр не залишив поза своєю увагою і Улас Самчук. Уже в 70-ті роки в далекій Канаді згадував: «Ми разом з А. Демо-Довгопільським відвідували театр, де давали «Мартина Борулю», співали, танцювали. Театр був завжди переповнений, артистів нагороджували аплодисментами».

Закінчуючи спогад про славного сина українського народу А.Демо-Довгопільського, слід засвідчити, що гітлерівці арештували і розстріляли його, в тому числі й інших інтелігентів, у Рівному 15 жовтня 1943 року після безрезультатного вибуху, який організували радянські підпільники. На місці загибелі українських патріотів по вулиці С.Бандери споруджено пам'ятний знак.

Після звільнення Рівного від німецьких окупантів 2 лютого 1944 року в місті Рівне організувався театр з місцевих акторів як професійних, так і аматорів. З партизанів вернулись актори – професіонали Константин Козачук і Марія Лозовська – це сімейна пара. Віктор Вікторський був режисером і актором. Професійним прийшов у колектив Володимир Петрухін.

Першим директором того часу став Костянтин Козачук. 8 березня 1944 року було поставлено першу виставу Островського «Без вини винуватий», другою виставою була «Безталанна».

Усе літо німецька авіація бомбила Рівне. Приміщення, де працював театр, – згоріло. Колектив змушений був виїжджати в Корець, потім Остріг.

Працювали у пристосованих приміщеннях. Виступали з концертами у шпиталях області.

5 червня 1944 року була прийнята постанова Виконкому Рівненської облради депутатів трудящих «Про організацію Рівненського об-

ласного державного театру». Директором затверджено Вікторського (Роземблєм) Віктора Григоровича.

22 серпня 1944 року прийнята постанова Роднаркому УРСР та ЦККП(б)У «Про створення Рівненського Українського музично-драматичного театру». Для поповнення трупи запрошуються актори Мелітопольського театру, який був евакуйований в УФУ. Тоді до нас прибули актори Георгій Кіяновський (пізніше Заслужений артист України), Надія Камішська – талановита актриса, перша заслужена артистка України в Рівненському театрі – дружина Г.Кіяновського.

Відкриття першого театрального сезону відбулося 1-го травня 1945 року прем'єрою вистави «На Україні милій» у постановці Г.Давидовського. Тимчасово театр розмістився в кінотеатрі «Партизан», де були здійснені вистави О.Корнійчука «Платон Кречет» та «Марія Богуславка».

В той час колектив театру власними силами розпочав добудову до існуючого приміщення – колишньої німецької їдальні (у минулому приміщення клубу «Будівельник»). Були добудовані сцена, оркестрова яма, гримерні, круг на сцені.

І так протягом 15 років театр працював у пристосованому приміщенні. Це був період розвитку та становлення професійного театру. Йшли вистави про героїзм та мужність у роки війни. Вистави М. Медведєва «Сильні духом», «Це було під Ровно», до 300-річчя возз'єднання України з Росією була поставлена вистава «Тарас Бульба».

Вперше в Україні на Рівненській сцені було поставлено виставу В. Шекспіра «Король Лір», де Короля Ліра успішно зіграв заслужений артист України В. Петрухін [2].

Директорами того часу були: В.Вікторський, К. Козачук, Г. Черешньов, Я. Вакулінський, Г. Верера, М. Коломієць [3].

У 1960 році було побудовано нове приміщення театру. Колектив поповнився випускниками ВУЗів та переходом акторів із інших театрів. Це нині народні артисти України Р. Гаврюшенко, В. Сніжний, Н. Ніколаєва, А. Гурський, Н. Гурська. Заслужені артисти України Л. Ізарова, В. Діяков, М. Яриш, П. Хредьченко.

В театрі працювали провідні режисери української сцени, народні артисти України В. Г. Грипич, І. В. Рибчинський, В. П. Толок,

А.А.Горчинський. Заслужені діячі мистецтв України В. Д. Опанасенко, Я. В. Маменчук, режисери В. Я. Бобій, Симоненко, П. П. Морозенко, музичний керівник – заслужений діяч України Немченко.

В 60-80-ті роки минулого століття в театрі з успіхом йшли вистави: «Украдене щастя» І. Франка, «Марія Тюдор» В. Гюго, «Гамлет» В. Шекспіра, «Джені Гархард» Т. Драйзера, «Патетична соната» М. Куліша, «За двома зайцями» М. Старицького, «Материнське поле» Ч. Айтмінтова, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Піднята цілина» М. Шолохова, «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя, «Інтервенція» Л. Словіна та інші. Директорами були: М. Коломієць, В. Гнатенко, Л. Данчук.

У 1978 році приміщення театру згоріло, і колектив змушений був поселитись у клубі «Будівельник», тому виникла необхідність багато гастролювати. Крім усіх областей України, колектив театру побував на гастролях у Красноярську, Новосибірську, Петрозаводську, Мурманську, Севастополі, Бресті, Кемерово, Благовещанськ, Мічурінську, Туві і багато інших. Гастролю проходили з великим успіхом.

Директорами у театрі в той час були Ф. Герладжі та А. Дацков.

До 700-річчя Рівного у 1983 році було відбудовано приміщення театру. Почався новий період у житті колективу.

На сцені з великим успіхом йдуть вистави українських класичних, сучасних та зарубіжних авторів. Творча та громадська діяльність колективу отримує позитивну оцінку глядачів, критики, громадських організацій та офіційних органів. Визначною подією в театрі стала постановка композиції за творами Т.Шевченка «Шлях на Берестечко» – режисер – заслужений діяч мистецтв України Я. Маланчук.

За період своєї роботи театр вписав цікаву мистецьку сторінку в історію українського мистецтва, духовності Рівненщини.

Сьогоднішня репертуарна афіша театру – українська та зарубіжна класика, вистави сучасних авторів, різних за жанром, стилістичними особливостями, манерою акторського виконання – збагачує сучасне театральне мистецтво України талановитими постановниками, стверджує ідеї гуманізму, державотворення, загальнолюдські духовні цінності, розвиває та примножує кращі традиції національного театального мистецтва.

нального театального мистецтва.

Протягом останнього десятиліття йде становлення та утвердження театру молодшої української держави. На сцені театру довгі роки йде драма-феєрія Л. Українки «Лісова пісня». Вперше в світі здійснена інсценізація та постановка роману нашого земляка Уласа Самчука «Марія», народна трагедія «Сльози Божої Матері». Постанову цих вистав здійснив режисер, заслужений артист України Олег Мосійчук. По сьогодні на нашій сцені з успіхом йдуть вистави в його постановці: «Тев'є» (Поминальна молитва) Гр. Горіна, «Остання жінка Дон Жуана» Л. Жуковського.

До постановок запрошуються провідні майстри сцени, режисери, сценографи, як з театрів України так і з зарубіжжя.

Цікавий творчий експеримент проведено театром на початку 2003 року, запросивши для постановки вистави «Літо в Ноані» Я. Івашкевича (історія кохання Жорж Санд та Фрідеріка Шопена) відомих польських режисера театру та кіно Богдана Перембру та сценографа Єжи Скженінського із Варшави, художника по костюмах Аллу Грибову із Мінська.

У травні 2003 року театр втілює свою давню мрію, поставивши історичну драму О.Огоновського «Гальшка Острозька». Вистава відтворює сторінки з життя наших предків, князів Острозьких, що діяли на теренах нашого краю у XVI столітті. Для постановки були запрошені фахівці з Києва: Андрій Батьковський (сценічна редакція та переклад) і режисер-постановник Мирослав Гримишин.

Вперше за всю історію Українського театру у нас почав діяти театр просто неба.

У театрі постійно працює «Мала сцена», що по своєму світловому та звуковому устаткуванню, обладнанню глядацької зали, є однією з кращих на Україні.

Окремо слід відзначити гастрольну діяльність театру. Крім виїзних вистав у області, які відбуваються постійно, проводяться гастролю по Україні та за кордоном.

Важливою мистецькою подією стала постановка у 2005 році містерії «Берестечко» за романом Ліни Костенко, яку здійснив відомий режисер з Києва Олександр Дзекун, за що указом Президента України № 193/2008 йому і актору В. Петріву присуджена національна премія імені Тараса Шевченка.

Постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 2005 року № 652 театру надано

статус академічного. За підсумками діяльності у 2006 році театр нагороджено дипломом Міжнародного академічного рейтингу популярності «Золота фортуна».

Рівненський обласний академічний український музично-драматичний театр очолюваний заслуженим артистом України, Лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка Володимиром Петрівим, являється кращим театром України Західного регіону.

Автор цієї статті працював директором театру 12 років, з 1985 по 1997 роки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архівні матеріали рівненського обласного академічного музично-драматичного театру.
2. Матеріали республіканського театрального музею.
3. Домашні архіви народного артиста України А. Гаврюшенка та актриси Логошевець А.
4. Бухало Г.В. «Театр на вулиці С.Петлюри»: (З історії Рівненського драматичного театру 1883-1917) Газета «Сім днів 1995р. 10-16 січня.»
5. Жилінський І. «Театр Зафрана в Рівному» (Газета «Сім днів», 1999р – 5 листопада стор.8).
6. Бухало Г.В. «Театр на червоноармійській» (Газета «Червоний прапор» – 1983р 1 квітня).

Анастасія ОБАРЧУК

До питання каталогізації корецької порцеляни у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею

Серед тисяч експонатів, які зберігаються у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею (надалі РОКМ), помітне місце займає колекція порцелянових виробів Корецької фарфоро-фаянсової фабрики. За кількістю предметів колекція невелика – налічує тринадцять одиниць зберігання. Проте, не зважаючи на нечисельність, предмети цієї колекції викликають науковий інтерес, насамперед, як цінні пам'ятки художньої культури та історії, а, особлива, у контексті краєзнавчих досліджень.

Як зазначено в інвентарній книзі РОКМ, дванадцять корецьких порцелянових виробів були безкоштовно передані у Рівне в 1956 році з Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові (нині – Львівський музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України – прим. авт.) [2, арк. 7-9].

Факт появи ще одного експонату (вази) у фондах РОКМ коментується коротким записом у тій же інвентарній книзі РОКМ: «зі старих фондів» [2, арк.34]. Але під час дослідження вдалося з'ясувати, що зі Львова було передано тринадцять предметів, серед них і зазначена ваза [1, 16]. Тому запис у книзі надходжень стосовно її походження є помилковим.

Важливо зазначити, що літературо, присвячена старовинній українській порцеляні заго-

лом, і корецькій, зокрема, – нечисельна. Окремі розрізнені відомості про неї містяться в історико-краєзнавчих, статистично-економічних, географічних та популярно-інформаційних виданнях.

Чимало цікавих матеріалів, які стасуються українського старовинного посуду, можна знайти у польських дослідженнях [4-6]. Ця інформація значна розширює й доповнює уявлення про виробництво порцеляни у Корці, а також дає матеріали для співставлення.

В українському мистецтвознавстві найбільш ґрунтовним є дослідження Ф. С. Петрякової [3]. У вітчизняній історіографії її спроба аналізу діяльності українських фарфорових фабрик та розгляду порцеляни як художнього явища до сьогодні перевершена не була.

Для нас її робота становить особливий інтерес, так як великий розділ присвячено саме порцеляновій мануфактурі у Корці. Да того ж, що важливо, у ньому згадуються порцелянові вироби із фондів РОКМ.

Необхідно зауважити, що Корецька мануфактура була першим заводом на території сучасної України, що розпочав виготовлення модної у Європі порцеляни. Відомості про дату початку її діяльності суперечливі. Проте більшість документів свідчить на користь 1784 року [3, 16].

Фундатором мануфактури став впливовий польський князь Юзеф Чарторийський. Він

та віддала у 1807 р. обов'язки директора французькому хіміку Песьюну [4, 32]. Згодом він став керувати ще й виробництвом фаянсу у Городниці, куди його перенесли з Корця у квітні того ж року.

Стан фабрики й усього акціонерного товариства значно погіршився після смерті Ю. Чартарийського у 1810 році. Корецькі валодіння перейшли у спадок його доньці Маріанні – дружині Яна-Алоїзія Потоцького. Але ні спадкоємиця, ані її чоловік не цікавилися справами мануфактури. Лише Євстафій Сонгушко, чоловік Клементини Чартарийської, виявляв інтерес до справи, розпочатої свекрам, та прогнув її продовжувати.

Загалом же, радинні чвари, незгода між акціонерами, вичерпання запасів каоліну та інші об'єктивні причини призвели до підвищення цін на вироби, погіршення їх якості, зменшення масштабів збуту, а в результаті – повільного занепаду цього, на перший погляд, перспективного закладу.

Уже приблизно у 1832 р. виробництва на порцеляновій фабриці у Корці було припинене [3, 19].

Такими були основні віхи історії Корецької фарфоро-фаянсової фабрики. Деякі її сторінки вдається сконкретизувати з допомогою збереженої продукції, яка пережила свій час.

Загальними стилістичними рисами корецької порцеляни є тяжіння до стилю рококо та раннього класицизму у формах виробів та їх декоруванні. Принциповим є шанобливе ставлення до білизни матеріалу, що відігравало вирішальну роль при орнаменталізації посуду. А стосовно конструктивних особливостей необхідно зазначити, що порцелянові вироби Корецької фабрики мали більшу вагу, ніж вироби інших виробництв, тому що до складу фарфорової маси входила крейда.

Фабрика фарфору та фаянсу в Корці продукувала багато різновидів посуду – це чашки, блюдця, кашпо для фруктів, вози, підсвічники і т.д. Її майстри спеціалізувалися також по виготовленню та комплектуванню сервізів: чайних, кавових та столових.

Найчисельнішим в асортименті порцелянної продукції Корецької мануфактури був типологічний ряд чашок. Очевидно, це було зумовлене тим, що, на думку фундатора, фабриці найбільше вдавалося виготовлення саме їх.

Особливо довго у виробництві побутовали

Рис. 1

Рис. 1-b

чашки циліндричної форми. Вони набули популярності з кінця XIX ст. та були пов'язані із укріпленням позицій класицизму в корецькій порцеляні.

У фондах РОКМ зберігаються дві такі чашки, вирішені в комплекті із блюдцями. Форма їх проста, чітка за конструкцією та досить стійка. Обидві чашки мають округлі ручки.

Одна з них декорована найбільш популярним мотивом – гілкою суниць (із ягодами, але без квітів). Граційні стебла, обтяжені соковитими ягодами, виконані поліхромно, але розпис не розроблений за тонами. Чіткий силует контрастно виділяє живопис на гладкому білому тлі та надає йому деякої аплікативності. Верхній та нижній краї, а також ручка оздоблені золотою стрічкою (Рис.1).

Доповнює чашку блюдце конічної форми прикрашене такою ж гілкою із ягодами, що розташована на дзеркалі дна, та трьома окремими суничними стеблами на берегах (Рис.1-b); (Рис.1-c).

Чашка не має жодного фабричного знака. Сигнатура присутня лише на блюдці. Це традиційний корецький трикутник із «всевидячим оком», знизу доповнений цифрою позначкою «11» і крапкою, виконаний надглазурно, цегляно-червоним кольором. Чіткість зображення, рівномірність нанесення фарби та правильність ліній схиляє до думки, що марка виконана штампом (Рис.1-a); (Рис.1-d).

У декоруванні іншого комплекту циліндричної чашки та конічного блюдця використаний ще один досить поширений у Корці мотив

Рис. 1-c

Рис. 1-a

Рис. 2

Рис. 2-с

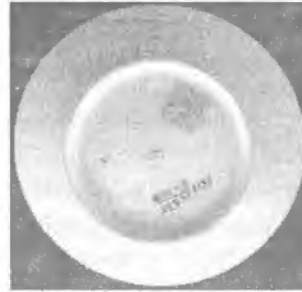

Рис. 3-а

Рис. 3-б

квітів, включених у композицію «букет». У даному випадку квіти стилізовані та представляють збірний образ «квітів літо». Виконані поліхромно із використанням яскравих кольорів, що підкреслюють білизну порцелянової маси. Оживляють композицію зображення різнокольорових комах, які присутні як на чашці, так і на блюдці. Краї виробів прикрашені золоченням (Рис.2).

Марки на дні чашки та блюдця типологічно ідентичні, предствляють собою трикутник зі «всевидячим оком» і написом «Korzes», виконаний червоною фарбою, надглазурно, від руки (Рис.2-с); (Рис.2-ф).

Співставлення виробів, розпису і фабричних марок з іншими предметами музейної колекції та публікаціями дозволяє датувати їх серединою 20-х років XIX ст.

Швидше за все, до виробництва цього часу належить і блюдце, що, ймовірно, доповнювало чашку, котра, на жаль, втрачена. Воно традиційно має конічну форму та декороване локонічним неவிбагливим орнаментом у вигляді вінка зі стилізованого листя, спрямованого справа-наліво. Край оздоблений золоченням, яке до сьогодні майже цілком зітерлося. Пояснень цьому може бути два: або золото була неякісним, або ж виріб досить часто використовувався у побуті (Рис.3); (Рис.3-а).

Фабричний знак – надглазурний червоний трикутник з «всевидячим оком», напис «Korzes» та нечітка цифрова позначка «11» з крапкою. Зображення виконане від руки (Рис.3-б).

Рис. 2-ф

Рис. 3

Рис. 3-с

Окрім цього, на дні блюдця приклеєні дві паперові марки – одна на одну. Верхня – частково втрачена, але можна прочитати число «998». За аналогією можна трактувати доні марки як позначки музею (чи музеїв), де знаходився роніше предмет (Рис.3-с).

Зберігається у РОКМ і ще один тандем чашки та блюдця. Проте він не був самостійним комплектом, а являв собою складову чайного сервізу, що, можливо, називався «Тет-а-тет» [4, іл.48]. Чашка має напівовальну форму – верхній край заокруглений всередину. Її прикметна деталь – ручка у вигляді петельки, котра вгорі завершується пташиною голівкою. Основною прикрасою є фриз, обмежений золотими стрічками, на ніжно-ражевому тлі якого майстер розташував вінок із натуралістично трактованих волошок. Блюдце декороване таким самим фризом та ритмічним чергуванням золочених кіл, що вдало відтіняють білизну порцеляни (Рис.4); (Рис.4-а); (Рис.4-с); (Рис.4-d).

Сигнатури на даних предметах відрізняються між собою, хоча обидві представляють один і той же традиційний тип марки Корецької мануфактури. Виконані вони цегляно-чер-

Рис. 4

Рис. 4-а

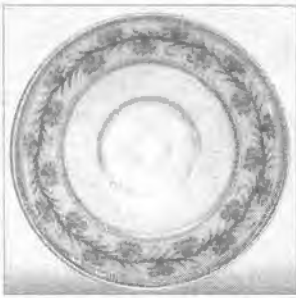

Рис. 4-с

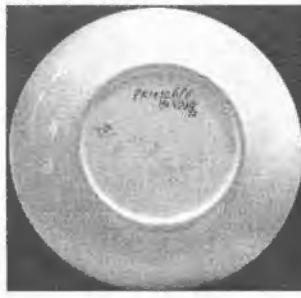

Рис. 4-d

Рис. 5-b

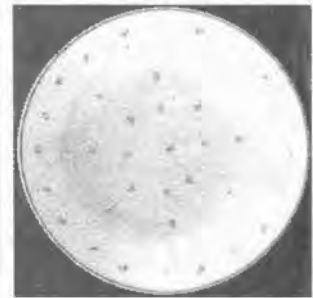

Рис. 6

Рис. 4-b

Рис. 4-е

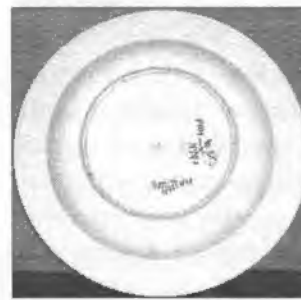

Рис. 6-a

Рис. 6-b

воною фарбою, надглазурно, від руки. Різняться між собою стилістикою зображення ока у трикутнику та шрифтом напису «Korzes». Знак на чашці даповнений цифрою «11», зотертий і погана читається. Марка ж блюдця досить чітко, але позбавлено цифрової позначки (Рис.4-b); (Рис. 4-е). Дотувати вироби можна приблизно 1820-и роками.

Значне місце в асортименті Корецької мануфактури займали тарілки та салатниці. Їх продукування було розпочате близько 1800 р. Причому, вони продукувались виключно як складова столових сервізів. Музейна збірка включає чотири таких вироби: дві тарілки та дві салатниці, виготовлені у 20-х р.р. ХХ ст. Вони відрізняються між собою конструктивно. Перша тарілка є мілкою (сигнатура виконана від руки, надглазурна, червоного кольору, включає трикутник із «всевидачим оком», нерозбірливий напис «Korzes» та крапку під ним) (Рис.5); (Рис.5-a); (Рис.5-b). Друга – глибока (марка виконана від руки, надглазурна, каричневого кольору, складається із традицій-

ного символічного знака, напису «Korzes.» та цифрової позначки «14.») (Рис.6); (Рис.6-a); (Рис.6-b).

Одна салатниця проста за конструкцією із гладкими, витягнутими доверху, краями (Рис.7); (Рис.7-a). Інша ж більш складна за виконанням – має фестончатий край та округлу поверхню, прикрашену чергуванням канелюр та виступів «ложок». Салатниці такого типу були найбільш популярними у Корці (Рис.8); (Рис.8-a).

Згодані вироби представляють головний тип орнаментоції столових приборів у Корці –

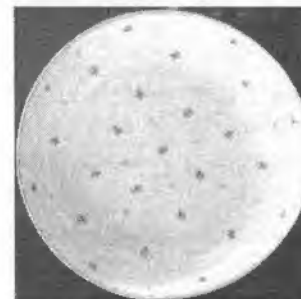

Рис. 7

Рис. 7-a

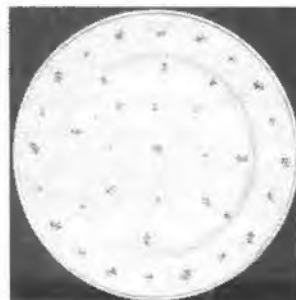

Рис. 5

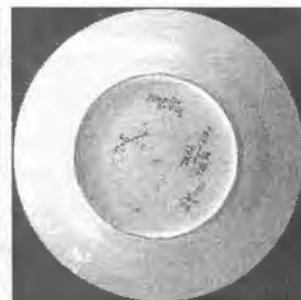

Рис. 5-a

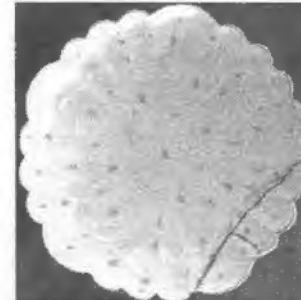

Рис. 8

Рис. 8-a

Рис. 7-б

Рис. 8-б

рослинний. А саме, мотив декорування розрізненими дрібними квітами з їх орієнтацією на шаховий порядок. Серед квітів перевага віддавалась волошкам, які виконувались стилізовано – як блакитні трьохлисники на короткому стеблі. У даному випадку волошки перемежовані зі схематичними узагальненими квітами, виконаними у техніці залачення. Додатково предмети оздоблені золотою стрічкою по краю.

Обидва вироби мають подібні сигнатури – «всевидяче око», вписане у трикутник та цифрову позначка «II.», прате марка фігурної салатниці доповнена написом «Korzes». Фабричні знаки цих предметів виконані надглазурна, від руки червоною фарбою різних відтінків (Рис.7-б); (Рис.8-б).

Відома, що не усі вироби Корецької фабрики прикрашались традиційною золотою стрічкою по краю. Посередній посуд останніх років діяльності мануфактури був оздоблений салатною облямівкою. Така ж прокитка була поширена у 1830-х роках на заводі у Баранівці.

У РОКМ зберігається цукорниця, котрою раз і декорована зеленою фарбою по краю берегів, ніжки та вушок-петельок. Швидше за все вона належала до чайного сервізу кінця 20-х років XIX ст. Якість виробу є нижчою ніж зазначених вище предметів, а декор більш примітивний – лише стилізовані трьохлисники-волошки, розкидані по білому полю канічної цукорниці (Рис.9); (Рис.9-а). Марка – «всевидяче око» у трикутнику, виконана від руки в чорному кольорі (Рис.9-б).

Рис. 9

Рис. 9-а

Рис. 9-б

Рис. 10

Рис. 10-а

Рис. 10-б

Серед корецьких порцелянових виробів, котрі зберігаються у РОКМ, чільне місце займає декоративна ваза-кратер (Рис.10); (Рис.10-а). На її архітектоніку великий вплив справили класицистичний патяг до форм античної кераміки.

Декорована ваза суцільним тонуванням під «панцир черепахи». Це засвідчує той факт, що корецьким майстрам був відомий прийом, розповсюджений на європейських заводах – криття поверхні парцеляни під колір то фактуру інших природних матеріалів. Виріб прикрашений також залаченням у вигляді бордюру з пальмет, гладкої стрічки по краю, навколо корпусу і ніжки.

Давають декор дво білі резерви у формі овалу, в які поміщено зображення двох рогів достатку, що схрещуються із тризубцем. Швидше за все дані зображення є рефлексією до античної символіки – морської та торгівельної. Обрамлення медальйонів має вигляд стилізованого лаврового вінка, переплетеного стрічкою, яка вгорі завершується бантом. Усі елементи виконані в техніці залачення.

Цікавою конструктивно-декоративною де-

Рис. 10-б

Рис. 10-с

таллю вази є ручки у формі баронячих голів – москоронів, прикрашених золотом. На жаль, один ріг барана втрачений. Загалом же можна відзначити інтерес до скульптурних деталей як прикметну рису корецького посуду.

Сигнатура вази має вигляд трикутника із вписаним «всевидячим оком» та написом «Korzes», виконаним від руки золотом, надглазурна (Рис.10-б). Слідом за Ф.С. Петряковою можна припустити, що вазу виготовили близько 1815 року. Також на дні вирабу приклеєна паперова марка з числом «415», написаним від руки та частиною штампю із написом «MUZEUM NARODOW» (narodowe – прим. авт.) (Рис.10-с).

Таким чином, навіть ті одиничні предмети корецького виробництва, що зберігаються у фондах РОКМ дають можливість формування достовірного уявлення про естетику корецької порцеляни першої половини XIX ст. А вивчення цих розрізнених і, на перший погляд, мало прикметних, експонатів, дозволяє включити їх у науковий обіг.

Каталог

Рис. 1 (rys-1-a, b, c, d) Чашка з блюдцем. Корець. 1820-і р.р. Порцеляна, надглазурний розпис, золочення.

Передано у РОКМ Львівським музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Акт № 15 від 20.05.1956 р.

Чашка: h = 6,0 см., d = 6,2 см.

Марка відсутня.

Рис. 1-д

Рис. 2-а

Рис. 2-б

Рис. 2-д

Рис. 2-е

Інв: РОКМ, КН 677 / IV К. 4040/1

Блюдце: h = 2,5 см., d = 13,5 см.

Марка надглазурна, червоного кольору, цифровий знак «11».

Інв: РОКМ, КН 677 / IV К. 4040/2

Рис. 2 (rys-2-a,b,c,d,e,f) Чашка з блюдцем. Корець. 1820-і р.р. Порцеляна, надглазурний розпис, золочення.

Передано у РОКМ Львівським музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Акт № 15 від 20.05.1956 р.

Чашка: h = 6,3 см., d = 6,3 см.

Марка надглазурна, червоного кольору.

Інв: РОКМ, КН 678 / IV К. 4041/1

Блюдце: h = 3,0 см., d = 14,0 см.

Марка надглазурна, червоного кольору.

Інв: РОКМ, КН 678 / IV К. 4041/2

Рис. 3 (rys-3-a,b,c) Блюдце. Корець. 1820-і р.р. Порцеляна, надглазурний розпис, золочення.

Передано у РОКМ Львівським музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Акт № 15 від 20.05.1956 р.

h = 3,0 см., d = 14,0 см.

Марка надглазурна, червоного кольору, цифровий знак «11».

Інв: РОКМ, КН 675 / IV К. 4038

Рис. 4 (rys-4-a,b,c,d,e) Чашка з блюдцем. Корець. 1820-і р.р. Порцеляна, надглазурний розпис, золочення.

Передано у РОКМ Львівським музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Акт № 15 від 20.05.1956 р.

Чашка: h = 6,3 см., d = 7,3 см.

Марка надглазурна, червоного кольору.

Інв: РОКМ, КН 676 / IV К. 4039/1

Блюдце: h = 3,0 см., d = 14,8 см.

Марка надглазурна, червоного кольору.

Інв: РОКМ, КН 676 / IV К. 4039/2

Рис. 5 (rys-5-a,b) Тарілка. Корець. 1820-і р.р. Порцеляна, надглазурний розпис, золочення.

Передано у РОКМ Львівським музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Акт № 15 від 20.05.1956 р.

h = 4,0 см., d = 25,0 см.

Марка надглазурна, червоного кольору.

Інв: РОКМ, КН 674 / IV К. 4037/2

Рис. 6 (rys-1-a,b) Тарілка. Корець. 1820-і р.р. Порцеляна, надглазурний розпис, золочення.

Передано у РОКМ Львівським музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Акт № 15 від 20.05.1956 р.

h = 5,0 см., d = 24,5 см.

Марка надглазурна, червоного кольору, цифровий знак «14».

Інв: РОКМ, КН 674 / IV К. 4037/1

Рис. 7 (rys-1-a,b) Салатниця. Корець. 1820-і р.р. Порцеляна, надглазурний розпис, золочення.

Передано у РОКМ Львівським музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Акт № 15 від 20.05.1956 р.

h = 6,5 см., d = 24,8 см.

Марка надглазурна, червоного кольору, цифрова позначка «II».

Інв: РОКМ, КН 673 / IV К. 4036

Рис. 8 (rys-1-a,b) Салатниця. Корець. 1820-ті р.р. Порцеляна, надглазурний розпис, золочення.

Передано у РОКМ Львівським музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Акт № 15 від 20.05.1956 р.

h = 7,0 см., d = 24,7 см.

Марка надглазурна, червоного кольору, цифрова позначка «II».

Інв: РОКМ, КН 671 / IV Д.С. 4034

Рис. 9 (rys-1-a,b) Цукорниця. Корець. 1820-і р.р. Порцеляна, надглазурний розпис, зелена обводка.

Передано у РОКМ Львівським музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Акт № 15 від 20.05.1956 р.

h = 9,0 см., d = 10,5 см.

Марка надглазурна, чорного кольору.

Інв: РОКМ, КН 672 / IV К. 4035

Рис. 10 (rys-1-a,b,c) Ваза. Корець. Приблизно 1815 р. Порцеляна, тонування під «панцир черепахи», золочення.

Передано у РОКМ Львівським музеєм етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Акт № 15 від 20.05.1956 р.

h = 36,0 см., d = 22,3 см.

Марка надглазурна, золотом.

Інв: РОКМ, КН 1406 / IV С. 4200

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акт № 15 на поступление экспонатов в РОКМ от 20 мая 1956 г. // Акты 06 – 3. с № 1 по № 20 поступления экспонатов в Ровенский краеведческий музей, 6. 01. 1956 г. – 9. 12. 1956 г. – С. 16.
2. Инвентарная книга 06 -11. РКМ 1/9., Д.С.П.К., февраль 1971 г. – апрель 1977 г., № 4001 – 4483.- 96 лист.
3. Петрякова Ф. С. Украинский художественный фарфор (конец XVIII – начало XX ст.). – К.: Наук. думка, 1985. – 225 с.
4. Kowicka E., Łoś M., Łoś J., Winogradow L. Polska porcelana. – Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo. Wrocław. – 1983. – 224 s. - 197 il.
5. Małachowski-Lempicki S. Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – T.3. – Równe, 1934. – S. 65-411.
6. Rokossowski L. Korzec // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. T. IV.– Warszawa. – 1883. – S. 432-433.

Культурно-освітнє життя Рівного 1917–1920 рр. (за матеріалами колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею та документами державного архіву Рівненської області)

Події минулого, ХХ століття, продовжують знаходити відгомін у нашому сьогоденні. Цілком зрозуміло, роблячи виважені кроки на шляху до реальної незалежності Української держави, варто опиратися на історичний досвід. Особливо, коли мова йде про переломні періоди нашого минулого – насамперед революційні потрясіння, воєнні лихоліття.

Одним із таких періодів є Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. Як відомо, вона супроводжувалася не лише руйнівними політичними конфліктами її учасників, а й наповнювалася особливим змістом і культурно-освітнього життя, до якого були причетні широкі маси населення. Метою даної наукової розвідки є спроба аналізу освітньо-культурного життя Рівного доби Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Джерельною базою дослідження послужили колекції документів Г. Косміаді, відомого в 20–30-х рр. ХХ ст. художника, митця-артиста, вчителя малювання навчальних закладів Рівного, та художніх робіт його учнів, які в 1992 р. да Рівненського краєзнавчого музею передала дочка художника – Надія Косміаді. Окрім того, були використані збірки документів державних установ та навчальних закладів, які діяли в місті у 1917–1922 рр., що зберігаються у державному архіві Рівненської області.

Зауважимо, що колекція Г. Косміаді (насамперед її документальна частина) частково вже аналізувалася на сторінках місцевих періодичних видань та досліджень з історії Рівного і оприлюднювалася на науково-практичних конференціях [12; 13, 1; 8, 53–55; 27, 229–232]. Окрім того, значна частина колекції неодноразово виставлялася в стінах Рівненського обласного краєзнавчого музею. Істотна частина збірки Г. Косміаді представлена в сучасній музейній експозиції, присвяченій історії Рівного. Однак, ще раз переканується в потребі її поглибленого вивчення, особливо, коли мова йде про такий складний період історії, як події 1917–1920 рр.

Познайомитись із волинською землею Г. Косміаді довелося у 1916 р., в розпал Першої світової війни. На той час тридцятилітнього уродженця Кавказу, який з 1905 р. проживав у Москві, мобілізували на фронт [16]. Оскільки Георгій був людиною суто цивільною, а до того ж творчою (новчовся живопису у відомих художників Серова і Хрустолова – хронітелів Третьяковської галереї в Москві, працював помічником міського архітектора і наглядов за ремонтом та будівництвом міських споруд) [17], його направили в санітарно-технічний відділ Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст [18]. Обіймаючи посаду начальника 6-го Волинського санітарно-технічного загону, за спогадами доньки Надії Георгіївни, керував ремантними роботами з відновлення мостів та інших шляхів спалучень. «За отлично-усердну службу и труды, понесенные во время военных действий», як зазначалося в наказі по війську 5 армії Південно-Західного фронту від 11 січня 1916 р., він був нагороджений орденом Св. Станіслава III ступеня [19].

Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст вважався неурядовою добровільною організацією, що ставила за мету надавати допомогу населенню, яке постраждало під час війни і стало її жертвами. Саме там набували досвіду громадської діяльності представники чисельної інтелігенції, поміж якою значними впливами користувалися насамперед вихідці зі Східної України. За твердженням сучасного історика Я. Грицака, після того, як її головою став волинський поміщик і український діяч барон Федір Штейнгель, вона практично повністю опинилася в українських руках. «В установах Комітету знайшли собі роботу сотні і тисячі українських лікарів, інженерів, студентів, для багатьох із них це була перша практика громадсько-організаційної роботи» [1, 106].

Життєвою школою толерантності, тісної співпраці із представниками, насамперед, української інтелігенції стала для Г. Косміаді робота у вище згаданому комітеті. Та й

ближче знайомство з Волинню як поліетнічним регіоном, де впродовж багатьох віків проживали представники різних національностей, спонукало до пошуку взаєморозуміння і культурного взаємозбагачення.

В офіційному посвідченні від 22 липня 1925 р., виданому Г. Косміаді магістратом Рівного, зазначалося, що його власник «постійно мешкає в місті з 1916 р.» [19]. Однак поки що не як суто цивільна людина, а як керівник одного з підрозділів вище згаданого Комітету. У іншому офіційному документі, завіреному печаткою Всеросійського союзу міст і виданому в Києві 22 серпня 1916 р., висловлювалося побажання до всіх установ Союзу і військових властей сприяти в діяльності Г. Косміаді [20]. Ймовірно, таку допомогу міг надавати Рівненський комітет Всеросійського союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам, який розгорнув свою діяльність ще з 1915 р. У його складі були люди відомі в Рівному, насамперед гласні міської Думи – Л. Стефанович, М. Сегал, С. Реймунд, П. Гальперсон [3, арк. 1зв., 2].

Отож революційні події 1917 р. застали Г. Косміаді в Рівному – провінційному повітовому місті Волинської губернії, з яким він уже встиг ознайомитися. Рівне на той час перебувало в прифронтовій смузі ведення бойових дій. Тут розміщувалися чисельні війська російської армії, штаби військових частин і з'єднань Південно-Західного фронту, зокрема, Особливої Армії.

Як і повсюди на теренах колишньої царської Росії, у Рівному весною 1917 р. шуміли людські натовпи на міських вулицях, базарній площі, у військових частинах. Обговорювали і давали оцінку різним політичним подіям, починаючи від зречення російського царя від престолу і приходу до влади Тимчасового уряду, і, включаючи перебіг політичних подій у Києві, де була проголошена Українська Центральна Рада. Відзначимо, що серед солдатів-українців Рівненського гарнізону, а також у поновленому складі повітового земства було чимало її прихильників. На території Рівненського повіту своїм комісаром Тимчасовий уряд призначив Д. Ф. Андро – голову Рівненського повітового земського зібрання, таким чином продемонструвавши намір у внутрішній політиці спиратися на земські інституції. Однак повноправними господарями в місті відчували себе і ради – представ-

ницькі органи від селян, робітників, солдатів. Так, у червні 1917 р. у Рівному була заснована Рада робітничих і солдатських депутатів, у складі якої, зазначимо, більшовицька фракція переваг не мала [11, 37–38]. Офіційно продовжували свою діяльність і міські органи самоврядування – Рівненська міська дума та міська управа. Відомо, що наприкінці жовтня 1917 р., після приходу до влади в Петрограді більшовиків, вона відзначилася принциповою позицією, висловленою на одному із своїх засідань: «Обсудив события происходящие в городе, Ровенская городская Дума самым решительным образом осуждает политическую авантюру большевиков. Захват большевиками власти за несколько дней до выборов в Учредительное собрание есть срыв его и захват меньшинством прав всего народа... » [5, арк. 795].

Разом із політичним активізується і культурне життя Рівного, продовжуючи розвиватися у рамках окремих етнічних громад. Так, польське населення Рівного гуртувалося навколо відомої на Волині ще з 1905 р. своєю культурно-освітньою та доброчинною діяльністю Польської Мацежі Шкільної, українська – навколо «Просвіти», створеної в 1917 р. Активною залишалася й російська громада міста, хоча не почувала себе ще національною меншиною, і тому не мала на той час окремих культурницько-благодійних осередків. Наголосимо, що Г. Косміаді, родовід якого сягав грецького коріння, відчував свою спорідненість насамперед із російською культурою.

Улітку 1917 р. у місті жваво обговорювали пропозицію створити публічну бібліотеку ім. В. Г. Короленка, відомого російського і українського письменника, який у 1867–1871 рр. проживав із родиною і навчався у Рівному в місцевій реальній гімназії (училищі). Потреба в такому закладі культури, доступному для широкого загалу, відчувалася давно. У першу чергу переймалася цим місцева російська інтелігенція, чиновництво, учнівська молодь.

Наголосимо, що бібліотечні заклади в повітових містах, а також у містечках Волинської губернії почали поширюватися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Їхніми засновниками виступали як приватні особи, так громадські організації. Так, на початку XX ст. до цієї роботи активно залучалися товариства

тверезості. Вони почали організовувати бібліотеки при народних чайних. Окремі книгозбірні в цей час існували при благородних і громадських зібраннях, церковних братствах. Зокрема, на власні кошти Управління Південно-Західних залізниць утримувало декілька бібліотек [14, 170]. Однак користування ними було переважно платним, що не дозволяло розширити коло читачів із незаможних верств населення.

Як відомо, у Рівному напередодні війни існували окремі книгозбірні як приватні (Ш. Клячка, І. Рудковського), так і громадські (при народній чайній, благородному та громадському зібраннях) [10, 216]. Однією з найкращих поміж середніх навчальних закладів Київського навчального округу була і фундаментальна бібліотека Рівненського реального училища, яка комплектувалася навчальною, а також художньою та публіцистичною літературою. Щоправда, можливості користування нею були обмежені, оскільки відповідно до статуту цього навчального закладу її читачами мали бути лише учні та їхні наставники [9, 7].

Отож потреба в доступній для широкого загалу міській бібліотеці була актуальною. У серпні 1917 р. Рівненська міська дума скликає нараду представників громадськості, на якій розглядалося «бібліотечне питання». Так, у журналі Рівненського з'їзду мирових суддів від 7 серпня 1917 р. зафіксована інформація про відрядження представника цієї установи «на нараду стосовно створення в м.Ровно громадської бібліотеки ім. В. Г. Короленка» та прийняття рішення «вибрати представником мирового суддю Б. Н. Лалоша» [2, арк. 84].

Створення книгозбірні насамперед потребувало коштів на закупівлю літератури та відповідного для її зберігання обладнання. І до цієї справи долучилося чимало мешканців Рівного. Так, згідно з фінансово-звітною документацією Рівненської міської управи 2 жовтня 1917 р. від студентів, які проживали в Рівному, нею було отримано 1479 рублів на обладнання бібліотеки [4, арк. 1].

Збір коштів продовжувався і в 1918 р., в період діяльності у Рівному місцевих органів влади УНР, які підпорядковувалися Центральній Раді, а з початком травня – органів влади Української держави, проголошеної гетьманом П.Скоропадським. На той час більшість військових, які перебували в Рівному, стихійно демобілізувалися, а такі органі-

зації, як Всеросійський союз міст, у складі якої був Г. Косміаді, були ліквідовані. Так, вдалося розшукати архівні дані про те, що в Рівному у травні 1918 р. працювала ліквідаційна комісія при управлінні Рівненського повітового коменданта, яка приймала майно Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу [7, арк. 3]. Імовіріше всього, саме ця ліквідаційна комісія приймала також майно й організацій Всеросійського союзу міст.

Отож можна стверджувати, що весною 1918 р. перед Г. Косміаді постало питання про те, як улаштувати своє подальше життя. Про повернення до Москви, де залишалася його дружина, в умовах політичної нестабільності та національного протистояння не могло бути й мови. І Г. Косміаді залишається в Рівному, де з головою поринає в культурно-освітнє життя, шукаючи в ньому, як творча людина, свою окрему нішу. Наразі влітку 1918 р. він розробляє програму проведення благодійних художніх вечорів і ставить за мету зібрати кошти на підтримку діяльності Рівненської міської бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Усього таких вечорів відбулося два. Перший під назвою «Вечер радости» – 17 липня 1918р. [21], а другий – «Вечер грусти» – 10 серпня 1918 р. [22]. Документальні матеріали колекції Г. Косміаді зі збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею засвідчують, що митець мав потужний творчий потенціал. Так, Г. Косміаді не лише розробив програму культурних заходів, а й власноруч оформив афіші вечорів, і як читець-декламатор безпосередньо брав участь у концертній частині.

Взірцем проведення подібних заходів послужили програми художніх вечорів «Песни души», які напередодні війни організовувала в Москві художня студія «Сад слова», членом якої був Г. Косміаді. На рівненських вечорах звучала класична музика Гуно, Баха, Гріга, Шопена, Чайковського. Під її акомпанемент декламували уривки з художніх творів В. Короленка, К. Бальмонта. І все це – у виконанні непрофесійних акторів – переважно представників місцевої інтелігенції, учнів та вчителів навчальних закладів міста.

Серед музичних інструментів у концертній програмі, окрім рояля, скрипки, віолончелі, звучав ще й орган. На нашу думку, урочистості й поважності таким вечорам надавала

насамперед органна музика. У Рівному було лише єдине місце, де можна було послухати органну музику поза стінами римо-католицьких храмів – це в старому замку князів Любомирських, що на вулиці Замковій. З 1917 р. його приміщення для культурно-освітніх потреб використовувала Польська Мацеж Шкільна, допоки в середині 20-х років не звела власне приміщення на вулиці Пілсудського (сучасна вул. В.Чорновола) [28]. Тоді ж, у 1917 р., палац накрили новим дахом. Саме тут і відбувалися в 1918 р. художні вечори, організовані Г. Косміаді.

Отже, Г. Косміаді зумів знайти контакти й поладити організаційні питання проведення заходів із представниками польської громади Рівного, що переконує в неабияких його організаторських здібностях. Та все ж подібна діяльність давала поживу насамперед «для душі». Однак потрібно було знайти постійне місце роботи, яке б дозволило заробляти засоби для існування. Саме тому ще в березні 1918 р. він влаштовується на роботу вчителем малювання, креслення і каліграфії до Рівненського восьмикласного комерційного училища товариства розповсюдження комерційної освіти в Рівному та повіті [23]. Так почалася його багаторічна педагогічна діяльність на Волині, яка тривала аж до 1940 р. І в переліку навчальних закладів Рівного, де працював Г. Косміаді, комерційне училище займає почесне перше місце. Саме тут випробовував себе на педагогічній ниві Г. Косміаді як класний керівник. Довелося один навчальний рік (1919–1920 рр.) викладати курс товарознавства.

У 1917–1921 рр. перед навчальними закладами Рівного постали нелегкі випробування. І перед тими, які уже мали давні традиції (реальне училище, жіноча гімназія), і перед такими, як комерційне училище (в польський період – школа гандльова), дозвіл на відкриття якого міська громада добивалася від царської влади ще з 1907 р. [26, арк. 12], і, врешті, напередодні Першої світової війни його таки відкрили. А що вже говорити про ті, які були засновані саме в цей час (польська приватна гімназія – пізніше польська державна ім. Т. Костюшка, природничо-математична гімназія (як один із єврейських навчальних закладів), семикласна українська школа, що на Волі тощо).

Головні труднощі зводилися до відстоюван-

ня права власності на навчальні приміщення, збереження викладацького складу, наповнюваності учнівських колективів. І це в умовах швидкоплинної зміни політичної влади в місті. Наведемо приклад. Розпорядженням Міністерства народної освіти і мистецтв УНР доби Директорії від 23 січня 1919 р., яке було розіслане у всі навчальні заклади Київської шкільної округи, звільнялися з посад урядовці (у тому числі й учителі), призначені на службу за часів гетьманату. А оскільки професійних кадрів не вистачало, то всім, хто бажав працювати, потрібно було знову подавати заяви [6, арк. 26].

Проте найбільш загрозливі попередження і розпорядження оприлюднювали і втілювали в життя більшовики під час свого тимчасового перебування в Рівному весною і влітку 1919 р., і в липні-вересні 1920 р. Так, у наказі № 112 Рівненського повітового військового комісара від 31 червня 1919 р. зазначалося: «Предлагаю всем гражданским учреждениям г.Ровно и Ровенского уезда распорядиться оставлением на занимаемых должностях не более 2% б. офицеров, военных чиновников и войсковых писарей из всего числа штатного состава учреждений». Викладачам навчальних закладів загрожувала й примусова мобілізація до радянського війська. Не випадково наказом № 1 Рівненського повітового відділу народної освіти від 2 серпня 1920 р. за підписом голови ревкому Мустафіна всі шкільні й культпрацівники (працівники мистецтва, приватні викладачі, лектори та ін.) зобов'язувалися з'явитися у відділ народної освіти (приміщення реального училища) для реєстрації [6, арк. 58, 141].

У таких умовах учительська платня ледь дозволяла задовольнити найнеобхідніші потреби. Так, «Робітнича газета» – орган Української соціал-демократичної робітничої партії від 25 квітня 1919 р., яка за часів Директорії виходила в Рівному, повідомляла: «Дорожнеча сучасного життя причинялась до того, що оплата вчительської праці стала незвичайно малою у порівнянні з утриманням урядовців інших інституцій. Так, учителі середніх шкіл та починаючі професори одержують платню помічників діловодів центральних установ» [15].

Разом з усією вчительською когортою міста долав житейські негаразди й Г. Косміаді. Відволікала від повсякденних проблем і сповнювала надіями на краще майбутнє поза-

шкільна робота з учнями, насамперед у створеному в 1918 р. при Рівненському комерційному училищі естетичному гуртку. Естетика як наука про прекрасне, мистецтво, загальні закони художньої творчості пронизувала всю педагогічну діяльність митця. Сприяти поширенню і розвитку естетичних начал поміж учнями мав спеціально створений гурток.

Розроблений Г. Косміаді статут гуртка фіксував його багатогранні напрямки діяльності: організацію бібліотеки, проведення конкурсів художнього читання і на кращий художній плакат, художніх вечорів на етико-естетичні теми, художніх спектаклів тощо. Упродовж чотирьох років його діяльності (1918–1922 рр.) гуртківці влаштовували навесні виставки картин, малюнків, художніх килимів, рідкісних монет, на яких разом із учнями виставляв свої роботи й Г. Косміаді. Випускали члени гуртка й рукописний журнал «Эстетический вестник». Виставлені роботи могли оглянути всі бажаючі. Художні декорації до вистав – так звані килими, виготовляли також за ескізами і малюнками дітей. Координував гурток комерційного училища естетично-виховну роботу і в діючому до 1922 р. Рівненському реальному училищі, і в державній (панствовій) гімназії ім. Т. Костюшка, проводячи спільні заходи, зокрема, виставки художніх робіт, творчі вечори тощо [24].

Зазначимо, що специфіка Рівненського комерційного училища як закладу професійної освіти, скеровувала педагогічну діяльність Г. Косміаді на ознайомлення учнів із прикладним декоративним мистецтвом. Цьому напрямку дитячої творчості він приділяв особливу увагу і в подальшій своїй педагогічній діяльності [25].

Таким чином, в роки найтяжчих революційних потрясінь у культурно-освітньому процесі Рівного були задіяні широкі верстви населення, зокрема, місцева інтелігенція, учнівська молодь, а також емігрантські кола. Населення міста, що складалося з багатьох етнічних та культурних спільнот, переважно демонструвало соціальну та культурну злагоженість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 1997.
2. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 138.
3. ДАРО. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 28.
4. ДАРО. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 34.
5. ДАРО. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 35.
6. ДАРО. – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 48.
7. ДАРО. – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. Кожушко Н. Георгій Косміаді та рівненські навчальні заклади. 1917–1940 рр. // Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]. – Вип. V. – Рівне: Перспектива, 2007. – С. 53–55.
9. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии реальных училищ за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К., 1912.
10. Памятная книжка Волинской губернии на 1914 год. – Житомир: Изд. губернского статистического комитета, 1916.
11. Прищеп О. До питання про політичну боротьбу в Рівному // Тези регіональної наукової конференції 14–16 листопада 1991 р. – Рівне, 1991. – С. 36–39.
12. Прищеп О. Георгій Косміаді – митець і вчитель // Сім днів (Рівне). – 1995. – 17–24 жовтня.
13. Прищеп О. Архів вчителя Г. Косміаді як наукове джерело по вивченню історії Рівного і Волині 20–30-х рр. XX ст. // Волинський музей. Історія і сучасність: Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею. – Луцьк: Ініціал, 1997. – С. 30–31.
14. Прищеп О. Освітньо-культурне середовище міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму реформ 60–70-х рр. у царській Росії // Історико-політичні проблеми сучасного світу: 36 статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Т. 10–11. – С. 162–172.
15. Робітничая газета. – 1919. – 25 квітня. – № 96.
16. Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі РОКМ). – Інв. № 14707/31 доп.
17. РОКМ. – Інв. № 13999/21 доп.
18. РОКМ. – Інв. № 14707/33 доп.
19. РОКМ. – Інв. № КН. 20030/365.
20. РОКМ. – Інв. № 13999/21 доп.
21. РОКМ. – Інв. № КН. 20030/355.
22. РОКМ. – Інв. № 13999/10 доп.
23. РОКМ. – Інв. № 13993 доп.
24. РОКМ. – Інв. № КН. 20030/3; Інв. № КН. 20030/2.
25. РОКМ. – Інв. № 14707 доп.
26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 61.
27. Юрчук О. Естетичний гурток Георгія Косміаді в Рівному // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 229–232.
28. Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu. – Warszawa, 1938.

Інноваційна технологія дослідження творів мистецтва

Враховуючи те, що державою на дослідження творів мистецтва відпускає надто мізерні кошти, то необхідно їх спрямувати на проведення ефективних методів досліджень. Ефективні методи дослідження в кожній галузі науки базуються на законах природничих наук. Мистецтво не може бути винятком.

Для того, щоб дізнатися з якого матеріалу виготовлений художній твір, де він використовується, ким виготовлений, потрібна правес-трибуція. При проведенні атрибутції мало мати знання з літератури, а також необхідно робота безпосередньо з самим твором [6]. З певних причин не кожен дослідник має можливість працювати з самим твором. Твори народного мистецтва і художньої промисловості мають підкреслені художньо-стильові ознаки, які значно полегшують атрибутцію. Мистецький твір складається зі складних формоутворень та поєднань. Для проведення атрибутції твору за його формою науковцю необхідно знати характерні художні особливості, історичний період і країну, де виконаний твір та чиї смаки він відображає. Твори образотворчого мистецтва, публікації, архівні матеріали є допоміжними джерелами, на яких ґрунтується атрибутція.

На сьогодні основою атрибутції творів мистецтва є інтуїція, художнє сприйняття, власне відчуття. Тільки за такого підходу атрибутування художніх творів є недосконалим, а багато художників займаються підробкою та виготовленням копій з оригінала. Нойгучніша сенсація свого часу – це історія з атрибутцією картин «Учні в Емманусі», коли загальноновизнаний знавець голландського живопису доктор Бредіус визнав це полотно твором Вермейєра Дельфтського. Публікації мистецтвознавців і маніфестації глядачів створили фон, на якому десять років по тому відбувся один з найбільш гучних скандалів в історії мистецтва. Картина «Учні в Емманусі» і чотирнадцять творів «класичного голландського живопису» (Тербоха, Хальса, Вермейєра), відкритих та проданих в 1937-1945 роках, виявилися підробкою голландського художника Ван Меєгерена. В подібне становище потрапляли не тільки експерти та історики мистецтва, але було немало випадків, коли самі художники не могли

сказати і показати, який твір створений ними [3, 300-307].

Атрибуційно проктико підтверджує, що людське око та інтуїція припускаються помилок. Проведені дослідження багатьох музеїв свідчать, що око і відчуття можуть бути введені в оману, в той час коли аналітичні методи прикладних наук дозволяють долати складні проблеми мистецтва.

В кінці XIX та на початку XX століття фототехніка перетворилася в метод об'єктивного дослідження. Фотографія – головний засіб, який надовго зберігає зовнішній вигляд речі. За допомогою фотографії можна виявити наскільки пошкоджений об'єкт та способи його руйнуції. Ефективним напрямком при дослідженні архітектурно-історичних пам'яток є застосування наземної стереофотограмметрії. Цей метод дозволяє виявити контури споруди, виконати графічні креслення в будь-якому масштабі, будь-якого предмета. При допомозі знімків, зроблених через деякий проміжок часу можна виявити, які відбуваються зміни даної споруди [2].

Використання сучасних комп'ютерно-інформаційних систем перспективне у вирішенні науково-дослідних проблем при проведенні атрибутції, дотуванні, систематизації речей за стилістичними та морфологічними ознаками. Для впровадження в виробництво комп'ютерно-інформаційних систем вирішальне значення має збір і систематизація повної інформації про даний об'єкт та передочі її на будь-яку віддаль земної кулі.

Заходи по охороні територій і пам'ятників культури, які мають художню вартість існують в ряді країн світу, але їм не більше 100 років. На протязі цього періоду реставрація носила експериментальний і чисто емпіричний характер. Виконавці реставраційних робіт не мали відповідного уявлення з історії пам'ятника і наукових досліджень проведених в даній області. Тому від таких заходів інколи було більше шкоди ніж користі. Як правило реставраційні роботи проводили некваліфіковані робітники. Значні і рішучі зміни в галузі реставрації відбулися в другій половині XIX століття, коли найбільш значним вираженням нових реконструкцій і методів був Віолле ле

Дюк, автор трактату і інших досліджень, в яких викладенні фундаментальні принципи систематичної реставрації. Сьогодні реставраційні роботи потребують повної інформації об'єкта і оперативності її отримання виконавцем. Оскільки при реставраційних роботах використовують ідеальний метод, який зводиться до початкового відтворення реальних форм та виготовленням креслень, планів, розрізів об'єкта або художнього твору, то доцільно в такому випадку застосовувати фотограмметрію.

Фотограмметрія збагачена передовими універсальними приладами, які дозволяють за стереопарою об'єкта або твору мистецтва відтворити в тримірному просторі реальну форму об'єкта. Одна лиш стереопара фіксує 200 млн. точок в просторі, які можна відтворити за допомогою універсальних фотограмметричних приладів. Ця передова техніка дозволяє не тільки забезпечити високу точність отриманих результатів, але значно скоротити термін виконання робіт.

Архітектурні зйомки за кордоном поділяються на три основні категорії: наближена, точна і високоточна [11]. Наближена зйомка виконується з метою інвентаризації архітектурних пам'яток, дослідження їх стану та відновлення при реставрації. Точна зйомка застосовується для складання планів фасадів окремих будівель або їх груп та інтер'єрів. Високоточна зйомка (похибка 0,1 мм в масштабі плану) виконується для вивчення скульптур, вівтарів, іконостасів, фресок і частин пам'яток з нанесеним живописом та мозаїкою в масштабах від 1:5 до 1:1.

Фотограмметричний метод дослідження художніх творів дає можливість кожному досліднику побачити об'ємне зображення предмета і зробити вірні висновки при класифікації, датуванні та атрибуції. Цей спосіб є невід'ємною частиною способу ідентифікації матеріальних об'єктів [4].

На сучасному етапі розвитку суспільства одним із важливих аспектів роботи краєзнавчих музеїв є народознавче дослідження рідного краю, збереження та популяризація матеріалів культурно-побутового характеру. Питання збереження і пропаганда кращих надбань традиційної культури в період становлення молодій Українській державі надзвичайно актуальне. Упровадження в життя досягнень науково-технічного прогресу, на пре-

великий жаль, призводить до поступового знищення елементів традиційної матеріальної культури [10]. Основне завдання дослідників-етнографів полягає в тому, щоб якомога більше зібрати і донести до майбутніх поколінь цінних пам'яток культури, побутових предметів минулої епохи, що дозволить краще зрозуміти минуле та належним чином оцінити сучасне.

Відомо, що населення залучається до культурної народної спадщини головним чином через знайомство в музеях з експозиційними матеріалами, і тому вони заслуговують на глибоке вивчення. Так, при створенні етнографічного ансамблю завжди постає питання традиційного народного чоловічого та жіночого одягу. Одна з проблем полягає в тому, щоб максимально відтворити стиль та деталі, притаманні певному регіону. Майже кожна область України має свої етнографічні особливості, які склалися завдяки конкретним історико-географічним умовам. Кращі зразки предметів народного мистецтва, вишивки, народного одягу, кераміки, різьби по дереву та різноманітних предметів побуту зберігають в музейних фондах. Такі заходи дають можливість виділити найефективніші форми експозиційної популяризації етнокультурної інформації музеями серед населення. Після опрацювання відповідних літературних джерел і безпосереднього знайомства з етнографічними творами дослідник виконує фаховий аналіз та робить відповіді висновки, на основі яких розробляються певні заходи науково-освітньої роботи. Таким чином, людство зацікавлене в тривалому збереженні етнографічних предметів з метою їх вивчення та розкриття історичних умов, в яких вони існували. Як свідчить багатовіковий досвід, тканини погано зберігаються. Стародавній одяг до нашого часу практично не дійшов. З різних причин знищується і той, що залишився. При втраті предмета залишається інвентарна картка, а в кращому випадку ще фотография, як додаткова інформація. Коли необхідно відтворити предмет, то така інформація повністю не вирішує питання. Описи предмета виконуються згідно інструкції, коротко і лаконічно, розміри проставляються загальні, а тому багато деталей за цими ознаками виявити неможливо. Все це дуже ускладнює відтворення етнографічних речей. Виконані за описом копії предметів не співпадають з

оригіналами. Для того, щоб більш ефективно виконувати наукові дослідження, необхідно не тільки вдосконалити їх технологію, а суттєво її змінити.

Працівниками Рівненського обласного краєзнавчого музею і кафедри землеустрою, геодезії та геоінформатики Національного університету водного господарства та природокористування розроблена методика наземного стереофотограмметричного знімання будь-яких художніх предметів. Якщо сфотографувати один і той самий художній предмет з двох різних точок, то ми отримаємо два знімки. Ці два знімки називають стереопарою. Коли розглядати стереопару предмета простим фотограмметричним приладом – стереоскопом, то можна побачити його об'ємне зображення. Якщо розглядатимемо стереопару предмета за допомогою фотограмметричної станції, то не тільки побачимо об'ємне зображення, а й зможемо виконувати виміри у тримірному просторі з точністю до 0,01 мм. Така технологія відкриває нові можливості візуального дослідження предмета за його стереопарою, якщо відсутній сам предмет. Вона підсилює фотофіксацію. Фотознімки стереопари виготовлені в певному масштабі. Оскільки предмет фотографують з малої відстані, то отримують фотографії крупного масштабу (1:5 - 1:20). Завдяки відповідній оптичній системі станції можна бачити найдрібніші деталі предмета [5].

Дослідження етнографічних виробів з тканини за стереопарами виконують після відбору декількох зразків, близьких за технікою ткацтва, фактурою, розташуванням і характером орнаментальних форм. У порівнянні з описом стереопара предмета дозволяє передати природні кольори орнаменту. Завдяки наявності систематизованих стереопар предметів за вибраною схемою виконують їх надійний аналіз, виявляють типові риси, виділяють випадкове.

Цей метод є надійним при класифікації будь-яких орнаментальних моментів. Важливим є і те, що за даною технологією досліджень предмета з успіхом виявляють дрібні за розмірами форми, які служать тільки засобом для збагачення лінії контуру. Ці найдрібніші форми створюють умови для конструювання композиційних рішень при виготовленні предмета, де підбираються майстрами найтонші або потовщені лінії та узорі елементів, кути ухилів

до основної осі композиції [9].

Цікаву групу складають композиції, основою яких є трикутники, чотирикутники, ромби та багатокутники. Такі форми найчастіше застосовуються при виготовленні килимів. Детальне дослідження таких форм за новою технологією дасть можливість виробити науковий підхід та впровадити значний прогрес при їх виготовленні.

На основі виконаних досліджень нами встановлено, що коли відсутній предмет, то його дослідження доцільно виконувати не на основі опису, який зроблений в інвентарній картці, а на основі стереопари. В цьому випадку стереопара, особливо кольорова, максимально збільшує можливість досліджень в порівнянні зі звичайними інвентарними картками, каталогами, альбомами та фотографіями. Нова технологія дослідження в етнографії набуває особливого значення в тих випадках, коли з різних причин нищать рідкісні предмети. Зокрема, внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС відбулося повне або часткове відселення мешканців із радіаційно забруднених районів, після чого посилилась тенденція швидкого відмирання, або безслідного зникнення скарбів народного мистецтва [1]. У таких випадках виготовлені стереопари предметів можуть стати надзвичайно важливим матеріалом, який максимально може замінити їх оригінали. При використанні фотограмметричних станцій дослідник на основі стереопар може виготовити креслення відповідного предмета в будь-якому масштабі й автоматичному режимі.

Стереопара, доповнена необхідними відомостями про даний предмет, називається стереофотокарткою (див. рис.). Систематизовані за певним принципом стереофотокартки утворюють стереофототеку установи. Вона є найкращим первинним матеріалом для проведення досліджень. За такою стереофототекою можна проводити класифікацію та прослідковувати розповсюдження того чи іншого предмета в регіонах і країні. Особливу цінність набуває стереопара в тих випадках, коли немає можливості придбати сам предмет, але є можливість його сфотографувати. Така технологія фіксації предмета дозволяє зберегти час і кошти в експедиціях.

Вивчення творів мистецтв в даний час проводиться або під час безпосереднього обстеження, або за фотографіями у спеціалізова-

них виданнях. Тому музеї різних профілів у країні виконують велику підготовчу видавничу роботу. Але включити в каталоги всі предмети, особливо в великих установах неможливо, тому що потрібно залучити багато фахівців різних видів мистецтв.

Враховуючи той обсяг досліджень, який виконаний нами і впровадження фотограмметрії в мистецтвознавство, ми прийшли до висновку, що потрібно розробити поліграфічне видання, яке було б ефективніше за існуючі. Таке видання ми назвали стереокаталогом. Стереокаталог побудований так, що кожен дослідник зможе детально вивчити всі ознаки предмета. При тривалих дослідженнях результати доповнюються і накопичуються,

що дозволяє зробити належні висновки чи відкриття. Каталоги художніх творів, які видаються на сучасному етапі, часто стримують науковий пошук, тільки через те що зроблений опис ставить дослідника перед висновками автора. Достатньо автору опису не звернути увагу на якусь деталь, і дослідник приходить до неправильних висновків.

Стереокаталоги можуть вмістити значно більший об'єм інформації про предмет та сприяти поширенню мистецтвознавчих знань серед населення, особливо наукових працівників. Стереофототека є первинною необхідною документацією, за допомогою якої виконують дослідження художніх творів, вона дає можливість кожному досліднику відтворити

СТЕРЕОФОТОКАРТКА

Міністерство культури і мистецтв України РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ Лівий знімок стереофотокартки Масштаб _____ Книга надходжень _____ Фондовий номер: _____ Фокусна віддаль фотокамери: _____ Розмір негатива: _____ Дата фотозйомки: _____ 1. Місце знаходження: _____ 2. Коли знайдено: _____ 3. Матеріал: _____ 4. Техніка: _____	МІСЦЕ ЛІВОГО ЗНІМКА																				
МІСЦЕ ПРАВОГО ЗНІМКА	Міністерство культури і мистецтв України РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ Лівий знімок стереофотокартки Масштаб _____ Книга надходжень _____ Фондовий номер: _____ Фокусна віддаль фотокамери: _____ Розмір негатива: _____ Дата фотозйомки: _____ 5. Координати точок обґрунтування: <table border="1"> <tr> <td>№ точ.</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> </tr> <tr> <td>X</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Y</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>Z</td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table> Інженер-фотограмметрист _____ Стереофотокартку склав _____ Директор РОКМ _____ М.П.	№ точ.	1	2	3	4	X					Y					Z				
№ точ.	1	2	3	4																	
X																					
Y																					
Z																					

Стереофотокартка художнього предмета

об'єкт в просторі і зробити вірні висновки при класифікації, датуванні та атрибуції. Цей метод є невід'ємною частиною способу ідентифікації матеріальних об'єктів [4].

Кожна держава пишається своїм культурним надбанням, тому що воно є найбільшим скарбом, що накопичується віками свідчить про самобутність народу. В українських музеях і приватних колекціях знаходиться велика кількість творів живопису, виробів із золота, срібла, бронзи, фарфору, металу, ткацтва, вишивки, одягу та інших предметів мистецтва, які є доказом таланту і працелюбності наших предків. Слід відзначити й те, що величезна кількість українських культурних цінностей – клейноди українського козацтва, унікальні археологічні знахідки та скарби, безцінні мозаїки, ікони й іконостаси з наших церков, кращі полотна відомих художників, твори декоративно-ужиткового мистецтва, архівні документи, стародруки та інші раритети – у різні історичні періоди були вивезені за межі нашої країни. Найбільше таких втрат Україна зазнавала під час воєн, особливо Другої світової. Сьогодні, коли молода держава утверджується у світовому співтоваристві як правова і всебічно розвинена, постає питання пошуку й повернення на рідні терени цих надбань національної культури.

Загальноновизнано, що дві третини всіх культурних збитків колишнього СРСР унаслідок війни з Німеччиною 1941-1945 рр. складають втрати України. За скромними підрахунками тільки втрати державного архівного фонду складають понад 6 мільйонів справ, українських книгозбірень – понад 51 мільйон книг. На сьогоднішній день постійно уточнюється й доповнюється обсяг збитків, завданих війною музеям. За першими офіційними повоєнними даними з музеїв України німецькою окупаційною армією та її сателітами було вивезено понад 40 тисяч експонатів. У 1987 р. були оприлюднені нові дані, за якими втрати українських музеїв перевищували 130 тисяч цінних експонатів. На початку 90-х рр. за віднайденими архівними документами з'ясовано, що втрати лише 21 музею України складають 283728 одиниці зберігання. Тільки в столичному Музеї українського мистецтва з 75000 картин після Другої світової війни залишилося 5000. Втрачено майже 25000 експонатів Київського музею західного та східного мистецтва. Зі Львова нацисти вивезли колекцію

малюнків Альбрехта Дюрера, а Львівська картинна галерея втратила 229 найцінніших творів. З Харківської картинної галереї до Німеччини було відправлено 1348 живописних творів та ескізів. З Центральної наукової бібліотеки АН України до Німеччини потрапили, окрім унікальних книг, 320 тисяч примірників рукописів, серед них перською та китайською мовами. І це ще не остаточні дані, адже з'ясування реальної картини збитків у історико-культурній царині – справа надзвичайно складна.

У той час, як інші держави десятиліттями ретельно фіксували й досліджували втрати свого культурного надбання, у нас до останнього часу практично не велися підрахунки загального фонду історико-культурної спадщини, не був визначений фінансовий еквівалент втраченого. Нині необхідна комплексна праця багатьох установ для того, щоб науковими дослідженнями охопити величезну кількість українських пам'яток, які з різних причин перебувають за межами нашої країни. Надзвичайно важливим є конституційне положення щодо виявлення, дослідження й повернення народу України незаконно переміщених культурних цінностей.

Для якісного дослідження та обліку вивезених за кордон творів мистецтва пропонуємо застосувати розроблений нами стереофотограмметричний метод, який базується на використанні досягнень технічних та природничих наук.

Стереофотограмметрія – наука, яка вивчає способи просторових вимірів будь-яких елементів об'єкта, що знаходиться в стані спокою або руху. Процес стереофотограмметричних вимірів зводиться до геодезичної підготовки, фотографування об'єкта і обробки матеріалів зйомки. Наземним стереофотограмметричним знімком називають фотознімок місцевості або об'єкта, зроблений за допомогою фотокамери, встановленої на штативі.

Наземна стереофотограмметрична зйомка широко застосовується в інженерній фотограмметрії. Її застосовують для точної об'єктивної фіксації і вивчення форми, розмірів і взаємного розташування різноманітних просторових об'єктів і явищ (споруд, механізмів, руху предметів та фізичних явищ) [8, 8-33]. При наземній стереофотограмметричній зйомці фотографування виконують з двох кінців базису: довжину і азимут якого, а також

координати X , Y , Z одного з його кінців, точно визначають за результатами безпосередніх вимірювань у натурі (на місцевості). Фотограмметричний метод має ряд переваг перед іншими, особливо коли необхідно визначити координати великої кількості точок при дослідженні недоступних об'єктів.

Завдяки вище розглянутому, нами розроблений новий засіб фіксації інформації про предмет, який ми назвали стереофотограмметричним. Він не має тих недоліків, що мають існуючі засоби, такі як речові, образотворчі, письмові, кіно-, фоно- і фотоджерела та поєднує всі їх переваги.

На основі виконаних всебічних, широких досліджень існуючих методів ставлення предметів на облік, проведення реставрації та виготовлення копій нами розроблена стереофотограмметрична картка предмета. У стереофотограмметричній картці опис відсутній. З її допомогою кожний дослідник сам виконує візуальне дослідження предмета за стереопарою.

На правому або лівому фотознімку він може робити необхідні виміри за допомогою лінійки поперечного масштабу та вимірника, визначати площу пошкоджень предмета за одним із існуючих методів: графічним, механічним або аналітичним. За допомогою простого фотограмметричного приладу стереоскопа дослідник розглядає стереопару предмета і бачить його об'ємне зображення та дійсний колір. Якщо розглядати таку стереопару за допомогою фотограмметричної станції, то результати досліджень є високоточними, при цьому середня квадратична похибка вимірів становить 0,01 мм. На основі результатів вимірювань робляться висновки. Таким чином при дослідженнях за стереопарою відбувається збагачення наукових пошуків, чого не спостерігається при дослідженнях на основі опису.

У даній стереофотограмметричній інвентарній картці поєднуються переваги традиційної інвентарної картки та стереопари. Систематизація стереофотограмметричних карток предметів з певного виду мистецтв називається стереофотограмметричною картотекою. Стереофотограмметрична картотека дозволяє:

- виконувати дослідження предметів у хронологічній послідовності;
- виконувати дослідження предмета за

об'ємним його зображенням при допомозі простих і дешевих фотограмметричних приладів;

– використовувати стереопару при проведенні експертизи предмета;

– кожному досліднику робити власні висновки та відкриття;

– виконувати графічні зображення в масштабі за стереопарою на універсальних стереофотограмметричних приладах;

– повністю автоматизувати пошук певного предмета в банку даних;

– брати на облік предмети та проводити наукові дослідження як у даній установі, так і за її межами;

– підключати стереофотограмметричну картотеку предметів установи до міжнародних мереж комп'ютерно-інформаційних систем;

– своєчасно виявляти викрадені предмети;

– виявляти підробки творів при продажі їх на аукціонах;

– широко застосовувати їх у відділі «Охорони культурної спадщини»;

– застосовувати її в приватних колекціях різних рівнів.

Стереофотограмметрична картотека предметів з певного виду мистецтв є найкращим каталогом для науковців [7].

На основі виконаних досліджень нами встановлено, що вивчення відсутнього предмета доцільно виконувати не на основі опису в традиційній інвентарній картці, а на основі його стереофотограмметричної картки (стереопари). Наявність стереопари дозволяє ідентифікувати предмет і його копію. За допомогою стереопари встановлюють де оригінал, а де копія. Особливу цінність стереопари набуває при вивезенні цінного предмета за кордон (на митниці), на аукціонах, у страхових компаніях та в антикварних крамницях. Жоден досвідчений майстер не в змозі виготовити копію, ідентичну оригіналу. Як показує світова практика, навіть найдосвідченіші експерти робили помилки, які приносили власникам творів мистецтва багатомільйонні збитки. Експерт користується суб'єктивним сприйняттям, яке в залежності від певних умов спотворюється [3, 294-302]. А тому мистецтвознавчу експертизу слід робити за допомогою технічних засобів, які базуються на принципах природничих і технічних наук – математики, фізики, геодезії, фотограмметрії, та із залученням ком-

п'ютерно-інформаційних систем.

Для визначення назви предмета, зображеного на стереофотограмметричній картці, та його датування пропонуємо залучати фахівців із даного виду мистецтв. Це дає змогу привести назви твору до єдиних термінів та більш точного датування. Маючи назву предмета та датування, проводять систематизацію стереофотограмметричних карток за вибраною схемою. Стереофотограмметрична картотека є найбільш оптимальною, вона надійно зберігає інформацію про предмет та сприяє широким використанням її фахівцями різних галузей науки. Оскільки в кожній стереофотограмметричній картці приведені координати точок обґрунтування, то ця інформація вважається конфіденційною. Вказані координати необхідні для ідентифікації предмета у випадку викрадення, підробки, продажу, купівлі т. ін. У зв'язку з цим стереофотограмметрична картотека предметів має зберігатися під охороною. Стереофотограмметрична картотека повністю підлягає автоматизації. Якщо банк стереофотограмметричної картотеки підключити до мережі комп'ютерно-інформаційних систем, то можна підбирати художні предмети за вибраною схемою, отримувати зображення у відповідному масштабі, а за ним виконувати необхідні лінійні й кутові виміри та передавати дану інформацію у будь-яку точку земної кулі.

Таким чином, запропонована технологія ведення обліку та дослідження художніх предметів є найбільш ефективною для виконання завдання пошуку і повернення на рідні терени мистецьких творів, які свого часу з якихось причин були вивезені за межі Держави.

Автор статті готовий прийняти пропозицію щодо розробки проекту «Пошук і повернення культурних цінностей України».

На основі вище згаданого можна зробити наступні основні висновки:

1. Фотограмметричний спосіб дослідження художнього твору дозволяє повністю зібрати

і систематизувати інформацію про його стан та важливість в мистецтвознавстві.

2. За допомогою комп'ютерно-інформаційних систем можна передавати інформацію матеріальних об'єктів на будь-якій відстані земної кулі.

3. За отриманими результатами при дослідженні художніх творів фотограмметричним способом їх можна впевнено класифікувати, датувати, атрибутувати та ідентифікувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Булгакова Л. Деякі конструктивні та художні особливості традиційних сорочок Полісся першої половини ХХ століття // Народознавчі Зошити, № 2, - 1996. - С. 102-109.
2. Ванин А. Оптимизация архитектурных фотограмметрических съемок // Геодезия и картография. - 1983. - № 8. - С. 46-51.
3. Гремберг Ю. И. Технология станковой живописи. - М.: Изобразительное искусство, 1982. - 320 с.
4. Патент на винахід. 22545 А, Україна, G 09 F 3/00, G 01 C 11/00. Спосіб ідентифікації матеріальних об'єктів. Романчук О.С., Романчук С.В., Яцков М.В., Власюк А.Г. Заявлено 15.04.97. Опубліковано 30.06.1998 Бюл. № 3.
5. Романчук О. Вирішення проблеми ефективного дослідження творів мистецтва // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Матеріали V наукової конференції, м. Луцьк, 27 - 28 серпня 1998 року. - Луцьк, - 1998. - С. 138-141.
6. Романчук О. Обґрунтування ефективної методики дослідження скульптури // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та матеріали IV наукової конференції. - м. Луцьк, 17-18 грудня 1997р. - Луцьк, 1997. - С. 116-117.
7. Романчук О. Стереофототека – найбільш надійний засіб обліку та дослідження творів мистецтва // Наукові зап. Том II. Ч. Інформації – Острів: Видавничий комплекс Острозької Академії. 1999. – С. 193-195.
8. Сердюков В.М. Фотограмметрия в инженерно-строительном деле. - М.: Недра, 1970. - 134с.
9. Сидорович С.И. Художня тканина Західних областей УРСР. - К.: Наукова думка, 1979. - 156 с.
10. Скрипник Г. Розвиток громадських етнографічних музеїв на Україні // Народна творчість та етнографія. № 1, - 1981. - С. 75-85.
11. Karara H. Handbook of-topographic photogrammetry. USA; American society of photogrammetry, 1979. - P. 206.

Художні вечори Георгія Косміаді в Рівному

Георгій Петрович Косміаді – архітектор, художник, педагог – у 1917-1939 роках працював старшим викладачем з образотворчого мистецтва в українській, польській, російській та єврейській гімназіях і ліцеях міста Рівне. Крім викладання він займався в школах організацією та діяльністю культурних і молодіжних об'єднань, влоштовував художні вечори, театральні вистави, в яких виступав не лише як організатор, але і як режисер, актор, декоратор.

У колекції Георгія Косміаді, що зберігається у фондосховищі Рівненського Обласного Краєзнавчого Музею, мою увагу привернули пожовклі від часу афіші, програмки, плакати, вирізки із газет. Їх небагато, але з інформації, що міститься в них, ми дізнаємося про діяльність Георгія Петровича як організатора, режисера, постановника, учасника різних мистецьких заходів у нашому місті, які він влаштовував з 1918 року, тобто, вже через рік після приїзду в Рівне. Це – шкільні свята, художні вечори, вистави.

Художні заходи гатувалися і відбувалися в рамках діяльності Естетичних Гуртків, організатором і керівником яких був Г.Косміаді. В третьому номері «Естетичного Вісника» читаємо: «Радю Естетичного Гуртка намічається найближчим часом ЦИКЛ ХУДОЖНИХ ВЕЧОРІВ-СПІВБЕСІД, присвячених окрема кожний: 1. Театру. 2. Поезії. 3. Музиці. 4. Сучасним течіям у живопису» [3].

Берема в руки маленьку афішу на тоненькому пожовклому папері і дізнаємося, що 27 липня 1918 року в Рівному відбувся «ВЕЧІР РАДОСТІ». У тексті афіші є багато цікавого про цей вечір. У заголовку, зокрема, зазначено: «Художественные вечера»; отже, цей вечір був першим. Вечори мотимуть романтично-ліричну направленість, бо далі читаємо: «За прикладом художніх вечорів «ПІСНІ ДУШІ» у Москві». Лірична атмосфера підкреслюється місцем проведення – сторій замок князя Любамирського. Про високий художній рівень творів, що виконувалися на вечорі, дізнаємося із програми – прізвища авторів та назви творів свідчать про це: Гуно – Бах – «АВЕ МАРІЯ», Гріг – «ПІСНЯ СОЛЬВЕЙГ», Шопен – «ВАЛЬС», Чайковський – «БАРКА-

РОЛА», В.Г.Кароленько – «ВОГНИКИ». Звучали інструменти – орган, скрипка, віолончель, рояль.

Текст афіші-програми обрмовується з трьох сторін висловлюваннями про книгу – цікавими і повчальними.

«Книга – чудовий товариш на самоті і чудовий знайомий у чужій країні»

(Із творів оль Кенз оль-Модфун 1349 р.).

«Книга – це посуд, який нос наповнює, але сам не стає порожнім» (А.Декурсель).

*«Молчат гробницы, мумии и кости,
Лишь Слово жизнь дана.*

*Из древней тьмы на мировом погосте
Звучат лишь письмено»*

(И.Бунин)

Ці висловлювання наведені на афіші недаремно – посередині зазначено: «Програма вечора на користь Рівненської міської бібліотеки ім. В. Г. Кароленька» [4].

Привертають увагу на афіші і такі зауваження: «Прохання займати місця перед початком і не аплодувати. Повторення номерів на «BIS» не допускається». Отже, на вечорі панувало і виховувалося шанобливе ставлення до високого мистецтва. Про це ми читаємо у рукописному журналі «Естетичний Вісник» за 1928 рік (видання ЕСТЕТИЧНОГО ГУРТКА при Рівненській російській гімназії): «Здійснюючи короткий огляд діяльності Естетичного гуртка, не можна аминити наші «Художні Вечори». ... На них все, від обстановки – художньо-затишної (м'яке освітлення, свічки у свічниках, зелень, квіти, картини, художні видання на столах, відсутність банальної сцени – рояль посеред золи) – до змісту їх (слово, музика, пластик) і закінчуючи виконанням, все несе на собі особливий відбиток художнього злиття, гормонійності. Інтимність, задушевність і благоговійне ставлення до мистецтва – ось атмосфера наших художніх вечорів. Маладші тут вчать бережно і з любов'ю підходити до мистецтва (тут немає натовпу, немає аплодисментів), а старші відпочивають тут душою від буденної метушні і свого поневіряння» [5].

Тут, мабуть, варто нагадати ситуацію, що склалася у нашому місті в цей час – була політична нестабільність, в окремі періоди

щодня мінялася влада. Ось як це було:

Грудень 1917 року – більшовицькі загони витіснили з міста сили Центральної Ради;

31 грудня 1917 року – у Рівне ввірвалися частини С.Петлюри;

1 січня 1918 року – у Рівному знову радянська влада;

20 лютого 1918 року – Рівне окуповане австро-німецькими військами;

24 травня 1919 року – знову радянська влада;

14 серпня 1919 року – окупація Рівного польськими загонами;

4 липня 1920 року – частини Першої Кінної Армії зайняли Рівне;

19 вересня 1920 року – знову поляки захопили місто [1].

І ось на тлі цих постійних військових сутичок, змін влади, невпевності, розрухи відбуваються в місті такі художні вечори, на яких і справді людина могла побути в атмосфері душевного спокою і рівноваги.

На виставці «Старе Рівне» у нашому музеї експонується ще одна така афіша. Вона сповіщає про ще один художній вечір, який відбувся 10 серпня 1918 року і називався він «Вечір смутку».

І настрої на цьому вечорі створювався відповідний – про це ми можемо здогадуватися із імен авторів і назв виконуваних творів: Хессе, Гендель, Бах, Чайковський, Сен-Санс... Романси, ноктюрни, мелодекламації.

Відповідальним розпорядником на обох вечорах був Г. П. Косміаді, який був, як вказується в афішах, членом Московської Художньої Студії «Сад Слова».

Георгій Петрович особисто брав активну участь у програмі вечорів, виконував літературні твори з музичним супроводом. Зокрема, на вечорі 27 липня 1918 року він прочитав один із творів В. Короленка (ось де перетнулися шляхи двох наших знамих рівнян!). Цікаво, що ж вибрав Г. Косміаді для виконання на «Вечорі Радості»? Це – «Вогники», маленький літературний етюд лірично-філософського змісту про різні складні і часто несподівані повороти життя, про мрії, далекі та іноді недсяжні, а блимаючі в пїтьмі вогники є уособленням тих мрій... [2].

Можна здогадатися, що майстерне виконання цього твору під відповідну музику справило на слухачів глибоке емоційне враження.

Крім великих художніх вечорів для широко-

го загалу публіки проводилися окремі художні вечори у гімназіях. Про це читаємо у тому ж таки «Естетичному Віснику» №3 за 1922 рік: «Після різдвяних канікул відбулася перша велика художня вечірка, яка мала великий успіх. Музика, сольний і хоровий спів, дуети, мелодекламація, шаради, ігри, танці. Приміщення все було гарно і затишно прибрано художніми килимами та зеленню. М'яке освітлення та ілюмінація кольоровими ліхтариками надавали всій обстановці особливо інтимного колориту» [6].

Художні вечори, організатором, режисером і учасником яких був Г. П. Косміаді, мали великий успіх тому, що виконавці ґрунтовно готувалися з різних видів мистецтва і культури під час занять у естетичних гуртках. Серед багатьох секцій у гуртках були й такі: художнього читання, літературна, драматична, музична, пластична (ритмічна гімнастика).

Результатом роботи драматичної секції стали ряд спектаклів, поставлених силами учнів та викладачів Рівненських гімназій під керівництвом Г. П. Косміаді. В «Естетичному Віснику» читаємо: «Драматичною секцією Естетичного Гуртка репетируються (для публічної вистави) дві сцени із «Бориса Годунова» і п'єси «Палаючі листи» за участю чл. Естетичного Гуртка А. Ф. Дмитрієвої, Г. П. Косміаді і Г. С. Овчаренка та учнів Воловельської, Файтеля, Глуза, Такси, Бочковського та ін. Заплановані до ближчої роботи в студії п'єси: «Смерть Тиціана», «Леонарда», сцени із «Горя з розуму» та «Тисяча і одна жіноча хитрощі» [7].

Довгий час тривала серйозна і ґрунтовна робота над драмою О. Пушкіна «Борис Годунов». Вона завершилася успішною постановкою вистави 1 лютого 1928 року у театрі Зафрана. Власне, в цей день відбулося дві вистави, але не всі бажаючі змогли їх подивитися. І тому до Естетичного Гуртка при Рівненській російській гімназії надходили прохання повторити цю виставу.

Про великий успіх вистави свідчать відгуки не лише у місцевих, але і в центральних газетах: «Ранок» (7.12.1927); «Волинське Слово» (4.02.1928); «За свободу» (31.01.1928). Ось що писала одна із газет: «Яскравий талант Г.П.Косміаді і його незвичайні організаторські здібності створили із учнівського спектаклю новий тріумф російського мистецтва. Важко собі уявити, як при таких мізерних можливостях провінційного життя Г. П. Косміаді вдало-

Сцена із вистави «Борис Годунов».
У царських палатах

ся так блискуче виконати цю задачу. Декорації і костюми були бездоганними і виключно гарними і багатими. Гра виконавців була настільки досконалою, що з таким ансамблем можна було б і в Москві грати. Сам Г. П. Косміаді грав Пимена, Варлаама і царя Бориса, змушуючи дивуватися багатогранності його таланту» [8].

Крім безпосередньої участі у виставі Георгій Петрович зробив інсценізацію п'єси, намалював декорації і виступив у ролі режисера.

В одному з альбомів Косміаді зберігаються фотографії сцен вистави – 1. На Кремлівській стіні. 2. У келії Чудова монастиря. 3. Біля фонтану. 4. У царських палатах. 5. У корчмі на литавському кордоні. Фотографії досить якісні для того, щоб упевнитися в тому, як блискуче Г. Косміаді вирішив питання створення декорацій, проявивши свій талант художника.

Ще одна афіша нагадує про художній вечір II-ї приватної математичної гімназії, який відбувся у театрі «Новий Світ». Крім того, що Г. Косміаді був організатором і режисером вечора, він ще й святкував п'ятнадцятилітній ювілей своєї художньо-педагогічної діяльності в цій гімназії. На вечорі були показані уривки з «Іліади» Гамера і «Пошта» Рабіндраната Тагора. Глядачі відзначали ширість виконавців, красу декорацій, костюмів. Згодом ювіля-

ра щиро вітали молодь і викладачі. Публіка також гаряче брала участь у вшануванні ювіляра. Учні гімназії привітали свого улюбленого вчителя оригінальним плакатом, стилізованим під килим. Коли пильніше придивимося до середньої частини плакату, то побачимо, що тут не просто орнамент, а текст, стилізований під орнамент. Що ж тут написано? Розшифровуємо і читаємо такі слова: «KOCHANEMU PANU PROFESOROWI JERZEMY KOSMIADIEMU Z OKAZJI PIETNASTOLECIA JEGO PRACY W ZAKLADZIE «MATEMATYCZNO-PRZYRODNICZYM» W ROWNEM W DNIU JEGO IMIENIN SERDECZNE ZYCZENIA SKLADAJA UCZNIOWIE» – далі йдуть підписи 76 учнів. Внизу дата – «ROWNE DN. 6 MAJA 1932». У перекладі з польської це звучить так: «Любому пану професору Єжи Косміаді з нагоди п'ятнадцятиліття його праці в математично-природничому закладі в Рівнаму в день його іменин сердечні вітання складають його учні...» [9].

Як бачимо, матеріали з архіву Г. Косміаді дають можливість зробити висновки про те, що Георгій Петрович правдив велику художньо-педагогічну діяльність в гімназіях м.Рівне і зокрема в організації мистецьких вечорів. Своїм талантам педагога, організатора, режисера, актора він об'єднував талановиту учнівську молодь, давав їй можливість проявити свої здібності, прищеплював молоді танкий естетичний смак і любов до високого мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – Інститут історії Академії Наук УРСР. – Київ 1973. – С. 81-84.
2. В.Г.Короленко, Собрание сочинений. 1. Изд. «Правда», Москва 1953. Стр.281
3. Фонди РОКМ, кн. 20030/3 IIIд 11436/3 іст. Стр. 97
4. Фонди РОКМ, кн. 20030/355 IIIд 11436/355 іст.
5. Фонди РОКМ, кн. 20030/4 IIIд 11436/4 іст.
6. Фонди РОКМ, кн. 20030/3 IIIд 11436/3 іст. Стр.95
7. Фонди РОКМ, кн. 20030/3 IIIд 11436/3 іст. Стр. 96
8. Фонди РОКМ, 14707/39 Доп.
9. Фонди РОКМ, кн. 20030/6 IIIд 11436/6 іст.

Архітектурне обличчя м. Дубно у роботах рівненського художника Олександра Романченка. Каталог робіт

(З фондів РІВНЕНЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

Одним із аспектів роботи працівників художнього відділу є вивчення та введення в науковий обіг матеріалів про творчість художників, доля яких тісно пов'язана з Волинню і безпосередньо з Рівним.

«Дубно – дорога на Сурмичі». 1948 р.

Тривалий час живописні і графічні роботи цих митців розглядалися у вузькій площині історичного краєзнавства, перш за все, як ілюстративний матеріал до певних суспільних та культурологічних процесів.

«Замок князів Острозьких у Дубно». 1955 р.

Однією з таких постатей є Олександр Романченко. Відомості про художника-педагога досить скупі. Відомо, що народився у 1924 році, за фахом – архітектор. З 1959 по 1967 роки був першим директором Рівненської художньої школи. Помер у 1977 році.

Традиції реалістичної школи живопису яскраво виявилися у творах присвячених краєвидам Волині. Роботи Олександра Романченка – це перш за все зображення архітектурних споруд: фортець, замків, костелів і монастирів. Художник започаткував цілу серію малюнків-окворелей «Архітектурні пам'ятки Рівненщини», які характеризують такі міста як Крем'янець (3 роботи), Остріг (3 роботи), Корець (5 робіт), Рівне і райони області (9 робіт), Дубно (15 робіт). У художньому доробку митця є також пейзажні роботи та види Київщини і Полтавщини (19 робіт).

«Собор бернардинів у Дубно»

Так як певний час Олександр Романченко працював викладачем декоративного оформлення Дубнівського культосвітнього технікуму, а в 1958 році у Дубно відбулося персональна виставка його робіт, то цьому місту він присвятив більшу частину своїх робіт.

«Монастир кармеліток XVII ст. у Дубно»

Дубно – одне з найдавніших міст Зхідної України. Історичні літописи згадують про нього під назвою Дубен, ще під 1100 роком. Вигідне розміщення на перехресті торговельних шляхів і зручно для оборони місцевість зробили місто в ту давню пору помітним поселенням.

«Синагога в Дубно»

Дубно завжди було центром культурного життя краю, виблискувало банями храмів, славалося своїми монастирями. Невипадково доля привела сюди Іова Почаївського, Мелетія Смотрицького, Тадеуша Чацького, Лесю Українку, а також інших культурних і громадських діячів.

«Дубно». 1950 р.

На Дубенщині вирости перші паростки творчості багатьох українських, російських, польських письменників. Тут пройшли і дитячі роки відомого російського громадсько-політичного літератора Володимира Галактіоновича Короленка. Його батька перевели у Дубна із Житомира на посаду судді. В багатьох творах письменника відображена чудова природа Волині, переказані їй давні леген-

ди. Прословили Дубно всім відомі твори – «Сліпий музиконт», «Історія мого сучасника», «Ліс шумить» [5, 145 – 147]. Погортоймо сторінки «Історії мого сучасника», й ми опинимося у дубенській оурі того часу.

«Вежа замку XVII ст. в Дубно»

Ціла серія малюнків Олександра Романченка відображає архітектурну спадщину старого Дубно і хорактеризує, в основному, територію історичної частини міста.

«Дубно, замок». 1948 р.

Роботи художника були створені у 60-х рр. XX ст., споруди які зображені на малюнках мають історичне значення. За той період часу, що минув, багато будівель вже втратили свій початковий вигляд. Художні роботи О. Романченка в даному випадку становлять історичну цінність так як можуть бути використані при реставрації цих пам'яток архітектури.

На художніх роботах «Вежа замку XV ст. в Дубно», «Замок кн. Острозьких XV ст. в Дуб-

но» (2 шт.), «Дубно – замок», «Дубно», ми побачимо вежі замку, який звали ще у 1492 році. Будівництво його пов'язане з іменами західно-європейських архітекторів, зокрема відомого зодчого Доменіка Мерліні [1].

«Костел бернардинів». 1965 р.

На початку XVII ст. в місті у стратегічно важливих місцях будувалися монастирські комплекси – бернардинців біля Луцької брами і кармеліток на північній околиці півострова – які підкреслили дві просторово-композиційні осі міста. Ці величні сокрольні споруди ми також можемо бачити на картинах які були виконані у 1959 то 1965 роках. Це такі роботи як – «Костел кармеліток у Дубно», «Костел бернардинів, м. Дубно», «Костел бернардинів».

«м. Дубно». 1950 р.

У XIX ст. в Дубно, як і в багатьох інших містах, проходили перебудови і реконструкції, які частково змінили вуличну сітку старого міста [4, 120 – 149].

На сьогоднішній день комплекс споруд колишнього бернардинського монастиря складається з двох будівель: ще не втраченої суворой величі монастирського костелу і складного в плані корпусу монастирських келій. Своїй появі монастир зобов'язаний князю Янушу Острозькому [4, 134]. Він у 1614 році заснував фундацію на побудову монастиря і запросив до Дубна ченців-бернардинів [2]. Будівництво костелу розпочалося 13 липня 1617 року.

«Захід сонця. Дубно». 1951 р.

На работах Романченко, які присвячені цьому монастирському комплексу, зображено могутні стіни бернардинського костелу. Він являє собою тринаву, шестистопну базиліку з нортексом. До витягненої п'ятиярусної східної частини прилягає невеликий об'єм і п'ятиярусно башта-дзвіниця з борочним завершенням. На даний час в колишньому костелі знаходиться православна Свято-Миколаївська церква.

До наших днів збереглися й будівлі ще однієї пам'ятки архітектури – давній монастир кармеліток. Він розмістився поблизу північного в'їзду в Дубно. Споруджувався монастир на кошти Аностасії Чернецької. У 1630 році був збудований костел, а корпус келій спорудили пізніше у 1686 році на пожертви місцевої княжни Теофілії Любомирської. Монастир і до наших днів милує око своєю довершеною композицією [3].

Перебудови у XIX і XX ст. дещо змінили зовнішній вигляд монастирського костелу, який вигляд він мав на середину XX ст. можемо бачити на прикладі роботи «Костел кармеліток». На ній видно, що будівлі монастиря з'єднуються боковими фасадами й утворюють суцільну лінію переднього фасаду. На картині художника добре видно, що костел побудований у стилі раннього бароко. Його півден-

ний фасад був завершений трикутним фронтоном, який знищили зовсім недавно. На картині також добре проглядається відкрита аркада – галерея. У більшій збереженості дійшли до наших днів двоповерхові монастирські келії, які приєднуються зі сходу до бічного фасаду костела [4, 138-139].

На сьогодні територія монастиря оточена невисокою цегляною огорожею з барочними воротами. Комплекс займає помітне місце серед архітектурних ансамблів України раннього бароко.

Якби від монастиря кармеліток продовжити на південь через місто уявну вісь, то у протилежній частині міста, ця вісь вийде на ще одну досить давню побудову – синагогу. Зображення цієї споруди також знаходимо у творчому доробку митця.

Синагога була збудована у XVIII ст. у стилі бароко на місці давнішої XVI ст. (синагога в місті Дубно). Це масивна центрична в плані споруда з кубічними формами основного об'єму. Сучасний вигляд синагоги – це результат перебудов та ремонтів які проводилися після великих руйнувань під час Першої світової війни [4, 140].

Картина «Дорога на Сурмичі» змальовує краєвиди колишнього передмістя з однойменною назвою, яке розміщується біля старого міста зі сторони Острога. Саме у цьому передмісті знаходиться одна з найкращих пам'яток волинської дерев'яної архітектури – Свято-Юріївська церква XVIII ст.

У своїх роботах художник відображає чудові краєвиди міста Дубно. В них воно ще продовжує залишатися самотньою матеріальною частиною нашого далекого минулого. Пам'ятки архітектури, залишені нам творцями минулих епох, становлять вагомий частину багатогранної культурної спадщини України. Вони – свідки життя народу і розвитку його національної культури – відіграють важливу роль у пізнанні історії.

До статті додається каталожний список робіт художника (52 позиції), які зберігаються у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею (надалі РОКМ). Мета його створення – це підготовча робота до укладання повного каталогу художніх робіт, що зберігаються у фондах РОКМ.

Структура каталогу складається з назви твору, датування, техніки виконання і матеріалу, походження та інвентарного номера.

КАТАЛОГ ХУДОЖНІХ РОБІТ
РІВНЕНСЬКОГО ХУДОЖНИКА
РОМАНЧЕНКО О.М. З ФОНДІВ
РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

1. «Дорога у Семидуби» 1950 р.
Акварель, олівець, папір. (36,5х25)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 1 / V И 1853 / 1
2. «Костел кармеліток у Дубно» 1950 р.
Акварель, олівець, папір. (25х20)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 2 / V И 1853 / 2
3. «Дубно – замок» 1948 р.
Акварель, олівець, папір (27,5х37)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 3 / V И 1853 / 3
4. «Етюд» 1965 р.
Олія, полотно. (25,5х19,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 4 / V И 1853 / 4
5. «Дубно – дорога на Сурмичі» 1948 р.
Акварель, олівець, папір. (24,5х19,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 5 / V И 1853 / 5
6. «Костел бернардинів, м. Дубно» 1965 р.
Акварель, олівець, папір. (21,2х27,3)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 6 / V И 1853 / 6
7. «Дубно» 1950 р.
Акварель, олівець, папір. (36х26,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 7 / V И 1853 / 7

8. «Корець, руїни замку» 1973 р.
Акварель, олівець, папір. (32,5х21,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 8 / V И 1853 / 8
9. «Дубно» 1950 р.
Акварель, олівець, папір. (37х25,4)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 9 / V И 1853 / 9
10. «Рівне вул. Радянська» 1960 р.
Акварель, олівець, папір. (34х31,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 10 / V И 1853 / 10
11. «Будівництво залізничного мосту в м. Рівне» 1973 р.
Акварель, олівець, папір. (55,2х38,2)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 11 / V И 1853 / 11
12. «Корнин» 1960 р.
Акварель, олівець, папір. (37,5х26,7)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 12 / V И 1853 / 12
13. «Етюд – с. Іванне» 1966 р.
Акварель, олівець, папір. (33х26)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 13 / V И 1853 / 13
14. «Вид Полісся»
Акварель, олівець, папір. (48х36)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 14 / V И 1853 / 14
15. «с. Іванне, Дубнівський р-н» 1955 р.
Картон, олія. (28,5х14)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 15 / V И 1853 / 15
16. «Сторожка на могилі Шевченка» (2 шт.) 1966 р., Канів.
Акварель, олівець, папір. (23,5х25,5), (23,3х20,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 16 / V И 1853 / 16
17. «Стара вулиця» 1965 р.
Акварель, олівець, папір. (24х25)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 17 / V И 1853 / 17
18. «Євпаторія» 1965 р.
Акварель, олівець, папір. (24,5х26,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 18 / V И 1853 / 18
19. «Крем'янець - ескіз» 1973 р.
Акварель, олівець, папір. (48х36,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 19 / V И 1853 / 19
20. «Залишки замку у м. Крем'янець» 1965 р.
Акварель, олівець, папір. (24,3х24,3)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 20 / V И 1853 / 20
21. «Руїни замку, м.Крем'янець» 1958 р.
Акварель, олівець, папір. (28,5х20)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 21 / V И 1853 / 21
22. «Вітряк. Полтавщина» 1939 р.
Акварель, олівець, папір. (20,3х16,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 22 / V И 1853 / 22
23. «Вид Києва»
Картон, олія. (27,5х20,3)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Ро-

манченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 23 / V И 1853 / 23

24. «Київ» 1953 р.

Акварель, олівець, папір. (44х36)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Ро-
манченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 24 / V И 1853 / 24

25. «На Дніпрі» 1954 р.

Акварель, олівець, папір. (37х44)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Ро-
манченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 25 / V И 1853 / 25

26. «Київ, Дніпро» 1948 р.

Картон, олія. (34х23,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Ро-
манченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 26 / V И 1853 / 26

27. «Вечір» 1965 р., Київ.

Акварель, олівець, папір. (26х23)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Ро-
манченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 27 / V И 1853 / 27

28. «Захід сонця на Дніпрі» 1964 р.

Акварель, олівець, папір. (29х16,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Ро-
манченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 28 / V И 1853 / 28

29. «Ніч на Дніпрі» 1964 р.

Акварель, олівець, папір. (27х19)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Ро-
манченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 29 / V И 1853 / 29

30. «Голосіївський став» (4 шт.), 1967 р.

Акварель, олівець, папір. (50,5х36,5; 47х33;
56х31,5; 33х23,5;)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Ро-
манченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 30 / V И 1853 / 30 (а,б,в,г.)

31. «Козацька могила, с. Семидуби» 1965 р.

Акварель, папір. (16х18,5)
Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 2 / V И 1708

32. «Замок в Клевані» 1973 р.

Акварель, папір. (17,5х22)
Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 3 / V И 1709

33. «Вежа замку в Корці, XVII ст.» 1964 р.

Акварель, папір. (20х24)
Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 4 / V И 1710

34. «Руїни замку в Корці XVII ст.» 1969 р.

Акварель, папір. (20,5х22)
Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 5 / V И 1711

35. «Костел в Корці XVII ст.» 1965 р.

Акварель, папір. (15х20)
Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 6 / V И 1712

36. «Острозький замок XIVст.» 1965 р.

Акварель, папір. (19х23)
Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 7 / V И 1713

37. «Замок кн. Острозьких XV ст. в Дубно»
1955 р.

Акварель, папір. (21х25)
Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 8 / V И 1714

38. «Вежа замку XVст. в Дубно» 1964 р.

Акварель, папір. (19х22)
Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 9 / V И 1715

39. «Кругла вежа. Остріг» 1964 р.

Акварель, папір. (19х22)
Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 10 / V И 1716

40. «Залишки замку в Корці» 1953 р.

Акварель, папір. (17,5х22)
Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 11 / V И 1717

41. «Синагога в Дубно» 1965 р.

Акварель, папір. (16,5х19,5).
Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 12 / V И 1718

42. «Собор бернардинів»

Акварель, папір. (16,5х19,5).

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.

Інв. № 13915 / 13 / V И 1719

43. «Татарська вежа XVI ст. Остріг» 1965 р.

Акварель, папір. (19х20).

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.

Інв. № 13915 / 14 / V И 1720

44. «Межиріччя Острозьські» 1974 р.

Акварель, папір. (19х23).

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.

Інв. № 13915 / 12 / V И 1718

45. «Замок кн. Острозьких XV ст. в Дубно» 1951 р.

Акварель, папір. (19х23).

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.

Інв. № 13915 / 17 / V И 1723

46. «Вежа собору в Межиріччі» 1973 р.

Акварель, папір. (23х21,5).

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.

Інв. № 13915 / 18 / V И 1724

47. «Рівне взимку» 1966 р.

Акварель, папір. (29х42).

Закупка. Акт № 3342 / 179 від 21. 06. 1982.

Інв. № 13915 / 19 / V И 1702

48. «Вулиця Радянська, м. Рівне» 1960 р.

Акварель, папір. (34х40)

Закупка. Акт № 3342 / 179 від 21. 06. 1982.

Інв. № 13915 / 20 / V И 1703

49. «Вечір на річці Зиб»

Акварель, папір. (27х37).

Закупка. Акт № 3342 / 179 від 21. 06. 1982..

Інв. № 13915 / 21 / V И 1704

50. «Вечір на річці» 1953 р.

Акварель, папір. (25х35)

Закупка. Акт № 3342 / 179 від 21. 06. 1982..

Інв. № 13915 / 22 / V И 1705

51. «Захід сонця. Дубно» 1951 р.

Акварель, папір. (33х45).

Закупка. Акт № 3342 / 179 від 21. 06. 1982..

Інв. № 13915 / 23 / V И 1706

52. «Церква в Семидубах XVI ст.» 1955 р.

Сепія, папір. (19х23).

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982..

Інв. № 13915 / 1 / V И 1707

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гаськевич О. Замки Західної України. Путівник. – Львів, 2004. – С.44.
2. Гупало В. Історія монастиря о.Бернардинів у Дубні на Волині // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Луцьк: Волинська обласна друкарня. – 2007. – С. 102-121.
3. Дещинський А.С., Савчук П.А. Дубно. Краєзнавчий нарис. – Львів, – 1973.
4. Рычков П.А. Дорогами южной Ровенщины. – Москва: Искусство, – 1989. – 176 с.
5. Семешук В. Видатні постаті дубенського краю: культурологічний аспект // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Дубно. – 2007. – С. 145-147.

Етнологія

Катерина АНДРІЄВСЬКА

Популяризація народної пісні сучасними дитячими фольклорно-етнографічними колективами міста Рівне

У наш час, коли надзвичайно швидко відбуваються процеси глобалізації, украй важливо зберегти ідентичність духовних народних пам'яток, особливо пісень, які розкривають традиційні, етнічні, звичаєві взаємини між людьми [30, 8; 3, 120; 31, 122].

Добре усвідомили це студенти та випускники Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету, які продавжують і поширюють традиції народної пісні. Так, Вострікова Л.Д., Востріков С.В., Ковальчук Ю.В., Ковальчук А.П., Татарин І.І. відроджують і популяризують народнопісенну культуру серед молоді, створивши дитячі фольклорні колективи. Дехто з них є також учасниками (Ковальчук Ю.В., Ковальчук А.П., Сливчук І.О.), керівниками (Вострікова Л.Д., Востріков С.В.) студентського фольклорного гурту «Горина», що діє при РДГУ. Тексти народних пісень нашого краю вперше були опубліковані М. Костомаровим [8, 124], а запис натного тексту пісень Великої Волині започатковано поляком Оскаром Кольбергом [7], згодом продовжено М. Лисенком [18, 65], Климентом Квіткою [27, 63], Володимиром Машковим [16, 5] тощо [28; 29; 31].

У наш час пісні Рівненщини з нотним записом фіксують педагоги Інституту мистецтв РДГУ, Рівненського обласного краєзнавчого музею, працівники Рівненського палацу дітей та молоді (ПДМ), викладачі музичних училищ, шкіл. Вогомих здобутків у цьому напрямі досягли викладачі кафедри музичного фольклору Інституту мистецтв РДГУ: кандидат мистец-

твознавства Юрій Рибак [17; 20], старший викладач кафедри музичного фольклору, керівник ансамблю «Волиняни» Людмила Гапон [4; 20; 32], доцент кафедри музичного фольклору, керівник студентського фольклорного ансамблю «Джерело» Раїса Цапун [12; 18; 21; 30]. Кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри музичного фольклору Роман Дзвінка [5; 6], викладач кафедри музичного фольклору Марія Бабич [2] працюють над питаннями творчого використання української народної музики у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл, училищ, вищих навчальних закладів. Тема пісенного фольклору Рівненщини знойшла своє відображення в проці І. П. Пестонюка «З поліської криниці» [23]. Автор наочно проілюстрував, як народно поетична стихія впливає на формування національної свідомості поліщуків.

Значну роботу з цього питання проведено Лабораторією поліського фольклору при Етнокультурному центрі «Веснянка» Рівненського міського Палацу дітей та молоді. Керівник центру Віктор Ковальчук започаткував та продовжує серію видань «Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся», де друкуються матеріали комплексних наукових експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства [9–13]. Крім того, Віктор Павлович уклав збірки «Співає «Веснянка» [26], «Зіронька ясна на небі сяє» [14], «А вже весна скресла» [1], «Ой, дай, Боже, за рік Куста діждоти» [22]. Особливої уваги заслуговує навчальний посібник «Календарно-об-

рядові пісні Рівненщини», створений на основі фольклорних зразків, записаних автором на Рівненщині у 1994 році [15]. Цінність цього посібника в тому, що Віктор Ковальчук не лише подав тексти пісень, а й дав необхідні практичні поради щодо використання музичного матеріалу збірки «Календарно-обрядові пісні Рівненщини». Численні дослідження поліського фольклору студентами та викладачами Інституту мистецтв увійшли до збірників наукових праць «Поліссезнавство» [24; 25].

У такий нелегкий час, як сьогоднішній, багато митців сповна віддають свої знання, сили і вміння відродженню духовності українського народу, бережливо ставляться до нашої спадщини й естафетно передають новим поколінням традиції свого народу.

На Рівненщині і далеко за її межами добре знаний етнокультурний центр «Веснянка» Рівненського Палацу дітей та молоді, яким протягом багатьох років керує Заслужений працівник культури України, відмінник освіти України Віктор Павлович Ковальчук. Етнокультурний центр «Веснянка» створена з метою виховання павноцінної творчої особистості на основі вивчення історико-культурної спадщини українського народу та надбань світової культури; збереження, вивчення, відродження та популяризації етнокультурної спадщини Рівненського Полісся; координації зусиль організацій, установ, творчих спілок та аб'єднань міста й області з дослідження традиційної народної культури; проведення експедиційно-пошукової та науково-дослідної роботи з виявлення та фіксації історико-культурних пам'яток; успадкування, відродження та популяризації традиційних свят і обрядів; організації й проведенні фольклорних свят, фестивалів, конкурсів, наукових семінарів, конференцій та інших культурно-масових заходів.

У структурі Етнокультурного центру діють Лабораторія поліського фольклору, Школа традиційної народної культури та три творчих колективи: Зразковий фольклорний гурт «Весняначка», Народний фольклорний гурт «Веснянка» та фольклорний гурт «Сільська музика». У творчих та навчальних підрозділах Центру традиційну культуру Полісся вивчають понад двісті учасників – діти та молодь з навчальних закладів міста й області.

Лабораторією поліського фольклору проведено значну роботу з дослідження історико-

ко-культурної спадщини, взято участь у багатьох пошукових експедиціях та опрацюванні матеріалів польових знахідок, комплексному обстеженні 68 населених пунктів Зарічненського, Володимирецького, Дубровицького, Сарненського, Рокитнівського та Березнівського районів Рівненської області. Фонди лабораторії нараховують 200 аудіокaset, 30 відеокaset, 1300 фотографій, понад 50 малюнків тощо. Крім цього, вийшло сім дисків, на яких представлена як творчість самаї «Веснянки», так і традиційна музика Рівненщини у виконанні численних автентичних фольклорних гуртів, записи яких керівник «Веснянки» здійснював впродовж десяти років. Зібрана велика кількість зразків народно-ужиткового мистецтва та народного одягу. Опрацьовані експедиційні матеріали лягли в основу одинадцяти апублікованих збірників поліського фольклору та рукописних фондів, поповнили репертуар творчих колективів Центру.

У Школі традиційної народної культури навчаються наймолодші учасники Центру й основними її завданнями є надання освітніх послуг, допрофесійної та початкової професійної підготовки. Зразковий фольклорний гурт «Весняначка» проводить цілеспрямовану роботу з вивчення та популяризації жанрів дитячого фольклору регіону. Він неодноразово успішно представляв Рівненщину на різноманітних фестивалях, конкурсах та фольклорних святах на теренах України.

Фольклорний гурт «Веснянка» створено в 1983 році. За двадцять три роки своєї діяльності гурт став одним із провідних дитячих і молодіжних колективів не тільки міста, області, а й усієї держави (світлина 1, 2). Сьогодні «Веснянка» – це творча лабораторія, яка займається пошуковою, дослідницькою та виконавською діяльністю. Основна мета й завдання гурту – успадкування дітьми та молоддю традиційних звичаїв, обрядів та мане-

1. Народний фольклорно-етнографічний гурт «Веснянка». 2005 р.

2. Народний фольклорно-етнографічний гурт «Веснянка». 2005 р.

ри виконання. У репертуарі колективу обрядові, побутові, позакалендарні твори, пабутові танці та інструментальна музика Рівненського Палісся. Колектив – учасник численних концертів для мешканців міста, області та України. Зокрема, «Веснянка» тричі гідно представляла місто на концертах-звітах Рівненщини в Національному палаці «Україна» в м. Києві (1999, 2001, 2003 рр.) та урядових концертах в Національній опері. Вона – лауреат, переможець та володар гран-прі численних Всеукраїнських та міжнародних фольклорних фестивалів і конкурсів :

1990 рік – лауреат обласної літературно-мистецької премії ім. Бориса Тена; 1993 рік – володар гран-прі X Всеукраїнського фольклорного свята (м. Вінниця); 1994 рік – володар гран-прі I та II Всеукраїнського маладіжного фестивалю автентичного фольклору (м. Чернівці); 1995 рік – володар гран-прі I Міжнародного дитячого фестивалю «У Голлицькій колі» (м. Львів); 1996 рік – володар гран-прі II Міжнародного слов'янського фестивалю «Коляда» (м. Рівне); 2003 рік – володар гран-прі II Європейського фольклорного фестивалю «Надбужанські зустрічі» (м. Соколов-Подляські, Польща).

Колектив з успіхом представляв Україну на фольклорних фестивалях та конкурсах у Польщі, Словаччині, Чехії, Угорщині, Болгарії, Греції, Росії, Німеччині, Франції, Італії.

«Веснянка» – організатор багатьох мистецьких акцій в місті Рівне (світлина 3, 4). Колектив є засновником відомого далеко за межами нашої держави Міжнародного молодіжного фестивалю традиційної народної культури «Древлянські джерела», що має статус фестивалю CIOFF та IOV при ЮНЕСКО

(1998, 1999, 2001, 2003, 2005, 2006 рр.). У підготовчих гуртах та концертному складі колективу нині займається понад 150 учасників. «Веснянка» проводить щорічний звітний концерт. Колектив звітує перед батьками, дітьми, перед масовим слухачем, керівником та викладачами. Це дає змогу підсумувати все, що зроблено за навчальний рік. За вагомі досягнення в галузі народного мистецтва, популяризацію етнокультурної спадщини та успадкування дітьми і молоддю традиційної культури колективу присвоєно звання «Народний».

Етнокультурний центр «Веснянка» Рівненського міського Палацу дітей та молоді є організатором багатьох культурно-мистецьких проєктів у м.Рівне, серед них: «Веснянка» збирає друзів (творчі зустрічі колективу із Народною артисткою України Ніною Матвієнко, Державним академічним Кубанським козацьким хором); «Сільська музика» (за участю автентичних фольклорних гуртів Рівненщини) та вищезгаданий Міжнародний молодіжний фестиваль традиційної народної культури «Древлянські джерела», що занесений до календарів IOV та CIOFF (неурядових організацій, що співпрацюють з ЮНЕСКО).

3-4. На святі Івана Купала. М.Рівне. 2004 р.

Варто зауважити, що ЕКЦ «Веснянка» своїм успіхом, популярністю завдячує художньому керівникові, фолькларисту, етномузикологу, збирачу, досліднику поліського фольклору, автору численних публікацій Віктору Павловичу Ковальчуку, який постійно перебуває у творчому пошуку, не боїться експериментувати.

На жаль, сьогодні люди усе менше співають не тільки у місті, а й у селі, яке здавна було джерелом і зберігачем народних традицій. Чи співатимемо ми у III тисячолітті? Це залежить від кожного з нас. Для того, щоб в умовах великого міста зберігалось й розвивалося народне мистецтво, прихильники його повинні знаходити одне одного.

Саме таким місцем, де об'єдналися люди не байдужі до народного мистецтва, стала Мала академія мистецтв Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 23, яка існує вже десять років. При МАМ працює 17 студій, які відвідують понад 500 учнів школи.

Найпопулярнішим є зразковий фольклорний гурт «Журавлина», який очолює творча, талановита людина – Вострікова Людмила Дем'янівна, керівник ансамблю «Горина», викладач Інституту культури Рівненського державного гуманітарного університету.

Про історію створення гурту вона згадує так: «У 1995 р. до мене звернулася директор Рівненської школи I-III ступенів № 23 Луценко Л. І. із пропозицією очолити один із гуртків новоствореної Малої академії мистецтв при школі. Я з радістю погодилася. Пам'ятаю, під час першої зустрічі діти із задоволенням слухали мене та ставили безліч запитань. Саме ця зустріч стала поштовхом до створення дитячого фольклорного гурту. Я зрозуміла, що дітям потрібна народна пісня, вони не байдужі до народного мистецтва. Я почала детально вивчати діяльність дитячих фольклорних колективів: відвідувати концерти, репетиції. Прикладом цікавої змістовної роботи з дітьми став дитячий фольклорний гурт «Веснянка» при Рівненському палаці дітей та молоді».

Первинний склад гурту «Журавлина» налічував всього вісім дітей. За десять років існування гурт значно поповнився. Нині в ньому займається близько 40 дівчаток та хлопчиків віком від 6 до 16 років.

Невичерпна криниця народних щедрот. Чим більше з неї п'ють, тим вона прозоріша і студеніша. І не вдивовижу, що кожен само-

5, 6. Зразковий фольклорний гурт «Журавлина», м.Рівне. 1999 р.

бутній, справді натхненний талант живиться соками рідного мистецтва. В цих життєдайних струменях гартується і живе сьгодні дитячий фольклорний гурт «Журавлина», який з дитячою завзятістю береться за будь-яку справу, дбайливим садівником невтомно ходить по неозорому саду народної пісні, зачаровано задивляється в її неземну красу, любовно плетє її. І в цьому гуртківці вбачають суть свого життя (світлина 5). Колектив неодноразово брав участь у міських, районних та обласних концертах. Взимку 2002 року, на VIII-му Сло-в'янському фольклорному фестивалі «Коляда» в м. Рівне, «Журавлина» отримала Подяку, навесні 2003 року, в рамках III регіонального конкурсу молодих виконавців української народної музики «З народного джерела», нагороджена грамотою. Взимку 2004 року колектив зайняв III місце на IX слов'янському фольклорному фестивалі «Коляда», а вже через місяць отримав звання «Зразковий». У січні 2005 року гуртківці були запрошені на фестиваль народної культури «Помаранчева коляда», де стали дипломантами. У 2006р. «Журавлина» нагороджена Дипломом III ступеня у міському конкурсі вокально-хорового та оркестрового мистецтва «Чисті раси» (м. Рівне). Щороку вона бере участь у міському кон-

курсі дитячих фольклорних колективів «Кришталеві джерела Полісся», де постійно вибирає призові місця (світлина 6).

Упродовж десяти років фольклорний гурт збирає і вивчає календарно-обрядові пісні Рокитнівського, Володимирецького районів Рівненської області. Колектив має костюми, виготовлені за зразками оригінальних. У їх створенні брали участь вишивальниці гуртка народно-прикладного мистецтва при МАМ.

Матеріально-технічна база колективу дозволяє виконання на високому рівні навчально-виховних планів та творчих завдань. Репертуар фольклорного ансамблю «Журавлина» – об'ємна музична палітра, яка складається з творів різних за жанром і характером. Основу репертуару складають календарно-обрядові пісні (колядки, щедрівки, веснянки, купольські, жнивні), позакалендарні твори, родинно-побутово лірика, поліські побутові тонці. Учасники фольклорного колективу «Журавлина» пропагують у своєму репертуарі пісні, в яких знаходить своє відображення історичне минуле краю, побут та звичаї, вірування жителів Рівненщини. Так, завдяки «Журавлині» поціновувачі народного мистецтва можуть побачити на сцені відтворення давніх обрядів «Водіння коня», «Водіння Куста», почути колядки та щедрівки тощо. Кожна програма дитячого гурту – це театралізоване дійство, композиційно грамотно побудоване. Переважна більшість репертуару гурту виконується акапельно. Але коли потрібно, використовується акомпанемент. Незмінним керівником оркестрової групи, яка складається з баяну, скрипок, барабану, є Востріков Сергій Валерійович.

Для забезпечення якісної роботи гурту «Журавлина» та дотримання умов щодо творчого зростання учасників поділено на молодшу і старшу групи з урахуванням їх вікових особливостей. Кожна група займається два рази на тиждень, тривалість занять складає дві години. Щодо відпочинку, то тут теж склалися свої традиції. Щороку гуртківці збираються для відзначення свята Андрія, Нового року. Під час такого відпочинку стоять у пригоді вивчені на репетиціях пісні та ігри (світлина 7). Традиційною стало для гурту благодійна діяльність. Так, щороку гуртківці відвідують дитячий будинок, де виступають із народними піснями, а також пригощають дітей солодощами, зібраними учнями школи. За час існування ка-

7. Зразковий фольклорний гурт «Журавлина», м.Рівне. 2005 р.

лектив дав більше ста концертів. Двічі на рік юні учасники фольклорного гурту звітують перед учнями, батьками і громадськістю. У великі релігійні свята «Журавлина» бере участь у церковних богослужіннях.

Однією з провідних рис діяльності будь-якого аматорського колективу є його організаційна структура. Основою такої структури в «Журавлині» є добровільність. Відомо, що в умовах аматорської діяльності учасники колективів завжди вільні у виборі характеру і виду свого дозвілля. Тому їх об'єднання в колектив потребує від керівників особливих вмінь і підходів: як розрекламувати колектив, як правильно ненав'язливо завітати дітей тощо. Як правило, в дитячі колективи багатьох учасників приводять старші (бабусі, дідусі, ботьки), і тому вони вже мають якусь уяву про вид діяльності того чи іншого гурту. У «Журавлині» вже склалася традиція: старші діти приводять на заняття своїх менших братиків і сестричок.

Процес адаптації, «входження» в нову для дитини атмосферу – невід'ємна умова будь-якого колективу. Із такою дитиною перед знайомством із гуртом проводиться індивідуальна розмова, щоб перевірити її творчі здібності, пізнати психологічні особливості. Але це ще не все. Новий учасник гурту повинен відвідати мінімум п'ять занять, і лише тоді його зараховують у підготовчу групу. При цьому він проголошує клятву на вірність колективу. А це значить: вивчати звичаї та обряди свого рідного краю, народну творчість, навчитися проводити пошукову роботу, оволодіти традиційною манерою пісенного виконання доного регіону, освоїти правила сценічної культури.

Успіху колективу «Журавлина» сприяють

чітко вироблені керівником правила: точність відтворення тексту пісні, збереження його діалектних особливостей, емоційність, урівноважена й водночас складна ритмічна організація композиції. Усе це, на думку Людмили Дем'янівни, сприяє бездоганному звучанню пісні. А ще безмежна любов до дитини допомагає досягнути бажаних результатів у роботі.

На базі Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 28 був створений дитячий гурт традиційного поліського співу «Ранкова роса» підліткового клубу «Сузір'я». Керівниками гурту є подружжя Ковальчуків: Алла Павлівна та Юрій Васильович. Ідея створення гурту належить саме їм. Одного разу вони просто прийшли до директора ЗОШ №28 з метою створити у школі фольклорний колектив, якого там раніше ніколи не було. Набір дітей і перші заняття проводилися з 15 листопада 2000 року, а перший виступ відбувся 19 січня 2001 року в актовій залі школи. Ця дата і є днем офіційного заснування колективу. Тоді ж і було проведено конкурс на кращу назву гурту серед учнів-глядачів. Спочатку записували усіх, хто бажав співати, відбору за вокальними даними не було. Звичайно, згодом вже відбувся природний відбір, і склався кістяк колективу приблизно з 20 чоловік. Тоді і закипіла робота.

Основною метою діяльності гурту стало

успадкування дітьми шкільного віку традиційної поліської манери піснеспіву в умовах міського середовища; подолання їхньої відмежованості від співочих традицій, звичаїв та обрядів поліщуків; поєднання традиційного й сучасного мистецтва (світлина 8).

Учасниками колективу є учні 1-11 класів, які поділяються на три вікові категорії: молодшу (1-4 класи), середню (5-7 класи) і старшу (8-11 класи). Загальна кількість учасників постійно змінюється. Іноді з колективом виступають і зовсім маленькі діти (світлина 9).

Особливу увагу керівники приділяють вивченню й оволодінню учнями традиційної поліської співочої манери виконання пісень, акцентують увагу на умінні дітей співати як у гурті, так і сольо, сприяють відродженню духовності, популяризації народної пісні серед різних вікових груп в умовах міської школи. Заняття в колективі відзначаються ціннісним ставленням до особистості і діяльності школярів, що відображається у доброзичливості, взаємопідтримці, виробленні навичок співробітництва.

Наполегливий творчий пошук Ковальчуків (випускників кафедри фольклору Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету), їх великий практичний досвід, набутий у складі фольклорного ансамблю «Горина», швидко принесли плідний результат.

Вагоме місце у творчому житті колективу посідає концертна діяльність, благодійні виступи в закладах та установах міста. Дівчатка й хлопчики пробують свої сили в різних виконавських формах: соло, дуети, тріо. Вони є лауреатами і дипломантами II, IV Регіональних та V Всеукраїнського фестивалю-конкурсу молодих виконавців української народної музики «З народного джерела» (2002, 2004, 2005 рр.).

Особливе значення для вихованців дитячого гурту має участь у фольклорних фестивалях. «Ранкова роса» є лауреатом і дипломантом III та IV Міжнародних молодіжних фестивалів традиційної народної культури «Древляньські джерела» (2001 р., 2003 р.), VIII та IX Слов'янських фольклорних фестивалів «Коляда» (2002 р., 2004 р.); учасник I Міжнародного фестивалю дитячого фольклору «Котилася торба» (2002 р.), дипломант X Фестивалю української культури на Підляшші «Підляська осінь» (2002 р., м. Більськ Підляський, м. Біло-

8, 9. Дитячий гурт традиційного поліського співу «Ранкова роса», м.Рівне. 2005 р.

сток, Польща); фестивалю народної культури «Помаранчева каляда» (2005 р.), VI фестивалю калядак «Кантичка» (2005 р., м. Більськ Підляський, Польща).

Найвищим досягненням гурту «Ранкова роса» в царині репрезентації та популяризації традиційної культури поліського краю є участь у звітні творчих колективів Рівненської області в м. Києві (2004 р.) у Національному палаці «Україна», співпраця з Головною Управою Саюзу Українців Підляшшя у розвитку культурних зв'язків серед дітей Польщі та України та реалізація проекту «Музичні ворштати» (2005 р., м. Біловіж, м. Більськ Підляський, Польща); присвоєння звання «Зрозковий художній колектив»; отримання Диплому володаря гран-прі V Міжнародного молодіжного фестивалю традиційної народної культури «Древлянські джерела» (2005 р.); звання лауреату відкритого рейтингу популярності «Гордість міста» (2005 р.) (світлина 10).

У 1994 році за ініціативою інструменталіста Дідчука Михайла Гнатовича при Дитячій музичній школі № 2 був заснований один з перших у Рівненській області фольклорних колек-

тивів. Нині очолює його Татарин Ірина Іванівна, яка має достатню теоретичну підготовку, систематично цікавиться новинками теорії і практики у цій галузі, застосовує досвід майстрів у своїй роботі. Вона багато уваги приділяє формуванню у вихованців моральних якостей, рис колективізму, вчить їх самареалізовуватися і самостверджуватися.

Учасниками колективу є учні 1-11 класів та навіть деякі студенти, які відвідували «Уляночку» ще в шкільні раки. Їхня кількість постійно змінюється, оскільки охочих відвідувати заняття чимало (світлина 11).

Репертуар ансамблю постійно збагачується, підвищується виконавська майстерність учасників колективу. Добираючи музичний матеріал, керівник орієнтується на кращі зразки автентичного фольклору. Завдяки тривалим репетиціям та досвіду Татарин І. І. усі учасники ансамблю «Уляночка» володіють добре поставленим вокалом, навиками хореографії і сценічного руху, вільно почувають себе на сцені (світлина 12).

Ансамбль «Уляночка» з 1999 року носить почесне звання «Зрозковий» і є переможцем міських, абласних конкурсів, міжнародних фестивалів. Так, у 1995 році стає лауреатом I Міжнародного фестивалю «Голоси Полісся» (м. Іваново, Білорусія), у 1998 році – лауреатом Міжнародного молодіжного фестивалю традиційної культури «Древлянські джерела» (III місце), у 1999 році нагороджується Дипломом Міжнародного молодіжного фестивалю традиційної народної культури «Древлянські джерела» за ориганальність сценічного втілення регіональних традицій, у 2005 році стає лауреатом цього ж фестивалю, у 2003 році нагороджується Дипломом II ступеня за підсумками роботи 2002-2003 н.р. серед шкіл естетичного виховання.

10. Дитячий зразковий фольклорний ансамбль «Уляночка», м.Рівне. 2000 р.

11. Дитячий зразковий фольклорний ансамбль «Уляночка», м.Рівне. 2004 р.

12. Дитячий зразковий фольклорний ансамбль «Уляночка», м.Рівне. 2004 р.

Займається колектив і благодійністю. На Новорічно-Різдвяні свята «Уляночка» виступає у дитячому будинку, проводить благодійні акції. У колективі створено творчу атмосферу, яка активізує пошукову, пізнавальну діяльність школярів, в ході якої формуються естетичні смаки, бажання молоді глибше вивчати народні звичаї і традиції. Саме ця атмосфера допомагає досягнути успіху в роботі гурту.

Нині ми стали на шлях демократизації суспільства, проголосили духовне відродження. Створено всі передумови для оновлення й відродження в усіх сферах духовного життя. І справді, ентузіасти використовують ці сприятливі зміни, намагаються надолужити прогалини, відновити все незаслужено забуте й зтоптане. З'являються нові художні колективи, які намагаються піднести пісню, яка завжди супроводжувала наш народ і в радості, і в горі, у праці й на дозвіллі. Однак народна пісня залишається не такою популярною серед молоді, як сучасні «пісні-сурогати». Тому діяльність фольклорних колективів у школах, гімназіях, при Палацах дітей та молоді має неабияке значення, адже вони збуджують інтерес учасників до народного співу, прищеплюють любов до пісні, вчать вникненню в саму «лабораторію» народного піснетворення. Навіть в умовах міста є реальним відродження не так творчих, як виконавських народнопісенних традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. А вже весна скресла. Веснянки, записані на Рівненському Поліссі. Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1993.- 83 с.
2. Бабич М. М. Формування естетичного світогляду дітей засобами музичного фольклору// Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції.- Випуск 2.- Рівне: РДГУ, 2002.- С.107-108.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал .- Полтава: Полтавський вісник, 1994.- С.120.
4. Вибрані пісні з голосу Уляни Кот: Навчально-репертуарний збірник / Упоряд. Гапон А.Д.- Рівне, 2006. - 84 с.
5. Дзвінка Р.І. Виховання інтересу до українського музичного фольклору: Методичні поради для студентів педвузу та вчителів музики загальноосвітніх шкіл.- Бердянськ, 1994. - 24 с.
6. Дзвінка Р.І. Творче використання української народної музики в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи і вузу//Актуальні проблеми гуманітарних і природничих наук: Збірник тез, доповідей.- Запоріжжя, 1991.- С. 42-43.
7. Дмитренко М.К. Пісні сестер і матерів // Прадавня Україна. - 2006.- ч. 24 (349).
8. Дмитренко М.К. Українська фольклористика др. пол. ХІХ ст.: школи, постаті, проблеми. Київ: Сталь, 2004.
9. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Випуск І.- Рівне: Волинські обереги, 2001.- 112 с.
10. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Випуск ІІ.- Рівне: Перспектива, 2002.- 120 с.
11. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Випуск ІІІ.- Рівне: Перспектива, 2002.- 136 с.
12. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Випуск ІV.- Рівне: Перспектива, 2003.- 256 с.
13. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Випуск V.-Рівне: Перспектива, 2004.- 256 с.
14. Зіронецька ясна на небі сяє. Колядки і щедрівки, записані на Рівненщині В. Ковальчуком: ГТ «Світоч», 1993.- 80 с.
15. Календарно-обрядові пісні Рівненщини: Навчальний посібник з фольклору для загальноосвітньої школи .- Рівне, 1994.- с. 99.
16. Кафедрі музичного фольклору - 25 років: нарис з історії (1979 – 2003 рр.)/ Упоряд. Р. І. Дзвінка. – Рівне, 2004.- С. 5
17. Лірницькі пісні з Полісся : Матеріали до вивчення лірницької традиції / Записи, упорядкування і примітки О. Ф. Ошуркевича, нотні транскрипції Ю.П. Рибак.- Рівне. – 2002.- 139 с.
18. Мелодії древнього Нобеля: Науково-популярне видання.- Рівне: Перспектива, 2003.- 128с.
19. Микола Лисенко та українська композиторська школа. До 160-річчя від дня народження М. Лисенка: 36. наук. праць / Упоряд. О.В. Шевчук.- Київ, 2004.
20. Народна музика північної Рокитнівщини (за матеріалами експедиції 2001 р.) / Упоряд. Рибак Ю.П., Гапон А.Д.- Львів, 2002.- 108 с.
21. Народні обряди з репертуару гурту «Джерело»: Навчально-методичний посібник / Упоряд. Р.В. Цапун.- Рівне: Перспектива, 2003.- 124 с.
22. Ой, дай, Боже, за рік Куста діждати. Кустові пісні, записані на Рівненському Поліссі.- Рівне, 1995.- 54 с.
23. Пестонюк І. П. З поліської криниці : Нариси народної поетичної творчості Рівненщини.- Рівне, 1995.-125 с.
24. Поліссезнавство: наукові фольклорно-етнографічні та мистецтвознавчі студії. – Рівне, 2004. – 197 с.
25. Поліссезнавство: наукові фольклорно-етнографічні та мистецтвознавчі студії. – Рівне, 2005. – 236 с.
26. Співає «Веснянка». Календарно-обрядові та позакалендарні пісні з репертуару зразкового фольклорного гурту «Веснянка» Палацу дітей та молоді м.Рівне. - Рівне, 1995.- 54 с.
27. Сторожук А.І. Народження та становлення розуміння К.Квітки як великого етномузиколога – історика культури: Тези// Матеріали звітної конференції викладачів та студентів музично-педагогічного ф-ту, 1998, Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського.- Вінниця, 1998.- 63с
28. Українське народознавство : Навч. посібник / За ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва.- Львів: Фенікс, 1994. – 562с.
29. Українські пісні, видані М. Максимовичем/Фотокопія з видання 1827 р.- К., 1962.- С.8
30. Цапун Р.В.Студії календарно-пісенної культури Полісся (за матеріалами з с.Ляхча Сарненського району) // Тези доповідей.- Рівне, 1990.- С. 105 -107.
31. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т.- К.: Наукова думка, 2001.- Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский».- С. 122
32. Щедрівки та колядки. Рівне, 1989. - 80 с.

Родильна обрядовість мешканців Гощанського району Рівненської області

Щоб вагіність та пологи пройшли нормально, щоб убезпечитись від імовірного зурочення, а майбутню дитину наділити здоров'ям та доброю вдачею, вагітна повинна дотримуватися певних норм поведінки, знати неписане зведення прикмет, заборон і обмежень. Вона не повинна була лукавити і красти, брутольно поводитися з оточуючими, дуже сердитися, бо, за народними повір'ями, усі ці якості передадуться дитині [4, 84]. У свою чергу вагітна жінка користувалась особливою увагою та турботою з боку сім'ї та односельців. У її присутності не годилося лихословити й своритись, їй не мажло було відмовляти у будь-якому прохонні:

«Коли жинко ходить у положенні, то не вольно юй одмавлати, колі щось просить, цебто хлібо, грошей та солі, бо, якщо не даси, то у тебе вдома все погризуть миші» [6]. «У вагітної нічого не мона просить, бо потем дитина почне все у другіх вимонювать» [7]. «У вагітну не вільно нічим кидоти, а ще вдобовок мертвою мишою, бо на тілці майбутньої дитинки буде родимий слід (пляма)» [10]. «Зовсім не мона для жинки у положенні з кимсь сваритись, бо люди ще заклануть і потем не розродиться» [25].

Найбільше вагітну зостерігали від переляку: «Не можна дивитися на щось страшне і на вагонь, але якщо злякалася, то не мано до себе торкатися, особливо за шокі, бо у дитини буде на тілі загривок (родима пляма)» [12]. Зазвичай жінці заборонялося стрибати через вогонь, тому що у дитини з'явиться на тілі, на видному місці радима пляма [10]. Поширеною було заборона штовхати ногою свиню, kota чи собаку, які, за народними віруваннями, пов'язані з демонічною силою [4, 69]: «Не повинна бити нагло kota, бо дитя потем буде на всіх кидаться» [19]. У с. Жаврів існує повір'я, що коли вагітна штовхне ногою kota, собаку чи худобу, то, щоб це «не зашкоділо на дитині», викачували хлібом наступним чином: «Коли печеться хліб, то випікається дев'ять балабушок. Треба всю себе прокачати, а балабушки треба кинути у воду» [18]. Обкачували себе три або дев'ять днів. Цікаво, що при

цьому бачили, як з'являється «шерсть» [18].

Не годилося у святкові дні, передусім в період від Різдва да Наваго раку мотати нитки, прясти, плести, бо дитина при родах може обкрутитися пуповиною, довго буде як неживо. Також забороняється у свята шити, білити («мозоти») стіни, долівку [4, 70].

«У святця жинці шити не мона, бо дитина народиться з пришитим язичком. Також нічого не можна білити та кросити, бо дитина народиться сліпою» [6]. «В свята вагітна ніколи не шиє, бо в неї місце може бути пришитим» [24]. «У святця не вольно руботи, бо дитя може народитися з розрубаною губкою» [13].

Аби забезпечити щосливі пологи, вагітна остерігалася ходити по грядках, де ростуть огірки та гарбузи, переступати через різні предмети: «Не вільно переступати через верьовку і не можна з відро пити, бо у дитини може бути душко (родимий знак – Д.В.)» [18]. «Не вольно ходити под верьовками та лонцугами, бо дитинко може бути обвита пуповиною три рази» [23]. «Не вольно переступати через поторисько, де смалили кабона, шоби у дитинки не було ни єдней родимої плями» [22]. Так само, щоб зостерегти породіллю та майбутню дитину від небезпеки, в с. Мнишин вагітній забороняється праходити павз стовпи, бо вважається що дитино може бути обвита пуповиною [13]. Дасить поширеною є заборона переступати через сокиру, щоб дитина передчасна не померла [23].

Вагітним не ворта дивитися на пахавальну процесію, йти на кладовище, чути зоупокійний молитавний спів: «До вмерших не мона торкатися жинці, бо дитині може зошкодіти» [14].

Існувало також ціло низко інших заборон, зостережень то обмежень. Вагітній не мажна вживоти овочі, які зрослися вдвоє, щоб не з'явилися на світ діти, «які зрослися тіломи» [10]. «Не можна переступати через сажу, бо в майбутньому дитина буде кашляти» [16]. «Не можна гледіти через віник обо в щілину, щоб дитя не родилося сліпе обо косооке» [17].

Таким чином всі зостороги, обмеження та прикмети можна розділити на дво типи: зостороги, які були вироблені досвідом багатьох

поколінь, та ті, що пов'язані з певними асоціаціями, страхами людини і які не мають жодного раціонального пояснення.

Пологи («злоги», «народини», «родиво») звичайної селянки відбувалися в хаті. Вважали, що чим менше людей знає про їх настання, тим легшими вони будуть. Роди приймала баба-повитуха – досвідчена у таких справах жінка похилого віку. В українському традиційному середовищі повитуха чи не найшановніша постать. Вона втілювала в собі народні знання, практичний лікувально-знахарський досвід [4, 70].

На Правобережній Україні її найчастіше називали «баба-бранка» [4, 70]. На обстеженій території також переважає ця назва: «Баба-бранка – стара жінка, яка вмє молитися та змовляти, коли роди тяжкі» [18].

Кликати бабу повинна була тільки жінка (мати породіллі або свекруха) [10], яка не йшла з пустими руками: «Колі єї просять на бабунання, то несуть подаркі – вареники, пампушки), а коли дома німа нічого, то треба занести хліб» [11]. Для сім'ї баба ставала близькою і сприймалася як родичка. Вона намагалася вберегти дитину від можливого лиха, була також посередницею між сім'єю та церквою аж до закінчення «шестинедільного строку» і обрядово-церковного «виводу».

У народних уявленнях досвідчена баба часто може віщувати долю новонародженого. За свідченнями старожилів, у с. Дорогобуж вона вмє вгадувати долю немовляти, спостерігаючи за фазами місяця. Увечері вона виходила на двір і поверталася в дім з прочитаною долею [10].

Інколи вся відповідальність за пологи лягла на плечі близьких людей: «Кєди дитинка родилась, то повитуха не приймала роди, а приходила тільки посля їх. Роди могла приймати мати роділкі» [23]. «Приходить приймати роди тільки та баба, яка могла бути близькою родичкою» [25]. Дані звичаї, очевидно, зумовлені певними повір'ями та застереженнями, пов'язаними з вірою про шкідливий вплив «чужого ока». Із цією метою баба інколи наказувала всім вийти в іншу кімнату. Вважається, що якщо багато людей буде дивитися, то в жінки будуть важкі пологи.

До роботи баба-бранка приступала з молитвою [12]. Щоб полегшити пологи, вона вдавалася до різних лікувальних, магічно-знахарських засобів, наприклад, обкурювала

породіддю свяченим зіллям (чортополохом, лепехою), ладаном [25]: «Куль важко було розродиться, то роділлю садовили на гарячу піч або на гарячий баняк, щоб кості розпарились» [13]. «Коли роділка родила, то заборонялося, шоби на юй були шпильки, все повинно бути розщепнудим, шоби легше родилося» [9].

Коли в селі була церква, у важких випадках посилали до «батюшки»: «Колі не можна було вродити, то баба йшла до церкви просить, шоби одчинілі «царські врата». Їх не зачиняли усю ніч, і в той день правилос» [20].

На території Південно-Східної Волині пуповину відрізали невеликим ножем, який призначався лише для цього, зав'язували сировими конопляними нитками. У с. Жаврів пуповину зав'язувли волоком льону. Її ховали у скриню чи за ікону або виносили в садок і закопували під якоюсь «родючою деревиною», тобто під фруктове дерево. У Здолбунівському районі пуповину закопували під яблунею, а в Острозькому – під вишнею [4, 89].

Загальновідомими були випадки, коли пуповину ховали у передскриньок (місце в скрині), а коли вона піростала та йшла до школи, їй давали ту пуповину, щоб розв'язала. «Розв'яже – буде розумною, не розв'яже – буде мучитись» [13].

Послід, за народними уявленнями, не повинен був дістатися котам чи собакам, які пов'язувалися в народі з нечистою силою. Саме тому його закопували там, де дитина народилася або в певному місці хати (під підлогою, порогом, піччю, у коморі, хліві), у глухому кінці двору, де ніхто не ходить [4, 72]. Синоніми слова «послід» у Гоцанському р-ні: «місце», «мнісце». У деяких випадках ним змащували дитя. У с. Мнишин, якщо бачили, що дитя з «загривом» (родимою плямою – Д.В.), то його обмазували «дитячим місцем», а потім послід закопували під горіх. У деяких селах вважали: «Зарить треба там, де ніхто не ходить» [13], «Дитяче місце треба закопати у старій хаті, у сінях. Потем через три дні відкопати, а потім висушити на сонці» [10].

Ритуального характеру набувало і перше купання немовляти. «Поки дитя не охрещене, то його купає баба, за це юй давали подаркі – сподниця або хустка, а вона ходить цілий тиждень і носить подаркі» [10].

Прийняту дитину баба купала у ночовах, дотримуючись певних правил: «Купать дитят-

ко треба у ночвах, де колися місили весільний коровай, шоби швидше одружилось. Треба ліктьом спробувати водичку і змірять дитинку - од правого ліктика до лівого колінця, од правого колінця до лівого ліктика, втеди воно добре буде розвиватися» [13]. «При купелі дитя треба сповити і зав'язати тісно поясом з тканини аби потем не стало калікою» [22]. «Перед купанням треба казати: «Водице – сестрице, ти очищаєш луки-береги. Очисти мою дитину від усякої біди», – і треба перехрестити» [12]. Коли до хати під час обрядової купелі заходила стороння людина, то вона кидала у купель гроші: «Є традиція, коли хтось прийшов у гості, то він повинен укинути в купель дитини монетку, шоби гроші в хаті велися» [25].

У с. Липки Гоцанського р-ну вважають, що дитину треба купати перед сном. У купель клали різні лікарські трави: приворотень (пижмо), ромашку, череду, «щоб дитя добре спало». Перед купанням дитину беруть на руки та хрестять, а хрестик кладуть на груди, промовляючи: «Хрест у ногах, хрест у голові і янголі по боках». Після купелі дитина засинала. Якщо дитя не заспокоювалось, то купали ще раз і знов клали спати. Купали щовечора на протязі трьох тижнів. Воду виливають туди, де ніхто не ходить. Коли в родині були інші діти, то вони обов'язково мали вмитися купельною водою, особливо дівчата, адже, за народним повір'ям, вони стануть гарнішими [7].

З давніх часів у с. Дорогобуж першу купель завжди робили на третій день: «Коли купують та моляться «Отче наш», «Богородице Діво», часто промовляють: «Шоб дитинка була гарна, наче водичка і гарна, як травичка». Коли купали, то дитину замотували в сорочку, якщо дівчина – то в материну, а якщо хлопчик – в батькову [10]. Кожна трава, яка додавалась до купелі, має лікувальні властивості: солома вівса очищає та збагачує вітамінами; корінь айру лікує запальні процеси; ромашка слугує антисептиком; череда та календула – перші засоби проти прищів; пустинник очищає, молода кропива нейтралізує шкідливі мікроорганізми.

Часто при першому купанні дитину обкурювали свяченим зіллям, додавали до купелі сіно та попіл: «Спочатку треба положить сіно под спод, а потім похрестить і купать [25]. Скільки разів виймаєш, стільки і хрестиш» [11]. «Коли бачать, що дитинка подібна на тваринку з

пушком, то треба купать у липовому попелі. Треба спалить липу, поділити на чотири жмутки і замотать у марлю, положить на чотири роги в ванночку, так треба на три рази. Якщо за третім разом не допоможе, то треба купать дев'ять разів. Коли липи нема, то треба палить любе дерево, тільки не торф» [24]. «Тра купать дитину два рази в день. Коли воно хвореньке, то треба натирати жиром. Коли купують, то беруть у вузлик попіл і кладуть под головку, купає тільки баба-бранка» [18].

Існували певні застороги щодо того, куди виливали воду, часто досить суперечливі: «Виливати воду треба через забор, де ніхто не ходи» [11]. «Колі купують хлопця, то воду тра вилить под дуб, шоб крепким був, як дуб, а дівчинку – то там, де ростуть берези, шоби була такою гарною, як береза, але в жодному разі не вольно перелівать через плота» [8].

Коли бачили, що дитя надто хворе, неспокійне народилося, тоді баба, користуючись певними заговорами, виливала купіль опівночі на перехресті доріг з метою відігнати, відвести хворобу. Цей звичай було зареєстровано ще в XIX столітті: «Колі дитина кричить, то треба до сход сонця узяти з криниці воду, скупать і виговорить [4, 75]. Колі виговорують, то треба казати: 'Водице – сестрице, ти очищаєш луки-береги. Очисти мою дитину одо всякої біди'. Опосле цю воду треба ще до сход сонця винести на хрест і вилить біля фігури» [13].

Після народження на немовля чигає багато небезпек і найголовніша з-поміж них, за народними віруваннями, – лихе око. Тому й в'язали грудній дитині на ручку червону ниточку, а над колискою – червону ганчірку, адже вважали, що червоний колір – магичний, відвертає вроки. Через часті їх прояви було вироблено чимало засобів запобігання чи подолання напасти [3, 167]: «Колі у дитині вроки, то кріпили шпильку у невидному місці і вивертали сорочку навпаки» [12]. «Колі у дитини вроки, то треба тільки три рази слизати лобика і сплюнути через ліве плече. Плювать треба тільки через ліве, бо за правим стоїть янголь – охоронець. Злизувати повинна була або мама дитяти, або баба» [14]. «Куль бачиш, шо у дитяти вроки, то треба його передати «через ослін» (хтось з родичів повинен передавати іншому у матері межі ногами – Д.В.)» [13].

Аби не накликати на дитину якоїсь напасти,

регламентувалась поведінка хатніх та відвідувачів: не годилося до хати, де є мала дитина, приходити з порожніми руками та пізно ввечері, пелюшки не били прачем і не викручували, а просто видаляли воду стискуванням в руках, не ходили з ними й до річки чи до ставка, прали в хаті. Поки дитину не похрестили, не можна сушити пелюшки на вулиці – тільки в хаті, не дозволялося також після заходу сонця виносити воду з хати, особливо ту, в якій купали дитину [3, 162; 6]. Інколи під подушку маляті клали речі-обереги: «Под подушку дитині тра покласти хрестика, що з ним дитя хрестили, щоби лихий не поцупив» [11]. «Коли проводять мерця, то под подушку дитині кладуть ніж, коли спить. Треба завше класти под голову ніж, ключі і посвячене зілля (ромашку, лепеху, васильки)» [17]. «Лихе око» могло нашкодити і ослабленій після пологів жінці: «Роділля має завше при собі мати замка, ладан і зілля указнику» [20].

Заслугують на нашу увагу народні засоби, які покликані допомагати в порятунку життя немовляти. У с. Жаврів та Глибочок баба в такому випадку вдавалася до своєрідного замовляння, пов'язаного з методом обманної магії. Замовляння використовували також у випадку «крикливців» (коли дитина кричить і плаче). «Як бачиш, що в дитини крикливиця, то треба казати три рази: 'Всяка біда – на бік, щастя й здоров'я – на вік', – і сплюнути через ліве плече» [19].

У с. Рясники люди вірять, що чорну ходу смерті можна припинити, якщо немовля скупає повітуха, а воду виліє на три хрести і повернеться в дім, не обертаючись, або коли охрещену дитину заносять в дім незвичним способом – не через двері, а через вікно. Дуже часто для лікування хворої дитини застосовували цілющі властивості води: «Колі дитинка дуже хворенька, то беруть свячену воду і до настання молодого місяця кроплять три рази три ранки підряд і кажуть: 'Водице-систрице, ти очищаєш луки-береги. Очисти мою дитину одо всякої біди» [12].

Обов'язковим елементом післяродової обрядовості було провідування породіллі. Такі провідування називали «одведками», вони носили індивідуальний характер і починалися з четвертого дня від народження дитини [5, 99]. Гостям завжди годилося приходити з подарунками: «На родині жінка лежить на лижку, а каля єї дитя. Каля єї стоять пляшка та ружні

наїдки, а подарки, шо приносять, тоже кладуть каля єї» [18]. У с. Жаврів вшанування породіллі відзначається цікавими особливостями. Зокрема, на родині жінки повинні не йти, а бігти, щоб не запізнитися. Біжать відразу, коли породіллю привозять з пологового будинку, намагаючись встигнути до хрестин, куди йшли тільки запрошені. Був поширеним звичай збирати на «сподніцу» повітусі. Повитуху міряли і складали гроші, а потім шили спідницю [7].

Приходили відвідувати тільки жінки, без спеціальних запрошень, але не йшли ті, у кого були місячні («свій час»). У деяких селах на родині повинні приходити тільки родичі: «На одведці повинні приходити що тільки родичі та приносить гостинці дитині. Усі гостинці кладуть у колиску дітяті, щоби завше достаток мало» [6]. «Хто шо мав, несли: пироги з маком та сиром, вареники та коржикі» [14]. «Не тільки їжу, це могли бути пелюшки, якщо в сім'ї є дівчатка, то несли хусточки. Із їжі могли нести пироги з маком, пасольою і сиром, часом-коржикі» [11]. «Часом могли приходити і з пустими руками. Але баба-бранка повинна приходиться до дитини цілий тиждень і нести подарки (пелюшки, одягу)» [10]. За спостереженням автора, на території Гоцанського р-ну зберігся добре відомий звичай нести полотно на пелюшки. Переважно це було полотно з поношених сорочок та спідниць.

Іноді їжу жінки приносили у вузликах. Із цією метою у скрині господині мала бути звичайна біла ситцева хустина, яку не носили на голові, нею пов'язували миску, коли йшли на родині. Як тільки одвідиниці ступали на поріг, хутко розв'язували свої вузлики, щоб дитя до року вже ходило. Одвідиниць завжди пригощали, а при виході давали якийсь гостинчик. Вважалося, що провідування сприяє одужанню хворої, прибуванню молока. Звичай приносити породіллі продукти і страви – вияв доброчесності і гуманності, добросусідства, взаємодопомоги.

Проте існували певні застереження, які були пов'язані зі слабкістю породіллі після пологів, тому родині могли влаштовувати через певний час: «Родини роблять тільки через два тижні, бо раній жінка нездорова» [16]. «Родини роблять не одразу, а через три або дев'ять днів. Жінки повинні ходять до єї до шести неділь» [9].

Здавна на Україні дуже уважно ставилися

до вибору імені. Називати дитину повинен був тільки священник «за святцями»: «Коли до його приходили хрестити, він брав календар і дивився, якій день, і по дню вибирав ім'я» [10]. У с. Глибочок вважали, що якщо дитя хворе, то треба обов'язково назвати на честь брата або сестри, тоді хвороба мине [20].

У більшості районів Правобережжя у справі вибору імені посередником між батьками дитини і церквою була баба-повитуха [4, 72]. Це перевірено і нашими записами. За свідченням респондентів, підбирати ім'я дитині повинна повитуха, пов'язана з дитиною нероздільними вузами, хоча узгоджувала його з «батьюшкою». Вона йшла до нього з подарунками (несла хліб), «потем вони разом рішали» [7].

Щоб охрестити дитину, обирали кумів, які ставали потім дитині духовними батьками, своєрідними заступниками, опікунами. Між хрещеними й рідними батьками дитини зав'язувалися тісні стосунки. Запрошував «кумувати» за дитиною і «ввести її в хрест», звичайно, батько. Інколи це робила повитуха. Відмовлятися від такої місії не годилося і вважалося гріхом. Вважалося, що якщо дитина хвора або в родині часто помирали діти, то потрібно взяти так званих «стричних кумів». Цей звичай є дуже поширеним у с. Дорогобуж: «Зранку батько дитини повинен вийти на вулицю і кого першого побачить, того запрошує в куми. Оскільки від кумівства відмовлятися не можна, тому різні люди (і старі, і малі) ставали для дитини хрещеними батьками» [10]. У с. Глибочок дуже поширеним є звичай брати за кумів рідних брата та сестру породіллі або її чоловіка (у крайньому випадку рідних братів та сестер дитини). Цей звичай оберегав дитину від того зла, яке могли заподіяти малознайомі, чужі люди.

Кума йшла на хрестини з крижмом-шматком полотна. Щодо нього існували такі думки: «Крижмо треба ткати у себе вдома, тільки вдома, бо домашнє воно краще» [19]. «З крижма тра обов'язково зробити сорочку і тра обов'язково, щоби дитя її зносило. Коли кума приходить, то треба обов'язково, щоби она з дитям побігала, тоді воно бистріше начне ходити» [17]. «Саме крижмо треба робить з ситцю, але не можна, щоби воно було рівно два метри, треба щоби менше або більше» [23]. У «крижмо» загортали дитину, коли хрестили. Надалі воно слугувало їй оберегом. Подекуди вважали, що його треба зберегти

і по смерті вкласти в труну.

Щодо хрестин, то дотримувалися певних правил: «Колі йдуть до церкви хрестити дитину, то на пориг кладуть сокиру, і кума мусить на неї наступити, тоді дитяті нічого не буде» [15]. «Коли йдуть хрестити, то йде зо дві пари кумів і баба. Коли приходять з хрестин, то кума каже: «Добрий день вам, з... (називає ім'я дитини)» [10]. «Хрестити дитя треба, онде, на протязі тижня, щоби не померло, бо посля може померти» [13]. Після хрещення кума дуже часто каже: «Бачили под хрестом, щоб побачили под вінцьом» [19].

Хрещення дитини відзначалося сім'єю урочисто. В багатьох селах існував звичай, коли баба-бранка готувала квіти: «На хрестинах усі гості сидають за стил. Баба-повитуха роздає квітки. Якщо хрестини літом, то – живі, якщо зима, то робили квітки з паперу або вона роздавала хвойні голлячки, спочатку – кумам, а потім – іншим людям» [13]. За ці квіти їй давали гроші, які вона висипла маляті в коліску [6].

Обряд з квітками, в тому вигляді в якому він побутував на Півдні Волині, відбувався приблизно так: «Баба бере квітки і кладе в сито з-под муки. Вона до кожного підходить з квітками та таліркою. Тії гроші, що їй дають, вона кладе на талірку. Той, кому вона дає квітку, п'є горілку та бризкає на єї, промовляючи: «Щоби у цьому ділі були щонеділі» [21]. Згідно з обрядовими традиціями, таку квітку доповнював невеликий калач. Квітки цінувалися також як «Божий дар». Не випадково їх обов'язково несли додому і використовували в різних ситуаціях [1, 80]: «Дівчинку, хотя б один раз, тра купати у відварі рожі, яку давали на хрестинах, тоді вона буде гарна й бистріше вискочить заміж» [12]. «Цю квітку добре брати на базар, тоді усе продаси і харашо також у дорогу, щоби добре доїхати» [9]. «Коли йдеш на базар і маєш квітку з хрестин при першому дитяті, то удачно продаси» [19].

Крім цього обряду, на хрестинах відбувались інші обрядодії, зокрема обмін подарунками між кумами та батьками дитини. За словами мешканців с. Дорогобуж, це відбувалося наступним чином: «Спочатку куми дають свої подарунки для дитини, а батьки дитини дають свої подарунки для кумів» [11]. Після застілля часто жартували з бабою-бранкою: «Опісля хрестин бабку садовлять на возика і везуть до магазину, але у сусіднє село (Жав-

рів), або до її додому, шоби она пригощала горілкою. Коли везуть назад, то мусово кидають до ставка і говорять: «Шоби баба була така чиста, як водичка у цій річці» [20]. «Бабі дають гроші, а вона – квітку, а за назбирані гроші вона мусить купити дитині черевички. Після хрестин бабі дають подарок – матерію. Її обмотують цією матерією, в'яжуть хустку, садовлять на возик і везуть в магазин» [23].

Отже, майже скрізь в обстеженій місцевості після хрещення відбувалося частування учасників обряду, родичів. Можна вважати виключенням з правил звичай, що існував в с. Липки, де гостину після хрестин не влаштовували, бо вважалося, що до виводин породілля та дитина ще дуже слабкі і надмірна увага з боку сторонніх людей може їм зашкодити.

Невід'ємною частиною обряду були побажання, адресовані новонародженому. В них відбивалися сподівання на здоровий розвиток і щасливу долю дитини. На хрестинах «дитя садять у ночовки і подимають вище голови, при цьому виказують побажання: «шоби не боліло», «шоби гарне росло», «шоби роботаще боло», «шоби не пило», «шоби до весілля діждати» [25].

Час сьогодні складний нелегкий. Усе частіше зриваємось у прірву втоми, нервозності, неприязні. Загальновідомо, що поведінка матері новонародженої дитини відбивається на її психічному та фізичному розвитку [2, 78]. Віримо, що й сьогодні жінка-мати, одвічна берегиня нашого роду, зуміє зберегти в собі, своїх дітях те чисте, не затьмарене людською злобою начало, яке несе в собі вже тисячі літ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 193-194.
2. Жмудь Н. Етичні стереотипи статевих виховання підлітків // Народна творчість та етнографія. – К., 2003. – № 3. – С. 78-79.
3. Кондратович О. Оберегові дії поліщуків в процесі вигодовування дитини // Західне Полісся: Історія та культура – Рівне: Сарненський історико – етнографічний музей, 2004. – С. 160-170.
4. Несен І. Родини і хрестини на Півдні Волині // Українська родина. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С. 69-88.
5. Поліссезнавство: наукові фольклорно-етнологічні та мистецтвознавчі студії. – Рівне, 2006. – С. 96-104.
6. Зап. від Кондрай Галини Степанівни, 1941 р. н., у с. Томахів.
7. Зап. від Рожко Ніни Іванівни, 1947 р. н., у с. Липки.
8. Зап. від Петрук Устини Дем'янівни, 1929 р. н., у с. Русивель.
9. Зап. від Систук Лідії Дмитрівни, 1938 р. н., у с. Дмитрівка.
10. Зап. від Ярошевич Зінаїди Петрівни, 1949 р. н., у с. Дорогобуж.
11. Зап. від Вознюк Галини Матвіївни, 1930 р. н., у с. Дорогобуж.
12. Зап. від Медведюк Ксенії Мусіївни, 1927 р. н., у с. Мнишин.
13. Зап. від Майстрової Надії Петрівни, 1928 р. н., у с. Мнишин.
14. Зап. від Федорчук Олени Федорівни, 1924 р. н., у с. Підліски.
15. Зап. від Ващук Софії Антонівни, 1917 р. н., у с. Підліски.
16. Зап. від Мезенської Катерини Петрівни, 1948 р. н., у с. Сапожин Корецького р-ну Рівненської обл.
17. Зап. від Гаврилук Олени Яківни, 1935 р. н., у с. Жаврів.
18. Зап. від Гуменюк Кіри Георгіївни, 1934 р. н., у с. Жаврів.
19. Зап. від Пацюк Марії Василівни, 1928 р. н., у с. Глибочок.
20. Зап. від Бабич Галини Василівни, 1936 р. н., у с. Глибочок.
21. Зап. від Парфенюк Олени Карпівни, 1939 р. н., у с. Матіївка.
22. Зап. від Бондарчук Ольги, 1938 р. н., у с. Матіївка.
23. Зап. від Бабич Ольги Павлівни, 1928 р. н., у с. Матіївка.
24. Зап. від Ілляк Надія Іванівни, 1942 р. н., у с. Матіївка.
25. Зап. від Ковальчук Устини Семенівни, 1919 р. н., у с. Рясники.

Матеріали до картографування явищ поховально-поминальної атрибутики та уявлень, пов'язаних з кладовищами Середнього Полісся

Відомий дослідник слов'янської традиційної культури Микита Толстой вважав, що «можливість картографування етнолінгвістичного матеріалу, зібраного в наші дні, є важливим результатом, катрий свідчить про добру збереженість старої культурної традиції на Поліссі в першій чверті нашого століття (XX ст. – О. Н.)» [7, 139]. Результати картографування можуть інтерпретуватися як «продовження давніх етнодіалектних поділів, як сліди давніх міграцій або пізнішої інтерференції, як вплив кодифікованих форм мови і культури і т. д.» [7, 139]. Вивчення традиційної поховальної атрибутики, і особливо надгробних знаків, дозволяють здійснювати аналіз та реконструкцію архаїчної народної символіки [6, 185-186]. Разом з даними інших тематичних досліджень з етнографії, лінгвістики, археології, антропології зібраний матеріал може бути придатний для картографування і використаний у визначенні давніх етнічних і племінних кордонів місцевого населення Полісся, а також у дослідженні культурних і міжетнічних впливів.

Серед науковців першими звернули увагу на картографування поховальної атрибутики Ян Фальковський [9], Микита Толстой [5], Валентина Світельська [3]. Так, Я. Фальковський під час експедиції в 1930 р. побував на території сучасної Рівненщини, зокрема в селах Трискині, Ремчиці, Люхче, Немовичі, Чудель, Клесів, Осницьк, Рокитна, Тамашгород, Єльно, Карасин, Вежиця. Його маршрут проходив з заходу на схід і з півдня на північ, що дозволило відмітити кілька локальних традицій надгробних знаків на території Середнього Полісся. М. Толстой у статті, присвяченій окремій культурі надгробків у вигляді прафільованих дащок, відзначає досить архаїчну карпатсько (західноукраїнсько) - південнослов'янську (болгарську) ізопрагму, яку утворюють ці надгробки [5, 206]. Поліський матеріал в цьому дослідженні представлений лише однією місцевістю на Житамищині [5, 211-212], але не виключено, що Рівненське Полісся також входило до ареалу побутуван-

ня антропоморфних надгробків (недавно обстежені автором кладовища в селах Лугове і Злазне дозволяють це припустити).

У дослідженні В.Світельської з картографування поліського поховального обряду фіксувалися назви та форми надмогильних споруд, зокрема в селах Барове, Сварицевичі та Жавкині [3, 204-205]. Форми надгробків зі спробою прив'язки їх до конкретної місцевості представлені в опублікованих матеріалах Поліської експедиції під керівництвом М. Толстого [1, 63-66].

Автором статті з 2005 року здійснювалася обстеження поліських кладовищ в межах сучасної Північної Рівненщини, територію якої в сучасних етнографічних дослідженнях прийнято називати «Середнім Поліссям». Проводилась опитування мешканців, виконувалися обміри і креслення надгробків, здійснювалась фотофіксація. Дослідження проводилось за наступною схемою: назви кладовищ; особливості розташування; прасторова структура; типологія, класифікація, символіка надгробків і їх окремих елементів (графічні символи на надгробках, надгробки «нечистих» покійників, священиків, протестантські, католицькі, єврейські; символічні поховання-кенотафи; ритуальне знищення надгробку і могили), дерева на кладовищі, «обрічні» хрести і «обрічні» дерева; кладовище в системі ритуалів поминального циклу; ритуальна поведінка; магічні дії; кладовища і поховання як місцеві святині; храми на кладовищі; кладовище в сучасній традиції поліщуків [8]. У першу чергу було приділено увагу виявленню архаїчної поліської поховальної атрибутики – надгробків, надгробних знаків, котрі якимось чином пов'язані з уявленнями та віруваннями населення краю.

Згідно з отриманими результатами, можемо припустити, що в давнину на досліджуваній території поховально-поминальна атрибутика була представлена великою кількістю різноманітних типів і форм (деякі з них могли виникнути в дохристиянські часи). Межею між

східною і західною частинами регіону можна умовно визначити річки Горинь і Случ, у межиріччі яких побутували явища, характерні переважно для західної частини.

Давня назва кладовища на захід від Горині – «моглици, молица, могліци», на східному її березі – «могилки». Тепер вживають також слово «кладбіща», що є, очевидно, запозиченням з російської мови. «Цвинтарем» називають територію навколо церкви. Ймовірно, після прийняття християнства найчастіше поховання здійснювалися саме тут. Крім слів «могилки», «могица», «кладбіще», «цвинтар» вживають їх заміники, називаючи кладовище за назвою урочища чи місцини, де воно розташоване: «на Подетелі його понесли», «коло Пашихи, до Пашихи ми кажем, до Пашихи мене занесуть». Існують назви за зовнішньою ознакою. Наприклад, якщо на кладовищі переважають насадження соснові, то його називають «борок», «соснові могилки», дубові – «дубові могилки», «дубнік», «дубки» (поховання давньоруського часу, засаджені віднедавна дубами): «в дубнік і вивезуть», «в дубнік перед ногами», «буйниє могилки» – бо там «дубі велікіє – буйниє» [2].

Для середньовічних курганних поховань існує назва «копци-кургани». Назви за кількістю кладовищ в селі або за місцем розташування – «Третіє», «Середніє», «Зарецькіє» (розташовані «за рекою»), за віком – «старіє». Зафіксовані також назви місць поховань нечистих покійників, калік, яких інколи ховали разом з померлими тваринами – «собачі могилиці», «калечніє могілки», «кунські могили», сучасна назва місць поховань худоби – «скотомогільнік». «Панські могилиці» – сільське кладовище, на якому разом з селянами був похований «пан». Назви за етнічною або релігійною ознакою – «польські могилиці», «татарські», «жидівські».

Поки що ми не володіємо достатньою кількістю матеріалу, щоб говорити про якісь ритуальні мотивації вибору місця для кладовища, як це спостерігається, наприклад, в будівельній обрядовості (під час вибору місця для закладин хати).

Найчастіше кладовища Полісся розташовані на відстані від села (інколи на значній, до 2 км), на його околиці. Для цього, як правило, обиралися сухі підвищення («гори»). В окремих випадках їх розташовували в центрі села (с. Зелень) чи за річкою, протокою, озе-

ром (с. Сновидовичі, с. Заозір'я). Рідкісними є випадки існування сучасних поховань на одній території з середньовічними могильниками або біля них.

Інколи зустрічаються кладовища біля церкви або на церковному цвинтарі. Часто біля церкви можна побачити каміння і кам'яні хрести – давні надгробки «заслужених» – священників і церковних служителів, хоча інколи велика кількість таких надгробків дозволяє припустити, що це могли бути і миряни (сс. Глинне, Старе Село). У деяких селах існує кілька кладовищ. Вони розташовуються в різних напрямках від села, у різних його кутках. Як правило, в селах є два кладовища (сс. Серники, Переброди, Сновидовичі), у деяких – три (сс. Морочне, Осницьк, Блажове). Серед причин існування кількох кладовищ можна назвати такі: заповнення території похованнями (якщо не має можливості розширити територію, шукають нове місце); перенесення кладовища на інше місце внаслідок епідемічної хвороби (такі випадки відомі наприкінці XIX століття); якщо в одному селі існує кілька «родів», то кожен такий рід міг мати своє місце для поховань (с. Переброди); окремо виділялися кладовища для самогубців (сс. Сварицевичі, Глинне), можливо, дітей (Біловіж), за етнічною належністю.

Коли на території кладовища не вистачало місця для нових поховань, селяни зверталися до священника і місцевої влади з проханням розширити його (намагалися, якщо дозволяла територія, розширювати вбік «од села» або розташовували нові могили навколо підвищення зі старими похованнями (сс. Перекалля, Кухче), при цьому інколи порушувалася орієнтація поховань; або виділити місце для нового некрополя. «Закривати» старе кладовище і влаштовувати нове, як правило, на відстані від села, могли під час епідемій (с. Зелень).

Священик звершував обряд закриття кладовища – «печатав могилиці», після чого освячував територію нового. Проте, на «запечатаних могилах» могли продовжувати ховати тих людей (переважно похилого віку), які за життя висловлювали бажання бути похованими біля своїх предків, чоловіків, жінок (сс. Осницьк, Глинне). Інколи це відбувається, незважаючи на заборону священника.

Нове кладовище обкопувалося ровом, огорожувалося «дилем» – дерев'яною огоро-

жею, яка складалася зі стовпів, що були «закидані» горизонтально тесаними колодами, при вході влаштовувалася брама.

В селі Блажове записаний переказ про покійника, якого поклали на новому кладовищі, що було розташоване далеко від села, в лісі. Він снівся односельцям і жалівся на те, що його змусили «жити в одній кумпанії» з вовками. Це продовжувалося доти, доки не «появилася йому дружба» – нові поховання.

У ставленні селян до старих кладовищ і поховань спостерігаємо два протилежні, але наявні на даному етапі існування традиційної культури, чинники – це, сповнене поваги до предків, шанобливе ставлення до могил, дерев у старій частині кладовища, і, одночасно, дії, спрямовані на їх знищення – прокладання доріг через кладовища (с. Морочне), використання кам'яних надгробків для будівництва (с. Кисоричі), використання ковалем з с. Неньковичі старих хрестів для розпалу горну, виготовлення зі старих хрестів підпорок для вуликів на кладовищі в Лісовому, розташування садиб на місці старого цвинтаря в Сваричевичах. На разі важко визначити чи подібне ставлення є традиційним, чи свідчить про занепад традиції.

Кладовища в давнину обкопували ровом, який перешкоджав худобі заходити туди. Не виключено, що рів мав також ритуальне призначення, і міг сприйматися як межа, що відділяє світ живих від світу померлих: відомо, що в Старих Конях кладовище оборювали плугом. За ровом ховали людей, померлих «не своєю смертю», зокрема самогубців. Відоме прокляття- «шоб тебе за ровом поховали» (с. Мутвиця).

Зі свідчень старожилів відомо, що ще на початку ХХ ст. кладовища не завжди мали огорожу і ворота. Люди пам'ятають дороги, які проходили через кладовища в Єльному, Блажовому. Центральна частина відмічалася хрестом - дерев'яним чи кам'яним (сс. Переброди, Блажове), або там могла бути каплиця (с. Осницьк). Нині під час розширення старого або при започаткуванні нового кладовища центр відмічається високим дерев'яним хрестом-«фігурою», «крижом». Деякі з таких хрестів мають статус «обрічного» – на них вішають «оброки», «обрікаються». В Морочному їх виготовляли на місці під час розширення старої території, використовуючи старі дуби, що там росли. Нове кладовище розді-

лялося на ділянки-«кутки» за кількістю родів: «у нас було 4 роди, люди ховали кожен в своєму кутку», «род до роду, род коло роду» (сс. Бутейки, Сновидовичі).

На периферії кладовища – «у кутку, коб не од сонця» – ховали самогубців, нехрещених дітей, загиблих солдатів, невідомих померлих. Просторова структура місць поховань могла формуватися і за допомогою посаджених дерев. Так, у с. Кисоричі самогубців ховали під ялиною, що була навмисне для цього посаджена. Цікаво, що ця порода деревини рідко зустрічається на Поліссі. Поховання «нечистих» покійників засаджувалися ялинами також у росіян.

Який вигляд мали кладовища «нечистих» покійників, нам відомо мало. Хрести, як правило, у таких випадках не ставили, хоча відомі свідчення про зведення великих «фігур» над окремими такими могилами, якщо вони розташовувалися на роздоріжжі [10, 25]. Як меморіальні знаки могли використовуватися стовпи, посаджені дерева. Очевидно, на таких кладовищах не було якоїсь чіткої просторової структури. Вони могли розміщуватися також на підвищенні (с. Блажове), засаджувалися деревами, або мали вигляд великої братської могили. Для самогубців не завжди виділяли окремі цвинтарі, частіше їх ховали біля загального кладовища, вивозили до лісу (с. Луко) [11, 128].

На східній частині досліджуваної території меншого значення надавалося ритуальним діям, пов'язаним з роковинами смерті, тоді як у Зарічненському і переважній частині Дубровицького районів через рік або три після похорону відбувався поминальний обряд – «наруб» або «прикладини», під час якого могилу «прикладали» – встановлювали другий великий хрест, клали колоду з дуба або ставили надгробок у вигляді зрубної хатки. Нові хрести на могилі могли встановлювати щороку протягом шести років. Розмір надмогильних хрестів і їх кількість на одній могилі зростають зі сходу на захід.

Мірка («мірка», «кий», «черотина») – дерев'яна жердина (з берези, сосни), якою міряють тіло покійника під час виготовлення труни та визначення місця для могили. Одразу після поховання мірку кладуть на могильний насип, де вона може лежати до повного самознищення або до часу, коли на могилі встановлюють пам'ятник. Мірка, безумовно, одна з

найархаїчніших частин надгробку на Поліссі, вона відома на всій досліджуваній території. Надгробки-хатки були розповсюджені на всій території Полісся до 40-х років ХХст. Натомість надмогильні колоди відомі лише у західній частині регіону, починаючи від межиріччя Случа і Горині і далі на північний захід у напрямку Пінська.

Звичай накривання могильного насипу тканиною («настільником») також відомий лише у західній частині Рівненського Полісся – у Володимирецькому, Зарічненському і Дубровицькому районах (тобто, на захід від р. Горинь).

Камінням обкладали поховання на всій території Полісся, але на захід від Горині камінь клали перед хрестом, на схід – за хрестом. Кам'яні хрести встановлювалися лише на кладовищах правого берега Случі і Горині (Рокитнівський, східна частина Сарненського і Березнівського районів).

Унікальним явищем, характерним лише для кладовищ у селах Рокитнівського району, є звичай покладання на дитячу могилу рамки від колиски («билца»), вперше описаний Яном Фальковським. Він побутував приблизно до 60-70-х років ХХ ст. У деяких випадках колиску закопували в могилу, але найчастіше «билца» клали на могилу, де вони і залишалися назавжди. Опитувані нами у 2006 році респонденти засвідчили, що покладання рамки від колиски на могилу повинно було припинити смертність дітей у родині (можливо, рамка сприймалася як певна межа на зразок священного кола, яким знешкоджувалася небезпечна для живих зона смерті). Також ця дія уособлювала символічну передачу колиски на «той світ». Подібний звичай був відомий сербам [4, 562].

На могилах висаджували рослини. Окрім відомого на всій слов'янській території барвінку, ще однією рослиною, яку висаджують на похованнях є *Sempervivum hirtum*. Місцева її назва на захід від Горині – «скочки», «секачки», на схід від Горині – «грибутки», «горбуткі», «рібутікі», «риботочки». У цьому регіоні пасічники використовують цвентарні дерева для розвішування на них вуликів-когод з бджолиними роями, а також видовбують борти у стовбурах дерев (невідомо, наскільки давнім є цей звичай і чи мав він у давнину зв'язок з магією і уявленнями про «той» світ).

«Обрічні крижи» (Зарічненський район) або

«фігури» (Рокитнівський район), які раніше були розташовані на території села, стали з'являтися на кладовищах у повоєнний час – у такий спосіб селяни рятували їх від знищення представниками місцевої влади.

Під час поминальних днів надгробки і могили прикрашаються ритуальними тканинами і рослинами. Заслугують на увагу «фартушки» – прямокутні шматки тканини з вирізаними «зубцями», які, за свідченнями, використовувалися в давнину. Крім «фартушків» на хрести вішали рушники, хустки, намітки, ткани пояси, жіночі фартухи, стрічки («косники»). На схід від Горині використання атрибутів з тканини і рослин простежується не так виразно, як в селах Зарічненського і Дубровицького районів. Найчастіше на кладовища приносять клен, татарське зілля («ягір», «ярил», «лепех», «татарник»), липу, акацію.

Поки що представлений матеріал дозволяє окреслити лише основні риси, характерні для поліської поховальної атрибутики. Тема вимагає розширення ареалу досліджень на території Володимирецького, Сарненського, Березнівського і Костопільського районів Рівненщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гура А. В., Терновская О. А., Толстая С. М. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу // Полесский этнолингвистический сборник. Материалы и исследования. Москва, «Наука» 1983. С. 49-153.
2. Про зв'язок слова «буйний», «буй» з темою смерті див.: Буйный // Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. Том I. А-З. Москва, «Русский язык», 1978. с. 138. 699 с.; Седакова О. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва, «Индрик» 2004. с. 214, 320 с.; Боряк О. Виготовлення тканих ритуальних символів на Поліссі // Полісся: мова, культура, історія. Київ, 1996, с. 292, с. 288-295.
3. Свительская В. А. Опыт картографирования погребальной обрядности // Славянский и балканский фольклор / Этнолингвистическое изучение Полесья. Москва. «Индрик», 1995. с. 188-207.
4. Толстая С. М. Колыбель // Славянские древности. Этнолингвистический словарь под редакцией Н. И. Толстого. Т. 2. Москва, 2004. с. 562.
5. Толстой Н. И. Антропоморфные надгробия (об одной балто-славянской изобразимости) // Язык и народная культура. Очерки по славянской этнологии и этнолингвистике, Москва 1995, с. 206-212.
6. Толстой Н. И. Глаза и зрение покойников // Язык и народная культура. Очерки по славянской этнологии и этнолингвистике. – Москва, 1995. с.185-205.
7. Толстой Н. И. О возможности картографирования фольклора // Язык и народная культура. Очерки по славянской этнологии и этнолингвистике, Москва 1995, с. 138-147.

8. Цій темі присвячені праці російських дослідників: Плотникова А. Кладбище // Славянская мифология. Москва, 2002. с. 228-230; Плотникова А. Могила // Славянские древности. Этнолингвистический словарь под редакцией Н. И. Толстого. Т. 3. Москва, 2004. с. 266-272; Плотникова А., Петрухин В. Надгробие // Славянские древности. Этнолингвистический словарь под редакцией Н. И. Толстого. Т. 3, Москва, 2004. с. 360-362.

9. Falkowski J., Notatki etnograficzne z Polesia. Cmentarze. Lwów (odbitka z «Wiadomości ludoznawczych»). Zeszyt 1-2. Rok II-1933. s. 1-9.

10. Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Wilno, 1840. - s. 25.

11. Muszyński H. Notatki etnograficzne ze wsi Łuko // Ziemia Wołyńska. - 1938, nr 10. - s. 128.

Тетяна ПАРХОМЕНКО

Особливості виготовлення сітчастих поясів. Пояс у народних віруваннях і звичаях

Здавна пояс був важливим компонентом як чоловічого, так і жіночого народного одягу. Поясом підв'язували натільну сорочку, поясне вбрання або зимовий верхній одяг. Коли одяг підперезаний, тоді він щільніше обіймає тіло, зберігає тепло, а разом з тим це полегшує рух під час роботи. Упродовж століть пояс використовували для носіння знарядь праці (ножів, сокир), предметів побуту («щурки» для в'язання снопів; «кошівки» для клепання коси; шкіряної «калитки» з кременем, кресалом, грашима; гребінця) або холодної зброї (меча, шаблі, чекана).

Відомості про те, як пояси жертвували на церкву в княжі часи, віднаходимо в Києво-Печерському патерику [9, 688]. Водночас ще наприкінці XIX ст. поширеною офірою в білорусів залишався саме пояс [9, 694].

На межі XIX-XX ст. способи зав'язування пояса залежали від його розміру та форми одягу. Жіночі плетені пояси найчастіше обгортали кілька разів поверх спідниць (фартухів) та зав'язували збоку, рідше – зав'язували позадку (світлин 1, 2). Орнаментований кінець, як правило «з кутосоми», звисав донизу. Якщо ж підперізували верхній одяг, наприклад свити, то кінці підтикали з боків. Чоловіки зазвичай обмотували сітчастий пояс кілька разів навколо тіла, а оздоблені китицями кінці підтикали з боків таким чином, щоб вони звисали донизу [11, 118].

Унікальною технікою сітчастого плетіння виготовляли не лише чоловічі та жіночі пояси, але й головні жіночі убори – чепці. У 1893 р. на промисловій виставці у Відні, а також у 1894 р. на кроевій виставці у Львові відбула-

ся демонстрація процесу сітчастого плетіння майстринями із м. Збараж. Виставки набули значного резонансу в колі науковців, окремі з них зробили важливі відкриття. Так були ідентифіковані деякі техніки виготовлення тканин, віднайдені під час археологічних розкопок [25, 39].

Із праці польського етнографа К. Мошинського «Народна культура слов'ян» дізнаємося про назву використаної для поясів сітчастої техніки плетіння – «брання», від якої й виготовлені нею вироби називались «бранни-

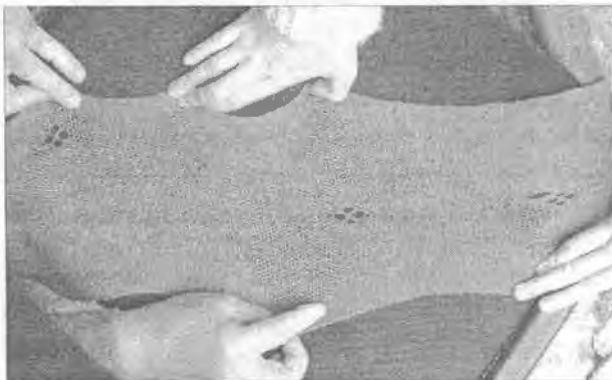

1. Спосіб пов'язування плетеного пояса;
с. Дроздинь Рокитнівського р-ну.
Фото Т. Пархоменко, 2006 р.

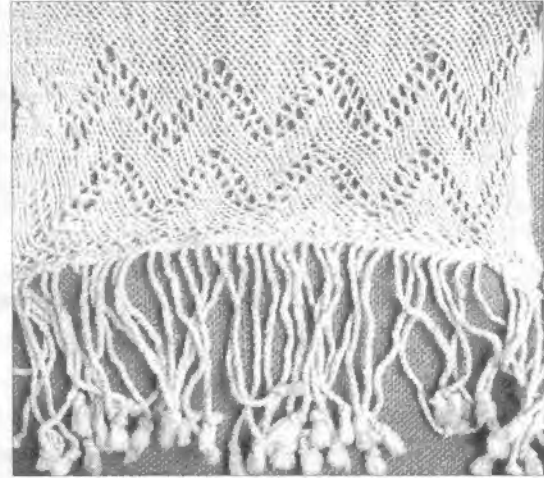

2. Спосіб пов'язування плетеного пояса;
с.Дроздинь Рокитнівського р-ну.
Фото Т. Пархоменко, 2006 р.

ми» [12, 316]. При переплітання ниток, утвореному за допомогою перебирання пальцями, отримували надзвичайно красиве розтягнуте плетиво, зовні подібне до сітки без вузлів. Вчений уважно прослідковує ареал поширення бранної техніки в різних країнах. За його спостереженнями, сітчасту техніку використовували мешканці Чехії, Словаччини, Югославії. Великого поширення набуло сітчасте плетіння на Поліссі, в Північній та Північно-Західній Малоросії, у Корпатох. Давність техніки брання засвідчують єгипетські знахідки, датовані 2000 роком до Різдва Христового, а також розкопки, проведені у Данії. На поч. XX ст. сітчастою технікою виплітали вироби мешканці Швеції, Іспанії, Румунії; населення північно-західної Африки, Кавказу тощо [12, 316-317].

3. Мотиви ромбів на сітчастому поясі;
с.мт Рокитне Рокитнівського р-ну.
Фото Т. Пархоменко, 2006 р.

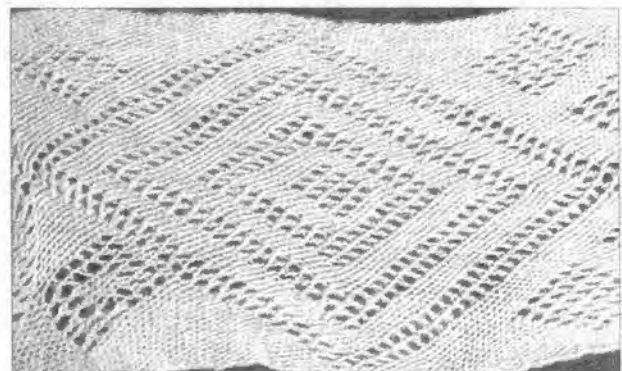

4. Ажурний край сітчастого пояса;
с.мт Рокитне Рокитнівського р-ну.
Фото В. Скібінського, 2006 р.

Згідно з матеріалами С. Сидорович, на межі XIX-XX ст. у східних областях України сітчаста техніка плетіння було відома на Полтавщині, Чернігівщині, а також невеликими острівцями в окремих районах Волині, на Бойківщині, Зокорпатті, Тернопільщині [25, 36]. Нотомість у науковій розвідці Г. Маслової зазначено: «Широкі пояси, плетені особливим способом «по стіні» із вовни червоного, а частково зеленого та синього кольорів, нобули широкого поширення в Україні й у росіян, що мешкали в Курській то Орловській губерніях» [9, 690].

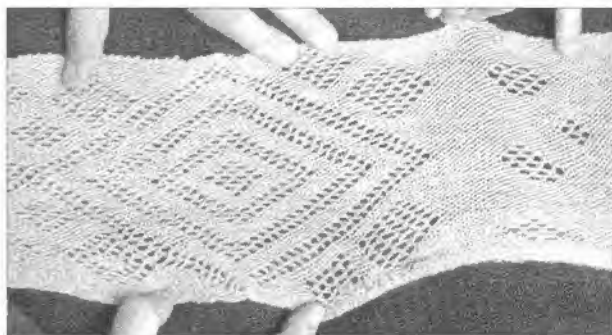
Що ж змінилося за останні 100 років? Чи можливо побачити плетені пояси в сільському побуті та дізнатися про особливості техніки їх виготовлення?

У 2006 р. нам вдалося зфіксувати інформацію про спосіб виготовлення плетених червоних (рідше білих) поясів від мешканців Рокитнівського р-ну Рівненської обл. (світлина 1, 2, 3, 4, 5, 6). Тоді співробітники відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (Т. Пархоменка, А. Українець, О. На-

5. Геометричний орнамент на білому поясі;
с.мт Рокитне Рокитнівського р-ну.
Фото В. Скібінського, 2006 р.

6. Геометричний орнамент на білому поясі;
смт Рокитне Рокитнівського р-ну.
Фото В. Скібінського, 2006 р.

горнюк) стали учасниками комплексної республіканської етнографічної експедиції, організованої Центром захисту культурної спадщини МНС України.

І сьогодні в с.Глинне Рокитнівського району пам'ятають про довгі червоні пояси, довжиною до 3 метрів, проте, на жаль, мало в кого вони збереглися. Лише одна мешканка села Глинне – Рогульчик Євдокія Василівна, 1926 р.н., – спробувала продемонструвати техніку сітчастого плетіння [1]. У с.Дроздинь Рокитнівського району відтворити давній спосіб плетіння поясів намагалися Денищиць Федора Кіндратівна, 1922 р. н., та Огієвич Марія Лук'янівна, 1934 р. н. [2; 3]. За спогадами останньої, вовняні пояси виплітали в селі ще в 40-ві рр. XX ст., серед мотивів орнаменту особливо полюбили робити «котячі лапки» (у формі ромба) та «огнік» (у формі трикутника) [3]. У с.Старе Село Рокитнівського р-ну пам'ятають тільки мотив «котячі лапки» [5].

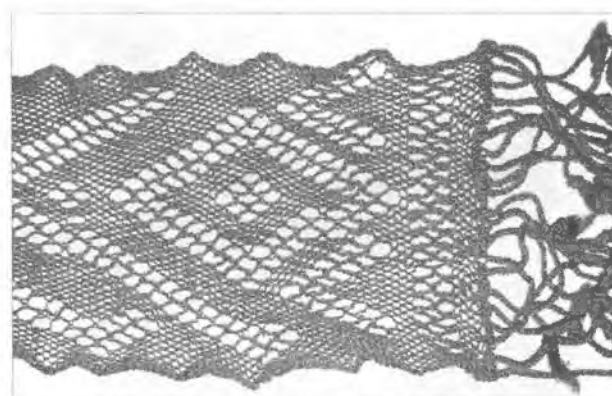
Поширені в Рівненській області широкі (чоловічі) та вузькі (переважно жіночі) вовняні пояси виплітали в особливий спосіб – «по стіні». Як правило, на «глухій» (без вікон) стіні для снування ниток вставляли кілки, відстань

між якими становила 3 метри. Вовняну нитку навивали від першого до третього кілка, роблячи перехрестя перед другим кілком (усього 100 ниток). Чим більше було навито ниток, тим ширшим мав бути пояс. Початком для плетіння пояса слугувало місце перехрещення ниток. У невеликій розвідці Є. Полюхович описаний процес плетіння, що відбувався в с.Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл. на поч. ХХІ ст.: «Перехрещені нитки ніби попаровані по дві. У кожній парі одна нитка була зверху, а друга – знизу» [14, 149-150]. Нині в с.Сварицевичі виплітають вовняні пояси лише дві його мешканки: Холодько Ганна Василівна, 1940 р. н., та Полешко Ольга Василівна, 1933 р. н. [14, 148-150]. Рука майстрині вміло переплітає верхню нитку з першою парі під нижню нитку з другою парі.

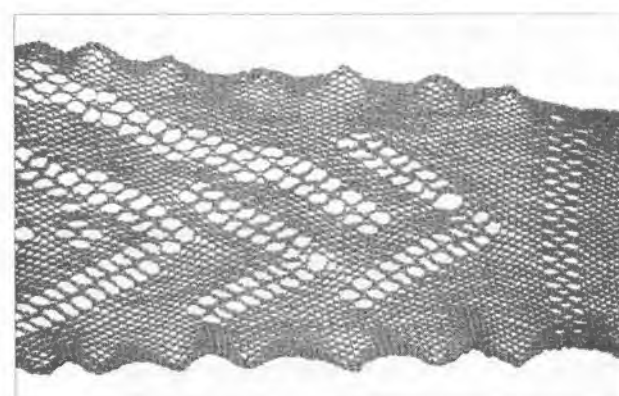
Характерною рисою техніки сітчастого плетіння, що відрізняє її від інших як ручних, так і машинних, є дублювання виробу, коли під час плетіння полотно плетінки одночасно утворювалося на двох протилежних кінцях стіни [25, 39].

Подібна техніка аналогічна тій, що існувала в різних районах Рівненської обл. на межі ХІХ-ХХ ст. Вона ж була використана і при виготовленні поясів у сс.Черемель (316 x 7 см), (196 x 10 см); Бережниця (105 x 36 см) Дубровицького р-ну. Нині пояси з названих сіл зберігаються у фандовій колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею [15; 19; 23]. Найціннішим із дубровицьких поясів є широкий вовняний червоний пояс з геометричним малюнком на кінцях. Композиція орнаменту складається з ажурних ромбів, скісних ліній, кутів (світлин 7, 8) [23].

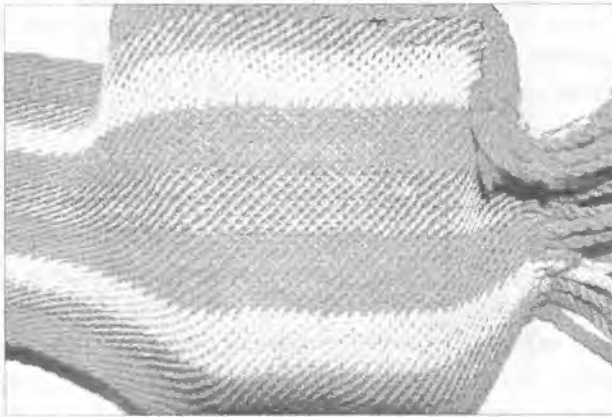
Із сусіднього Зарічненського р-ну в колекції РОКМ знаходяться 4 плетені вузькі пояси, що вирізняються кольоровим декоруванням ви-

7. Фрагмент оздоблення чоловічого плетеного
пояса; с.Черемель Дубровицького р-ну.
Фото Т. Пархоменко, 2008 р.

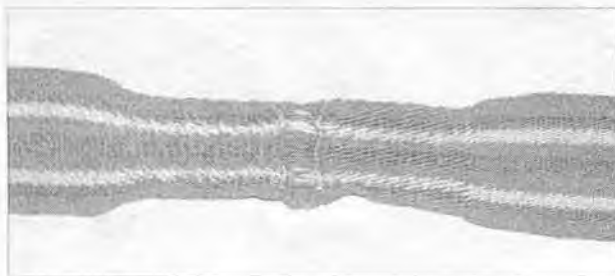
8. Фрагмент оздоблення чоловічого плетеного
пояса; с.Черемель Дубровицького р-ну.
Фото Т. Пархоменко, 2008 р.

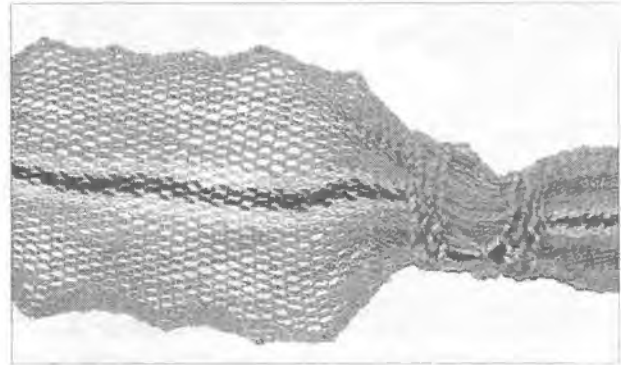
9. Фрагмент чоловічого плетеного пояса;
с.Кутин Зарічненського р-ну.
Фото Т. Пархоменко, 2008 р.

робу, із сс.Задовже (280 x 7 см), Кутин (250 x 7 см), Омит (262 x 6 см) та ще один без зазначення назви населеного пункту (295 x 7 см) [16; 17; 18; 22]. У двох перших поясах ритмічно чергуються поздовжні смуги зеленого, білого, синього кольорів з обов'язковим да-
мінувонням червоного тла (світлин 9, 10), [17; 18]. У третьому поясі у смугастому орнаменті скомпоновані бузкова, жовті, зелені смуги з акцентом на малиновому кольорі (світлин 11, 12) [22]. Четвертий пояс своєрідний тим, що складається з двох частин різних за шириною та кольоровим вирішенням композиції смуг. В одній частині скомпоновані дві сині, одно жовта та чотири червоні смуги, тоді як у другій – дві сині, одно жовта, дві зелені, шість червоних смуг (світлин 13, 14), [16].

Колекція плетених поясів із інших суміжних районів значно бідніша. Лише два плетені пояси представлені із с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну (260 x 15 см) [20] та із с. Велике Вербче Сарненського р-ну (230 x 18 см) [21]. Обидва пояси експонуються в залі №16 РОКМ. Між собою пояси вирізняються кольоровою гамою та орнаментом. Перший пояс – червоний, із численними ажурними геометричними мотивами; другий –

10. Місце з'єднання двох частин пояса;
с.Кутин Зарічненського р-ну.
Фото Т. Пархоменко, 2008 р.

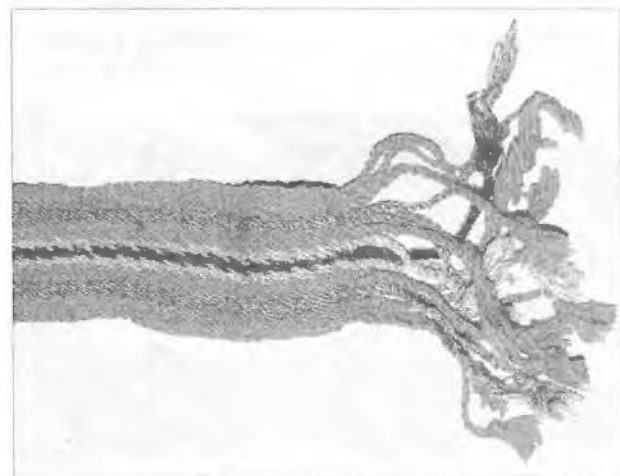
11. Фрагмент чоловічого плетеного пояса;
с.Омит Зарічненського р-ну.
Фото Т. Пархоменко, 2008 р.

із кольоровими смугами зеленого, жовтого, білого, червоного кольорів, виплетений із суцільного плетива, без ажурних вічок.

Із власних спостережень зауважимо, що ажурний геометричний орнамент вводився переважно на кінцях пояса, чим створював своєрідний зоровий ефект.

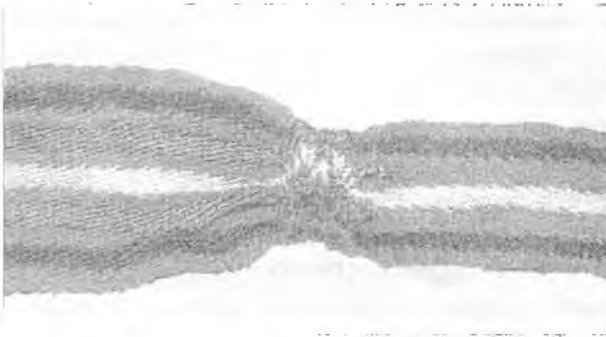
Що стосується традиції плетіння червоних вовняних поясів у південних районах Рівненщини, то під час проведення етнографічної експедиції «Шляхами Південної Рівненщини» (грант 2004 р.) у Корецькому музеї було виявлено два широкі чоловічі пояси. Один з них був привезений із с. Жадківка, другий – із с. Морозівка Корецького району [7; 8].

За матеріалами Н. Шапароваї, пояс у слов'янських віруваннях слугував джерелом життєвої сили [27, 433], а згідно з етичними нормами, ходити без пояса вважалося таким же гріхом, як і не носити хреста [10, 284]. Як частина одягу людини, що приймає форму круга, пояс часто застосовувався в якості оберегу. Закрема, у білорусів відоме його

12. Фрагмент плетеного смугастого пояса;
с.Омит Зарічненського р-ну.
Фото Т. Пархоменко, 2008 р.

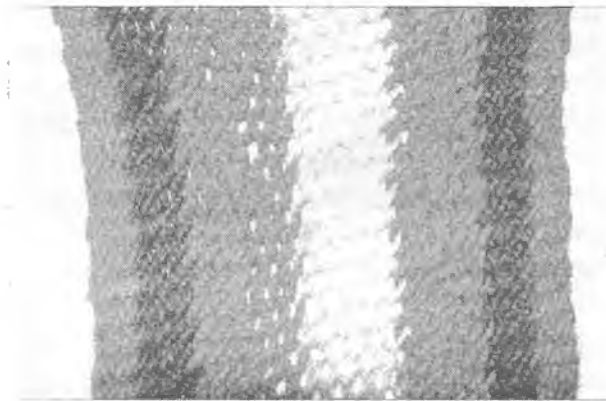
13. Місце завершення плетіння пояса.
Зарічненський р-н. Фото Т. Пархоменко, 2008 р.

використання в родильній обрядовості, коли після абряду хрещення дитину перев'язували поясом [13, 321-322]. Натомість у південних слов'ян існувало повір'я про благодотний вплив священницького пояса на бездітних жінок [13, 322].

Не менш важливу роль відігравав пояс і в весільній обрядовості, де він був неодмінним елементом тродиційного святкового вбрання. Під час сватоння дівчино обдаровувала поясами сватів; напередодні весілля разом із сорочкою то штанами вона дарувала пояс нареченому; а під час самого весілля – батькам молодого, його родичам, музикантам [24, 410]. Ще на поч. XX ст. на Українському Поліссі було поширене народне вірування, за яким червоний пояс мов оберігати молодого від поганого око, хвороб, враків, чужих жінок, водночас наділяючи його чоловічою силою [11, 122 ; 24, 410].

У манаграфії К. Мотейко зноходимо відомості про те, як у Київській, Чернігівській, Полтавській областях молодий пов'язував червоний пояс поверх синього жупона та з ціпком в руках ходив запрошувати на весілля свій рід [11, 122].

Окрім того, пояс був символом дороги, що проводив через різні перешкоди, а тому ви-

14. Фрагмент сітчастого пояса.
Зарічненський р-н. Фото Т. Пархоменко, 2008 р.

користовувався в обрядах початку нового сімейного життя, входження в нову оселю. Пояс слугував з'єднувальним лонцюжком між старим і новим помешканням, «своїм» та «чужим» простором. Згідно із дослідженнями В. Селівончик, у Білорусі під час вінчання під ноги молодим клали не лише рушник, але й пояс [24, 410]. До столу молоду вели за допомогою пояса [24, 410]; коли ж молода переходила жити в хату молодого, вона кидала свій пояс на піч [13, 322]. На другий день після весілля молода пов'язувала пояс на віник, вперше нобираючи воду – кидала в річку [9, 694]. З метою забезпечити добробут у сімейному житті, ще до вінчання дівчино вішала пояс у хліві, свинорнику, над скринькою [24, 410].

Якщо ж чоловік з жінкою вирішували розійтись і жити окремо один від одного, тоді вдвох вони йшли до перехрестя доріг або річки, де розривали пояс [27, 433].

Існують відомості й про використання пояса в поховальній обрядовості. Зокремо, під час поховання на поясі вели коня, що віз на кладовище труну з небіжчиком. Щоб запобігти смерті ще когось із членів родини, під час похорону зов'язували поясом варота на подвір'ї померлого [13, 321-322].

Могічне застосування пояса зафіксоване не тільки в сімейній, але і в календарній обрядовості східних слов'ян, носамперед під час першого вигону «товору» (корів) на пошу. За матеріалами В. Соколової, переважно на свята Юрія – день, коли вперше виганяли худобу на пасовище, господиня обв'язувала навколо себе пояс, а згодом розстеляла його у воротах. Упродовж трьох днів корова мала переходити через пояс. Згідно з прийомом симпатичної магії, наскільки міцно і щільно пояс тримався навколо тіла господині, так і корова мала триматися двору. Зоуважимо, що ці дії супроводжувало й відповідне замовляння [26, 183]. Магічні дії з поясом були зафіксовані в Харківській, Архангельській та Московській губерніях. Нерідко розгорнутий пояс посередині замикали замком. Особливою силою наділяли червоний пояс. Спостерігали за тим, як переступить через нього худоба: якщо не зачепить ногами, то весь рік буде здоровою й ніякий звір її не торкнеться (через пояс мала переступити кожна корова) [26, 160]. На підставі наших експедиційних записів можна зробити висновок, що з часом

звичай трансформувався, і вже в першій половині ХХ ст. замість пояса із замком коло хвіртки залишали тільки замок [2].

У день першого випасу «товару» пояс могли начепити на роги корові, покласти в сумку пастуха [27, 433].

Тривалий час поширеним було використання пояса й при купівлі худоби. Коли коня чи корову вводили на нове подвір'я (стайню, хлів) через пояс, то приказували: «Забувай старого хазяїна, звикай до нового!» [27, 433].

На окрему увагу заслуговує звичай, що побутує в білорусів: при переселенні в нову хату господар вводив (вірніше затягав) туди всіх членів родини саме поясом.

З іншого боку, зняти пояс – означало прилучитися до світу «чужого», потойбічного, а тому його знімали, коли йшли на пошуки цвіту папороті, скарбів, при спілкуванні з душами померлих, під час ворожінь.

Також у народі побутують перекази про чарівне використання червоного пояса при віднайденні залятого скарбу. Один із них був зафіксований нами в с.Дроздинь Рокитнівського р-ну Рівненської обл. Щороку на поверхню землі піднімаються пересушуватися заляті скарби. Здалеку їх можна побачити за синім полум'ям, яким горить золото. Стати власником скарбу вдасться лише тому, хто кине червоний пояс на це полум'я, чим перешкодить скарбу сховатися глибоко в землю [4].

Згідно з іншими віруваннями, потрібно остерігатися чужих поясів, особливо якщо вони «намовлені» нечистою силою. У статті П. Іванова «Дещо про вовкулаків та з їх приводу» приводяться народні повір'я про перетворення людей на вовкулаків за допомогою пояса [6, 506-507]. «Щоб перетворити весільний поїзд на зграю вовків, відьмар бере стільки ременів і мочал, скільки в поїзді осіб, нашіптуючи над ременями й мочалами закляття, а згодом підперезує ними кожного з «поїзжан»; підв'язані поясами в ту ж мить перетворюються на вовкулаків». Повернути назад людську подобу вовкулака зможе лише тоді, коли зачарований пояс протреться і трісне.

Сюжет інших переказів пов'язаний із «намовлянням» згорнутого пояса, який відьмак заздалегідь підкидає під поріг хати. Начебто, хто переступить через такий пояс, той перетвориться на вовка. Один із способів допомогти вовкулаці знову стати людиною полягає

в тому, щоб будь-який чоловік зняв свій пояс та, проказуючи молитву «Господи, помилуй!», нав'язав на ньому кілька вузлів. Після цих дій вовча шкура з вовкулаки має злізти [6, 506-507].

У даній статті була зроблена спроба висвітлити маловідомі народні вірування та звичаї, пов'язані із поясами (насамперед червоними), а також технологію виготовлення одного з видів поясів. Сьогодні питання дослідження техніки сітчастого плетіння поясів є надзвичайно актуальним. Адже ще в 30-ті рр. ХХ ст. плетений на стіні пояс був традиційним одягом мешканців Рівненської області, проте, на жаль, технологія його виготовлення не була належним чином зафіксована в публікаціях етнографів і мистецтвознавців. У наш час доводиться фіксувати лише окремі назви деяких ажурних геометричних мотивів, більшість з яких у наш час відтворити неможливо. Подібна ситуація характерна і для інших видів декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема для писанкарства, в якому традиція писати ті чи інші мотиви збереглася, а от їхня давня назва забулася. Частково втрачені й відомості про особливості способів пов'язування плетених поясів залежно від статі, виду одягу, місцевих звичаїв. Сподіваємось, що майбутні експедиційні розвідки у віддалені куточки Полісся (Українського, Білоруського) допоможуть доповнити наші знання про унікальні витвори народного мистецтва – плетені на стіні пояси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зап. у 2006 р. у с.Глинне Рокитнівського р-ну від Рогульчик Євдокії Василівни, 1926 р. н.
2. Зап. у 2006 р. у с.Дроздинь Рокитнівського р-ну від Денищиць Федори Кіндратівни, 1922 р. н.
3. Зап. у 2006 р. у с.Дроздинь Рокитнівського р-ну від Огієвич Марії Лук'янівни, 1934 р. н.
4. Зап. у 2006 р. у с.Дроздинь Рокитнівського р-ну від Огієвич Уляни Йосипівни, 1940 р. н.
5. Зап. у 2006 р. у с.Старе Село Рокитнівського р-ну від Ковалець Олександри Адамівни, 1928 р. н.
6. Иванов П. В. Кое-что о вовкулаках и по поводу их // Украинці: народні вірування, повір'я, демонологія. – 2-е вид.- К.: Либідь, 1991.- С. 505-511.
7. КІМ. КН 349 / II р 189
8. КІМ. КН 475 / II р 275
9. Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX вв. // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. – М.: Издательство Академии Наук СССР. – 1956. – С. 688-694.
10. Маслова Г. С. Одежда // Этнография восточных

- славян. Очерки традиционной культуры. – М.: Наука, 1987. – С. 259-291.
11. Матейко К. І. Український народний одяг. – К.: Наукова думка, 1977. – 224 с.
  12. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. – Kraków: Polska akademja umiejetności, 1929. – С.1. – 710 s.
  13. Плотникова А. А. Пояс // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М.: Эалис Лак, 1995. – 416 с.
  14. Полохович Є. Виготовлення плетених поясів у с.Сварицевичі Дубровицького району Рівненської області / Західне Полісся: історія та культура. Наук. зб. Вип. 1. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 30-річчю Сарненського історико-етнографічного музею, м.Сарни, 3-4 грудня 2004 р. – Рівне, 2004. – С.148-151.
  15. РОКМ. Доп. №14213.
  16. РОКМ. Доп. №22207.
  17. РОКМ. КН 378/3 / IV Т 2261.
  18. РОКМ. КН 378/6 / IV Т 2264.
  19. РОКМ. КН 378/9 / IV Т 2267.
  20. РОКМ. КН 449 / IV Т 2419.
  21. РОКМ. КН 16879/4 / IV Т 3605.
  22. РОКМ. КН 17089 / IV Т 3640.
  23. РОКМ. КН 19676 / IV Т 3896.
  24. Селівончик В. І. Пояс / Етнаграфія Беларусі: Энцікл. (Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мн.: БелСЭ, 1989. – С.409-410.
  25. Сидорович С. Й. Художня тканина західних областей УРСР. – К.: Наукова думка. - 1979. – 156 с.
  26. Соколова В. К. Весеннее-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начало XX в. – М.: Наука, 1979. - 287 с.
  27. Шапарова Н. С. Пояс // Краткая энциклопедия славянской мифологии. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Русские словари», 2001. – С. 433-434.

Валерій ПОТАПЧУК

Традиційне житло Дубенщини кінця XVIII – початку XX століття

Культура того чи іншого народу – унікальне, неповторне, багатогранне явище, котре в кожному випадку патребує спеціального дослідження. Одним із найважливіших явищ культури є народне житло. Житло пройшло багатовіковий шлях розвитку – від печери і куренів до сучасних комфортабельних будинків, у яких забезпечуються умови для ведення домашнього господарства, культурного відпочинку, творчості, виховання дітей [1; 3; 4]. У наш час будівництво будинків вражає різноманітністю проектних рішень, будівельних матеріалів, оздоблення. Нині відбуваються значні зміни у народному житлі як всього населення України так і нашого регіону. Зникають деякі допоміжні будівлі (клуні, комори та ін.), що стають непотрібними в нових умовах ведення господарства. Кухонний комплекс ізолюється від житлового; зменшується в розмірах або зовсім зникає традиційна піч. При цьому в будівництві використовуються новітні технології та матеріали, проектується будинки в європейському стилі, поступово втрачається самобутність архітектури минулого. Якщо в XVIII – на початку XX ст. основним матеріалом для побудови стін було дерево, глина, камінь, то з середини XX - початку XXI ст.

стає цегла, бетонні блаки, піноблаки та ін. Таким чином втрачаються самобутні риси і можливості національних традицій. Тому, на нашу думку, самобутні форми архітектури нашого народу вже через декілька десятиліть можуть зникнути, втративши етнічний колорит. Відходять у минуле такі будівельні прафесії як тесляр, коменяр, пічник та інші.

За багатовікову історію Волині визначився самобутній стиль будівництва житлових будинків. Головними будівельними матеріалами кінця XVIII – початку XX століть на Дубенщині були дерево, глино, камінь пісковик, ракушняк, очерет, соломо. Після переселення на Волинь, зокрема на Дубенщину, чехів, хати будуються з цегли. Досліджувати будівництва, а особливо його еволюцію – це досить цікаве але, як виявляється, досить складне завдання етнаграфії. Адже будинки, які ще збереглися у нашому місті та районі, були побудовані у кінці XVIII – початку XX століть. Умовно їх можна поділити на декілька типів в залежності від конструкцій стін хати та місцевих ресурсів і економічних можливостей забудовників. Як по всій Україні, так і на території нашого регіону традиційно переважали два типи конструкції стін: зрубний і каркасний.

Поряд з традиційними у нашій місцевості побутувала і безкаркасна техніка зведення стін, про що буде сказано нижче.

ЗРУБНИЙ ТИП ПОБУДОВИ ЖИТЕЛ

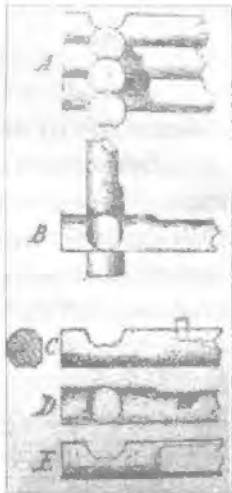
На місце кутів майбутньої хати вкопували у землю або великі камені, або так звані «стояни», тобто великі товсті дубові лалі, не надто висакі. У більшості хат «стояни» на Дубенщині найчастіше муравані з каміння або з цегли. На цю основу клали перший вінець з брусів – підвалину хоти, що складається з найтовстіших та найміцніших брусів; на неї клали наступні бруси, що їх, як і попередні, зарубували у замок, калі зарубка була чотирикутна, або у цівки, коли вона напівкругла.

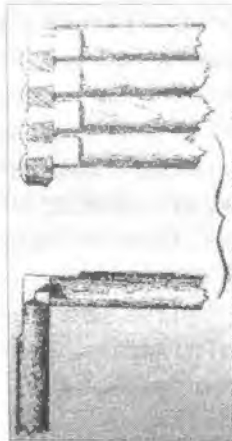
1. Хата в с.Мокре

Збір стіни у бруси робили у такому порядку. Після закладення фундаменту хати і викладення підвалини клали на них перший вінець колод, вибираючи найтовстіші, в яких висвердлювали отвори – тиблі і вбивали клини у піддерева, вставляючи у підвалини. Схрещування кінців у першому вінці робили зрубом. На перший вінець накладали другий. Щоб вінці добре прилягали, в одній з колод робили паз чи обидві колоди обтесували під одну площину. Між вінцями клали прокладку з м'якого болотного моху, паклі, іноді – повсті. На другий кінець нарубували третій і т.д., дотримуючись деяких правил: для зберігання горизонтальності вінців, без значного обтесування колоди викладали по чергово тонкими і товстими кінцями. Для вікон і дверей залишалися місця, котрі скріплювалися шипами.

Оштукатурення зрубних хат проводилось тільки з внутрішньої частини і тільки впродовж деякого часу після побудови. Як правило, такі будинки з часом давали асадку при розміщенні на 1/20 висоти стіни. Таке житло було привілями заможних селян, але при достатній кількості матеріалу (деревини, лісу) у межах нашої місцевості вона було досить поширеним. У деяких зрубних хатах, побудованих ще в XIX столітті, живуть і нині. Зрубний тип побудови жител ми знаходимо в усіх обстежених селах нашого району то, зокрема, у місті Дубно. У відсотковому відношенні такий тип складає приблизно 20% усіх жител.

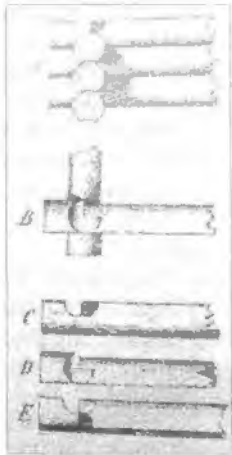

12. Конструкція кінцівки

13. З'єднання в «лапу» або «замок»

14. З'єднання в «присік»

2. Хата в м.Дубно

КАРКАСНИЙ ТИП КОНСТРУКЦІЇ СТІН

Хати дерев'яні у шули, або дилі. Бруси, що ставили вертикально, вкопували в землю або вставляли у підвалини за допомогою чопів. У кожному з них із двох боків видовбували пази, куди горизонтально вкладали, інколи надвоє перепилані, досить короткі бруси або частини «обополків».

Частини конструкції хати. Уся хата стояла на підвалинах: дерев'яних (здебільшого дубових) брусах. Підвалини клалися на глину, камінь або прямо на землю. У підвалині робилися «тиблі» – заглибини у які вставляються стовпи

3. Хата в с.Стара Косовиця

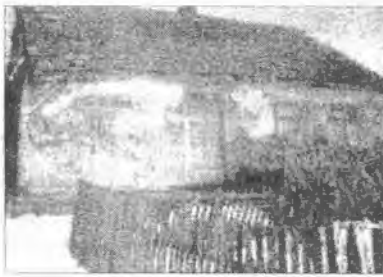
4. Хата в с.Мокре

основи з «чопами», які заходять у «тиблі». Коробко, де плануються вікна і двері, називалася «футрина». У стовпи стін з видовбаними паздавжніми пазами пасередині закладалися «дилі» – короткі горизонтальні бруси.

Верхні бруси стін (верхня коробка) називалися «платва». На «платву» кладуть «бальки». Вони кріпляться залізними скобами до кракви або до центрального «балька». Між краквами кріпляться з середини відкаси-«ригелі». На кракви прибиваються «лати». Лати – це тонкі жердини (до 10 см) або дошки. Якщо хата криється снопами, то лати кріпляться під снопки. Перевесла робили з житньої солами і прив'язували снопки до лати. Солом'яна покрівля хат зберігалася у деяких селах Дубенщини до 70-х років XX століття. Пізніше хати та господарські будівлі перекривалися черепицею або шифером. Це найбільш поширений тип побудови житла в місті та районі, що складає 50% усіх будинків, у яких і понині живе населення нашого регіону.

До каркосного типу побудови стін можна віднести і так звані «турлучні» хати. Такі хати мали досить легкий каркас із густа поставлених стовпчиків,

5. Хата в с.Тростенець

які скріплювалися кількома рядами горизонтальних жердин. Каркас стін густо заплітали житньою соломою. Таких конструкцій, що збереглися, найменше у нашому регіоні. Декілька таких хат можна ще зустріти у місті Дубно, одна була виявлена в с. Макре та декілька – у с. Молодава. У відсотковому відношенні таких будинків – 0,5 %.

БЕЗКАРКАСНА ТЕХНІКА ЗВЕДЕННЯ СТІН

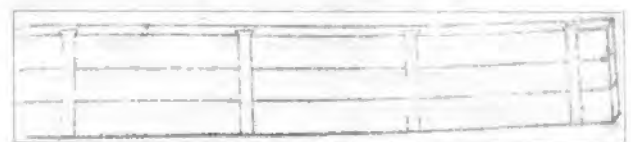
Поряд з каркасною побутувала і безкаркасна техніка зведення стін з глини або глиносолами (так звані глинобиті хати) і глиносолом'яних блоків (ботіни).

Для першого способу виготовляли дерев'яну опалубку, у яку збивалася глина чи глиносолом (глина + палова). У міру висихання матеріалу опалубка піднімалася вище і т.д. Товщина глинобитих стін для хат складала 40-48 сантиметрів, вони витримували вагу даху,

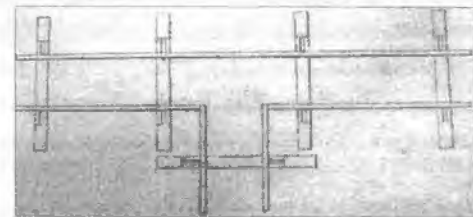

6. Хата в с.Мирогоща

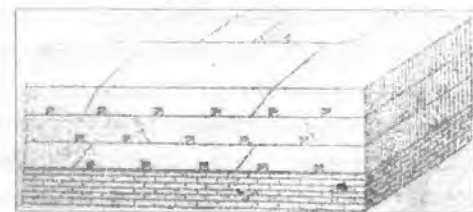
навіть покритого черепицею. Товстіших стін у той час не рабили, оскільки вони не встигали висихати. Зводилися такі стіни на початку літа, щоб вони могли висохнути до настання морозів. Для глинобитих будов підходило всяка глина. До дуже жирної глини додали пісок, тому що при висиханні на стінах з'являлися тріщини. Глину складали біля фундаменту, заливали водою і, якщо потрібно, досипали пісок. Злежану в такий спосіб суміш перевертали і переминали з допомогою биків чи коней. Потім у цю суміш кидали полову чи різану соломку і знову переминали. Рослинні домішки добавляли до глини для того, щоб вона краще скріплювалася і не давала тріщин. Готову суміш нобивали у заздолегід виставлені ящики (опалубку), втопуючи і перемішуючи її ногами якомога щільніше (див. додаток). Коли ящик заповнювався, то по довжині фундаменту клали запасні бруски; з набитого глиною ящика розбирали верхню носадку, її стійки і, відділивши щити від стіни, пересовували їх на інше місце на покладені заздолегід бруски.

15. Ящик для глинобитної хати (вигляд збоку)

16. Ящик для глинобитної хати (вигляд зверху)

17. Стіни глинобитної хати

Закінчивши ряд, ящики виставляли за допомогою «виска» (шнура з грузом), набивали його масою. Це продовжувалось до

7. Хата в с.Заруддя

ти, поки не закінчували цілого горизонтального ряду будови. Потім стінам довали просохнути 1-3 дні.

Нижні бруски ящиків вибивали тільки після повного висихання стіни (див. дод.). Отвори від брусків не закладали до повного висихання стіни. Після кожного ряду стіни рівняли правилом. Нерівності виправляли, коли стіни підсохнуть. Для обрізування використовували шираку лапату, а подекуди зрубували сакирою. Для вікон і дверей вставляли дерев'яні рами.

Для оштукатурення глиняної стіни після повного її висихання використовувалася суміш глини, піску і кінського гною. Цією сумішшю вирівнювали нерівності стіни; вона добре прилипає до неї і при висиханні не давала тріщин. Після цього стіни білили вапном. Хати з такою технікою побудови стін були виявлені в Дубні та в селах Варкавичі, Тростянець, Мокре, Заруддя.

Глиносолом'яні блоки-цеглини (ботіна) виготовлялися у дерев'яних формах та висувувалися на сонці. Склад: глина, подріблена солома чи палава, кінський чи коров'ячий гній (не обов'язково). Солому використовували не менш як одну п'яту частину глини. Після висихання з таких блоків викладали стіни. Скріплювалися вони розведеною глиною.

Техніка виготовлення. Глину мнуть ногами на рівному майданчику. Розміри і форма блоків приблизно як дві сучасні цеглини. Форма, у якій робили ботіну, – без дна і верху. Формовщик, який формував цеглини, змочував форму водою, стінки абсипав половиною чи різаною соломкою і ставив на землю, посипав піском. Брав розчин глини і з розмаху кидав у форму. Після забиття форми верх вирівнював ножем, посипав глину половиною і виймав форму, яку попередньо змочивши, знову абсипав половиною і ставив поряд з уже виготовленою ботіною. Процес знову повторювався. Добре зроблена ботіна не розмокала, навіть якщо її тільки витягнули з форми. В суху

і теплу погоду цеглина ставала твердою. На п'ятий день ботіну можна було використовувати в кладку. За день формовщик у такий спосіб виготовляв до 70 цеглин. Як показує боготовіковий досвід, такі будівлі міцні, сухі та теплі.

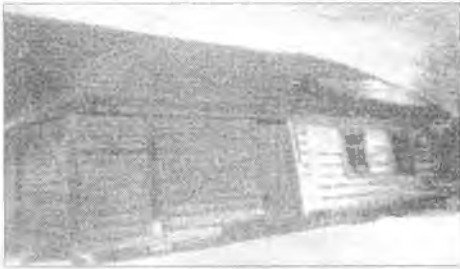
Спочатку для житлових будинків робили фундамент з каменю. На фундамент викладали перший ряд ботіни на глині, змішаній з рубленою соломкою. Глина добре пристає до змоченої цеглини і міцно її зв'язує. Коли були виведені стіни у такий спосіб, відразу робили покрівлю хати. Потім приступали до обмазування зовнішньої і внутрішньої стіни хати, попередньо змочивши їх водою. Після обмазування хату залишали на три тижні, поки остаточно не осядуть стіни, тільки після цього приступали до оштукатурення. Традиційно оштукатурення таких хат відбувалося у два прийоми. Перший раз брали 2 частини глини, 2 частини піску, 1 частину овечого гною і биту кінську шерсть. Коли перший шар висохав, стіни аштукатурювали другим раз. Склад: 1 частина глини, 2 частини піску, кінська шерсть і гашене вапно (п'ята частина). Після висихання стіни білили. Такі хати у селах та у місті будувало найбільше населення та переселенці зі східних та південних районів України. Вони становлять приблизно 10% від усієї кількості забудов.

У східній та південно-східній частинах району, де виступає Мізацький кряж та Кременецькі гари, у деяких селах зводили стіни з природнього каменю (черепашника, крейди): з черепашника – у Варкавичах, Мирагощі, Іваничах, Тростянці, Довгому Полі, Семидубах, Костянці та ін.), з крейди – у Старій Носовиці, Дитиничах, Гірниках. У відсотковому відношенні з цього матеріалу побудовано приблизно 15 % будинків.

Хати з цегли на території району почали з'являтися на початку XX століття. Цю техніку започаткували чеські переселенці, пізніше її перейняли й місцеві жителі, але таких будинків було небагато.

ЗМІШАНА ТЕХНІКА ЗВЕДЕННЯ СТІН

Така техніка характерна для хат, стіни яких викладалися з дерев'яних полін. Ця техніка зустрічається в небагатьох селах нашого району: Іваничах, Тростянці, Клиньцях, Дитиничах. Але вона цікава тим, що стіни зводились за допомогою різаних полін довжиною 35-40 см,

8. Хата в с. Іваничі

9. Хата в м. Дубно

які перекладалися сирого глиною. Існувало два способи зведення стін.

Перший можна віднести до каркасного. Спочатку зводився каркас, який заповнювався полінами та глиною. Каркас міг бути дерев'яний, такий як у каркасних дерев'яних хатах, а міг бути мурований з природного каменю.

Поряд з цією існувало і безкаркасна техніка викладення стін полінами з глиною. Для міцності кути хати час від часу перекладалися дошками.

Да змішаної техніки зведення стін можна віднести і хати, частина яких зведена у зруб, а частина – каркасною технікою у шули. У зруб могла бути побудована житлова частина хати, а сіни (холодна хата) будувались каркасною технікою чи навпаки.

ДЕКОРАТИВНО-ХУДОЖНЄ ОЗДОБЛЕННЯ ХАТИ

Проводячи наші дослідження в місті Дубно і селах нашого району, можна сказати, що 85 % всіх хат традиційно обмозувалися глиною та білилися. Це не стосується зрубної конструкції стін. Для цієї техніки характерна часткова побілка, до того ж лише житлової частини хати. У будинках з природного каменю оштукатурення чи обмазування проводилось тільки навколо дверей та вікон. Усі інші конструкції стін перед обмазкою спочатку дракувалися. Дранко слугувала для кращого прилягання глиняної обмазки. У залежності від місця проживання і природних умов використовували дранку трьох видів:

1) дерев'яні планки, збиті як гроти;

2) тонкі гілки ліщини;

3) очеретяні мати.

Після обмазування глиною хати білилися. Зустрічаються хати з художньо-декоративним розписом стін та різьбленими «обналичниками» навколо вікон та дверей.

Звісно, за багатовікову історію нашого краю народна архітектура постійно змінювалася, еволюціонувала, зберігаючи в той же час столі форми.

Перш за все незмінним елементом волинського господарства було і залишається огорожа. «Огорожа двору чи обійстя – предмет особливої сторонності українських господарів, що, мабуть, має зв'язок із західноєвропейським значінням огорожі, як символу власності; цим Україна відзначається од Росії, дуже часто там зовсім не мають огорожі, – можливо, також у зв'язку з пануючим там так званім «общинним» ладом. Відсутність огорожі в українського селянина – це ознака аstatнньої розпусти та недбальства у господарстві» [2, 120]. Сьогодні – це обов'язковий елемент кожного господарства: чи то в місті, чи в селі. Звісно, матеріал для виготовлення огорожі – найрізноманітніший: від дерев'яних штахетників до сучасних бетонних та металевих кованих конструкцій.

Другим важливим елементом господарського двору є літня кухня. Сьогодні будівництво господарі дуже часто розпочинають саме з літньої кухні, а вже потім – з хати. У різні часи назва «літня кухня» змінювалася. Її на Україні називали «чарна хата» (бо не мала камина), «кобиця». Найпримітивнішою формою літньої кухні являє собою діру, прокопану в якомусь природньому або спеціально зробленому виступі на землі, яко з'єднується з вертикальним отвором, прокопаним зверху таким чином, що утворюється коліно. У нижню діру кладуть дрова і запалюють, а на верхній отвір ставлять казанок з водою на кашу. Можлива така «літня кухня» існувала у наших предків ще з часів неоліту. Але яка б не була форма чи назва, функція залишається одна: приготування їжі в теплу пару року.

Тепер порівняємо частини хати минулих століть і сьогодення. На перший погляд це зовсім різні конструкції, починаючи від планування і до матеріалу. Але насправді, при детальному вивченні досить чітко проглядаються чіткі традиції, які залишаються незмінними протягом століть.

1. *Загальний вигляд.* Доцільно привести з цього приводу слова Х. Вовка: «Загальнопоширене уявлення про українську хату як про утільний кокетливо біленький будинок під чистенько пригладеною та підстриженою стріхою, що виглядає поміж оточуючих дерев та кущів, відповідає дійсності й тепер. Із дуже невеликою кількістю винятків цей тип домінує на цілому просторі України, дормо, що місцеві умови та будівельний матеріал токі різноманітні, що економічний стан не всюди однаковий та що не однакові й сусідні впливи. Зовсім однаковий на цілому просторі країни цей загальний тип хати став одною з найголовніших та найвирозніших етнографічних та фізичних ознак українського племені» [2, 95]. Це стосується і нашого краю. З глибини століть і до наших днів обов'язковим елементом завершення будівництва є оштукатурення та білення хати.

На території нашого краю, незалежно від матеріалу та географічного положення, хати обов'язково клинкуювали або тинкуювали, а потім «мазали» — штукатурили. Тинкування — це набивання зсередини та зовні вузьких дранок, подібних до ґрат. У деяких місцях, особливо в селах та в місті, де є водойми, робили очеретяні мати і оббивали ними стіни. В окремих селах на Дубенщині дранкою слугували набиті подібно до ґрат ліщинові гілки. Це робили для того, щоб накласти штукатурку. Для оштукатурення або мазання брали глину, мішану з кізком. Після висихання білили вапном або крейдою.

Варто зауважити, що дранки та очеретяні мати використовуються при будівництві й у наш час, правда, матеріал для оштукатурення еволюціонував від глини з кізком до сучасних цементно-вапняних розчинів та інших сучасних будівельних матеріалів. Білять вапном, хоча зараз з'явилося багато нової фарби різних кольорів та відтінків для побілки зовнішніх та внутрішніх стін хат. На зовнішні стіни у наш час наносять і «шубу» (обрізкування стін цементним розчином).

2. *Покрівля, дох.* Досліджені нами хати вже не мають солом'яних стріх, як обов'язкового елементу української хати. Стріха нині замінена черепицею, бляхою. Сучасні хати па-

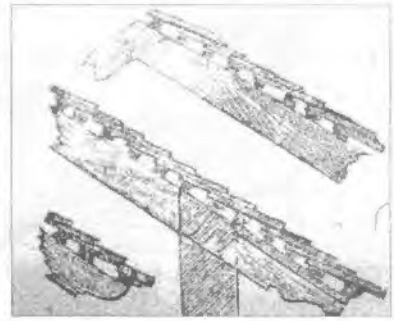
криті переважно шифером, в останній час використовується залізочерепиця. Форма даху двосхила, але трапляється і чотирихила, при цьому вузькі схили покривлі скорочені наполовину або на дві третини, а від верхнього чи від нижнього краю ставлять стінку, як у двосхилих покрівель. Ця форма збільшує обсяг горища.

3. *Ганок або верондо* — невід'ємна частина хат минулих століть і сьогодення. У будинках минулого — це невеликий навіс над входними дверима хати, який буває під спільною покрівлею з хатою, а інколи і має самостійний невеликий дашок. Нерідко його підтримують вирізблені стовпчики з брусів. Ганок обгороджений дощатим плінтусом або штахетником. У наш час ганок перетворився у веранду. Це, у більшості випадків, неопалювана передня частина будинку. Дощатий плінтус у половині стіни еволюціонував у мурований, а відкриті ділянку ганку зосклили у віконні рами.

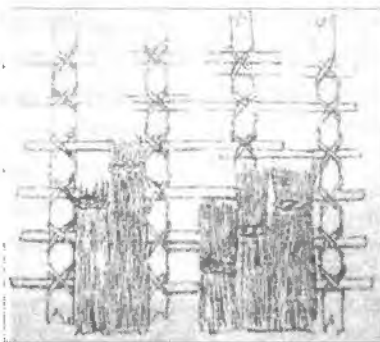
4. *Вікна та двері.* Як зазначив Х. Вовк: «...розвиток приводить до великого вікна на дев'ять, а навіть на дванадцять шибак, як це можна побачити у багатьох хатах на Волині» [2, 108]. Вікна у наш час — великі і просторі. У минулому їх обмольовували в різні кольори, відокремлюючи від білої стіни хати. Обводили жовтими, синіми або червоними смугами (в останньому випадку — коли в хаті дівка на видонні). І досі, хоча колір втратив своє значення, вікна виділяють іншим кольором. Двері мають прямокутну форму, хоча можна помітити

один цікавий момент з минулого. Раніше одвірки зарубували особливим способом, з бічними вставками, що давало дверям заокруглений вигляд (арки). Сьогодні цей елемент прослідковується у будівництві входу веранди чи ганку.

5. *Комора.* Комора у минулому знаходилась при хаті, відрізнялась відсутністю вікон та печі. Цікава, що комора

11. Особливості покриття даху черепицею. Види з'єднання зрубної конструкції стін

10. Конструкція солом'яного даху

відрізнялася у більшості випадків від хати і зовнішньою будовою, не була штукатурена, не білена. Але як би вона не була побудована – при хаті чи окремо – являла собою однокімнатну будову, підвищену над рівнем ґрунту та цілком закриту, тобто без вікон, якщо не враховувати маленького отвору, часто без скла, що знаходився досить високо, майже під стелею. Якщо порівняти минуле і сьогодення, то сучасні комори, які знаходяться в хаті, не відрізняються зовнішнім оздобленням. Єдине, що залишилось незмінним, – це віконце, яке так, як і у минулі віки, знаходиться високо, майже під стелею, правда в рамі й за склом.

6. *Погріб або льох*. До надвірних прибудов варто віднести погріб або льох. Традиційно для нашого регіону споруджували погріб на рівному місці у вигляді досить глибокої ями. Стіни зсередини найчастіше мурували з природнього каменю. Зверху клали дерев'яні бруси, які перекривали дошками. Дошки за-

сипали товстим шаром землі і прикривали дерном. Вхід до льоху робили збоку зі сходами. При вході були невеликі сіни, що мали назву шия, а потім уже самі двері льоху. Такі погребі є обов'язковими в кожному господарстві й трапляються по всій території Дубенщини. У деяких селах (Гірники, Злинці, Тростянець та ін.), де є нерівності рельєфу, копали у схилах глинистих горбів, починаючи на рівні двору. Копали спочатку шию, переважно з підпорами дерев'яних стовпів, або викладали фасад з дверима каменем. А потім копали власне льох.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондарчик В.К. Полесье. Матеріальна культура. – К.: Наукова думка, 1988.
2. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995.
3. Самойлович В. П. Українське народне житло. - К., 1972.
4. Стельмах Г.Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні: Історико-етнографічне дослідження. - К., 1964.

Природа

Ростислав ЖУРАВЧАК, Анатолій СМІТЮХ

До поширення деяких представників мікротеріофауни на території Рівненської області

Дрібні ссавці, або мікромамалії, становлять основну частку видового багатства теріофауни України, а за кількістю поселень та біомасою є домінуючою групою ссавців більшості регіонів. Важливе також їхнє практичне значення, в першу чергу – як переносників збудників інфекційних захворювань. У кожній області щорічно проводяться контрольні вилови дрібних ссавців з метою вивчення вогнищ зоонозних інфекцій. Не виключенням є й Рівненська область, проте стан вивченості видового складу та поширення мікротеріофауни тут має лише фрагментарний характер [3; 6 - 8]. Саме тому корисним та необхідним є використання даних вилову представників мікротеріофауни працівниками санітарно-епідеміологічних станцій (СЕС) для накопичення інформації про стан фауни регіону в цілому. Оснавою до даної публікації є матеріал, зібраний працівниками Рівненської обласної СЕС у 2006-2007 роках.

Матеріал та методи дослідження. Збір матеріалу в 2006-2007 роках проводився в околицях 49 населених пунктів 10 районів Рівненської області (див. рис. 1 та табл. 1). Зазвичай відлов здійснювався одночасно в 2-3 різних стаціях, серед яких можна виділити 4 основні: ліс, агроценоз (в тому числі оброблювані поля, луки, пасовища, скирти), болото та неугіддя (не задіяна в господарській діяльності територія).

Відлов здійснювався пастками-давилками типу Геро. Пастки розташовувались у лінію по 100 штук в межах певної однорідної території

на відстані 2-3 м одна від одної. Для принади використовувались кубики хліба, змочені у нерафінованій олії. Час експонування пасток переважно 1-3, в окремих випадках – 4-5 діб.

Приналежність виду встановлювалась за визначником Б. А. Кузнецова [4], таксономічні назви наведені згідно Контрольного списку теріофауни України [1]. Ефективність відлову визначалась як кількість спійманих особин в перерахунку на 100 пастко-діб. Відносна чисельність виду оцінювалась на основі частоти трапляння виду у пастки (в перерахунку на 100 пастко-діб) та на основі відсотку трапляння в межах загальної вибірки [2].

Результати та їх обговорення. Всього за період 2006-2007 років було вилучено 961 особин мікромамалій, серед них 4 види мишачих, 2 види норицевих і по одному виду мідичевих та вовчкових (Табл. 2). Загальна ефективність відлову становила 4,7 особин на 100 пастко-діб (відповідно 5,2 та 4,1 особин у 2006 та 2007 роки). Найбільша кількість представників мікротеріофауни відмічена у лісових стаціях (здебільшого за рахунок значної чисельності нариці рудої *Myodes glareolus*), найбільше видове різноманіття виявлено у агроценозах (Рис. 2, Табл. 2). Далі наводиться детальніша характеристика виявлених видів.

Родина Soricidae Fisher, 1817 – мідичеві. Родина в регіоні представлена 6 видами [2, 6, 7, 8]. До пасток під час контрольних виловів потрапляв лише один.

Sorex araneus Linnaeus, 1758 – мідича зви-

Рис. 1. Місця проведення контрольних виловів представників мікротеріофауни працівниками Рівненської обласної СЕС у 2006-2007 роки (пояснення до нумерації населених пунктів наведені у Таблиці 1)

чайна. Звичайний вид регіону, найчисельніший серед представників родини. Вид досить рідко потрапляє у довилки, через що є нечисленним серед зібраного матеріалу (частко вилову 3,4 %). Мідія звичайна – євритопний вид, що успішно заселяє як агроценози так і ліси з невеликою перевагою останніх, уникаючи лише відкритих сухих місцевостей.

Родина Myoxidae Groy, 1821 – вовчкові. На території Рівненської області достовірно відмічено перебування 3 представників даної родини [5; 7-8], серед яких сося садова *Eliamus quercinus* L. не реєструвалось із 1967 року [5] і на доний момент вважається зниклою [1]. До посток потрапляв лише один вид.

Muscardinus avellanarius (Linnoeus, 1758) – вовчок гарішковий

За досліджуваний період виявлена лише одна особина доного виду (19.04.2006 серед лісу на околиці с. Углище Рівненського району). Загалом вид на території області малочисельний. Як і попередній, він рідко потрапляє до посток. Вовчок гарішковий занесений до Європейського Червоного списку (1991) та Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи (2000).

Родина Muridae Illiger, 1811 – мишачі. На території Рівненської області відмічено 7 видів 5 родів [5-7], із них поширення пацюка чорного *Rattus rattus* потребує нових даних

Таблиця 1

Час та місце проведення контрольних виловів мікротеріофауни
у 2006-2007 роки на території Рівненської області

Дата	Район	Населений пункт	Номер на схемі	Стація	Кількість пастко-діб	Кількість відловлених мікромамалій
2006 рік						
18-20.04	Рівненський	с. Жобрин	42	Ліс	100	11
				Неугіддя	100	7
		с. Углище	41	Агроценоз	100	13
				Ліс	100	15
		с. Мочулки	39	Ліс	200	19
		с. Руда Красна	40	Неугіддя	100	1
				Ліс	100	9
26-28.04	Млинівський	с. Острожець	43	Агроценоз	200	13
				Ліс	200	28
		с. Надчиці	44	Агроценоз	200	8
				Ліс	200	20
15-17.05	Володимирецький	с. Луко	19	Агроценоз	200	5
				Агроценоз	200	6
		с. Воронки	20	Ліс	200	2
				Неугіддя	200	5
06-09.06	Зарічненський	с. Дібрівськ	14	Ліс	300	15
				Агроценоз	100	6
		с. Вовчиці	11	Ліс	200	10
				Агроценоз	200	6
		с. Серники	12	Ліс	200	8
				Неугіддя	200	9
		с. Олександрове	13	Ліс	300	11
				Агроценоз	100	3
20-23.06	Дубровицький	с. Будимля	22	Ліс	450	6
				Болото	100	-
		с. Переброди	21	Ліс	450	7
				Болото	100	-
		с. Шахи	23	Ліс	400	7
				Болото	400	1
04-07.07	Сарненський	с. Карасин	26	Ліс	500	33
				Агроценоз	100	13
				Болото	100	-
		с. Рудня	27	Ліс	400	15
				Болото	50	-
		с. Рудня-Карпилівська	28	Ліс	400	13
				Болото	50	-
08-11.08	Костопільський	с. Корчів'я	38	Ліс	400	49
				Неугіддя	400	15
		с. Іваничі	37	Ліс	400	37
		с. Садки	36	Ліс	200	17
				Агроценоз	200	16
19-22.09	Зарічненський	с. Кутин	8	Ліс	300	19
		с. Любинь	6	Ліс	300	10
		с. Заозер'я	5	Ліс	200	10
				Агроценоз	200	3
		с. Задовже	7	Болото	200	18

		с. Локниця	10	Неугіддя	200	25
		с. Храпин	9	Агроценоз	200	13
Всього за 2006 рік					10700	557
2007 рік						
20-22.03	Рівненський	с. Жобрин	42	Агроценоз	200	13
		с. Углище	41	Ліс	200	21
		с. Мочулки	39	Ліс	200	14
		с. Руда Красна	40	Ліс	200	9
03-05.04	Гощанський	с. Терентіїв	46	Агроценоз	200	4
				Неугіддя	200	6
		с. Синів	45	Агроценоз	200	7
				Агроценоз	200	11
24-26.04	Костопільський	с. Малий Мидськ	30	Агроценоз	200	3
				Ліс	200	5
		с. Рудня	29	Ліс	400	4
		с. Ледне	31	Ліс	400	6
15-18.05	Зарічненський	с. Борове	17	Ліс	300	13
				Агроценоз	100	9
		с. Млинок	18	Ліс	100	8
				Агроценоз	300	13
		с. Перекалля	16	Ліс	100	5
				Агроценоз	300	13
		с. Тиховиж	15	Ліс	200	8
				Агроценоз	100	5
14-16.06	Здолбунівський	с. Мости	49	Ліс	200	13
				Агроценоз	200	7
		с. Будераж	47	Ліс	200	12
				Агроценоз	200	9
		с. Буца	48	Ліс	100	8
				Агроценоз	100	7
23-26.07	Рокитнівський	с. Старе Село	25	Ліс	300	8
				Агроценоз	300	4
		с. Дроздинь	24	Ліс	300	9
				Агроценоз	300	7
				Агроценоз	300	5
				Агроценоз	300	5
06-09.08	Зарічненський	с. Млин	1	Ліс	300	3
				Агроценоз	100	1
		с. Нобель	2	Ліс	300	2
				Агроценоз	100	1
		с. Дідівка	3	Ліс	300	3
				Агроценоз	100	1
23-26.10	Костопільський	с. Котира	4	Лісосмуга	300	-
		с. Рокитне	35	Ліс	400	38
		с. Пісків	34	Ліс	500	38
		с. Яснобір	33	Агроценоз	300	26
		с. Моквинські Хутори	32	Агроценоз	300	25
Всього за 2007 рік					9800	404
Загалом за період					20500	961

Таблиця 2

Видовий склад та частота траплення представників мікротеріофауни у контрольних виловах 2006-2007 років на території Рівненської області

№ п/п	Вид	Всього	Частота траплення		Біотопічний розподіл, особин			
			Частка від загального вилову, %	Особин на 100 п-д*	Ліс	Агроценоз	Болото	Неугіддя
1	Мідиця звичайна <i>Sorex araneus</i>	33	3,4	0,16	27	6	-	-
2	Вовчок горішковий <i>Muscardinus avellanarius</i>	1	0,1	0,005	1	-	-	-
3	Миша польова <i>Apodemus agrarius</i>	2	0,2	0,01	-	1	-	1
4	Миша звичайна <i>Mus musculus</i>	24	2,5	0,12	-	24	-	-
5	Мишак жовтогрудий <i>Sylvaemus tauricus</i>	92	9,6	0,45	60	17	-	15
6	Мишак лісовий <i>Sylvaemus sylvaticus</i>	170	17,7	0,83	151	12	-	7
7	Нориця руда <i>Myodes glareolus</i>	496	51,6	2,42	310	145	19	22
8	Нориця польова <i>Microtus arvalis</i>	143	14,9	0,70	49	71	-	23
	Всього	961	100	4,7	598	276	19	68

* постко-діб

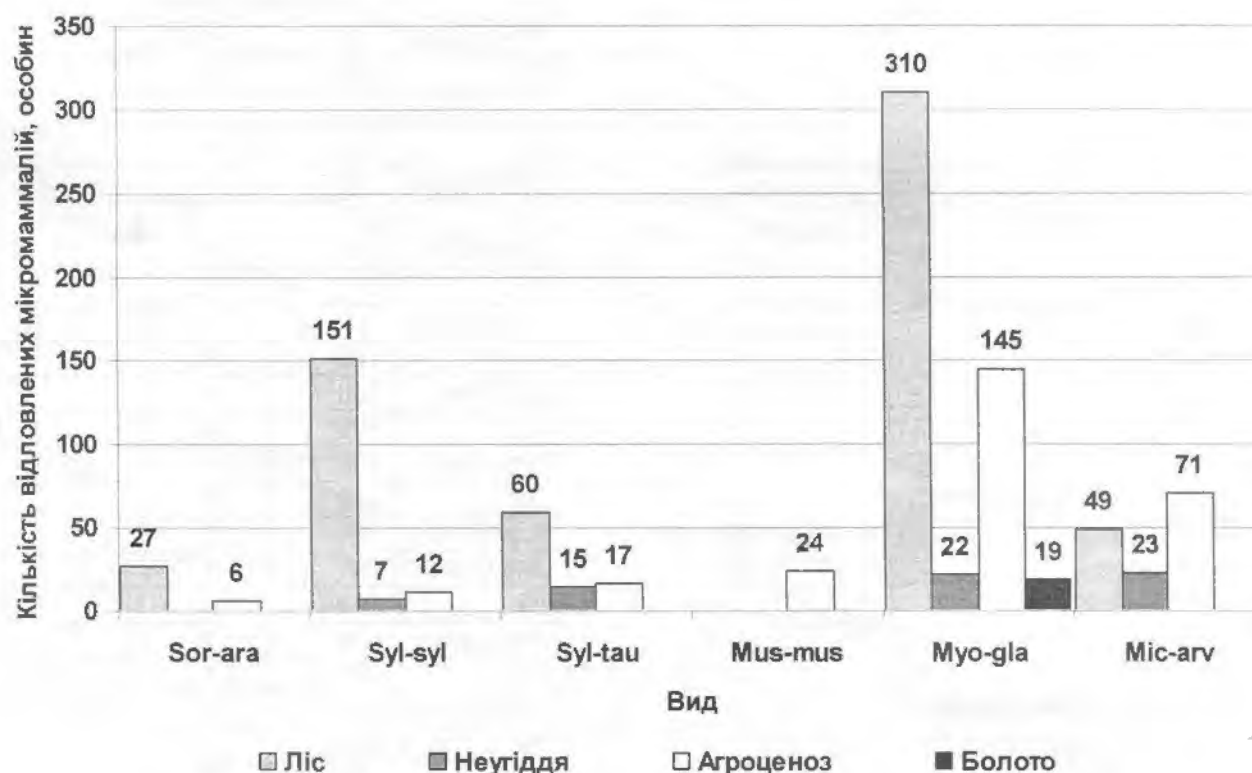

Рис. 2. Біотопічний розподіл кількості виловлених мікромамалій за 2006-2007 роки (в підписах використано акроніми латинських назв видів)

(востонне на території області реєструвався у 1968 році) [6]. До посток потрапляло 4 види.

Apodemus agrarius (Pollas, 1771) – миша польова. Вважається звичайним та широко поширеним видом, проте його частка серед контрольних виловів є надзвичайно низька (0,2 %). З огляду на це стан то поширення виду потребує додаткового уточнення.

Mus musculus Linnaeus, 1758 – миша звичайно. Типовий синантропний вид широко розповсюджений на території області. Серед контрольних виловів реєструвався із червня по вересень серед баготарічних трав, оброблюваних земель та біля скирт, що пояснюється літньою міграцією виду із житлових та інших будівель на агроценози [6].

Sylvaemus tauricus (Pallas, 1811) – мишак жовтогрудий. Один із субдомінантних видів лісових масивів, частка вилову якого становила 9,6 %. У 2007 році траплявся також у агроценозах та серед неугідь, що пояснюється міграційними процесами внаслідок зростання чисельності та щільності виду.

Sylvaemus sylvaticus (Linnaeus, 1758) – мишак лісовий. Один із субдомінантних видів лісових масивів частка вилову якого становила 17,7 %. В інших угіддях трапляється рідше, інколи – випадково, переважно в екотонних ділянках. Основна кількість особин (80,2 %) реєструвалась з другої половини літа.

Родина *Arvicolidae* Gray, 1821 – норицеві. У Рівненській області трапляються 7 видів, один з яких (ондатра *Ondatra zibethicus*) є адвентивним [2; 5 - 8]. Серед контрольних виловів 2006-2007 років траплялися 2 види.

Myodes glareolus (Schreber, 1780) – нориця руда. Масовий вид з широким поширенням, абсолютний доміант серед контрольних виловів у більшості стаціях (частота трапляння 51,6 %). Найчастіше зустрічається в лісових масивах, проте охоче заселяє й інші біотопи. Єдиний вид, що потрапляв до пасток на болотах. В порівнянні з попереднім роком, 2007 року чисельність нориці дещо знизилась (приблизно на 30 %), що особливо яскраво спостерігалось з другої половини літа.

Microtus arvalis Pallas, 1779 – нориця польова. Другий за чисельністю та поширенням вид норицевих Рівненської області, дещо частіше трапляється у північних її районах. Один із субдомінантних видів серед контрольних виловів. Інтенсивно населяє агроценози, в інших стаціях трапляється переважно в екотонних ділянках.

Висновки. Серед 26 видів відмічених на території Рівненської області представників мікротеріофауни за польові сезони 2006-2007 років до пасток потрапляли 8 з них. Всього було відловлено 961 особину трьох родин із загальною ефективністю відлову 4,7 особин на 100 пастко-діб.

Абсолютним доміантом серед вилову пастками Геро виступає нориця руда. Поряд з нею чисельними в лісових масивах також є мишак лісовий, мишак жовтогрудий та мідця звичайна. Серед агроценозів та неугідь переважають представники норицевих.

Вивчення стану інших видів потребує проведення додаткових та спеціальних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загороднюк І.В. Контрольний список теріофауни України // Савці під охороною Бернської конвенції. – Київ, 1999. – С. 202-210.
2. Загороднюк І.В. Польовий визначник дрібних ссавців України. – Київ, 2002. – 60 с.
3. Кістяківський О.Б. Хребетні тварини Полісся // Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся. – Київ: КДУ, 1955. – С. 321-324.
4. Кузнецов Б.А. Определитель позвоночных животных фауны СССР. Ч. 3. Млекопитающие. М.: «Просвещение», 1975. – 208 с.
5. Макачук П.Е. О нахождении садовой сони (*Elomys quercinus* L.) на территории Ровенской области // Вестн. зоологии, 1973. – № 1. – С. 77-78.
6. Татаринов К.А. Фауна хребетних заходу України: екологія, значення, охорона. – Львів: ЛДУ, 1973. – 260 с.
7. Химин М.В. Результати інвентаризації фауни хребетних Рівненського природного заповідника // Природа Західного Полісся та прилеглих територій. Мат. наук.-практ. конф. – Луцьк: «Вежа», 2005. – С. 250-276.
8. Химин М.В. Фауна хребетних Vertebrata Рівненського природного заповідника // Природа Західного Полісся та прилеглих територій. 36. наук. праць № 3. – Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ, 2006. – С. 305-335.

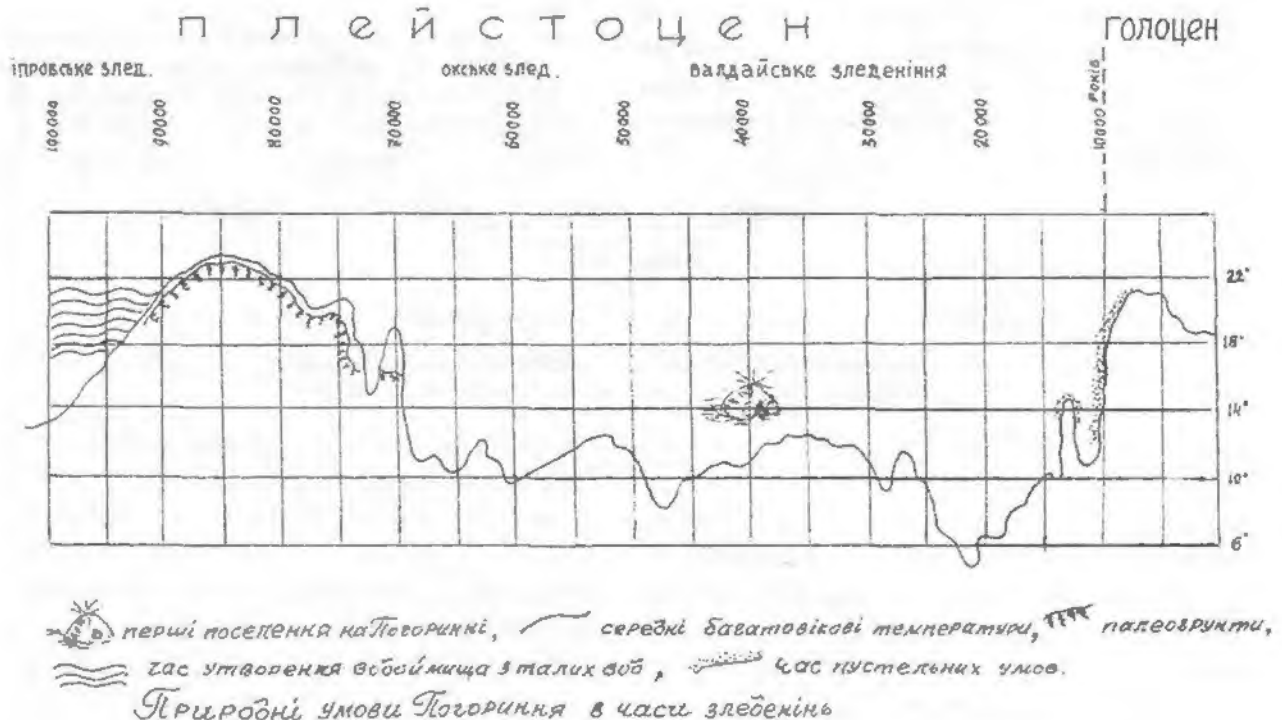
Природні умови Погориння після Дніпровського і Валдайського зледенень

Дослідження Волині та Полісся в різні часи визначними вченими-грунтознавцями, географами, геологами, геоморфологами, зокрема Докучаєвим В. В., Танфільєвим Г. І., Лоскаревим В. Д., Тутковським П. А., Геренчуком К. І., Цисем П. М. та іншими науковцями з різних галузей знань природничих наук давали і дають багаті матеріали і висновки відносно формування природного середовища нашого краю.

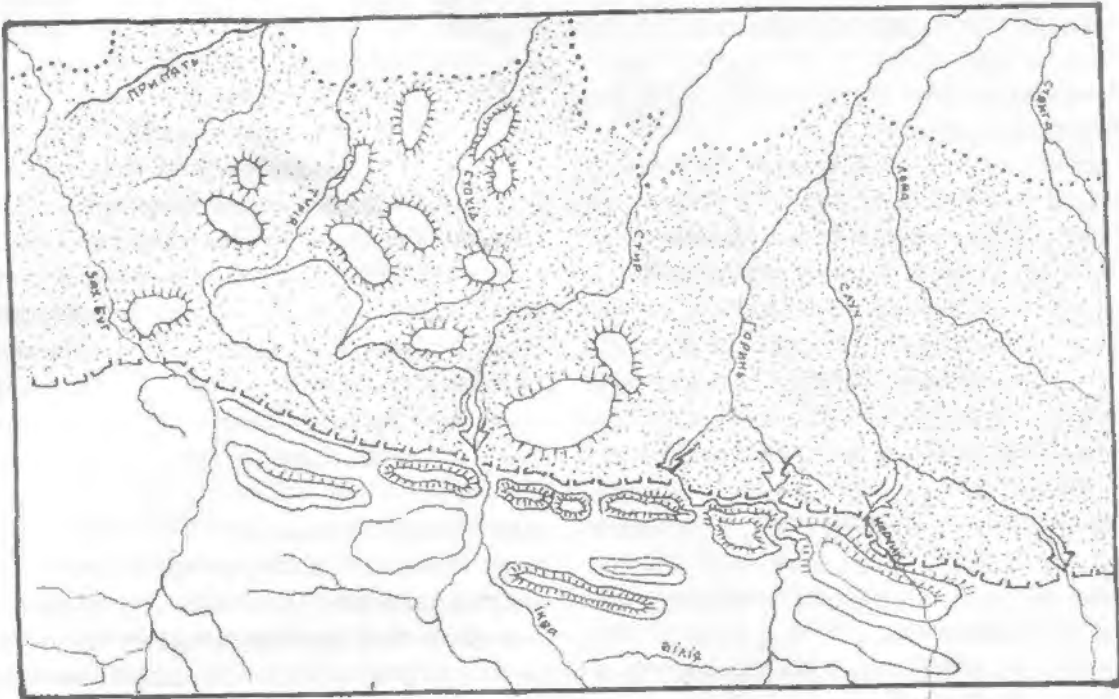
Зупинимось на короткому часі, коли на території північного Полісся зайшла крига дніпровського зледеніння. На протязі тисячоліть зноходження криги потужністю до 200 метрів відбувались суттєві зміни рослинного і тваринного світів, гідрографічної мережі, перевідкладення особливо четвертинних гірських порід. Це надзвичайно важливе і об'ємне питання, що потребує глибоких і всебічних висвітлень з кожного питання, що буде зроблено в майбутньому [1].

Зупинимось коротко на стані гідрографічної мережі та її ролі у формуванні рельєфу північних схилів Валинської височини та півдня Полісся. Розглядаючи ці питання, слід звернути увагу на кліматичні особливості краю і вплив на них льодовика. Перш за все, незначна

відстань потужної криги від зазначених вище місцевостей мала суттєвий вплив на ґрунти та гірські породи, які їх підстеляли. Температури були низькими, що сприяло промерзанню земної кори на десятки метрів вглиб, тобто від краю льодовика мінімум до сучасних Кременецьких гір понувала багаторічна мерзлота різної потужності. На промерзлих тундрових ґрунтах у час спокійного стояння льодовика могли розвиватись і рости мохи, лишайники, пушиця, осока, гриби, карликові береза та верба. В окремих захищених місцях росли вільха, береза, часом сосна – в основному холодовитривалі рослини. Проте, коли льодовик починав активно тонути, то за моренним бор'єром збиралось чимало води. Стікати на північ по схилу вона не могла, так як долина сучасної Прип'яті була зайнята кригою. Тала вода в міру накопичення поволі стікала на південь і особливо в часи інтенсивного розтавання льодовика доходила до північного уступу Валинської височини. Таким чином від краю льодовика до Волинської височини формувалось велике водосховище на території сучасних Волинської та Рівненської областей. Цілком логічно, що органічні рештки – покручене гілля, лишайники, мохи в основному пла-

Водоймище, яке утворилось талими водами дніпровського льодовика.

..... межа дніпровського льодовика,
 ┌─── північний уступ Волинської височини, ┘ місце стоку вб на південь,
 ░░░ територія водоймища, ☼ підвищення, які рідко заливались водою

вали по поверхні або просто у воді. Якщо була б тиха погода, то під час сподання рівня води все залишилося б на місці [2].

Проте слід мати на увазі, що в ці часи формувались різні показники атмосферного тиску: над льодовиком високий, а над південними районами – низький. Як і протягом усього дніпровського зледеніння, так і початку його відступу постійні вітри дули з півночі на південь. Ці вітри формували течії у згаданому водоймищі, а також здували з його поверхні органічні рештки на південь разом із лесовими частками. Такий процес тривав протягом багатьох століть [4]. Узимку рівень води у водоймищі сподав, оскільки льодовик не танув, а води з півдня поволі відступали на північ. Органічні рештки в перевозній більшості залишались уздовж уступу Волинської височини. Дно цього коласольного водоймища класифікується як нерозчленовані водно-льодовикові та алювіальні відклади середнього та пізнього плейстоцену, піски різнозернисті з прошорками гравію, уламками кремню, іноді кристалічних порід (Геренчук К. І.) [1]. У різних місцях уступу виявлено органічних прошарків від 10 до 20. У найпівденніших місцевостях відклади органічного походження можна віднести до середнього плейстоцену.

Вони добре прослідковуються в долині Горині (Сергіївка, Решуцьк, Ходоси), і видима їх частина в руслі річки сягає 1-1,5 метра. Чорні відклади перекриті алювіальними відкладами післяльодовикового часу: пісками та суглинистими супіссями. Чорний колір глибинних відкладів утворився внаслідок певних мінералів, які виникли під час заболочення місцевості. У таких відкладах присутні отруйні для рослинного світу речовини.

Такі відклади непаодинокі. На другій терасі Горині то її лівої притоки Кустинки чітко прослідковуються шорувоті леси. Вони мають свої особливості. У чому вони полягають? На нашу думку, колишні форми рельєфу – підвищені місця – впливали на рух повітряних мас, тобто вітрів із льодовика, і на утворення течій у водоймищі, де відкладались леси, які переносились вітрами. По глибоких болках на рівні другої тераси або нижче відкладались леси зі зволжених у воді часток. Ці відклади щільні, суглинисті й перекриті пізнішими породами. Це леси водно-льодовикового походження. У Решуцьку, Сергіївці й Хотині існують леси з чорними прошорками. Лесові шари потужністю 3-10 сантиметрів, а чорний прошарок 0,2-1,0 сантиметра.

Які тут відбувались природні процеси? Уже

зазначалось, що талі води змивали органічні рештки і переносили їх на південь. Але наступало чергове похолодання, і води відступали, наступав звичайний режим існування льодовика. Із крижини дули вітри і переносили лесові часточки з морен та вільного Полісся, які відкладались на території Волинської височини. Згодом приходило потепління і знову утворювалось водоймище. Важкі часточки відкладались першими, а легкі плавали на поверхні. Вони поступово відкладались на лесах, коли рівень води піднімався і був досить високим. Але темні прошарки виявлені не всюди. Так, в Ходосах, чітко прослідковується шаруватий лес, але темних прошарків тут немає. У цих місцях напластування лесів відрізняються помітною щільністю. Ймовірно, що в цьому місці існувала течія, яка зносила органічні рештки. Шаруватість збереглася, але без органічних решток.

Не виключено, що льодовикове водоймище могло досягати великих розмірів, і його верхній зріз води урівноважувався з абсолютними відмітками середньої та верхньої частини Горині. У такі моменти надлишкові талі води стікали через Клеванський, Стирський, Корецький та інші проходи на південь, в район сучасного Малого Полісся. Накопичені води південніше Острога знаходили прохідні долини і стікали по них у басейн Південного Бугу. Адже в цей час долина Прип'яті та Дніпра були запруджені кригою, яка ще не розтанула і не звільнила шлях до Чорного моря [2].

У час більш інтенсивного розтавання льодовика і відступ його до широти Мінська і північніше, або в заглиблення Балтійського моря гідрографічні процеси на Поліссі та Волині урівноважувались, і річки пристосовували свої русла до природних або вироблених льодовиком заглиблень. Із заходу надходили вологі, теплі повітряні маси, часом до нас дули вітри з південного заходу – вітри тропічних широт. На лесах і супісках в обох сучасних зонах розвивався ґрунтотворчий процес. На молодих ґрунтах з'являється різноманітна рослинність [5].

Процес формування і зміни природного середовища не припинявся. Прошли десятки тисячоліть, тепло змінювалось похолоданням (окське зледеніння), але природа, особливо рослинний світ, урівноважувалась. А з часом розпочинається валдайське зледеніння з меншими площами льодовика, але з нижчи-

ми температурами. Крижані поля не досягали нашої місцевості, але температурні умови оголили територію Полісся і Волині від деревної, чагарникової і трав'янистої рослинності. Знову запанували природні умови зони тундри. Безліса територія існувала певний час і після відступу валдайського льодовика. «При цьому після довгих досліджень виявилось, що царство боліт, лісів (Полісся), яке страждає тепер від надлишків атмосферних опадів носить на собі яскраві й красномовні сліди нещодавно панувалих там зовсім інших, протилежних кліматичних умов, що воно страждало в післяльодовикову епоху від нестачі атмосферних опадів, тобто було справжньою пустелею» (П. А. Тутковський). Це цілком обґрунтоване твердження П. Тутковського, так як на Полісся та Волино-Подільську височину надходила вкрай мала кількість опадів, а незначні запаси ґрунтових вод не могли забезпечити рослинний світ водою. Учений також зазначав, що на формування пустель мали суттєвий вплив південні фени. Засухи, суховії, які надходили з південного сходу і з Середземномор'я панували в часи пізнього палеоліту та раннього мезоліту, що суттєво впливало на розвиток суспільства [3]. Зі встановленням циркуляції повітряних мас вже в часи неоліту місцевість отримала оптимальну кількість опадів, і в зв'язку з цим активно розвивався рослинний світ, а річкові системи остаточно розробили свої русла і річкову мережу в цілому. Починаючи з цих часів і до сьогодення, кліматичні умови краю залишаються майже незмінними. Якщо вони мінялись (III - XIII – потепління), (XIII - XIX – похолодання), то такі зміни не впливали як на рослинний, так і на тваринний світи. Якщо взяти минулі століття, проаналізувати розвиток природного середовища, його зміни, то сучасний парниковий ефект до певної міри відповідає минувшині. У сучасні часи особливо великий вплив на природу здійснює людина [5].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Геренчук К.І. Природа Ровенської області. - Львів, 1976.
2. Коротун І.М., Коротун А.К. Географія Рівненської області. - Рівне, 1996.
3. Тутковский П.А. Исчезнувшие пустыни северного полушария// Труды общества Исследователей Волини. Житомир 1911г.
4. Ситник К.М. и др.. Природа Украинской ССР// Климат. - К., 1984.
5. Фридман В.М., Брянский Г.А. Просто земля. - М., 1977.

Екологічний аспект збереження земельних ресурсів Рівненської області

Ґрунти є геомембраною планети, їх розглядають як напівпроникну земну оболонку, функціонально якоюсь мірою аналогічну біомембранам, здатну вибірково трансформувати, поглинути чи пропустити енергетичні та матеріальні потоки між внутрішніми та зовнішніми оболонками землі, є механізмом, що регулює взаємодію між геосферами, а також між біотою, літосферою, гідросферою та атмосферою в межах біосфери планети.

Ґрунти в системі геосфер відіграють роль однієї із земних оболонок – педосфери. Вони виконують ряд глобальних функцій, що мають безпосереднє соціоекологічне значення при формуванні середовища проживання людини, і саме в цьому полягає найважливіша екологічна функція ґрунтів.

У процесі впливу людського суспільства на навколишнє середовище джерелами забруднення природи є не тільки промисловість і транспорт, а й сучасне сільськогосподарське виробництво з його високим рівнем хімізації.

Останніми роками зріс інтерес до аналізів ґрунтів з точки зору оцінки якості навколишнього середовища. Метою таких досліджень є кількісне визначення шкідливого (надлишкового) вмісту поживних та інших елементів або органічних сполук. Аналізи ґрунтів для оцінки якості навколишнього середовища – завдання більш складне і не вивчене, ніж для цілей сільськогосподарського виробництва, тому що важливо кількісно визначити те, що слід вважати екологічно небезпечним. За відсутністю чіткої кількісної моделі оцінки результатів вимірювань весь процес досліджень стає більш розпливчастим і компенсним. Незважаючи на це, актуальність захисту навколишнього середовища сприяє росту зусиль по використанню аналізів ґрунту для визначення ризику того, наскільки ця земна оболонка може бути джерелом забруднення інших об'єктів біосфери, особливо ґрунтових і поверхневих вод та атмосфери. Саме тому практика моніторингу ґрунтів повинна бути спрямована також і на визначення якості навколишнього середовища.

За даними Державного земельного кадас-

тру загальна площа земель області становить 2005,1 тис. га, з них 48,3 % – сільськогосподарські землі, 39,8 % – ліси, 5,3 % – відкриті заболочені землі, 2,1% території перебувають під водою.

У структурі земель за формою впливу на природне середовище сільськогосподарські землі становлять 48,3 % від загальної площі, землі під промисловою забудовою – 0,5 %, землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення – 8,8 % [1, 46].

Значної екологічної шкоди земельним ресурсам завдає забрудненість ґрунтів викидами промисловості та хімізації в сільському господарстві. Крім того, техногенне забруднення ґрунтів залежить від їх типу, кількості надходження забруднюючих речовин. Ґрунти області характеризуються підвищеною кислотністю, низьким вмістом гумусу [1, 48-49].

Ґрунтовий покрив Рівненщини відзначається великою різноманітністю як за генезисом, механічним складом, водно-фізичними властивостями, так і за родючістю.

Усі ґрунти Рівненщини можна об'єднати в шість типів: дерново-підзолисті, опідзолені, чорноземи, лучні, болотні і дернові.

Загальна площа дерново-підзолистих ґрунтів становить близько 292 тис. га, під орні землі використовується 160 тис. га. Для них характерний невисокий рівень родючості, несприятливі для вирощування сільськогосподарських культур властивості: містять мало гумусу, бідні на елементи живлення рослин, кисла реакція ґрунтового розчину.

Сірі опідзолені ґрунти займають площу 290 тис. га, з них під рілля – 260 тис. га. До них належать світло-сірі, сірі та темно-сірі опідзолені ґрунти, а також чорноземи опідзолені. Вміст гумусу в них коливається (залежно від виду) від 0,8 % до 3,7 %. Серед опідзолених ґрунтів найбільшою природною родючістю відрізняються опідзолені чорноземи.

185 тис. га займають дернові ґрунти, які поширені у південних районах поліської частини області і в заплавах річок лісостепової частини. Піщоні й глинисто-піщоні відміни

відзначаються низькою природною родючістю. Дернові ґрунти, які утворились на карбонатних суглинках, мергелях і на елювії щільних карбонатних порід для одержання на них високих урожаїв потребують внесення великих доз калійних добрив.

Лучні ґрунти поширені як у поліській, так і в лісостеповій частині області і займають центральні частини заплавл, днища балок, знижені ділянки вододілів і терас. Загальна площа цих ґрунтів становить понад 128 тис. га. Залежно від глибини залягання ґрунтових вод і ступеня оглеєння розрізняють лучні глейові та лучно-болотні ґрунти. У лісостеповій зоні області поширені на площі понад 7 тис. га лучно-чорноземні ґрунти [2, 56-58].

Торфові і торфово-болотні ґрунти займають площу близько 220 тис. га, поширені переважно в поліських районах. За характером водного живлення і літологічними умовами серед торфовищ розрізняють низинні, перехідні та верхові. Низинні торфовища мають великі запаси азоту і фосфору, але містять дуже мало калію та й азот знаходиться у важкодоступній для рослин формі. Отже, без внесення в них мікродобрив ці торфовища практично не родючі. Перехідні та верхові торфовища займають незначні площі і розташовані на вододілах у місцях незначних знижень з атмосферним водним живленням. Ці торфовища малопридатні як сільськогосподарські угіддя [5, 98-99].

Найціннішими землями області є чорноземні ґрунти, загальна площа яких становить понад 49 тис. га. Вміст гумусу становить 1,7-4,5 %. Мають високу мікробіологічну активність, добре забезпечені фосфорною кислотою. Нестача гумусу компенсується внесенням азотних добрив [2, 58].

Значні площі (142 тис. га) займають еродовані ґрунти. У поліських районах до них відносять незакріплені горбисті піски, які піддаються впливу вітрової ерозії, завдають великої шкоди прилеглим угіддям. Загальна площа таких ґрунтів становить 5,8 тис. га, це приблизно 0,6 % сільськогосподарських угідь [5, 101].

Для того, щоб покращити стан земельних ресурсів, потрібно приділяти увагу не лише використанню земельних угідь, а й екологічному аспекту їх збереження. Це, звичайно, раціональне землекористування, проведення комплексних заходів по відновленню якості

ґрунтів, внесення добрив для покращення родючості, запобігання негативним наслідкам господарської діяльності, створення екологічних програм щодо охорони земельних ресурсів та активне залучення громадськості до їх здійснення.

Загальна площа осушених земель в області становить 390,4 тис. га, в тому числі сільськогосподарських угідь – 321,1 тис. га, з них ріллі – 180,5 тис. га [1, 57]. Для того, щоб запобігти негативним наслідкам осушувальної меліорації й усунути їх, слід провести реконструкцію і відновлення осушувальних систем, які стали непридатними для використання або не відповідають сучасним технічним вимогам. На мінеральних перезволожених землях слід ширше використовувати гончарний, пластмасовий та інші види закритого дренажу. Для максимального використання родючості осушених земель необхідно, щоб 75 % з них мали закритий дренаж і 90 % були забезпечені двостороннім регулюванням водного режиму з автоматизованим його управлінням. Важливе природоохоронне значення мають водозахисні смуги вздовж рік і водоприймачів, стан яких не завжди задовільний. Особливу увагу треба зосередити на використанні торфяно-болотних ґрунтів. Землі з неглибоким (до 1 м) заляганням торфу доцільно використовувати під багаторічні трави, з глибиною залягання торфу понад 1 м слід відводити під посів трав 59-60 %, під просапні – 10-15 % і під зернові – 25-30 % [3, 105-110].

Для зволоження осушуваних земель у маловодні періоди року і запобігання затопленню при надмірних опадах слід будувати водосховища та інші джерела зволоження, осушувальні системи, забезпечуючи при цьому максимальне збереження озер та інших природних водоймищ, а також екологічну надійність збудованих об'єктів. Для збереження флори і фауни слід створити всі умови на осушених угіддях. З метою запобігання негативним наслідкам осушувальної меліорації частину меліоративного фонду необхідно залишити в первісному вигляді, зберегти в оптимальних розмірах площу боліт і заболочених лісів. Оптимальне використання боліт означає максимальне забезпечення їхньої природоохоронної ролі — стабілізаторів клімату, регуляторів рівня ґрунтових вод, водного режиму рік і вододжерел.

Для усунення негативних наслідків зрошу-

вальних систем треба зосередити увагу на їхньому технічному стані, раціональному використанні води і продуктивності зрошуваних земель. Особливо важливо уникнути непродуктивного використання води. Сучасні протифільтраційні засоби не дають змоги повністю усунути фільтрацію води і ліквідувати її негативні наслідки. До того ж вони вимагають великих капітальних вкладень, а економічна віддача їх низька [3, 110-119].

Однією з найважливіших оцінок стану навколишнього природного середовища є родючість ґрунтів, показником якої є вміст органічної речовини в ньому. Основу її складає гумус, що і визначає рівень природної родючості ґрунтів, вміст елементів мінерального живлення рослин і його фізико-хімічні властивості. Середньозважений показник вмісту гумусу в ґрунтах області попереднього туру обстеження складав 2,21% і зменшився в порівнянні з останнім туром до 2,16% [1, 47].

У раціональному землекористуванні дуже важливе значення має збереження гумусу, який стимулює розвиток рослин і мікроорганізмів, що беруть участь у перетворенні мінеральних і органічних речовин у ґрунтах. При нинішній паропросапній системі землеробства, недостатньому внесенні органічних добрив і відносно низькій питомій вазі багаторічних трав у структурі посівних площ створюються умови для швидкої мінералізації рослинних решток у ґрунтах, слабкої їх гуміфікації, що супроводжується зниженням загальних запасів гумусу, виникає загроза деградації ґрунтів — погіршення фізичних властивостей, зниження природної родючості й ефективності використання мінеральних добрив. Вміст гумусу порушується також внаслідок прибирання гною гідрозмивом. Гноївка за якістю поступається твердому гною, якщо не застосовуються прогресивні технології використання, вона нагромаджується в господарствах у величезних кількостях, забруднює і заражує навколишнє середовище. Через це питання видалення, переробки, знезараження, транспортування, зберігання і використання безпідстилкового гною є дуже важливим.

Бездефіцитний баланс гумусу можна забезпечити, поліпшуючи якість й ефективність застосування гною для біологізації землеробства, що визначає виробничу систему, яка частково чи повністю заперечує використання хімічних речовин (мінеральних добрив, пе-

стицидів, регуляторів росту). Вона ґрунтується на використанні таких агротехнічних прийомів, як: сівозміни, застосування гною, рослинних решток та органічних відходів несільськогосподарського походження, вирощування бобових культур, біологічні методи захисту рослин тощо. Прихильники такого землеробства керуються ідеєю біологічної циклічності органічної речовини у природі.

Учені-екотоксикологи встановили, що чим вищий вміст у ґрунті гумусу, тим менша токсична дія важких металів. У присутності кальцію більшість важких металів (мідь, цинк, кобальт) переходить у малорухомий стан, рухомість інших (молібден) зростає. Чим більша ємкість поглинання, тим менша дія важких металів.

За останні десятиріччя способи внесення добрив майже не змінились. При мінімальних обробках ґрунту є потреба у розробці нових методів, які б забезпечили найвищий коефіцієнт їх використання, знизили витрати на придбання добрив і запобігли забрудненню навколишнього середовища. Потребують удосконалення традиційні способи внесення гною врозкид з наступним приорюванням: навіть при ретельному виконанні усіх операцій він нерівномірно розподіляється по поверхні й углиб орного шару [3, 97-105].

Регулювати родючість можна з допомогою більш досконалої обробки ґрунту, яка сприяє скороченню темпів мінералізації гумусу. Наприклад, зменшення глибини розпушування і частоти обробки ґрунту спричинює сповільнення темпів мінералізації гумусу, тому потреба в органічних добривах зменшується при цьому на 25 %. Хімізація не є єдиним засобом інтенсифікації сільського господарства. Наша країна серйозно відстає від світової науки у розробці біологічних методів.

Один із основних засобів у біозахисті є трихограма — рід паразитичних комах родини хальцид, яких успішно використовують у боротьбі проти совок, метеликів, плодожерок, листокруток. Водночас у нашій країні досі невідомий повний набір видів цього роду.

У боротьбі з бур'янами використовують рослиноїдних комах, перспективність яких полягає у високій специфічності відносно рослин-господарів, що практично гарантують неможливість переходу їх на інші види. Вже такі комахи (гербіфаги) застосовуються проти осоту польового, багатьох видів будяків,

васильків, молочаю, хрестоцвітних, жовтеців, березки, грициків, хвоща, пирію повзучого, гострецю, навіть амброзії.

Один із шляхів підвищення ефективності захисту сільськогосподарських культур від шкідливих організмів і зменшення забруднення навколишнього середовища пестицидами — використання засобів, створених на основі біологічно активних речовин, якими є регулятори росту, розвитку, розмноження і поведінки живих організмів.

У лісостепових районах ґрунти піддаються впливові водної ерозії. Тут, у зв'язку з горбистим рельєфом (Здолбунівський, Рівненський, Млинівський, Дубнівський район) під дією поверхневого стоку розвиваються яри, круті береги. Зростають площі середньо- і сильнозмитих ґрунтів, тобто слабозмиті переходять у категорію середнєозмитих, а середнєозмиті — в категорію сильнозмитих. Унаслідок ерозії ґрунтів вимиваються орні землі, луки, замулюються водойми.

Вітрова ерозія поширена у північній частині області на площі 5,8 тис. га, або 0,6 % сільськогосподарських угідь, що також спричиняє знищення продуктивності земельних ресурсів і деградації агроландшафтів [1, 48].

Серед протиерозійних заходів слід виділити новий технологічний спосіб обробки ґрунтів, особливості якого полягають у зменшенні кількості і глибини обробки, суміщенні деяких операцій за рахунок збереження на поверхні землі рослинних решток і стерні, змив і втрати поживних речовин при цьому зменшуються в 5-10 разів. Мінімальна обробка дає змогу ефективно боротись з ерозією за рахунок зменшення щільності ґрунту, підвищення його гумусованості, поліпшення ґрунтового балансу поживних речовин і вологи.

Науково-технічний прогрес, розвиток промисловості передбачають інтенсивне використання природної сировини, збільшення видобутку корисних копалин, що призводить до вилучення з сільського господарства значних земельних угідь, видозмінює цілі ландшафти. Ерозія ґрунтів на великих земельних територіях особливо велика при відкритому способі видобутку корисних копалин. Згідно з прогнозами, видобуток цим способом буде збільшуватись.

Проекти землеустрою щодо контурно-меліоративної організації території розроблені в 98 колишніх сільськогосподарських підпри-

ємствах області. Проведене повне закріплення на місцевості контурних меж полів і робочих ділянок (лісосмугами, валами, смугами багаторічних трав) в 70 господарствах на загальній площі 158 тис. га. Розроблена «Програма захисту земель від водної та вітрової ерозії, інших видів деградації земель Рівненської області до 2010 року».

Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд і берегоукріплення проводилось на основі розроблених проектів землеустрою щодо контурномеліоративної організації території. Усього споруджено 60 км валів та валів-каналів, протиерозійних ставів на площі 200 га і проведено укріплення 3,7 км берегів річок. Із 2003 року розпочато фінансування з державного бюджету робіт із будівництва та реконструкції протиерозійних гідротехнічних споруд (водозатримуючих валів) [1, 57].

Відповідно зростає й обсяг рекультивації земель, тобто відновлення родючого шару ґрунту, рельєфу території, гідрогеологічних умов, порушених діяльністю людини. Рекультивація земель є однією з найважливіших проблем землеробства. З допомогою рекультивації відновлюються землі, що вийшли з обігу. Значний вплив порушених земель на навколишнє середовище пояснюється тим, що на поверхню виносяться токсичні породи, запилюється атмосфера, змінюється режим ґрунтових вод, включаючи глибокі підземні, утворюються значні маси ґрунтового шару, що накопичується у так званих відвалах. Причому з сільськогосподарського обігу вилучаються не лише землі, з яких безпосередньо добуваються корисні копалини, а й площі для складування пустої породи.

Рекультивація земель складається з двох етапів: гірничотехнічного та біологічного. Гірничотехнічний етап передбачає зняття та складування родючого шару ґрунту, планування поверхні, формування схилів, спорудження шляхів, гірничотехнічних і меліоративних споруд, а також покриття спланованої території родючим шаром ґрунту. Біологічний стан рекультивації включає комплекс агротехнічних і фітомеліоративних заходів, спрямованих на відновлення ландшафтів і відтворення родючості земель для використання їх у сільському чи лісовому господарстві.

Основні напрями використання порушених земель після проведення рекультиваційних робіт:

1) сільськогосподарське використання, що зумовлює необхідність створення нових ділянок ріллі, сіножатей, пасовищ, багаторічних сільськогосподарських насаджень;

2) лісове використання, включаючи створення лісів промислового та цільового призначення (грунтозахисні та водоохоронні насадження);

3) водогосподарське використання (створення водоймищ різноманітного призначення — для розведення риби та птиці, організації спорту, відпочинку, зрошування тощо);

4) рекреаційне використання (парки, зони відпочинку тощо);

5) використання під житлове та промислове будівництво;

6) віднесення цих земель у держзапас тощо.

Народногосподарський результат рекультивациі порушених земель включає такі результати:

- виробничий — одержання продукції з відновленої площі. При відшкодувальному природокористуванні він визначається приростом показника економічної оцінки земельних угідь. Якщо відповідні оцінки відсутні, розрахунок робиться за відтвореною продуктивністю відповідних земель внаслідок рекультивациі, визначеною у витратах на відповідну продукцію з рекультивованих земель;

- соціально-економічний — створення сприятливих умов для життєдіяльності людини та функціонування екологічних систем у районі розміщення об'єктів рекультивациі. У зв'язку з різнобічністю проявів соціально-економічних результатів і різного ступеня їх залежності від прямої рекультивациі вони об'єднуються в дві групи: *середовищезахисні та результати, які покращують навколишнє середовище.*

Поширенню передових методів рекультивациі порушених земель заважає відсутність науково обґрунтованих її організаційних, економічних та юридичних основ. Останнім часом у районах інтенсивного сільськогосподарського виробництва спостерігається збільшення в структурі сільськогосподарських угідь питомої ваги ріллі та зменшення природних земельних угідь. Загальновідомо, що продуктивність ріллі значно вища, ніж природних кормових угідь. Проте повне розорювання земель неминуче супроводжується порушенням природної рівноваги, а природні кормові й лісові угіддя сприяють її збереженню і відновленню. Забезпеченню оптимальних

екологічних умов, захисту ґрунтів від руйнування і деградації, які відбуваються під впливом водної та вітрової ерозії, сприяє дотримання оптимальних пропорцій між ріллею і природними кормовими угіддями.

Проблемою запобігання забрудненню ґрунтів займається багато науково-дослідних інститутів. Складено рекомендації щодо вдосконалення технології розробки покладів корисних копалин і виробництва, а також сільськогосподарського освоєння встановлених площ; проведено дослідження з рекультивациі порушених територій, однак вони ще не зкординовані. Рівень використання відходів промисловості, а отже, збереження значної кількості продуктивних угідь від їх складування може бути значно вищим. Потрібно впроваджувати замкнутий цикл технології виробництва з мінімальною кількістю відходів. Передовий досвід показує, що комплексне використання відходів, збагачення вугілля і шахтної породи підвищує економічну ефективність використання видобутої сировини. Пальне, яке міститься у відходах, можна газифікувати і використовувати з енергетичною метою, а мінімальну частину — як сировину для виробництва будівельних матеріалів і добрив.

В області за 2001-2005 рр. рекультивовано 188 га порушених земель при розробці корисних копалин [1, 57].

Проводячи протиерозійні заходи, слід особливо увагу приділяти приміським районам. Щоб запобігти подальшому погіршенню ґрунтів, треба знижувати кількість промислових викидів в атмосферу, особливо в періоди несприятливої метеорологічної ситуації. Незадовільний стан ґрунтів у зонах розсіювання промислових викидів позначається на сільськогосподарському виробництві. Так, в умовах перевищення середньорічної гранично допустимої концентрації пилу в повітрі відповідно в 2 і 5 разів втрати вирощуваної продукції становлять 1,5 і 6,5 %.

Слід розв'язувати питання поліпшення роботи цілих заводів з переробки осадових вод на якісне органічне добриво. Внесення осадових вод рекомендується під оранку не частіше одного разу на 2-3 роки. У перший рік слід вирощувати зернові, технічні та інші культури, крім овочів. Картопля, вирощена в таких умовах, має підвищений вміст міді, свинцю, нікелю, хрому та ін.

На даний час одним із реальних шляхів

підтримання екологічної рівноваги ґрунтів, припинення деградації є компенсація поживних речовин, що виносяться з врожаєм, за рахунок внесення мінеральних добрив. Якщо в 1996-2000 рр. вносилося 233 кг/га добрив, 16,1 т/га органічних добрив, та за останні п'ять років внесення мінеральних складало 43,8 кг/га, органічних – 2,1 т/га.

Радіоактивно забруднено територія Рівненщини представлена шістьма районами, що розташовані в північній частині і відносяться до зони Західного Полісся. Усі вони являються сільськими територіями. Тут налічується 342 населенні пункти, де проживає 362,8 тисяч жителів, з них 120,2 тисяч дітей до 18 років. Сільськогосподарське виробництво в цих районах є основою економічного і соціального розвитку. Значну частку його складає виробництво продуктів харчування в особистих підсобних підприємствах громадян, що складає основу раціону харчування місцевого населення. Двадцятирічний досвід подолання наслідків Чорнобильської аварії в області показав, що пріоритет в розробці системи протирадіаційних заходів на забруднених територіях необхідно надавати заходам, що сприяють зниженню коефіцієнтів переходу радіонуклідів з ґрунту в рослини, що використовуються в їжу та на корм худобі. Це в свою чергу призведе до зниження доз опромінення населення, що проживає на цих територіях.

До таких заходів перш за все відносяться вапнування кислих ґрунтів, внесення органічних та підвищених доз фосфорно-калійних добрив, створення культурних пасовищ та сінокосів для худоби приватного і громадського сектору, використання радіопратекторів в раціоні годівлі тварин [4, 288-290].

Нині існує багато методів покращення стану навколишнього природного середовища. Проте для того, щоб переконатись у необхідності їх застосування, потрібно усвідомити те, що забезпечення нормального існування людства залежить від умов довкілля. У цьому контексті чинне місце займає охорона та раціональне використання земельних ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Доповідь про стан навколишнього середовища в Рівненській області у 2005 р. / за ред. Бобровського А.А., Горковлюка О.М. – Рівне, 2006, – 236 с.
2. Коротун І.М., Коротун А.К. Географія Рівненської області. – Рівне: Принт Хауз, 1996, – 275 с.
3. Мельничук Д., Мельник М., Хофман Дж., Ван Клімпут О., Бьоме М., Бродній М., Кохан С. Якість ґрунтів та сучасні стратегії удобрення. – К.: Арістей, 2004, – 487 с.
4. Нагорна О.В., Лико Д.В. Екологічний стан радіоактивно забруднених територій Рівненської області та шляхи його стабілізації // Тези IV міжнародної конференції студентів, магістрів та аспірантів «Сучасні проблеми екології», 14-17 березня 2007р. – Житомир: ЖДТУ, 2007. – 324 с.
5. Природа Ровенской области. Под ред. Геренчука К.И. Львов: Вища школа, 1979. – 156 с.

Ольга САУШ

Невідомі сторінки з наукової спадщини та життя Віллібальда Бессера

У першій третині XIX ст. головним просвітницьким осередком Волинської губернії став павітовий Кременець. Саме тут під тиском діячів польської культури відомий польський просвітитель Т. Чацкий разом з Г. Коллонтаєм у 1807 р. заснували Волинську гімназію, яка за значні педагогічні успіхи 1819 р. отримала статус ліцею. Серед його викладачів і учнів були природознавці Антон Андржейовський, Віллібальд Бессер.

Викладач ботаніки і зоології Кременецького ліцею В. Г. Бессер проводив велику діяльність із вивчення флори Волині, здійснював

численні експедиції краєм, створив при ліцеї ботанічний сад, що за багатством видів досяг європейського рівня. Гербарій рослин, зібраних В. Г. Бессером на Волині, після закриття ліцею було передано до Київського Університету Св. Володимира, де вчений очолив створену ним кафедру ботаніки. Спочатку Волинський Університет планувалося перевести до Житомира, але зважаючи на великий польський вплив у місті його перевели до Києва.

1834 р. на базі ліцею відкрили Університет Святого Володимира, а в Житомирі 1 січня

1833 р. – гімназію. Згодом кожен із цих навчальних закладів відіграв на своєму рівні визначну роль в організації краєзнавчих досліджень в Україні і на Волині.

На початку 80-х років XIX ст. розпочалася в Україні флористична діяльність Й.К. Пачоського (1864-1942рр.). В Українському Поліссі вчений проводив дослідження понад чверть століття. Однією з найважливіших є його три томна праця «Флора Полесья и прилежащих местностей», у якій зведені й опрацьовані результати досліджень усіх попередників та особисті дослідження автора. Навіть тепер, через 100 років після опублікування, вона не втратила своєї наукової ваги.

Видатною подією у справі розвитку ботанічних досліджень в Україні була публікація праці І. Ф. Шмальгаузена (1849-1894 рр.) «Флора Юго-Западной Руси», у якій зібрані цінні відомості про рослинний світ Волині. Важливе значення мали дослідження Г. І. Танфільєва (1857-1928 рр.) і його підсумкова праця «Геоботанический атлас Полесья».

Невідомі сторінки з наукової спадщини та життя Віллібальда Бессера

Університет св. Володимира виріс на родючому ґрунті Кременця. Волинський ліцей у м. Кременці з його ботанічними й зоологічними колекціями, бібліотечним фондом (34378 томів) та кадровим потенціалом у 1834 р. був перебазований до Києва й став основою для створення Університету Св. Володимира.

Філософський факультет університету, з якого потім утворилися фізико-математичне та історико-філологічне відділення, мав 13 кафедр, десять з яких очолювались викладачами Волинського ліцею.

На філософському факультеті, з якого потім згодом виділилось фізико-математичне відділення, працювало 6 поляків та 4 німці. Серед них був і В. Г. Бессер – ботанік, ентомолог, практикуючий лікар, учений з європейською репутацією. Його було запрошено на посаду професора (за сучасною номенклатурою завідувач кафедри) ще за півроку до офіційного відкриття університету і до призначення ректора. На посаду ректора університету було призначено вченого-енциклопедиста, біолога, 30-річного професора ботаніки Московського університету, уродженця Полтавщини М. О. Максимовича [1, 31].

Здавалося би ректор, професор ботаніки займає й кафедру ботаніки, але Максимович,

зважаючи на науковий авторитет Бессера, чи з етичних, чи з якихось інших міркувань, як справжній інтелігент і гуманіст займає посаду професора російської словесності, хоча до ботаніки, за свідченням його сучасників, проявляв інтерес упродовж усього свого життя.

Бессер Віллібальд Готлібович народився 7 липня 1784 р. в австрійському м. Інсбрук, рано залишився без батьків.

Восени 1797 р. був взятий на виховання родичем своєї матері професором ботаніки Львівського Університету С. Шевереком, який і пробудив у нього любов до цієї науки.

В. Бессер закінчив у Львові гімназію, потім вступив до Львівського університету. Після злиття цього навчального закладу з Краківським у 1805 р. переїздить до Кракова, де закінчує навчання 31 грудня 1807 р.

У 1809 р. Бессер переїздить до Кременця. Викладає зоологію і ботаніку, стає директором ботанічного саду Волинської гімназії, пізніше, 1818 р., перейменованої в ліцей. У тому ж 1818 р. одружується з Людвигою Фольвенгольц, з якою мали трьох дітей. У 1821 р. захищає ступінь доктора медицини у Віленському університеті [2, 3-7].

1834 р. Бессер займає посаду професора ботаніки новоствореного університету Святого Володимира. Повністю оселяється в Києві в 1935 р. У Кременці він читав лекції польською мовою, у Києві – латиною.

За словами Р. Е. Траутфеттера (наступника по кафедрі та майбутнього ректора) Бессер не володів блискучими здібностями лектора, проте користувався заслуженим авторитетом глибокого і ерудованого природодослідника та чуйного вихователя молодого покоління ботаніків.

Найвідоміший із його учнів був Опанас Семенович Рогович, українець з дворян Чернігівщини, випускник Університету Св. Володимира, який після Траутфеттера зайняв посаду професора кафедри ботаніки цього ж університету [1, 34].

Багата бібліотека і гербарій Бессера були придбані Київським Університетом; книгозбірня ще за життя вченого, а гербарій – після його смерті, у спадкоємців за 832 рублі сріблом.

Хоча Бессер ще не знав про існування терміну «екологія», в його гербарних етикетках подана екологічна характеристика гербаризованих ним видів рослин.

Будучи надзвичайно акуратним, він зберіг

цінну переписку з багатьма своїми учнями. Ця переписка було переплетено в декілька томів і мала багато цінних матеріалів. Чи існує воно в наш час – невідома. Коли у 1812 р. уряд Росії видав «Інструкцію да викладання в повітових гімназіях і школах записів із предметів різних наук», одну з перших відповідей з ботаніки надіслав Бессер, а у 1826 р. видав свої «Записи щодо складання гербаріїв».

Помер у Кременці 11 жовтня 1842 р. Похований на монастирському цвинтарі.

11 жовтня 2007 р. виповнилось 165 років з часу смерті вченого [2, 3-7].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Береговий П.М., Лагутіна М.А. Видатні вітчизняні ботаніки. - К.: Радянська школа, 1969. - 223 с.
2. Кондратюк С.Я. Вдячні нащадки славетного природознавця мають переваги у ХХІ ст. - УБЖ. - т. 6. - № 5. - 2007.

Вадим ТЕПЛОК

ОСОБЛИВОСТІ СЕЗОННОЇ ДИНАМІКИ CHLOROPHYCORNUTA В ЖИВЛЕННІ SIMULIIDAE

Вступ. Живлення – один із основних процесів, завдяки якому здійснюється кругообіг органічних речовин на Землі. Вивчення характеру та механізмів процесу живлення в тварин різних груп є необхідним для встановлення екологічних відносин у біоценозах. У працях утворення продукції на особливу увагу, насамперед, заслуговують масові види. До них належать і *Simuliidae* Newman, 1834, личинки яких є типовими гідробіонтами проточних водойм, що живляться шляхом пасивної фільтрації. Розміщуючи тіло вздовж течії, личинки симулід розкривають на голові пучки щетинок – так звані віяла. Кожні декілька секунд віяла складаються і протягуються через ротові придатки, таким чином збирається відфільтрована маса. У деяких видів розміщення щетинок на стільки щільне, що з води вилучаються не тільки дрібні водорості, але й бактерії. При такому типі недиференційованого захоплення їжі, склад харчової маси визначається доступним набором придатних для живлення компонентів.

Відомо, що самки більшості видів не нападають для ссання крові. Можлива, цей факт пояснюється саме особливостями живлення личинок. Якщо личинка до початку заляльковування накопичить достатню кількість поживних речовин, яких вистачить для відкладання яєць самкою, то в останньої не буде виникати потреби в ссанні крові [5].

Дослідження мошок України набуло інтенсивних темпів лише в останні десятиліття. У

працях провідних вчених даного напрямку основна увага спрямована на морфологічний, фауністичний то екологічний аспекти *Simuliidae*. Однак, публікацій присвячених живленню личинок мошок дуже мало [2; 3; 4; 6; 7]. Питання вивчення особливостей сезонної динаміки харчових компонентів у спектрі живлення личинок симулід залишається актуальним і в значній мірі відкритим для дослідження і встановлення ролі мошок у водних біоценозах.

Матеріали та методи. Для написання роботи були використані власні збори личинок мошок, які проводили протягом усіх сезонів 2006-2007 років у водотоках різного типу в межах Волинського Полісся. Під час збору водних фаз розвитку симулід температура води у річках та меліоративних каналах зноходилася в межах від +2°C в січні-лютому до +27°C у липні-серпні. Личинок, в переважній більшості, збирали з вищих водяних рослин, рідше з гілок дерев та кущів, котрі знаходилися під водою. Свіжий зібраний матеріал одразу ж поміщали до охолоджувача з льодом. Таким чином, уповільнювали процес проходження харчової маси по травному каналу і зменшували швидкість процесу травлення. Паралельно з личинками робили відбори проб води з досліджуваних водойм для встановлення видового складу водоростей, що входять до складу планктону. У лабораторних умовах до початку препарування личинок поміщали у морозильну камеру з температу-

рою – 15°C. Для визначення сезонних особливостей зелених водоростей у спектрі живлення личинок симуліїд були обстежені кишечники 389 особин. Досліджували вміст 2 мм верхньої частини кишечника. Основна увага була спрямована на встановлення родового складу *Chlorophycophyta* у харчовій масі, їх кількісного та якісного співвідношення. Визначення родів проводили, користуючись визначником [1]. Отримані дані щодо родового складу водоростей підтвердив д. б. н. І. Ю. Костіков. Вміст кишечника вивчали у представників різних родів мошок. Особливості сезонного спектру зелених водоростей у живленні личинок симуліїд розглядали на представниках роду *Boophthora Enderlein*, 1921.

Результати й обговорення. Вивчаючи матеріал, звертали увагу на щільність заповнення харчовою масою кишечника личинок мошок, зібраних із різних типів водотоків. У переважної більшості (92 %) особин зібраних у меліоративних каналах кишечника були щільно заповнені по всій довжині, тоді як у личинок із малих та великих річок цей показник становив відповідно 78 % та 10 % від загальної кількості зібраних симуліїд. Дослідження показали, що до складу харчової маси входили ціанобактерії, водорості, залишки тваринного походження, детрит та мінеральні час-

точки. Кількісний склад та загальна частка зелених водоростей у харчовій масі личинок залежить насамперед від пори року та типу водотоку.

Динаміка *Chlorophycophyta* в живленні личинок мошок із меліоративних каналів. Весною у водотоках даного типу ми зареєстрували 6 родів Simuliidae (табл. 1). Дослідження показали, що відносна чисельність зелених водоростей у харчовій масі кишечника личинок мошок становила в середньому для представників роду *Nevermannia Enderlein*, 1921 – 0,75 %, *Eusimulium Roubaud*, 1906 – 1,0 %, *Boophthora Enderlein*, 1921 – 1,0 %, *Odagmia Enderlein*, 1921 – 1,25 %, *Argentisimulium Rubzov et Yankovski*, 1982 – 4 % та *Simulium Latreille*, 1802 – 1,5 %.

Серед *Chlorophycophyta* масовими були представники роду *Scenedesmus*. Найвища чисельність (55 % від загальної кількості зелених водоростей у харчовій масі) зафіксована у видів роду *Argentisimulium*, найменша (23,0 %) – у представників роду *Eusimulium*.

Улітку в меліоративних каналах мешкають личинки з 4 родів симуліїд. У харчовій масі кишечника відносна чисельність *Chlorophycophyta* у видів роду *Nevermannia* складала в середньому 9,5 %, *Boophthora* – 9,25 %, *Odagmia* – 6,5 % та *Argentisimulium* – 3,1 %.

Таблиця 1.

Відносна чисельність зелених водоростей у сезонному спектрі живлення личинок мошок у меліоративних каналах

Роди мошок		Nevermania			Eusimulium	Boophthora				Odagmia			Argenti-simulium		Simulium
Роди Chlorophycophyta	Сезон	весна	літо	зима	весна	весна	літо	осінь	зима	весна	літо	зима	весна	літо	весна
Volvox L.		-	-	-	-	-	5,1	-	-	-	-	-	-	-	-
Pediastrum Meyen		-	-	-	-	-	-	3,0	3,4	-	-	2,5	-	-	-
Coenochloris Korsch.		-	66,9	-	-	-	25,1	9,2	-	-	-	12,5	22,5	-	-
Scenedesmus Meyen		30,0	-	66,7	23,0	50,0	4,4	15,0	63,3	27,5	-	65,0	55,0	-	35,0
Gloeotila Kuetz.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Інші*		70,0	33,1	33,3	77,0	50,0	65,4	72,8	33,3	72,5	100	20,0	22,5	100	65,0

* – роди *Chlorophycophyta* (*Chlamydomonas* Ehr., *Chlorococcum* Menegh., *Coenococcus* Korsch., *Dictyosphaerium* Näg., *Oocystis* Näg., *Actinastrum* Lagerh., *Monoraphidium* Kom.-Legr., *Kirchiriella* Schmidle, *Didimocistis* Korsch., *Tetrachlorella* Korsch., *Microspora* Thur., *Spirogyra* Link, *Staurastum* Meyen, *Chara* Vaill.), види яких рідко зустрічаються в кишечниках личинок мошок.

Домінантним був рід *Coenochloris*, який у видів роду *Nevermannia* склав 66,6 % від загальної чисельності, у той час коли в представників роду *Argentisimulium* цей показник становив лише 2,3 %.

Восени у даних водотоках зареєстрували лише представників роду *Boophthora*, відносна чисельність зелених водоростей у харчовій масі кишечника яких становила всередньому 5,3 %. Чисельним був рід *Scenedesmus*, види якого склали 15,0 % загальної кількості *Chlorophycophyta*.

Узимку ми виявили симуліїд, які належали до 3 родів. Відносна чисельність *Chlorophycophyta* у харчовій масі кишечника представників роду *Nevermannia* становила 5,3 %, *Boophthora* – 7,7 % та *Odagmia* – 10,25 %. У кількісному відношенні у особин всіх родів мошок домінували види роду *Scenedesmus*, які становили 2/3 усіх зареєстрованих зелених водоростей.

Найвища (9,25 %) чисельність зелених водоростей у вмісті кишечника представників роду *Boophthora* зареєстрована влітку, коли відбувається їх масовий розвиток у планктоні водойм. Найнижча (1,0 %) – взимку, тому в цей період *Chlorophycophyta* не мають суттєвого значення в живленні *Simuliidae*. Динаміка *Chlorophycophyta* в живленні личинок мошок із малих річок. У весняний період у водотоках даного типу ми зареєстрували види, які належать до 3 родів мошок (табл. 2). У хар-

човій масі кишечника відносна чисельність зелених водоростей у видів роду *Wilhelmia Enderlein*, 1921 складала всередньому 0,9 %, *Argentisimulium* – 2,9 % та *Simulium* – 1,6 %. Домінували види роду *Coenochloris*.

Улітку у малих річках виявили личинок, які належали до 4 родів симуліїд. Дослідження показали, що відносна чисельність зелених водоростей у харчовій масі кишечника личинок мошок становила всередньому для представників роду *Wilhelmia* – 17,0 %, *Boophthora* – 16,5 %, *Odagmia* – 11,6 % та *Argentisimulium* – 2,2 %. Серед *Chlorophycophyta* масовими були представники роду *Coenochloris*. Найвища (46,3 % від загальної чисельності зелених водоростей у харчовій масі) їх чисельність зафіксована у видів роду *Odagmia*, невиявлені взагалі зелені водорості у представників роду *Argentisimulium*.

В осінній період у малих річках реєстрували види мошок, які належать до 3 родів. У харчовій масі кишечника відносна чисельність *Chlorophycophyta* у видів роду *Boophthora* становила 3,1 %, *Odagmia* – 8,2 % та *Argentisimulium* – 3,5 %. Домінантним був рід *Coenochloris*, який у видів роду *Odagmia* становив майже половину загальної чисельності зелених водоростей..

Взимку у даних водотоках мешкають представники лише 2 родів мошок: *Boophthora* та *Odagmia*, відносна чисельність зелених водоростей у харчовій масі кишечника яких стано-

Таблиця 2.

Відносна чисельність зелених водоростей у спектрі живлення личинок мошок у малих річках залежно від сезону

Роди мошок		Wilhelmia		Boophthora			Odagmia			Argenti-simulium			Simulium
Роди Chlorophycophyta	Сезон	весна	літо	літо	осінь	зима	літо	осінь	зима	весна	літо	осінь	весна
Volvox L.		-	5,8	4,5	-	-	3,0	-	-	-	-	-	-
Pediastrum Meyen		-	-	4,5	18,8	-	-	-	-	-	-	1,0	-
Coenochloris Korsch.		-	35,4	36,5	20,4	-	46,3	56,2	-	12,5	-	11,5	9,1
Scenedesmus Meyen		-	-	4,5	10,2	-	-	-	-	-	19,6	18,9	-
Gloeotila Kuetz.		-	-	4,5	6,4	-	-	24,3	-	-	-	4,2	-
Інші		100	58,8	45,5	44,2	100	50,7	19,5	100	87,5	80,4	64,4	90,9

Таблиця 3.

Відносна чисельність зелених водоростей у спектрі живлення личинок мошок у великих річках залежно від сезону

Роди мошок		Wilhelmia	Schoenbaueria	Boophthora			Simulium
Роди Chlorophycophyta	Сезон	зима	весна	літо	осінь	зима	весна
Volvox L.		-	-	-	-	-	-
Pediastrum Meyen		-	-	5,6	-	-	-
Coenochloris Korsch.		36,3	6,3	16,4	17,1	-	-
Scenedesmus Meyen		27,4	31,2	19,4	-	-	28,6
Gloeotila Kuetz.		-	-	1,4	8,4	-	-
Інші		36,3	62,5	57,2	74,5	100	71,4

вила всередньому 5,3 %. Приблизно з однаковою частотою зустрічалися представники різних родів *Chlorophycophyta*.

Загальна чисельності зелених водоростей у вмісті кишечника представників роду *Boophthora* поступово зменшується з весни до зими. Узимку кількість *Chlorophycophyta* сягає практично нульового показника, і значення в трофіці симуліїд не відіграє.

Динаміка *Chlorophycophyta* в живленні личинок мошок із великих річок. Лише у весняний період у водотоках даного типу ми реєстрували види родів *Schoenbaueria Enderlein*, 1921 та *Simulium*, у харчовій масі кишечника яких відносна чисельність *Chlorophycophyta* становила всередньому 2,4 % (табл. 3). Домінантним був рід *Scenedesmus*, види якого склали близько 30,0 % від загальної кількості зелених водоростей.

Улітку та восени у великих річках мешкають лише представники роду *Boophthora*, відносна чисельність зелених водоростей у харчовій масі кишечника яких становила всередньому відповідно 9,5 % та 8,7 %. Чисельним був рід *Coenochloris*, види якого зустрічалися практично з однаковою частотою протягом обох сезонів.

Узимку у великих річках трапляються представники 2 родів симуліїд. Дослідження показали, що відносна чисельність зелених водоростей у харчовій масі кишечника личинок становила всередньому для представників

роду *Wilhelmia* 1,1 % та *Boophthora* – 0,5 %. Серед *Chlorophycophyta* частіше, ніж інші зустрічалися представники роду *Coenochloris*.

Найнижча (0,5 %) чисельність зелених водоростей у вмісті кишечника представників роду *Boophthora* зареєстрована взимку, найвища (9,5 %) – влітку.

У кишечника личинок всіх родів мошок найчастіше зустрічаються планктонні форми зелених водоростей. Це пояснюється кількісним та якісним складом *Chlorophycophyta* у досліджуваних водоймах. Роди зелених водоростей, які масово зустрічаються у пробах води домінували і у харчовій масі травного каналу мошок. Узимку та весною *Chlorophycophyta* не мають суттєвого значення в трофіці симуліїд, так як їх частка досить незначна. Улітку та восени вони є вагомим компонентом у спектрі живлення. У меліоративних каналах всередньому частка зелених водоростей у вмісті кишечника личинок становить 7,0 % влітку та 5,0 % восени, у малих річках ці показники становлять відповідно 11,8 % та 5,0 %, а у великих річках – 9,0 % і 8,0 %.

Висновки. Відносна чисельність *Chlorophycophyta* у складі харчової маси кишечника личинок мошок значною мірою залежить від сезону. Дослідження особливостей живлення личинок мошок різних родів із водотоків одного типу показало, що суттєвих відмінностей у спектрі їх живлення немає. У складі харчової маси *Simulium* були масовими представ-

ники родів *Coenochloris* та *Scenedesmus*.

Встановлено, що склад зелених водоростей у харчовій масі личинок залежить не від елективності живлення певного роду мошок, а, головним чином, від того, які види присутні в планктоні водотоку. Весною та взимку *Chlorophyta* суттєвого значення в трофіці личинок мошок не відіграють; влітку та восени вони становлять один із основних компонентів їх живлення. Кількісний і якісний склад зелених водоростей в кишечниках личинок, що розвиваються у великих річках значно менший, ніж у тих, що мешкають у малих річках та меліоративних каналах.

Автор висловлює глибоку вдячність доктору біологічних наук, професору, завідувачу кафедри ботаніки Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ігорю Юрійовичу Костікову за надані консультації щодо визначення видового складу водоростей із кишечників мошок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Визначник прісноводних водоростей Української РСР. Діатомові водорості – Bacillariophyta (Diatomeae) / О. В. Топачевський, О. П. Осіюк. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Вип. XI. – 403 с.
2. Кузнецов А. В. О спектре питания личинок кровососущего вида *Boophthora erythrocephala* (Diptera, Simuliidae) в условиях Донбасса. // Исследования по энтомологии и акарологии на Украине: Тез. докладов 2-го Съезда УЭО, Ужгород 1980. – К. – 1980. – С. 106-107.
3. Павличенко В. М. Сезонная динамика пищевых компонентов личинок средиземноморской мошки *Wilhelmia mediterranea* Puri. // IX конференции украинского паразитологического общества: Тезисы докладов. – К. – 1980. – С. 130-131.
4. Павличенко В. И., Шевченко А. К., Стеблюк М. В. К изучению спектра питания личинок мошек (Diptera, Simuliidae). // Вестник зоологии. – 1977. – № 1. – С. 64-68.
5. Рубцов И. А. Мошки (сем. Simuliidae). Фауна СССР. Двукрылые. – М.; Л., 1956. – Т. 6. – Вып. 6. – 860 с.
6. Савустьяненко Т. А. К изучению спектра питания личинок мошек. // X конференция Украинского общества паразитологов. Одесса, 1986 г.: Материалы конференции. – К.: Наук. думка, 1986. – № 2. – С. 179.
7. Савустьяненко Т. А. Материалы о спектре питания личинок мошек. // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. – 1988. – № 1. – С. 78-81.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АНДРІЄВСЬКА Катерина Олександрівна – учениця 11-А класу Рівненської загальноосвітньої школи №23, дійсний член Малої академії наук України (м. Рівне).

БУЛИГА Олександр Степанович – директор Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

БУХАЛО Гурій Васильович – кандидат історичних наук, в.о. професора кафедри українознавства, Рівненський інститут слов'янознавства Київського Славистичного університету (м. Рівне).

ГАРБАРУК Ольга Петрівна – старший науковий співробітник відділу виставок Рівненського обласного краєзнавчого музею (м.Рівне).

ГОРДІЮК Валентин Анатолійович – священник парфії Різдва Пресвятої Богородиці Української Православної Церкви Київського Патріархату міста Рівне (м. Рівне).

ГРИНЕВИЧ Олена Володимирівна – завідувачка відділу етнографії Миколаївського обласного краєзнавчого музею (м. Миколаїв).

ГРИШИНА Наталія Леонідівна – учениця 11-Б класу Рівненської загальноосвітньої школи № 23, дійсний член Малої академії наук України (м. Рівне).

ГУПАЛЮК Вікторія Олександрівна – заступник директора з основної діяльності Централизованної бібліотечної системи ім. Володимира Галактіоновича Короленка м. Рівне (м. Рівне).

ДАНИЛЬЧУК Галина Федорівна – завідувачка відділу виставок Рівненського обласного краєзнавчого музею (м.Рівне).

ДЕМ'ЯНЮК Олександр Йосипович – кандидат історичних наук, доцент, проректор з навчальної роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна» (м. Луцьк).

ДЕХТЕРУК Володимир Володимирович – учень 11 класу загальноосвітньої школи села Томахів (село Томахів Гоцанського району Рівненської області).

ЖУРАВЧАК Ростислав Орестович – зоолог, молодший науковий співробітник Рівненського природного заповідника (м. Рівне).

ЖУРАКОВСЬКИЙ Болеслав Станіславович – вчитель Кустинської загальноосвітньої школи I-III ступеня, почесний член Рівненського обласного краєзнавчого товариства (с. Кустин Рівненського району Рівненської області).

КАПУСТІН Гліб Миколайович – вчитель історії навчально-виховного комплексу «школа-ліцей № 12» міста Рівне (м. Рівне).

КОЖУШКО Наталія Іллівна – завідувачка відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

КОРЧАК Андрій Михайлович – викладач філософії, історії, завідувач музею Бродівської гімназії ім. І. Труша (м. Броди).

КУЛІШ-ЛУКАШЕВИЧ Ірина Всеволодівна – корінна рівнянка (м. Рівне).

КУШПЕТЮК Олена Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри гуманітарних дисциплін Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна» (м. Луцьк).

ЛАВРІН Петро Ігорович – вчитель історії загальноосвітньої школи села Макропіль (с. Макропіль Бродівського району Львівської області).

ЛАКТИОНОВА Олена Альбертівна – старший спеціаліст документів новітньої історії Архівного Фонду Комітету по справам архівів при уряді Республіки Хакасії (м. Абакан, республіка Хакасія, Російська Федерація).

МАКАР Василь Іванович – вчитель Шнирівської загальноосвітньої школи, завідувач шкільного музею, краєзнавець (с. Шнирів Бродівського району Львівської області).

МАРЧУК Ігор Володимирович – завідувач відділу Інституту дослідів Волині Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

МАСЯЄВА Аліна Миколаївна – магістр культурології, науковий співробітник художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

МЕЛЬНИК-МАНЬКОВСЬКА Маріанна Вікторівна – викладач кафедри мистецтвознавства і культурології Рівненського інституту слов'янознавства Київського Славістичного Університету (м. Рівне).

МОРОЗОВА Ольга Володимирівна – науковий співробітник сектору давньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

МОХНЮК Степан Данилович – молодший науковий співробітник відділу Інститут дослідів Волині Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

МУШИРОВСЬКИЙ Володимир Макарович – провідний науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

НАГОРНА Інна Євгенівна – завідувачка відділу Літературного музею Уласа Самчука Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

НАГОРНА Олеся Василівна – магістр екології, молодший науковий співробітник відділу природи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

НАГОРНЮК Олексій Анатолійович – науковий співробітник відділу Інституту дослідів Волині Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

НАДОЛЬСЬКА Валентина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

ОБАРЧУК Анастасія Олександрівна – магістр культурології, науковий співробітник художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ПАРХОМЕНКО Тетяна Петрівна – старший науковий співробітник відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович – завідувач відділом нумізматики Державного історико-культурного заповідника міста Острога (м. Острог).

ПОНОМАРЬОВА Тетяна Олександрівна – доцент, завідувачка сектору давньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ПОТАПЧУК Валерій Дмитрович – завідувач еколого-натуралістичним відділом Дубенського міського Будинку дітей та молоді (м. Дубно).

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського Славістичного університету (м. Рівне).

ПРИЩЕПА Олена Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

ПШЕНИЧНИЙ Юрій Леонідович – молодший науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна (м. Дубно).

РОЖКО Володимир Евтухович – архівіст I категорії Державного архіву Волинської області (м. Луцьк).

РОМАНЧУК Олег Степанович – заступник директора з наукової роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею, член Спілки дизайнерів України (м. Рівне).

РОМАНЧУК Степан Васильович – кандидат технічних наук, доцент кафедри землеустрою та геоінформатики Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

РЯБЧИКОВА Фаїна Денисівна – старший лаборант кафедри документознавства і музейної справи історичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

САВЧУК Петро Оксентович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

САПРИКІНА Наталія Олександрівна – вчитель української мови та літератури Рівненської загальноосвітньої школи № 23 (м. Рівне).

САУШ Ольга Михайлівна – завідувачка відділу природи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

СЕМЕЩУК Віра Мелетіївна – кандидат історичних наук, викладач Дубенського педагогічного коледжу Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

СЕМЬОНОВА Наталія Михайлівна – науковий співробітник відділу «Меморіально-літературного музею Володимира Галактіоновича Короленка» Житомирського обласного краєзнавчого музею (м. Житомир).

СИКЛІЦЬКА Оксана Юріївна – науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

СМИТЮХ Анатолій Миколайович – біолог відділу особливо небезпечних інфекцій Рівненської обласної санітарно-епідеміологічної станції (м. Рівне).

СТОКОЛОС Надія Георгіївна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри філософії і соціальних наук Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету (м. Рівне).

СТРІЛЬЧУК Василь Михайлович – директор Бродівського історико-краєзнавчого музею (м. Броди).

ТЕПЛЮК Вадим Сергійович – аспірант кафедри зоології Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

ТЕРСЬКИЙ Святослав Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, теорії і практики культури Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів).

ТКАЧ Віталій Вікторович – краєзнавець, керівник гуртка туристів та секції археології Малої академії наук Дубенського будинку дітей та молоді, член всеукраїнської спілки краєзнавців (м. Дубно).

ТОЛСТУХА Лілія Василівна – старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

УЛЬЯНОВ Володимир Федорович – доглядач Бродівського історико-краєзнавчого музею (м. Броди).

ХАНАКОВА Наталія Михайлівна – бібліотекар Бродівського історико-краєзнавчого музею (м. Броди).

ХОДАКОВА Оксана Федорівна – науковий співробітник художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ЧЕКУРКОВ Василь Серафимович – заступник директора Рівненської філії державного підприємства науково-дослідного центру «Охоронно-археологічної служби України - Рівне» Інституту археології Національної академії наук України (м. Рівне).

ШЕРЕТЮК Руслана Миколаївна – кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри мистецтвознавства і культурології Рівненського інституту слов'янознавства Київського Славистичного Університету (м. Рівне).

ЮРЧУК Ольга Павлівна – завідувачка відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

Науково-краєзнавче видання
Управління культури і туризму Рівненської обласної державної адміністрації
Рівненський обласний краєзнавчий музей

Наукові записки. Випуск VI
науковий збірник

Головний редактор
БУЛИГА
Олександр Степанович

Заступник головного редактора
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Літературний редактор
КРАВЧУК
Дмитро Володимирович

Дизайн
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Технічний редактор
БОРИЛЮК
Олег Михайлович

Відповідальний за випуск
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Здано до набору 01.06.2008.
Підписано до друку 21.08.2008.
Формат 60x84¹/₈.
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Гарнітура Futuris.
Умовн. друк. арк. 31,85.
Тираж 100 прим.
Зам. 306.

Видавець Олег Зень
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців:
серія РВ № 26 від 6 квітня 2004р.

33022, м. Рівне, пр. Кн.Романа 9/24; тел.: 8-0362-24-45-09

Віддруковано: ПП Олейника В.А.
33000, м. Рівне, вул. Вербова, 38/154
тел. 8-0362-23-17-09

